

Міністерство освіти і науки України

Ніжинський
державний університет
імені Миколи Гоголя

БІБЛІОТЕКА

ІНФОРМАЦІЙНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

Випуск 1

- Книгознавство
- Бібліотекознавство
- Історія та культура
- Історичне та літературне краєзнавство

Ніжин - 2010

БІБЛІОТЕКА
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

ІНФОРМАЦІЙНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

Випуск 1

- **Бібліографія**
- **Книгознавство**
- **Бібліотекознавство**
- **Історія та культура**
- **Історичне та літературне
краєзнавство**

Ніжин
2010

Інформаційно-науковий вісник бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

190-РІЧЧЮ БІБЛІОТЕКИ НДУ ім. М. ГОГОЛЯ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Редакційна колегія:

- Самойленко Г. В.** – доктор філологічних наук, професор, голова бібліотечної ради НДУ ім. М. Гоголя;
- Ленченко Н. О.** – директор бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя;
- Бойко Л. Г.** – завідувач відділу комплектування та наукової обробки документів бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя;
- Боренко Л. В.** – завідувач відділу інформаційних технологій та комп'ютерного забезпечення;
- Ворона Г. А.** – заступник директора бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя;
- Горяєва Л. В.** – завідувач сектору відділу комп'ютерних технологій бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя;
- Литвиненко Л. І.** – головний бібліотекар бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя;
- Морозов О. С.** – завідувач Музею рідкісної книги НДУ ім. М. Гоголя;
- Онщенко С. С.** – провідний бібліотекар ч/з № 2 бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя;
- Осіпова Г. С.** – завідувач відділу обслуговування бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя;
- Понтяр В. М.** – завідувач відділу зберігання фондів бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя;
- Фесюн О. П.** – завідувач інформаційно-бібліографічного відділу бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя.

Б59 **Інформаційно-науковий вісник бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя** / [відп. ред.: *Н. О. Ленченко*. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2010. – 180 с.

Відповідальний редактор – **Ленченко Н. О.**

Упорядкування, верстка та макетування – **Морозов О. С.**

Літературний редактор – **Приходько Н. О., Конівненко А. М.**

Коректор – **Конівненко А. М.**

**190-річчю бібліотеки
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
присвячується**

1820 – 2010

Серце славетного навчального закладу

Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя – це не тільки науково-просвітницька установа зі 190-річною історією. Це – серце славетного навчального закладу, освяченого іменами Миколи Гоголя, Нестора Кукольника, Євгена Гребінки, Віктора Забіли, Леоніда Глібова, Юрія Збанацького, Євгена Гуцала та багатьох інших видатних вихованців. Хто не пройшов у своєму житті через читальні зали бібліотеки, той не може бути справжнім інтелектуалом, інтелектуалом, ученим, педагогом...

Бібліотечно-інформаційна діяльність і бібліотечна професія сьогодні переживають кардинальні зміни. Співробітники університетської бібліотеки намагаються осмислити та узагальнити нові тенденції свого покликання. Бібліотека сьогодні – це осередок знання й навчання, літератури й читання. Бібліотека – це установа, яка сама постійно знаходиться в процесі навчання, створює культуру навчання. Інтелектуальним попитом у читачів наукової бібліотеки сьогодні користуються не лише знання, що накопичені і відображені у книзі як носії інформації, збереженому у бібліотеці. Сучасному користувачеві бібліотеки потрібні також знання і у формі інформації, яку можна отримати у швидкоплинному й змінному середовищі комп'ютерних електронних мереж. На цих засадах і перебудовують сьогодні свою діяльність бібліотечні заклади.

Становлення нової системи освіти в Україні, орієнтованої на входження у світове освітнє співтовариство, має ряд особливостей: перехід на багаторівневу систему, на освіту без перерви, відкритість, гуманітаризацію, модульне, дистанційне навчання. Саме з огляду на вищезазначене, а також підтримуючи Декларацію Болонського процесу та «Національну доктрину розвитку освіти», наша бібліотека намагається модернізувати свою діяльність, спрямовуючи її на повноцінне інформаційне забезпечення розвитку педагогічної науки й освіти, навчально-виховного процесу в університеті.

Комплектування фонду бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя підпорядковане завданням бібліотечно-бібліографічного обслуговування наукової, навчальної і виховної роботи вишу. Цим завданням повинні відповідати зміст і об'єм бібліотечного фонду, який формується відповідно до профілю підготовки фахівців. В основу комплектування покладено принцип системності, плановості та профільності літератури.

Головним завданням, яке стоїть перед відділом комплектування, наукової обробки документів та організації каталогів, є забезпечення студентів і викладачів навчальною і науковою літературою в необхідній кількості.

Ураховуючи обмежене фінансове забезпечення щодо придбання нової літератури, відбір найактуальнішої літератури для забезпечення навчального процесу здійснюється шляхом ознайомлення кафедр із наданою видавництвами інформацією. Комплектування в нашій бібліотеці невідривно пов'язане з навчальним процесом і залежить від тих змін, які відбуваються у виші (зокрема, розширення спеціальностей і спеціалізацій).

Комплектування є основною формою роботи бібліотеки з формування її документально-інформаційного ресурсу. Традиційні процеси комплектування мають на меті забезпечення повноти відбору й оперативного придбання друкованих видань та інших документів і передбачають наступну сукупність процесів: комплектування підручників на основі якісного, кількісного, тематичного та мовного параметрів; аналізу документального потоку: виявлення й обґрунтування відбору необхідних документів; оформлення замовлень на документи, контролю за їх виконанням; отримання й обліку документів; розподілу та передачі документів за структурними підрозділами та кабінетами університету.

Загальна кількість документального фонду бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (на 1.01.2010 р.) становить 1024689 прим., з них: наукової – 229218 прим., навчальної – 604029 прим., художньої – 122404 прим., укр. мовою – 513399 прим., рос. мовою – 468894 прим., іноземними мовами – 42396 прим., журналів – 79038 прим.

В 2007 році надійшло 26008 прим. на суму 371002 грн. 32 коп.

З них на бюджетні кошти закупили 7408 прим. на суму 309578 грн. 50 коп.

В 2008 році надійшло 13849 прим. на суму 166 730 грн. 17 коп.

З них на бюджетні кошти закупили 1908 прим. на суму 68843 грн. 88 коп.

В 2009 році надійшло 8942 прим. на суму 160878 грн. 59 коп.

З них на бюджетні кошти закупили 969 прим. на суму 50214 грн. 98 коп.

Електронних видань (касети, диски, дискети) надійшло: за 2007 рік – 85 прим., за 2008 рік – 26 прим., за 2009 рік – 4 прим.

Підручників за 2007 рік надійшло 352 назви (6568 прим.); за 2008 рік – 44 назви (1865 прим.); за 2009 рік – 2 назви (458 прим.). (див. таблицю 1)

Таблиця 1

Надходження літератури за 2007–2009 рр.

Роки	2007	2008	2009
Надходження			
Надходж. усього	26008	13849	8942
Надходж. назв	6972	2275	1825
Надходж. підручн.	15532	9318	7499
Надходж. НДУ	11013	6183	5173
Надходж. на суму	371002 – 32	166730 – 17	160878 – 59
Журналів / газет	873 журн., 77 газ.	628 журн., 51 газ.	550 журн., 68 газ.
Електрон. видань	85	26	4
Надходж. бюджет (прим.)	7408	1908	87
Надход. на суму бюдж.	309578 – 50	68843 – 88	50214 – 98

Як бачимо з таблиці 1, щороку зменшується кількість нових надходжень. Жорсткі фінансові умови стали непротим випробуванням для бібліотеки. Зменшення коштів на придбання книг та передплату періодичних видань неодмінно призводить до значних втрат щодо задоволення інформаційних потреб студентів та викладачів. Наслідком цих ускладнень є погіршення якості та незадовільне поповнення фонду, брак потрібної користувачам інформації.

З метою запобігання збільшенню пасивної частини бібліотечного фонду та падіння рівня ефективності його використання працівники бібліотеки провели аналіз та перевірку фонду, результатом чого стало вилучення застарілих, зношених і тих, що не користуються попитом, документів. За 2009 р. вилучили 32 073 прим. літератури. Вилучення проводилося на основі «Інструкції про порядок виключення з фондів бібліотеки застарілих за змістом та зношених видань».

Комплектування бібліотеки починається з отримання каталогів із видавництва та книготорговельних організацій України. Бібліотека працює з такими видавництвами, як «Центр навчальної літератури», «Слово», «Академія», «Кондор», «Академвидав», «Знання», «Нова книга», «Орфей України», «Либідь», «Юрінком Інтер» та інші.

Крім традиційних засобів ознайомлення із запропонованими видавництвами й книготорговельними організаціями, каталогами та інформаційними листами, користувалися також сайтами названих організацій, доступними через мережу Інтернет.

Водночас бібліотека використовує й альтернативні джерела поповнення фонду, тобто отримує подарунки від користувачів, приватних фірм, спонсорів, добровільних організацій.

Бібліотека тісно співпрацює з іншими бібліотеками вищих навчальних закладів. Так, у 2009 році до фонду бібліотеки надійшло в дарунок 178 примірників літератури, відповідно від НБУ ім. В.Вернадського – 122 прим., НБЛНУ ім. Івана Франка – 4 прим., Інституту стратегічних досліджень – 17 прим., НБ Ужгородського національного університету – 5 прим., Харківського національного університету ім. В. Каразіна – 17 прим., Центру захисту культурної спадщини – 10 прим., Благодійного фонду «Ніжен» – 3 прим.

Міжнародні культурні зв'язки завжди вважалися одним із пріоритетних напрямів діяльності бібліотеки. Розвиток і підтримка взаємовідносин з урядовими громадськими організаціями і зарубіжними країнами сприяє розширенню можливостей громадян щодо доступу до офіційних та зарубіжних джерел інформації. Серед постійних партнерів бібліотеки – бібліотека конгресу українців США – 87 прим., діаспора – 62 прим., Міжнародний благодійний фонд «Смолокип» – 31 прим.

Книги з особистих бібліотек надійшли від радника посольства Іспанії з питань міжнародних зв'язків С.М.Рой – 130 прим., професора П.В.Михеда – 53 прим., професора О.Г.Ковальчука – 72 прим., доцента В.Й.Томека – 75 прим.

Особливість комплектування фонду нашої бібліотеки – це його поповнення документами, що забезпечують навчально-виховний процес, науково-педагогічну та науково-дослідницьку діяльність

університету. Тому відбір проходить обов'язково за участю працівників підрозділів бібліотеки та викладачів кафедр. Усі питання, пов'язані з комплектуванням, вирішуються в комплексі та в тісному контакті з тими, для кого працює наша бібліотека.

Критерії відбору літератури в сучасних умовах не зазнали суттєвих змін. Як і раніше, пріоритетними є науковість, наукова, історична, художня значимість документів, відповідність формальним критеріям.

Навчальна література замовляється лише за письмовими замовленнями кафедр за підписом завідувачів кафедрами, де вказані автор, назва підручника, рік видання та видавництво, дисципліна і кількість студентів, що її вивчають. Бібліотека інформує кафедри про вихід нових прайс-листів, видавничих планів видавництв, книготорговельних фірм тощо. Кафедри мають змогу замовити нову літературу, враховуючи необхідну кількість з тієї чи іншої дисципліни.

У 2009 році відділом комплектування було відіслано 210 замовлень, а отримано 125. Замовлення виконані на 59,5%. Всі замовлення на літературу обов'язково розглядаються на бібліотечній раді. Маємо позитивні результати із забезпечення навчальною літературою з таких дисциплін, як правознавство, історія України, економіка, педагогіка, культура української мови. Особливу увагу звертали на забезпечення навчально-методичними посібниками спеціальностей «Соціологія», «Дидактика», «Валеологія».

Гостро стоїть проблема комплектування літератури із таких дисциплін (за даними «Картотеки незадоволеного попиту читачів»), як «Психодіагностика», «Етнопсихологія», «Психотерапія».

Комплектування, збереження та використання фонду – триєдина, базова функція бібліотеки і основна, вічна проблема. Без постійного оновлення фонду не можна говорити про нові послуги або інформатизацію. Але якщо поповнювати фонд тільки підручниками, він швидко втратить свою значущість та наукову цінність. Тому, при комплектуванні фонду ми вважаємо пріоритетним завдання поповнювати бібліотеку науковими виданнями провідних українських видавництв за профілем університету.

Відділом обслуговування було проведено соціологічне дослідження «Якість бібліотечного обслуговування очима читачів». Аналіз результатів дослідження дозволив отримати об'єктивну картину окремих напрямків діяльності бібліотеки та визначити шляхи подальшого функціонування та розвитку книгозбірні.

Багато побажань щодо підвищення якості головного інформаційного ресурсу нашої бібліотеки – бібліотечного фонду. Учасники дослідження побажали більше комплектувати фонд бібліотеки науковою літературою. У 2009 році фонд бібліотеки поповнився на 1149 прим. наукової літератури.

Інформатизація сучасного суспільства супроводжується збільшенням обсягу знань та інформації. Своєрідним посередником між цим величезним потоком знань та користувачем інформації стає бібліографія. Завдяки орієнтації на навчальні дисципліни університету тільки вона накопичує й систематизує максимально повний обсяг інформації з конкретних тем, інформує про новинки, веде науково-дослідну роботу (покажчики праць викладачів).

Тематика інформаційно-бібліографічного обслуговування навчально-виховного процесу і наукових досліджень університету широка, тому робота ІБВ передбачає опрацювання великого обсягу цікавої і корисної інформації, в т.ч. бібліографічної.

У зв'язку із значним зменшенням обсягів надходжень наукової літератури до бібліотеки особливого значення набуває науково-інформаційна робота. Працюючи з періодичними виданнями України та Росії, працівники відділу бібліографії намагаються задовольнити інформаційні потреби користувачів бібліотеки університету.

Потік читачів до абеткового й систематичного каталогів не зменшується. Щороку до інформаційно-бібліографічного відділу звертаються понад 17000 читачів за різноплановими довідками, з них тематичних 4000, у тому числі в автоматизованому режимі 1500.

Останніми роками суттєві зміни у довідковому апараті спричинені застосуванням нових технологій. З кінця 2002 року бібліотека почала створювати електронний каталог (ЕК). У зв'язку з придбанням електронної програми ІРБІС 64 розширилася сфера застосування інформаційних технологій у роботі інформаційно-бібліографічного відділу. Нова електронна програма дає можливість використати нові види і форми інформаційно-бібліографічного обслуговування користувачів бібліотеки. Сьогодні користувач має доступ до електронного каталогу, що налічує понад 78000 записів. Інформацію в електронному каталозі можна знайти за предметними рубриками, ключовими словами. Предметні рубрики постійно редагуються, удосконалюються.

Бібліографи ведуть найголовнішу з картотек – «Систематичну картотеку газетно-журнальних статей» й інші тематичні картотеки. Інформаційне забезпечення професорсько-викладацького складу та студентів відділу здійснює в різних напрямках, формах і видах діяльності, зокрема за допомогою тематичних списків рекомендаційної літератури, інформаційних списків нової літератури, тематичних переглядів літератури, днів кафедр, надання довідок, як за традиційними картковими каталогами та картотеками, так і в автоматизованому режимі за електронним каталогом.

Важливим фактором інформаційно-бібліографічного обслуговування є максимальне (постатейне) розкриття змісту періодичних видань. Тому відділ оперативно здійснює розпис газет та журналів, що надходять до бібліотеки (це 206 назв) в електронному каталозі.

Систематична картотека газетно-журнальних статей паралельно функціонує з електронним каталогом. Уся нова інформація соціально-гуманітарного змісту відображена в СКС. Систематично ведеться редагування картотек. Унаслідок вивчення актуальної тематики створюються нові рубрики, які формуються відповідно до введення нових курсів, дисциплін: «Кредитно-модульна система у вищій школі (за вимогами Болонської декларації)», «Географія туризму», «Рекреаційна географія», «Соціальна інформатика» та ін.

Значна робота проводиться з авторефератами кандидатських дисертацій, які надходять до університету. Вони занесені в електронний каталог, використовуються в навчально-виховній роботі викладачами та студентами.

Особливою популярністю користуються в студентів розширені тематичні довідки, що передбачають надання вичерпної інформації. Такі автоматизовані тематичні довідки виконуються для студентів під час написання магістерських, дипломних, курсових робіт, рефератів, доповідей та ін. Актуальними сьогодні є теми: «Невербальне спілкування в педагогіці», «Громадянське виховання», «Робота соціального педагога з сім'єю», «Мови світу», «Життя і творчість М. Шашкевича» та ін.

Постійно надається методична допомога науковцям університету. У відділі організована і поповнюється новими матеріалами постійно діюча виставка наукових та методичних посібників «Методичні матеріали на допомогу в науковій роботі викладачам та студентам». Виставку доповнює рекомендаційний список літератури цієї ж тематики.

У системі «запит – відповідь» професорсько-викладацькому складу надавалися автоматизовані тематичні довідки з використанням електронних баз даних «Захисники рідного слова (репресовані мовознавці)», «Болонська декларація», «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття», «Макроекономіка та маркетинг», «Нація, формування нації, філософський аспект нації», «Меценатство в Україні», «Психологічні дослідження» та ін.

Систематично складаються автоматизовані рекомендаційні списки літератури для проведення масових заходів в університеті спільно з бібліотекою: міжнародних наукових конференцій, зустрічей із письменниками, усних журналів; на відзначення знаменних дат, ювілеїв видатних діячів. Науковий доробок та постаті видатних науковців університету відображено в картотечі «Викладачі Ніжинської вищої школи». Історія нашого краю, культури, мистецьке життя області та району, літературні звершення відображені в краєзнавчих картотеках «Чернігівщина. Історія і сучасність», «Літературне життя області», «Ніжинщина. Історія і сучасність».

У відділі організована книжкова полицка краєзнавчих матеріалів та матеріалів про наш університет, яка систематично поповнюється новими книгами і користується великим попитом у наших читачів. Матеріали про вчителя, його професійну майстерність, педагогічний такт широко висвітлюються в картотечі «Вчитель сучасної школи». Проблеми якості освіти в контексті Болонського процесу та особливості реалізації основних принципів Болонської декларації відображені в електронному варіанті та СКС. Ведеться тематична картотека «Нові освітні технології».

Працівниками ІБВ з метою навчити студентів самостійному пошуку інформації проводяться методичні практичні заняття. Під час занять проводяться бесіди про структуру нашої бібліотеки, роботу з каталогами, картотеками, ознайомлення з основними довідковими посібниками, новою літературою з профілю навчання студентів. Постійно проводяться групові та індивідуальні консультації для всіх категорій читачів з методики пошуку літератури в традиційних та електронних інформаційних ресурсах бібліотеки, правил бібліографічного опису різних документів, оформлення списків літератури. Проводяться тематичні бібліографічні огляди нової літератури, нових інформаційних видань, які отримує бібліотека. Працівники відділу надають студентам як індивідуальні, так і групові консультації.

Співробітники відділу систематично надають консультації науковим працівникам, аспірантам, студентам під час оформлення наукових робіт. Працівники відділу допомагають шифрувати наукові роботи викладачів, підготовлені до друку за таблицями Універсальної десятикової таблиці (УДК). Зашифровано понад 500 наукових робіт. У відділі організована книжкова виставка «Методичні матеріали на допомогу науковій роботі».

З метою вивчення наукової та педагогічної діяльності професорсько-викладацького складу університету студентам пропонується карткова тематична картотека «Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Історія і сучасність». Матеріали картотеки відображені також в електронній картотечі «Друковані праці викладачів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя».

Праці викладачів, відповідно до галузей знань, відображені в СКС. Інформаційно-бібліографічний відділ має постійний зв'язок із кафедрами університету. У відділі регулярно діє виставка нової літератури «Нові книги», яка систематично організовується по мірі надходження нової літератури. Про

нові надходження до бібліотеки відділ щомісячно інформує кафедри та деканати університету через «Бібліокур'єр. Інформаційний вісник нових надходжень до бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя». Тільки за минулий рік на кафедри та деканати виведено 167 списків нових надходжень.

На допомогу навчальному процесу університету відділом регулярно проводяться відкриті перегляди літератури, дні кафедр. З великим успіхом пройшов відкритий перегляд літератури для викладачів та студентів кафедри «Дошкільна освіта» під назвою «Дошкільна освіта: актуальні проблеми та перспективи розвитку». Для студентів-першокурсників був організований перегляд літератури із спеціалізації «Українська мова та література. Редагування освітніх видань», з теми «Пам'ятки нашої духовності» для написання рефератів. Для студентів та викладачів історико-юридичного факультету після погодження із завідувачем кафедри історії України тематичний відкритий перегляд літератури «Це нашої історії рядки...» (Історія України від найдавніших часів до сьогодення).

Охорона природи – одне з головних завдань сучасності. Проведений перегляд літератури «Збережемо дивосвіт природи». Були підготовлені в електронному варіанті списки рекомендованої літератури і передані на кафедри для постійного користування.

Працівники інформаційно-бібліографічного відділу працюють над бібліографічним покажчиком «Бібліографія періодичних видань бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя 1800–1940 рр.».

Одним із найважливіших напрямків діяльності бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя є впровадження комп'ютерних технологій у роботу бібліотеки. Це є нагальною вимогою до підвищення продуктивності та якості бібліотечно-бібліографічного обслуговування. Комп'ютерний парк бібліотеки сьогодні нараховує 31 персональний комп'ютер. З них 23 – для співробітників, 8 – для користувачів, з яких 6 не працюють. Ядром автоматизації бібліотечних процесів є електронний каталог, що поєднує в собі функції всіх карткових каталогів. За 2009 рік електронний каталог поповнився майже на 14 тис. записів і складає більше 73 тис. записів.

Електронний каталог містить записи нових надходжень до бібліотеки з 2002 року, а також аналітичний розпис статей із періодичних видань. Зміст більше ніж 200 назв періодичних видань українською і російською мовами відображається в електронному каталозі в повному обсязі. Паралельно продовжується робота з введення в ЕК записів із ретрофонду.

Робота зі створення електронного каталогу (ЕК) розпочалася у жовтні 2002 році на базі програмного продукту ІРБІС (міні-ІРБІС 32, версія 2002 р.), а наприкінці 2009 року була придбана та встановлена комп'ютерна програма АБІС ІРБІС 64 з 5-ма АРМами («Каталогізатор», «Комплектатор», «Книгозабезпеченість», «Книговидача», «Адміністратор»), що відповідає сучасним вимогам інформатизації бібліотеки, а також дозволяє продовжити створення електронного каталогу на більш високому рівні згідно з чинними стандартами бібліографічного опису документів, з використанням усіх можливостей придбаної програми, впровадження новітніх автоматизованих бібліотечно-інформаційних технологій.

Для створення електронного каталогу використовується АРМ «Каталогізатор». Було прийнято методичне рішення: основну увагу зосередити на введенні активної частини фонду бібліотеки методом «de visu» (з книгою в руках), зокрема з наукового фонду фундаментальної бібліотеки, куди надходить контрольний примірник літератури. Введення інформації з каталожної картки абеткового каталогу є додатковим (супровідним).

Організація та підтримка електронного каталогу (ЕК) відбувається у режимах:

- 1) внесення до електронного каталогу нових надходжень у режимі «de visu» та якнайповніше опрацювання їх згідно з програмами АБІС ІРБІС 64;
- 2) створення ретрокаталогу з використанням каталожної картки (введення інформації з каталожної картки службового абеткового каталогу).

Зараз швидкими темпами проводиться вивчення АРМу «Каталогізатор» співробітниками читального залу № 3. Одночасно за допомогою співробітників бібліотеки вводиться інформація про фонд читального залу (методом "de visu" та карток систематичного каталогу читального залу № 3). До кінця 2009 року постійно підтримувалися сім баз даних (БД) «Електронний каталог»: «Каталог книг», в т. ч. видання НДУ ім. М. Гоголя (книги з 2000 року); «Книги іноземними мовами»; «Картотека авторефератів дисертацій»; «Картотека періодичних видань»; «Електронні видання» (описи компакт-дисків, дискет як самостійних видань).

З упровадженням нової комп'ютерної програми АБІС ІРБІС 64 для спрощення пошуку необхідної інформації читачам бібліотеки всі БД були об'єднані в одну під назвою «Електронний каталог бібліотеки НДУ ім. Миколи Гоголя». Вже введено 77 326 бібліографічних описів.

У каталожній кімнаті встановлено 2 АРМ «Читач», які уже зацікавили студентів своєю спрощеною методикою пошуку інформації, яка дуже схожа на пошук в Інтернеті.

Комплексний пошук документів за різними параметрами вже не раз використовувався викладачами під час пошуку наявних навчальних посібників у бібліотеці за їх спеціальністю при

акредитації факультету. Списки наявної літератури тут же виводилися з програми. Пошук займав досить мало часу, і викладачі були приємно здивовані новими можливостями пошуку, про які вони не знали.

Для інформації щодо забезпеченості навчального процесу університету підручниками та навчальними посібниками був закуплений АРМ «Книгозабезпеченість». Він досить складний в освоєнні. За ним закріплений молодий перспективний співробітник бібліотеки. Доступ користувачів до електронного каталогу надається лише через 2 працездатні комп'ютери, що знаходяться в каталожній кімнаті. В читальному залі № 2 розміщені ще 6 комп'ютерів для користувачів, але жоден із них не працює.

Забезпечення навчального і наукового процесу університету є основним завданням роботи бібліотеки, а одним із найважливіших етапів організації навчального процесу – отримання ректоратом і кафедрами об'єктивної і повної інформації про стан книгозабезпечення навчальних дисциплін та формування необхідної документації. Відповідність бібліотечного фонду вимогам і нормам забезпечення навчального процесу – один з основних показників під час атестації окремих спеціальностей ВНЗ.

На першому етапі роботи з цим АРМом були сформовані довідники і внесена вся інформація про структуру ВНЗ (види і форми навчання, напрями, цикли дисциплін, факультети, спеціальності і кафедри). Потім були проаналізовані навчальні плани всіх спеціальностей усіх курсів із метою внесення в довідник дисциплін, які вивчаються у ВНЗ (на даний момент дисциплін налічується 830).

Цей важливий і змістовний етап роботи з БД «Книгозабезпеченість» може бути виконаний завдяки тісній співпраці з кафедрами за умов надання кафедрами посеместрових списків дисциплін, оскільки необхідна повна і досконала інформація для отримання якісних результатів роботи програми. Щире прохання до завідувачів кафедр допомогти бібліотеці і надати списки дисциплін (посеместрові для денної і заочної форм навчання). На основі посеместрових списків навчальних дисциплін денної і заочної форм навчання, які подані кафедрами, відбувається прив'язка даної дисципліни до даної спеціальності даного семестру, оскільки одна дисципліна може читатися на різних факультетах, різних спеціальностях в різних семестрах. Зараз опрацьовано і внесено повну інформацію подану кафедрами прикладної математики, фізики, вищої математики, світової літератури та історії культури (без заочного навчання), дошкільної освіти (без заочного навчання).

Успішна робота з модулем «Книгозабезпечення», з яким розпочали роботу у відділі інформаційних технологій та комп'ютерного забезпечення, неможлива без тісного зв'язку з такими підрозділами університету, як навчальна частина, а також з усіма кафедрами університету. Маємо надію, що отримаємо таку допомогу і підтримку з боку відповідних структур, а також із боку деканатів та кафедр університету.

У читальному залі № 3 (філологічний факультет) розпочалася підготовча робота до автоматизованої книговидачі. Вона включає в себе формування БД книжкового фонду читального залу, а також формування БД користувачів. На сьогодні активно ведеться робота з введення записів в ЕК книжкового фонду за допомогою працівників інших відділів бібліотеки. Плануємо закінчити цю роботу через 4–5 місяців.

Автоматизація обслуговування користувачів бібліотеки заснована на технології штрих-кодування. За відсутності необхідного обладнання і техніки ця робота ще і не розпочиналася. Створення БД користувачів можна було значно скоротити завдяки співпраці з прийнятною комісією, відділом кадрів, деканатами. Ця робота потребує постійного коригування з урахуванням змін про рух студентів і працівників університету. І тут доцільним би був наказ по університету про організацію єдиної електронної бази даних студентів і працівників НДУ імені Миколи Гоголя.

Упровадженню АРМу «Комплектатор» слід приділити ще більше уваги. Є домовленість з президентом Асоціації ІРБІС в Україні Л.З.Рудзьким про виділення додаткового часу на навчання співробітників бібліотеки. І найближчим часом робота продовжиться.

Завданням уже сьогоднішнього дня є придбання видань на електронних носіях інформації. Це візитна картка не тільки бібліотеки, а й університету. Багато бібліотек вищих навчальних закладів розпочали формування електронної бібліотеки з електронних версій посібників, виданих у своїх видавництвах.

Для створення бібліотеки електронних підручників кафедрам необхідно надавати бібліотеці списки навчальної літератури, яка використовується в навчальному процесі. Відповідно до цих даних бібліотека буде відбирати навчальні посібники та переводити їх в електронний варіант, формувати фонд електронних підручників. Необхідно також створити технічну базу для швидкого та якісного оцифрування літератури. Наступним етапом створення електронної БД буде введення отриманої інформації в локальну мережу університету та в Інтернет.

З 2007 року наша бібліотека представлена у Всесвітній глобальній мережі Інтернет. Враховуючи, що сфера інтересів молоді зорієнтована переважно на комп'ютер та Інтернет, на веб-сайті

університету представлений бібліотечний сегмент, який розглядається як інформаційний ресурс та засіб розповсюдження інформації про бібліотеку, її можливості.

Зміст (контент) сайту містить вичерпну інформацію про бібліотеку: головна сторінка (основні відомості про бібліотеку, структура, контактна інформація, режим роботи); бібліотека університету: історія, традиції, розвиток; бібліотека сьогодні. Путівник користувача. Це – віртуальна екскурсія бібліотекою, яка дозволяє ознайомитися детальніше з відділами бібліотеки, що здійснюють бібліотечне обслуговування. Представлені також матеріали про довідково-бібліографічний сервіс (традиційний пошуковий апарат, система бібліографічного обслуговування, довідковий фонд); поради користувачеві, витяг із правил користування бібліотекою. Інформація розрахована на студентів молодших курсів і містить найнеобхідніші відомості щодо користування бібліотекою, відтворені у доступній формі. Також на сайті є інформація про Музей рідкісної книги, віртуальні книжкові виставки.

Бібліотека має фактографічну базу даних «Календар знаменних і пам'ятних дат. Викладачі і випускники». Цей краєзнавчий щорічник – джерело інформації про минуле і сучасне Ніжинської вищої школи, відтворене в особах, чії ювілеї відзначаються у 2010 році. В архіві розміщено «Календар» на 2008 та 2009 роки.

Бібліотека також започаткувала та підтримує віртуальні книжкові виставки, які мають бібліографічне спрямування та присвячені життєвому і творчому шляху яскравих постатей Гоголевого вишу, а саме: «Гоголь і Ніжин. Гімназійний період життя», «Один з учителів Гоголя – І.Г.Кулжинський», «Дорогою правди, мудрості й добра. Виставка, присвячена колишньому ректору університету Ф.С.Арвату», «3 Україною в серці (про відому письменницю діаспори, випускницю НДПУ Ольгу Мак)», «3 плеяди літераторів Ніжинської вищої школи (до 200-річчя від дня народження видатного російського драматурга, прозаїка, поета Нестора Кукольника)». Дві віртуальні книжкові виставки організовані завідувачем Музею рідкісної книги О.С.Морозовим та аспірантом університету А.Щербиною («Праці відданої плід». Митрополит Стефан Яворський і Ніжин; «Подвижник апостольської праці» П.С.Морачевський.) Віртуальні книжкові виставки – це електронні ілюстровані бібліографічні посібники, до яких користувач може звернутися в он-лайнному режимі.

У 2009 році здійснювалася віртуальна презентація наукового доробку учених-філологів університету до 200-річчя від дня народження М.В.Гоголя. Було відкрито інтернет-сторінку «Ювілею Гоголя присвячується», на якій репрезентовано 9 наукових гоголезнавчих видань викладачів університету.

У 2010 році започатковано новий проект – інтернет-сторінку до 190-річчя бібліотеки «Видатні постаті Ніжинської вищої школи про бібліотеку», яка буде постійно оновлюватися. На ній розміщено спогади видатних випускників про книгозбірню Гімназії вищих наук. Матеріал має текстовий супровід та повнотекстові фрагменти спогадів.

Плануємо відкрити нову рубрику «Презентація книг», де також розміщуватимуться матеріали, які розкривають творчий потенціал професорсько-викладацького складу університету. Бібліотека представлятиме студентам викладача як творчу особистість, що допоможе молоді цінити працю педагога, його наукову діяльність. На сайті представлено інформацію про точний фонд, а саме матеріали про передплату видань на 2010 рік.

Проблема, яку на часі ми повинні вирішити, – це розміщення на веб-сайті електронних автоматизованих баз даних бібліотеки (електронного каталогу). Нова версія програми ІРБІС 64 дозволяє нам це зробити.

До широкого кола заходів, що застосовуються бібліотекою для інформування про її діяльність, належить активна робота з медіа: університетською газетою «Альма-матер» та місцевими ЗМІ.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя є фондоутримувачем унікальної колекції книжкових пам'яток, до яких згідно з Національним стандартом України ДСТУ ГОСТ 7.87:2008 відносяться друковані видання, «що мають видатні духовні, естетичні, поліграфічні або документуючі якості, що становлять суспільно вагому наукову, історичну або культурну цінність та охороняються спеціальним законодавством». Основою колекції є унікальні книжкові зібрання заснованої 1820 року почесним попечителем О.Г.Кушелевим-Безбородько бібліотеки Лицею князя Безбородька, Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, професорів С.П.Шевирьова та В.Ф.Річля, дублетного фонду бібліотеки Варшавського університету та бібліотека Ніжинського грецького Олександрівського училища, а також особисті фонди видатних діячів науки та культури, що пов'язали своє життя та діяльність з нашим навчальним закладом.

З 2006 року працівники відділу зберігання фондів почали роботу з перевірки старого алфавітного каталогу. Картки каталогу звірялися з книгами, розставленими за кріпосною системою. Перевірено у 2006 році – 1772 назви; 2007 – 2877 назв; 2008 – 2307 назв; 2009 – 819 назв. Усього на 1.04.2010 р. звірено 7775 примірників.

У 2008 році звірена картотека періодичних видань XVIII – першої половини ХХ ст. Усього назв, зареєстрованих на 1.05.2009 р., – 414, із них 61 назви видань, раніше не відображених у

картотеці. Працівники відділу перевірили фонди кімнати «Е» та «ЕL», де виявили багато нових назв журналів та газет.

Перспективи подальшого розвитку основних фондів бібліотеки, підвищення ефективності їх використання ми вбачаємо у технічному та технологічному переоснащенні відділу, запровадженні новітніх технологій для налагодження тривалого збереження документів на різних матеріальних основах.

Протягом 2000-2008 рр. в Україні було прийнято ряд законів, підзаконних відомчих актів, державних стандартів, програм та інструкцій у справі охорони, збереження та наукового дослідження книжкових пам'яток (зокрема Національні стандарти України «Книжкові пам'ятки. Загальні вимоги», «Консервація документів. Основні терміни та визначення», «Консервація документів. Загальні вимоги», «Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних та цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національно-культурного надбання», «Державна програма збереження бібліотечних та архівних фондів» та ін.), що в цілому свідчить про стурбованість фахівців та держави станом збереження рідкісних фондів та бібліотечних колекцій книжкових пам'яток. На сьогодні в Україні фактично сформована юридично-законодавча та науково-методична база для створення надійної системи забезпечення збереження, консервації та наукового опрацювання фондів книжкових пам'яток і раритетних бібліотечних колекцій. Ця база постійно удосконалюється та уніфікується і сьогодні охопила практично усі наукові та вузівські бібліотеки України.

Ознайомлення з роботою інших наукових та вишівських бібліотек України, що мають у своїх фондах книжкові пам'ятки, показало, що практично всі вони ще на початку 2000-х років практично завершили відокремлення рідкісних книг від основного фонду в окремі книгосховища і створили відповідні відділи стародруків, рідкісних та цінних видань. На сучасному етапі всі вони вийшли на наступний рівень своєї діяльності: наукове розкриття, обробку, науковий опис та використання рідкісних фондів. Деякі з рідкісних бібліотечних колекцій (зокрема НБУ імені В.Вернадського, Наукові бібліотеки Одеського та Львівського університетів, бібліотеки Державного Педагогічного музею в м. Києві) вже набули офіційного статусу наукових об'єктів національного значення, що передбачає не тільки юридичний захист книжкових колекцій від розпорошення, вилучення та переміщення, але й державне фінансування на утримання, реставрацію, наукове дослідження та використання рідкісних книг та стародруків.

2009 року працівниками відділу зберігання фондів бібліотеки та Музею рідкісної книги університету проведено роботу по виявленню книжкових пам'яток відповідно до нових критеріїв, розроблених на підставі вищезначеного Національного стандарту, введеного в дію 2008 року, та інших діючих нормативно-інструктивних документів. Найцінніші книги відразу ж передавалися до приміщення Музею рідкісної книги, яке обладнане автономною системою охоронної сигналізації. Загалом на сьогоднішній день у фондах бібліотеки виявлено близько 20 тисяч примірників видань, що потрапляють під категорію «книжкові пам'ятки». Всі вони внесені в електронну базу даних, яка знаходиться в Музеї рідкісної книги. Зараз триває наукова та статистична обробка одержаної інформації, виявлені книжкові пам'ятки розподіляються за категоріями. В результаті роботи буде складено єдиний «Паспорт колекції книжкових пам'яток бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя».

Останнім часом за допомогою ректорату та служб університету вирішено чимало важливих проблем збереження рідкісного фонду. Зокрема, у книгосховищах та в Музеї рідкісної книги встановлено автономну охоронну сигналізацію та протипожежну систему оповіщення, виготовлено нове музейне обладнання, здійснюється робота по виявленню та вилученню найцінніших книжкових пам'яток до Музею, ведеться наукова каталогізація та формування книжкових колекцій відповідно до сучасних вимог. Спільно з ректоратом розробляється пакет документів для надання рідкісному фонду бібліотеки статусу наукового об'єкта національного значення. З метою покращення безпеки зберігання та використання стародруків введено систему додаткової обов'язкової реєстрації дослідників, що працюють з рідкісним фондом (це – офіційне письмове звернення установи або дослідника на ім'я ректора університету, письмовий дозвіл ректора та анкетування читача з чітким фіксуванням в його особовій справі паспортних даних та усіх зроблених замовлень). Обладнані робочі місця дослідників у приміщенні Музею рідкісної книги, що дозволяє не видавати рідкісні книги до загального читального залу. Читачі працюють з рідкісними книгами, не виносячи їх за межі Музею, під наглядом відповідального працівника. За можливістю намагаємося замінити оригінали стародруків (особливо – краєзнавчої літератури) копіями, у тому числі електронними. Але для того, щоб зробити це масовим явищем, у нас немає читального залу, який би був обладнаний комп'ютерною технікою достатньої потужності для роботи з електронними носіями інформації.

У 2009 році бібліотекою за сприяння ректорату університету укладено угоду з Центром реставрації та консервації документів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського про надання послуг щодо реставрації та консервації рідкісних видань та стародруків, що потребують невідкладного порятунку. Коштом голови благодійного фонду «Справедлива Україна» віце-спікера Верховної Ради України народного депутата Миколи Томенка на базі вищезазначеного Центру уперше в історії бібліотеки здійснено

повну реставрацію пошкодженого грибок унікального фоліанту вагою понад 12 кг, виданого в Аугсбурзі 1743 року «Physica Sacra», оздобленого унікальними гравюрами європейських художників. Треба зауважити, що професійної реставрації чекають ще понад 400 рідкісних стародруків XVII – початку XIX ст., що постраждали через відсутність необхідних умов зберігання та під час підтоплення підвальних книгосховищ бібліотеки внаслідок аварій на комунальних тепломережах у 2003–2004 роках. Відповідно, кваліфікована реставрація книжкових пам'яток потребує великих коштів, які бюджетом університету не передбачені. Бібліотека спільно з ректоратом університету і надалі буде докладати зусиль для пошуку джерел позабюджетного фінансування реставрації та консервації книжкових пам'яток, що перебувають у незадовільному стані.

Важливою ланкою обслуговування читачів, що цікавляться рідкісним фондом, стала музейно-виставкова робота, яка має безумовні переваги. Завдяки їй оригінали рідкісних видань не видаються безпосередньо на руки читачеві, а опосередковано залучаються до культурного та наукового обігу шляхом експонування в закритих виставкових вітринах у Музеї рідкісної книги. За минулі 2008 та 2009 роки здійснено повну реекспозицію Музею, проведено понад 100 екскурсій (у тому числі – і для Президента Республіки Греція пана Каролоса Папуліаса), підготовлено 9 тематичних виставок з використанням рідкісного фонду. Переважна більшість відвідувачів Музею – це викладачі та студенти університету, гості нашого вишу, учасники конференцій, представники культурно-освітніх установ не тільки нашого міста, але й інших регіонів України та зарубіжжя (зокрема Греції та Польщі). Спільно з польською та грецькою громадами Ніжина підготовлено та здійснено низку видань, спрямованих на розкриття рідкісних фондів бібліотеки польського та грецького походження, започатковано видання серії каталогів «Книжкові пам'ятки з фондів колекцій бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя». Підготовлено до друку і видано «Каталог стародруків XVI – першої половини XVIII століття з колекції «Полоніка» бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя», (видання профінансоване Посольством Республіки Польща в Україні). У друці знаходиться «Каталог «Альдин» з фондів зібрання Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька».

На початку 2010 року в Музеї рідкісної книги бібліотеки в автономному режимі встановлено комп'ютерну програму ІРБІС 64 (АРМ «Каталогізатор»). Відповідальним працівником Музею з урахуванням досвіду відділів стародруків НБУ імені В.Вернадського та Національної парламентської бібліотеки України розроблено методичні засади науково-бібліографічного опису стародруків та рідкісних видань. Розпочато ведення електронної бази даних «Книжкові пам'ятки бібліотеки НДУ імені М. Гоголя».

Рідкісні книжкові фонди по мірі можливості залучаються до науково-освітнього процесу. Так, на базі експозиції Музею рідкісної книги для студентів-філологів, що вивчають спеціальність «Історія видавничої та друкарської справи» (науковий керівник – викладач кафедри української мови, кандидат філологічних наук А.М.Кайдаш) систематично проводяться практичні заняття з вивчення стародруків, шрифтознавства та книгознавства. Для виконання практичних робіт, написання рефератів та курсових робіт студенти отримують заздалегідь підготовлені завдання зі зразками стародруків та книжкових пам'яток в електронному вигляді.

Але існує й ціла низка проблем, яка потребує системного підходу і допомоги з боку ректорату університету. До цього часу через брак спеціальних обладнаних приміщень книжкові пам'ятки (стародруки, рідкісні та цінні видання) не виділені із бібліотечного фонду і перебувають у загальних книгосховищах, на одних полицях із сучасними виданнями, що є неприпустимим і категорично забороняється відповідними нормативами. Різна кислотність паперу старовинних та сучасних видань, відсутність нормальної вентиляції, невідповідність технічних показників книгосховищ сучасним нормативам, перевантаженість їх сучасною малоцінною літературою, неприпустимо підвищена вологість (до 85% відносної вологості за норми 55%), різкі перепади температурного режиму (холодно взимку і занадто тепло влітку), неможливість проведення спеціальної санітарно-дезинфекційної та протигрибкової обробки рідкісного фонду – ось головні причини фізичного руйнування стародруків унаслідок прискореного процесу старіння та ушкодження грибами й бактеріями.

Спільне зберігання книжкових пам'яток в одному сховищі із сучасними, порівняно малоцінними, виданнями не тільки створює негативний мікроклімат для фізичного збереження стародруків, але й робить практично неможливим запровадження особливого режиму зберігання та контролю доступу сторонніх осіб до рідкісних і цінних видань, що призводить до знеособлення відповідальності за їх збереження.

Однією з вимог Національного стандарту України 2008 року ДСТУ ГОСТ 7.87:2008 є обов'язкове ведення (поруч із загально-бібліотечними) окремих інвентарних книг для книжкових пам'яток (стародруків, рідкісних та цінних видань). Це – також одне із завдань бібліотеки, яке треба невідкладно вирішувати найближчим часом.

Ураховуючи вищесказане, сьогодні як ніколи назріла потреба у приведенні умов зберігання колекції книжкових пам'яток Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя у відповідність до існуючого в Україні законодавства та вимог відповідних підзаконних та інструктивних відомчих актів, державних стандартів та програм. Це не тільки покращить збереженість фонду, надасть колекції певний юридичний статус, але й дозволить залучити додаткові джерела фінансування для подальшої діяльності бібліотеки та інших наукових підрозділів університету.

Отже, невідкладними завданнями для бібліотеки та університету в цілому сьогодні є:

1. Створення у структурі бібліотеки реально працюючого відділу книжкових пам'яток (з діючими при ньому Музеєм рідкісної книги та читальним залом) зі штатом 4-5 працівників (із розрахунку 5 тис. примірників на одну особу, як це зроблено в інших профільних відділах наукових та вузівських бібліотек).

2. Негайне відокремлення рідкісного фонду від сучасного в окремому книгосховищі, обладнаному надійною системою контролю та регулювання температурно-вологісного режиму, охоронної та пожежної сигналізації.

3. Забезпечення (згідно з вимогами останніх нормативних документів, введених у дію 2008 року) ведення поруч із загальними окремими інвентарних книг для книжкових пам'яток; створення бази даних єдиного електронного каталогу стародруків, рідкісних та цінних видань.

4. Призначення осіб, відповідальних за збереження рідкісного фонду, розробка необхідних інструктивних документів, що регламентують роботу з рідкісним фондом, планування та здійснення невідкладних заходів щодо забезпечення його надійної охорони, безпечного зберігання та використання.

5. Оцифровування та виготовлення електронних копій найбільш цінних стародруків для створення страхового інформаційного фонду, проведення заходів щодо консервації та реставрації книжкових пам'яток, запровадження санітарно-гігієнічної та дезінфекційної обробки стародруків відповідно до сучасних інструктивно-методичних вимог, придбання необхідних дезінфікуючих речовин та обладнання, створення матеріально-технічної бази реставраційно-палітурної майстерні.

6. Здійснення оцифровування і створення електронних та друкованих страхових копій інвентарних книг бібліотеки, що збереглися ще з XIX століття і мають наукове значення як особливо цінні архівні документи (ці книги XIX – початку XX ст. у більшості перебувають у ветхому стані; деякі вже непридатні для використання, але інформація, яка міститься в них, має виключно важливе наукове значення для вивчення фонду бібліотеки, історії його формування, вилучення та переміщення цінної літератури, реконструкції складу особових колекцій тощо.)

На часі гостро стоїть питання модернізації нашої бібліотеки і поступовий перехід її до функціонування як електронної бібліотеки. Висловлюємо подяку керівництву університету за придбання комп'ютерної програми ІРБІС 64, яку вивчаємо та впроваджуємо в роботу бібліотеки.

Бібліотека планує широку співпрацю з різними бібліотеками, зацікавленими у спільному формуванні та використанні інформаційних ресурсів. З метою покращення експозиції Музею рідкісної книги необхідно розширити його експозиційні площі, оновити дизайн із використанням шаф та меблів XIX століття, які збереглися у книгосховищах бібліотеки і самі є унікальними музейними експонатами, додатково виготовити спеціальне вітринне обладнання. Окремої уваги потребують реорганізація та налагодження повноцінної роботи відділу стародруків, а також виділення фонду книжкових пам'яток в окреме книгосховище. Приміщення книгосховища для рідкісного фонду необхідно обладнати сучасними системами охоронної, протипожежної сигналізації та клімат-контролю. Нагальною є потреба у капітальному ремонті головного корпусу бібліотеки.

Отже, якісне виконання усіх означених завдань можливе за умови належної організації роботи, зміцнення матеріально-технічної бази бібліотеки, що у свою чергу сприятиме активізації та вдосконаленню бібліотечно-інформаційного та довідково-бібліографічного обслуговування користувачів і розв'язанню проблем модернізації вищої школи, пов'язаних із загальноєвропейським рухом «Болонський процес».

Людмила ЛИТВИНЕНКО

головний бібліотекар Ніжинського
державного університету імені Миколи Гоголя

190 років служіння освіті та науці

Граф Олександр Кушелєв-Безбородько,
фундатор бібліотеки Ніжинської
Гімназії вищих наук

Історію бібліотеки визначають історія фондів, життя особистостей-бібліотекарів, а також ідеї, які були покладені в основу її розвитку.

Проект майбутньої книгозбірні Гімназії вищих наук був задуманий та здійснений першим почесним попечителем графом О.Г.Кушелєвим-Безбородьком, який подарував частину фамільного зібрання свого діда князя О.А.Безбородька у кількості 2500 томів. Це була ретельно дібрана колекція літератури з усіх галузей знань, необхідних для навчального процесу Гімназії. Зокрема, це видання XVII-XVIII ст. з історії, філософії, богослов'я, витончених мистецтв, юриспруденції, політики, дипломатії, логіки, метафізики, математики, фізики, природознавства, література універсального змісту.

Про гімназійну бібліотеку залишив теплі спогади один із перших випускників, відомий російський письменник Нестор Кукольник: «Бібліотека не була забороненою скарбницею...» [1, с.19]. «Ми там навчалися, поповнювали відомості наші; іноді набували їх з кореня, коли професор відповідної кафедри не задовольняв нашої допитливості» [1, с.19]. Правом вільного користування книгозбірнею нагороджувалися гімназисти «за особливу старанність» [1, с.20]. Крім того, Нестор Кукольник уважав, що дарування бібліотеки послужило справі прискорення відкриття Гімназії.

Досліджував історію гімназійної книгозбірні перший директор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька М.О.Лавровський. Його праця «Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832)» (К., 1879) розкриває сторінки історії та становлення бібліотеки.

Спочатку піклуватися про книжкове зібрання було доручено професору фізики К.В.Шаплинському, який за виконання обов'язків бібліотекаря не одержував ніякої грошової винагороди. Бібліотека не мала інвентаря та каталогу. Ще у 1821 році після смерті першого директора В.Кукольника Конференція Гімназії визначила «поволі, за зручністю часу» [2, с.133] створити загальний каталог за галузями знань: церковні, моральні, фізичні та ін.

У 1822 р. обов'язки бібліотекаря були покладені на професора французької словесності І.Я.Ландражина. Проте навіть у 1825 році гімназійна бібліотека не мала належної організації та каталогу. 1826 року книги прийняв новий бібліотекар – наглядач Аман – за особливим списком, котрий був представлений і в Конференцію. Знову було вирішено привести бібліотеку в «належний порядок за класифікацією», і це рішення також не було виконано. Тільки у 1828 році, за рішенням Конференції Гімназії викладачі М.В.Білевич, П.І.Нікольський та Ф.Є.Зінгер приступили до впорядкування бібліотеки. Були складені дві інвентарні книги: одна за латинською та грецькою абетками, інша – за російською. За описом 1830 року фонд бібліотеки становив 5029 прим., 1318 назв. Бібліотекарем було обрано професора природничих наук М.Ф.Соловйова.

У перші роки існування Гімназії книжковий фонд поповнювався, в основному, за рахунок благодійних пожертв. 1821 року П.Кукольник, син першого директора, викладач латинської мови подарував 500 томів класичних творів, які він передав Конференції Гімназії за особливим списком.

Із періодичних видань передплачувалися «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Журнал Министерства народного просвещения», «Христианское чтение», «Журнал изящных искусств», «Труды общества любителей российской словесности при Московском университете» та ін.

Повністю склад фонду не задовольняв допитливих гімназистів. За часів Гоголя вони «в складчину» створили студентську бібліотеку. Гімназисти передплачували журнали «Московский телеграф», «Северные цветы», твори О.Пушкіна, В.Жуковського, О.Грибоедова, книги з історії, права, філософії тощо. Деякі нові твори російських письменників переписувалися гімназистами для

колективного використання. Бібліотекарем обрали Миколу Гоголя, який ревно ставився до своїх обов'язків і вимагав від друзів надзвичайно бережливого ставлення до книг [3, с.17-21].

Напрямок комплектування фондів змінювався водночас зі зміною профілю Ніжинської вищої школи. До бібліотеки Фізико-математичного ліцею надходили періодичні видання, фонди поповнювалися книгами з артилерійської справи, інших військових дисциплін, математики, фізики, довідниками та енциклопедичними виданнями. За цей час було придбано 1850 примірників. Посаду бібліотекаря обіймав професор чистої математики Карл-Генріх Купфер – один із найбільш кваліфікованих викладачів Ліцею. Приміщення книгосховища бібліотеки не опалювалося, професор застудився і помер.

Бібліотека та Музей рідкісної книги Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя

За часів Юридичного ліцею бібліотечні фонди поповнилися значним масивом літератури правознавчого спрямування, передплачувалися видання «Судебный вестник», «Русская беседа», «Журнал для детей», «Журнал для воспитания», «Творения святых отцов», «Чтение в Императорском обществе истории и древностей Российских». До бібліотеки надходили «кращі твори російською та іноземними мовами з наук юридичних та політичних» [4, с.3].

Про те, що бібліотека Юридичного ліцею мала добре сформований історико-правознавчий фонд, свідчив інспектор Історико-філологічного інституту А.В.Добіаш. Він вказує на колекцію законів Російської імперії та «всього, що відносилось до їх дослідження та роз'яснення» [4, с.3].

За 35 років існування Юридичного ліцею книжковий фонд зріс до 13057 томів. Особливо велику увагу приділяв бібліотеці Є.П.Стеблін-Камінський, директор Ліцею. Бібліотека існувала як фундаментальна (основна, професорська). Тому 1858 року була започаткована студентська бібліотека, фонд якої у 1875 році нараховував 3020 примірників.

Добру пам'ять залишив по собі останній попечитель з родини Кушелевих-Безбородьків – граф Григорій Олександрович. Він придбав для ліцейської бібліотеки рукописи творів М.В.Гоголя «Мертві душі», «Тарас Бульба», «Портрет», «Игроки», «Тяжба», «Лакейская», «Театральный разъезд», а також 32 листи М.В.Гоголя до М.Я.Прокоповича.

Новий етап в історії бібліотеки розпочався з 1875 року, часу відкриття у Ніжині Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Як зазначає перший директор Інституту М.О.Лавровський «... важливою справою, що займала мене... було улаштування інститутської бібліотеки» [5, с. 9]. Саме завдяки старанням Миколи Олексійовича книгозбірня була перетворена на справжню скарбницю знань із колекціями та раритетами, якими ми пишаємося і зараз.

Книги були інвентаризовані, бібліотека мала систематичний та алфавітний каталоги. Тільки розміщувалася вона у тісній кімнаті разом із гімназією. Питання виділення бібліотеці пристойного приміщення було вирішено почесним попечителем графом О.І.Мусінім-Пушкіним. Він дозволив зайняти під книгозбірню більшу частину своєї квартири, що знаходилася у будівлі інституту. Бібліотека розташувалася у 5 просторих кімнатах і тривалий час була забезпечена приміщенням для розміщення нових надходжень.

Завдяки сприянню міністра народної освіти ще до відкриття інституту була придбана бібліотека колишнього директора С. –Петербурзького історико-філологічного інституту І.Б.Штейнмана. Це було цінне зібрання класичних творів класичними мовами, з літератури, історії, міфології.

Згодом знову ж за розпорядженням міністра народної освіти до бібліотеки надійшли дублетні примірники колекції «Polonica» Варшавського університету. Колекція представлена рідкісними релігійно-службовими, теологічними, полемічними, історико-юридичними виданнями; книгами, що містять життєписи та генеалогії знаменитих польських родин, художніми та публіцистичними творами.

Завдяки зусиллям, старанню та наполегливості М.О.Лавровського до інститутської книгозбірні надійшла ще одна цінна колекція – бібліотека Ніжинського Олександрівського грецького училища. Дізнавшись про створення на базі училища жіночої гімназії, Микола Олексійович обстежив бібліотеку, де знайшов «декілька вельми цінних книг з відділів богослов'я, класичного, історичного та літературного у старовинних виданнях XVI і XVII століть» [6, с.10-11].

Дійсно, ця бібліотека стала окрасою рідкісного фонду університетської книгозбірні. Основна частина її знаходиться у музеї Рідкісної книги ім. Г.П.Васильківського. Уяву відвідувачів вражають фоліанти у шкіряних обкладинках, видрукувані у середньовічній Європі грецькою та латинською мовами. Найстаріша книга цієї колекції – твори Платона 1513 року видання.

У 1876–1877 роках на відсотки з капіталу графині Є.І.Суворової-Римнікської було придбано дві особисті бібліотеки: професора Московського університету С.П.Шевирьова та професора Лейпцизького університету Ф.Річля. Ці книжкові зібрання мають велику цінність, у їх складі є рідкісні, раритетні видання та рукописи.

У 1878–1880 роках Бібліотечна комісія, до складу якої входив бібліотекар, на той час професор всесвітньої історії Г.Е.Зенгер та по одному представнику з кожної кафедри, працювала над перевіркою систематизації книг та підготовкою до друку систематичного каталогу, який вийшов друком 1884 року.

Протягом 1893–1895 років за ініціативи інспектора НІФІ, професора грецької словесності А.В.Добіаша Бібліотечною комісією була здійснена реорганізація бібліотеки. За основу розстановки книг прийнята формальна «кріпосна» система, ключем до якої став абетковий каталог, створений членами комісії. Досить зазначити, що і зараз фундаментальна бібліотека університету зберігає той принцип організації, що був вироблений у кінці XIX ст.

Відкриття читальної зали значно розширило можливості студентів для ознайомлення та використання фондів основної бібліотеки. За правилами користування бібліотекою читальня працювала тричі на тиждень з 15.30 год. до 21.00 год. Три інші дні були відведені для видачі книг додому.

Бібліотечні фонди збагачують приватні зібрання професорів та викладачів НІФІ кн. Безбородька, які вони дарували або заповідали бібліотеці. Серед них книжкові зібрання професорів І.Г.Турцевича, К.Ф.Радченка, Б.Я.Яцимирського, М.М.Бережкова та ін.

Бібліотека Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя в свою чергу успадкувала від НІФІ універсальний книжковий фонд переважно гуманітарного напрямку українською, російською, грецькою, латинською та іншими європейськими мовами. До нього входила і колекція із 183 рукописів, серед яких були і дуже цінні.

Проте всі ці цінні колекції за радянських часів не довго втрималися в Ніжині. За розпорядженням Музейного відділу НКО УРСР від 15 листопада 1934 року рукописи, рідкісні видання Гоголіани, а також багато раритетів було передано до Всенародної бібліотеки України при ВУАН. І це був тільки початок. Бібліотека Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка також домоглася дозволу на докомплектування свого фонду рідкісними виданнями історико-філологічного напрямку з книгозбірні Ніжинського педінституту. Ректор інституту М.П.Загрецький та завідувач бібліотеки В.К.Пухтинський чинили опір вивезенню книг з Ніжина. Бібліотекарі підтримували їх. Завдяки цьому кількість вивезених видань не досягла астрономічної цифри.

Незважаючи на це, бібліотечний фонд швидко зростав і до 1941 року досягнув 450 тис. одиниць зберігання. У штаті було 12 бібліотекарів, які продовжували традиції, успадковані від попередніх поколінь співробітників.

Під час окупації Ніжина фашистами бібліотека працювала як міська читальня. Цього домоглися дві мужні жінки-бібліотекарі Н.Г.Наркевич та З.К.Константинова. Окупанти вибирали для розміщення військ пристойні приміщення, в яких знищували все. Це загрожувало і бібліотеці. Жінки вирішили діяти. Разом із викладачкою французької мови О.Д.Замисловою звернулися до німецької комендатури і домоглися дозволу на відкриття книгозбірні. Знали, що тільки так врятують її. Для читання жителями міста пропонувалися твори класиків української, російської та світової літератури, а також дореволюційні журнали «Вестник Европы», «Русское богатство», «Христианское чтение», «Киевская старина» та ін.

Після перемоги радянських військ під Сталінградом бібліотека знову опинилася під загрозою. Ніжин заповнили італійські та угорські війська. У приміщенні бібліотеки планували розмістити угорський шпиталь. 25 робітників виносили книги до міської бібліотеки, яка розташувалася поруч. Як зазначала З.К.Константинова в автобіографії, «і на цей раз мені вдалося відстояти бібліотеку, поклопотавшись, щоб під госпіталь було надано інше приміщення» [7]. Книги, винесені до міської

бібліотеки, згоріли. Тікаючи з міста, окупанти спалили міську бібліотеку. Так було втрачено майже 100 тис. видань – підручників, програм, брошур, деяких томів енциклопедій тощо.

У повоєнний час бібліотека за рахунок своїх фондів надала допомогу Чернігівському, Куйбишевському та Ярославському педінститутам, чиї бібліотеки постраждали більше, і отримала книги від інших книгозбірень. У ці тяжкі роки працювало 10 бібліотекарів, які, крім бібліотечної, виконували і різну господарську роботу – заготовляли дрова для опалення, ремонтували приміщення. Очолювала бібліотеку до 1957 року Н.Г.Наркевич, яка за героїчні дії в роки війни з урятування бібліотечного фонду була нагороджена медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне». Своє завдання колектив убачав у тому, щоб налагодити обслуговування викладачів і студентів та ліквідувати втрати книжкового фонду, нанесені воєнним лихоліттям.

До бібліотеки продовжували надходити дарунки від викладачів, співробітників, колишніх вихованців та інших доброчинців. У 1956 році завідувач кафедри російської мови доцент П.М.Іванов подарував майже 1 тис. книг. Свої особисті книжкові зібрання заповіли «альма-матер» вихованці Ніжинської вищої школи М.С.Державін, М.С.Антошин, В.В.Данилов. У 80-ті роки особисті бібліотеки надійшли від членів сім'ї колишніх доцентів педінституту М.Проскури, А.Батурського, М.Красильника, жителів міста М.Баскіна, Н.Зеленухи, Б.Максименка. Ці зібрання, за традицією, оформляються як окремі книжкові колекції. Вони збагачують бібліотечний фонд, у їх складі чимало видань, які становлять бібліографічну рідкість.

На сучасному етапі в бібліотеці складалася система обслуговування користувачів, довідково-бібліографічного апарату, організації фондів, типова для бібліотек ВНЗ. У структурі бібліотеки 6 відділів: комплектування та наукової обробки документів; обслуговування; зберігання фондів; рідкісної книги; інформаційних технологій та комп'ютерного забезпечення; інформаційно-бібліографічний відділ, робота яких спрямована на формування інформаційних ресурсів та створення комфортних умов користування ними. До послуг читачів три читальні зали на 370 місць та два абонементи (студентський та для викладачів). Бібліотека обслуговує близько 7 тис. читачів за єдиним читацьким квитком, яким видається більше 900000 книг, журналів та брошур.

Головний інформаційний масив нашої бібліотеки – це понад 1 млн. примірників документів. Він становить значну наукову та культурну цінність, що дало змогу бібліотечним працівникам за підтримки ректорату у 1985 році створити Музей рідкісної книги.

Бібліотечний фонд щороку поповнюється на 30–35 тис. прим. нових документів, з яких майже 60% – це видання університету (наукові, навчально-методичні, підручники, монографії). Бібліотека передплачує понад 400 назв журналів та газет України та країн СНД, що дає змогу студентам та професорсько-викладацькому складу бути поінформованими щодо нових тенденцій розвитку вітчизняної та світової науки, політичного, культурного життя України, ефективно вести навчальну та науково-дослідну діяльність.

Із 2002 року у бібліотеці здійснюється автоматизація бібліотечно-бібліографічних процесів на основі програмного продукту ІРБІС. Нові надходження відображаються в електронному каталозі, що дає можливість багатоаспектного пошуку документів та наближає інформаційні ресурси бібліотеки до користувача. Систематично випускається «Бібліотечний кур'єр», який вмщує список нових надходжень. У читальному залі № 2 та в каталожній кімнаті розміщено 8 АРМів для читачів, де вони можуть скористатися електронними автоматизованими базами даних, створеними бібліотекою, – ЕК книг, авторефератів дисертацій та статей з періодичних видань.

З 2007 року бібліотека представлена у Всесвітній глобальній мережі (Інтернеті) на веб-сайті університету (www.in.ndu.ua), на якому розміщені матеріали з історії бібліотеки, правила користування, поради користувачеві, віртуальні книжкові виставки та ін. Бібліотека має фактографічну базу даних «Календар знаменних і пам'ятних дат. Викладачі і випускники», яка щороку оновлюється та розміщується на сайті університету.

Культурно-просвітницька робота, яку проводить бібліотека пропагуючи книгу, має великий вплив на світогляд, моральні засади, інтелектуальний та культурний рівень студентської молоді. Значну роль у цій діяльності відіграє Музей рідкісної книги ім. Г.П.Васильківського, який також відзначає свій невеликий ювілей – 25 років від дня заснування.

Славетні традиції дарування особистих бібліотек, що були закладені з перших днів існування безбородьківської Гімназії, стали традицією для колективу університету. Майже кожен рік бібліотека одержує дарчі пожертви – особисті книжкові зібрання професорів, доцентів, викладачів університету. Тільки за останні декілька років надійшли книги з особистих бібліотек проф. Г.В.Самойленка, проф. П.В.Михеда, проф. О.Г.Ковальчука, доцентів О.В.Забарного, Л.І.Нестеренка, І.П.Костенка. За заповітом надійшло до бібліотеки книгозібрання колишнього доцента університету О.В.Плашевської у кількості понад 4300 прим. Вона залишила по собі бібліотеку, гідну її пам'яті, яка слугуватиме підґрунтям для освіти та наукових розвідок багатьох поколінь читачів університету. Особливо цінним є книжкове зібрання колишнього доцента кафедри української літератури Г.Я.Неділька, подароване

його сином. Це потужна книжкова колекція (1650 прим.), що віддзеркалює особистість відомого науковця, літературознавця, педагога, відображає коло наукових інтересів.

Ми щиро вдячні кожному, хто докладас зусиль до поповнення бібліотечного фонду, даруючи найцінніше, що має, – Книгу – задля збагачення університетської книгозбірні, для виховання майбутнього України – студентської молоді.

Бібліотека університету сьогодні – це складова освітнього простору університету, що забезпечує реалізацію навчально-виховного та наукового процесів; середовище формування інтелектуальних та інформаційних ресурсів; інституція, що слугує знанням та духовному зростанню студентської молоді. Бібліотека має славетну історію, яка багата іменами особистостей (як з бібліотечного колективу, так і з професорсько-викладацького складу), які вважали і вважають її однією з найважливіших інституцій Ніжинської вищої школи, віддавали їй свій талант, розум, сили. Сучасний колектив книгозбірні прагне гідно примножувати кращі традиції колишніх колег, вбачає місію бібліотеки у служінні освіті, науці, сприянні підвищенню інтелектуального та культурного рівня майбутніх фахівців – нової української генерації.

Примітки

1. Кукольник В. Лицей князя Безбородко // Лицей князя Безбородко. – СПб, 1859.
2. Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832). – К., 1879.
3. Супронюк О. Лектура вихованців в Ніжинській Гімназії вищих наук кн. Безбородька у 20-ті роки XIX ст. // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 2. – С. 17 – 21.
4. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке Историко-Филологического института князя Безбородко // Известия Историко-Филологического Института кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1894. – Т. 15.
5. Отчет об открытии Историко-Филологического института князя Безбородко и о состоянии лицея и гимназии за 1874-1875 год // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1877 год. – К., 1877.
6. Автономов Б. Страничка из истории библиотеки Нежинского Александровского греческого училища и Института кн. Безбородко // Сборник Ист. –Филолог. Ин-та кн. Безбородко. – Нежин, 1914. – Т. 9.
7. Архів НДУ імені Миколи Гоголя, особова спр. № 533.

БІБЛІОТЕКА НІЖИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ: ІСТОРІЯ, ТРАДИЦІЇ, РОЗВИТОК

1820 рік

– заснування бібліотеки. В основу фонду покладено 2500 томів з особистого книжкового зібрання канцлера Російської імперії князя О.А.Безбородька – фундатора Ніжинської Гімназії вищих наук, подарованих його онуком графом О.Г.Кушелевим-Безбородько. Основним джерелом поповнення фонду у період становлення бібліотеки були дарчі пожертви. Жителі міста та інші приватні особи подарували 677 томів, серед яких були і раритетні видання. Уряд передав 168 томів.

1821 рік

– до книгозбірні надійшло 506 томів з бібліотеки першого директора Гімназії В.Г.Кукольника, подарованих його сином Платоном, викладачем латинської мови. У цьому зібранні є книги з автографами І.Орлая – директора Гімназії у 1821 – 1826 рр.

1832–1840 рр.

– напрям комплектування змінювався одночасно із зміною профілю Ніжинської вищої школи. Бібліотечний фонд Фізико-математичного ліцею поповнювався книгами з військових дисциплін, математики, фізики, астрономії, зокрема і раритетними виданнями.

1840–1875 рр.

– за 35 років існування Юридичного ліцею бібліотечний фонд зріс до 14580 томів. Бібліотека комплектувалася літературою історико-правознавчого спрямування, передплачувала кращі періодичні видання того часу: «Отечественные записки», «Журнал для воспитания», «Судебный вестник», «Русская беседа» та ін. За часів Юридичного ліцею було започатковано рукописний фонд. Останній попечитель з родини Кушелевих-Безбородько граф Григорій Олександрович придбав для лицейської бібліотеки рукописи творів Гоголя, зокрема «Мертвые души», «Тарас Бульба», «Портрет», «Ігроки», «Тяжба», «Лакейская», «Театральный разъезд», а також 32 листи Гоголя до М.Я.Прокоповича.

1858 рік

– бібліотека створювалася та функціонувала як фундаментальна, основна, професорська. Тому було започатковано студентську бібліотеку, фонди якої у 1875 році налічували 3020 томів.

1875 – 1920 рр.

– з відкриттям у Ніжині Історико-філологічного інституту князя Безбородька розпочався новий етап у розвитку бібліотеки. Як зазначав перший директор Інституту М.О.Лавровський, «... важливою справою, що займала мене ... було улаштування інститутської бібліотеки». Саме завдяки його турботі

бібліотека була перетворена на справжню скарбницю знань з колекціями і раритетами, якими і зараз вона пишається.

1875 рік

– Варшавським університетом було подаровано дублетні примірники колекції «Polonica» у кількості 639 томів.

1876 рік

– до складу Фундаментальної бібліотеки увійшли стародруки (XVI – XVII ст.) грецькою та латинською мовами з бібліотеки Ніжинського Олександрівського грецького училища (647 томів).

1876–1877 рр.

– було придбано дві великі бібліотеки: проф. Московського університету С.П.Шевирьова (7 359 томів) та проф. Лейпцизького університету Ф.Річля (4939 томів). Для упорядкування Шевирьовської бібліотеки був запрошений відомий український бібліограф С.І.Пономарьов, який склав систематизований інвентар та картковий каталог. У складі цієї бібліотеки було 52 рукописи, які стали ядром рукописної колекції книгозбірні НІФІ. Російський фонд Шевирьовського зібрання вивчено та описано у бібліографічному покажчику «Библиотека С.П.Шевырева. Русский фонд (О.В.Банзерук, Л.В.Гранатович, Л.М.Остапенко, А.В.Чоботько) (Ніжин, 2002).

1878–1880 рр.

– Бібліотечною комісією з числа професорів НІФІ було систематизовано та впорядковано книгозбірню. Підготовку до друку систематизованого каталогу здійснив бібліограф С.І.Пономарьов.

1884 рік

– вийшов друком систематизований каталог бібліотеки НІФІ, який складався з 11-ти розділів. Проте він не зберігся у бібліотеці до нашого часу і у фондах відсутній.

1893–1895 рр.

– за ініціативи інспектора НІФІ, професора грецької словесності А.В.Добіаша було здійснено реорганізацію бібліотеки. За основу розміщення фонду було прийнято формальну «кріпосну» розстановку, за якою і зараз організовано фонд Фундаментальної бібліотеки. Ключем для пошуку книг слугує абетковий каталог, складений членами Бібліотечної комісії.

1894 рік

– було відкрито читальню, в якій студенти мали право користуватися основним фондом бібліотеки.

1895 рік

– рукописний фонд досяг 100 одиниць зберігання. Його вивчали та описували проф. Є.В.Петухов та проф. М.Н.Сперанський.

1902 рік

– за заповітом до Фундаментальної бібліотеки надійшла колекція рукописів покійного проф. В.В.Качановського (61 прим.). Найціннішим з цього зібрання було Євангеліє XI ст. грецькою мовою на пергаменті. Рукописний фонд зріс до 183 одиниць зберігання.

1924 рік

– було введено посаду завідувача бібліотеки. На цю посаду був призначений проф. М.М.Бережков, який працював до цього часу бібліотекарем. Книгозбірня згідно з розпорядженням уряду одержувала обов'язковий примірник видань колишнього СРСР за профілем факультетів інституту. Фонд зріс до 113 600 прим.

1934 рік

– за розпорядженням Музейного відділу НКО УРСР від 15 листопада всі рукописи, рідкісні видання Гоголіани, а також значну кількість стародруків було передано до Всенародної бібліотеки України (зараз НБУ ім. В.І.Вернадського).

1936 рік

– бібліотека Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка домоглася дозволу на докомплектування своїх фондів рідкісними і цінними виданнями історико-філологічного спрямування з Фундаментальної бібліотеки. Книжкові скарби, зібрані багатьма поколіннями професорів Ніжинської вищої школи, стали передаватися в бібліотеки Києва. Цінні колекції, іменні книжкові зібрання втратили цілісність та унікальність.

1941 рік

– фонд бібліотеки становив понад 300000 прим., у штаті працювало 12 бібліотекарів.

1941–1943 рр.

– під час окупації міста гітлерівськими військами бібліотека працювала як міська читальня. Дві мужні жінки – завідувач бібліотеки Н.Г.Наркевич та бібліограф З.К.Константинова – звернулися до німецької комендатури і домоглися дозволу на відкриття книгозбірні. Знали, що тільки так врятують її. Два довгих роки зберігали вони «перлину» інституту – бібліотеку. У роки війни бібліотека втратила понад 100000 видань, які за наказом німців були винесені до приміщення міської бібліотеки. Тікаючи з міста, фашисти спалили міську бібліотеку. 20 вересня 1943 року бібліотека відновила свою роботу.

1959 рік

– бібліотеці було передано двоповерхове приміщення (колишній купецький клуб) на вулиці Гоголя, 4. Зараз тут розміщуються основні фонди – Фундаментальна бібліотека, відділ книгозберігання, Музей рідкісної книги ім. Г.П.Васильківського та ін.

1970-ті роки

– значну увагу було приділено удосконаленню довідково-бібліографічного апарату бібліотеки. Було здійснено редагування систематичного каталогу. У ньому знайшла відображення значна частина рідкісного та цінного фонду бібліотеки (XVIII – XIX ст.), необхідна для наукових досліджень викладачів та студентів.

1985 рік

– за ініціативи ректора Ніжинського педінституту імені М.Гоголя та директора бібліотеки Н.О.Ленченко на основі фонду стародрукованих, рідкісних та цінних книг було організовано Музей рідкісної книги ім. Г.П.Васильківського. В експозиції представлено понад 2 000 книг, зокрема: колекції книг кириличного друку, палеотипи, рідкісні видання з історії України, краєзнавчого спрямування, твори українських письменників та ін. Експонується найстаріша книга з фондів – твори Платона 1513 року видання.

1995–2003 рр.

– на базі «Гоголіани» бібліотеки діяв Гоголівський науково-методичний центр (керівник – проф. П.В.Михед). Випускався науковий збірник «Гоголезнавчі студії» (кафедра світової літератури), видано ряд бібліографічних покажчиків гоголезнавчої тематики.

2002 рік

– розпочато автоматизацію бібліотечно-бібліографічних процесів на основі програмного продукту ІРБІС.

2004 рік

– фонд бібліотеки досяг 1003437 примірників (книги, періодичні видання, електронні ресурси, карти, ноти та ін.).

2005 рік

– До 200-річчя Гоголівського вишу, згідно з рішенням Вченої ради університету, бібліотекою підготовлено біобібліографічний покажчик «Викладачі Ніжинської вищої школи. Ч.4 (1970 – 2005). Вип. 1, 2 / Упоряд. Л. П. Косовських, В. І. Манжай, С. М. Марейченко та ін. (Ніжин, 2005), який містить 11799 бібліографічних записів, що репрезентують науковий доробок професорсько-викладацького складу університету за 35 років.

– бібліотека відзначила 185-річний ювілей. Славетні традиції дарування особистих бібліотек викладачами, закладені в перші роки існування Безбородьківської гімназії, примножуються у наш час. Тільки за останні роки фонди книгозбірні збагатилися іменними колекціями, зокрема колишнього ректора університету Ф.С.Арвата, проф. Г.В.Самойленка, доцентів О.В.Забарного, І.П.Костенка, Г.Я.Неділька.

2007 рік

– За заповітом до книгозбірні надійшла особиста бібліотека доц. О.В.Плашевської (понад 5000 прим.)
– цінне книжкове зібрання з літературознавства, історії зарубіжних країн, творів класиків зарубіжної літератури, мистецтвознавства, релігієзнавства та ін.

2010 рік

– За ініціативи завідувача Музею рідкісної книги О.С.Морозова започатковано серію видань «Книжкові пам'ятки у фондовому зібранні бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя». Побачила світ перша книга серії – «Стародруки XVI– XVIII ст. з колекції «Polonica» бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: Каталог» (Ніжин: «Гідромакс», 2010). Каталог містить 212 бібліографічних записів стародруків (1521-1750 рр.) польською та латинською мовами релігійної, історичної, юридичної тематики, видань генеалогій і життєписів, художньо-публіцистичних творів Польщі та частково західноукраїнських земель, що на той час входили до складу Польщі. Каталог видано завдяки фінансовій допомозі Посольства Республіки Польща в Україні за сприяння Ніжинської культурно-просвітницької спілки громадян польського походження «Астер».

*Сергій МІЩУК,
доцент Житомирського державного університету,
кандидат історичних наук*

Бібліотека Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині та її рукописна колекція (др. пол. XIX – 10-ті рр. XX ст.)

*Микола Олексійович
Лавровський (1825–1899)*

Одним із відомих центрів гуманітарної освіти в Україні другої пол. XIX – початку XX ст. був Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині, покликаний проводити усебічну підготовку вчителів для середніх навчальних закладів. Заснований коштом князя О.Безбородька у 1820 році як Гімназія вищих наук, пізніше – Ніжинський ліцей, цей Інститут був одним із найстаріших вищих навчальних закладів в Україні, який за статусом дорівнювався університетській освіті. Його розквіт припадає на останню чверть XIX ст. – поч. XX ст., коли внаслідок науково-освітнянського руху у 1875 році Ніжинський ліцей було реорганізовано в Історико-філологічний інститут кн. Безбородька (далі – ІФІБ). Тут створився потужний науковий колектив викладачів, чому немало сприяв директор Інституту, доктор слов'янської філології, професор, таємний радник, автор багатьох наукових праць, у майбутньому – академік Петербурзької Академії наук (з 1890 р.) Микола Олексійович Лавровський (1825–1899) [1]. За визнанням істориків, М.О.Лавровському належить видатна роль в організації навчання університетського рівня в Інституті та його бібліотеки, яка набула великого значення як підґрунтя для навчального процесу та як документальна база наукових досліджень рукописів, документів та

книжкових пам'яток, що їх проводили викладачі та студенти. М.О.Лавровський, расновуючи наукову бібліотеку Інституту, добре розумів важливу роль такої книгозбірні – як студентської, так і фундаментальної.

Історія та книжкові фонди бібліотеки ІФІБ станом на 1895 рік були висвітлені у спеціальній статті професора грецької словесності А.В.Добіаша, опублікованій у періодичному друкованому органі Інституту «Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине» (ИИФИБ) [2]. Викладачами Інституту були відомі слависти, які залишили свій слід в історії вітчизняної наукової славистики, зокрема А.С.Будилович, І.Г.Турцевич, М.Н.Сперанський, В.Є.Петухов, В.В.Качановський, М.І.Лілеєв та інші. Деякі випускники Інституту працювали після закінчення його викладачами: І.Г.Турцевич, П.Заболотський, О.Ф.Музиченко тощо [3].

Вихованцями Інституту були українські вчені, письменники, громадські та культурні діячі, які представляли інтелектуальну, наукову еліту українського суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст. З Інститутом пов'язані відомі постаті таких українських учених, археографів, збирачів та хранителів української писемної та культурної спадщини, які увійшли в усі сучасні довідники славетних імен: В.В.Тарновський, О.М.Лазаревський, М.І.Лілеєв та інші [4].

В останню чверть XIX – на поч. XX ст. Інститут набув значення одного із знаних осередків розвитку археографічного, мовознавчого та літературознавчого, палеографічного та історико-книгознавчого дослідження рукописної та книжкової спадщини України. Ця діяльність потребує окремого висвітлення, з огляду на велику зацікавленість сучасних археографів та книгознавців історією розвитку історико-літературознавчих та кодикологічних і археографічних студій.

Викладачі Інституту проводили значну науково-дослідну та науково-освітнянську діяльність із різноманітних галузей гуманітарного знання. До цих досліджень залучалися й найкращі студенти. Наукові студії професорів та студентів Інституту публікувалися на сторінках видання «Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине», що виходило впродовж 1876–1921 рр., спочатку друкувалося у Києві, надалі – у Ніжині. «Известия» структурно склалися з двох розділів: перший – офіційний, де публікувалися матеріали про навчальний процес, програми викладу навчальних курсів за окремими предметами, відомості про діяльність студентів і перелік наукових праць педагогів Інституту, у другому розділі – наукові праці викладачів і студентів із класичної філології, мовознавства, етнографії, української і всесвітньої історії, філософії, у тому числі і праці з дослідження рукописних і книжкових джерел.

Пріоритетне ставлення до комплектування бібліотеки ІФІБ науковими виданнями та рукописними колекціями і зібраннями було зумовлено тим, що без ґрунтовної книжкової та наукової бази

неможливо підтримувати той рівень, що був заявлений при створенні Інституту, який був сформований за зразком Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту з ідентичними метою, навчальною програмою та внутрішньою структурою. Оскільки Ніжинський інститут, далекий від столичних центрів науки, потребував не менш добірного книгосховища, ніж Інститут у Санкт-Петербурзі, де студенти та викладачі мали доступ ще до інших бібліотек столиці, зростала роль бібліотеки Інституту як науково-культурного та освітнього осередку. Тому саме М.О.Лавровський енергійно взявся за формування та поповнення бібліотечних фондів, оскільки чимало залежало від штатного фінансування та розподілу коштів на придбання книжок. М.О.Лавровський у перші два роки свого директорства приділяв багато уваги придбанню цінних за складом і змістом зібрань. Після смерті професора М.Максимовича інститутським коштом було придбано 4 листи М.В.Гоголя, які вдало доповнили рукописну спадщину з автографів Гоголя, пожертвовану колишньому Ліцею його попечителем Г.О.Кушелевим-Безбородько. Так було закладено збиральницьку традицію Інституту, що продовжувалася систематичним поповненням бібліотеки цінними книгами, архівами, колекціями. За часів керівництва М.О.Лавровського бібліотека збільшилася з 4034 до 12152 одиниць зберігання [5].

За даними професора А.В.Добіаша, рукописний відділ включав понад 100 окремих рукописів різного змісту церковнослов'янською, російською, грецькою, латинською, німецькою та східними мовами. Зібрання складалося з різноманітних пожертвувань до бібліотеки, які надійшли в різні періоди існування навчальної установи. Від колишнього Ліцею князя Безбородька Інститут успадкував 38 636 назв (14580 томів) книг. Серед найбільш цінних надходжень була бібліотека директора Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту І.Б.Штейнмана, що надійшла до Інституту після його смерті і складалася з 457 назв (960 томів) (збірка класичної літератури, творів з історії старожитностей та міфології). Варшавський університет подарував на відкриття Інституту у 1875 році власні дублети з розділу «Polonica» – 564 назви у 639 томах.

Цінним внеском була невелика збірка рукописів, придбана у 1876–1877 рр. у складі усієї бібліотеки академіка і професора Московського університету С.П.Шевирьова (3815 назв у 7359 томах), а також бібліотека професора Лейпцизького університету, класичного філолога Фрідріха Річля (3815 назв у 7359 томах). Крім того, в 1875 році в Інститут надійшла бібліотека Ніжинського грецького училища (254 назви у 647 томах), яка містила цінні видання XVII–XVIII ст. з теології, всесвітньої історії, класичної літератури тощо.

Обов'язки бібліотекаря в інститутській книгозбірні, як правило, виконував один з викладачів. При бібліотеці працювала бібліотечна комісія у складі викладачів, які займалися систематизацією книг за розділами та підготовкою систематичного каталогу для майбутньої його публікації. Найбільше значення для розвитку української археографії рукописної книги та стародруків мала діяльність на посаді бібліотекаря фундаментальної бібліотеки Інституту Михайла Івановича Лілеєва (1849–1911), який перейшов із Чернігівської духовної семінарії та викладав російську історію та географію. М.І.Лілеєв мав великий бібліотечний досвід: упродовж 1874–1878 рр. він не лише викладав у Чернігівській духовній семінарії, а й завідував її бібліотекою. Ця бібліотека збрала багато цінних рукописів та стародруків. Кілька років М.І.Лілеєв описував рукописи цієї бібліотеки і 1880 році видав у Санкт-Петербурзі «Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии», що містив опис 201 пам'яток переважно чернігівського походження.

М.І.Лілеєв зробив багато для поповнення бібліотеки Інституту рукописними фондами, оскільки дбав про збереженість збірок із губернських установ Чернігова. Зокрема, йому належить ініціатива передання архіву Ніжинського грецького магістрату. Після того, як цей архів перейшов на зберігання в Інститут, М.І.Лілеєв спільно з М.Н.Бережковим підготував «Обзор архива Нежинского греческого магистрата 18 апреля 1890 г.», а також склав список книг бібліотеки Олександрівського грецького училища [6].

М.І.Лілеєв працював у бібліотеці Інституту впродовж 1883–1897 рр., власноруч розпочав редагування та створення карткового каталогу на усі бібліотечні фонди. М.І.Лілеєв сприяв науковому дослідженню рукописних пам'яток бібліотеки. Він першим складає попередній опис рукописних книг, які надалі описуються студентами Інституту під керівництвом М.Н.Сперанського, а також проводить дослідження рукописних творів Юр'євського архимандрита Фотія, повідомляє про принципи опису рукописів Чернігівської духовної семінарії [7]. Будучи одним із фундаторів Ніжинського історико-філологічного товариства, членом Історичного товариства Нестора-літописця у Києві, Чернігівської вченої архівної комісії, учасником XI Археологічного з'їзду в Києві (1899), він багато зробив для поширення досліджень та здобутків наукового осередку Інституту в галузі вивчення чернігівської старовини, а коли був обраний гласним Ніжинської міської думи та міським головою м.Ніжин (1904) – для збереження пам'яток цього міста [8].

У 1893 році у зв'язку з новими реорганізаційними завданнями у формуванні фундаментальної (наукової) бібліотеки діяльність бібліотечної комісії було поновлено – до її складу, крім М.І.Лілеєва, увійшли професори М.Н.Бережков, Є.В.Петухов, І.Г.Турцевич, надалі – О.І.Покровський, О.П.Кадлубовський та А.В.Добіаш, які здійснювали реорганізацію бібліотеки, створили систематичний

та алфавітний каталоги, організовували комплектування тощо [9]. Науковою лабораторією стала рукописна частина зібрання бібліотеки. Розвиток камерального опису рукописних та книжкових джерел на той час відбувався переважно в межах історико-літературознавчих досліджень, що було характерним і для Інституту, де ці методи розвивалися у працях Є.В.Петухова, В.В.Качановського, М.Н.Сперанського, М.Н.Бережкова.

У цей час із рукописними фондами бібліотеки та над складанням каталогів на фундаментальну частину працював відомий історик літератури й викладач Інституту Євген В'ячеславович Петухов (1863–1948) – філолог, історик літератури, архівіст. Він закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, був слухачем курсів професорів О.Ф.Міллера, М.І.Сухомлінова та О.І.Незелєнова і брав участь у підготовці академічного словника російської мови. У 1888 році одержав ступінь магістра. В 1888–1889 рр. як приват-доцент викладав історію російської мови на Вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі та в Санкт-Петербурзькому університеті. З 1889 до 1895 р. був професором російської словесності в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині. З 1895 року – доктор російської словесності. У 1895–1918 рр. – професор університету в Юр'євському (Дерптському) університеті. З 1916 року – член-кореспондент Імператорської Академії наук [10].

У 1889–1895 рр. Є.В.Петухов публікує «Материалы и заметки по истории древней русской письменности»; «К истории древне-русского пролога», «Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко» тощо [11].

«Заметки» Є.В.Петухова містили перелік та опис рукописних пам'яток, які, з його точки зору були історико-літературною цінністю та слугували джерельною базою для розвитку галузей історичної науки, літературознавства, мовознавства та історії української рукописної книги. Є.В.Петухов виділяв рукописні пам'ятки XVI–XIX ст.: богослужбову літературу (прологи, житія, збірники XVIII ст.), популярні класичні твори (ода, сатири Антіоха Кантеміра, драми, комедія Джованні Жиро у перекладі з італійської мови М.В.Гоголя), а також прозові твори М.В.Гоголя – автографи рукописів та його листи до колишнього ніжинського однокашника і приятеля М.Я.Прокоповича. У додатках було вміщено кілька позицій, що становлять цікавість для дослідників: віршовані твори у стилі класицизму, листи М.В.Гоголя до М.Я.Прокоповича (1832–1850) та два фототипічні знімки листів.

Високий рівень характеризував розвиток славістики в ІФБ, зокрема, вона була представлена відомими у слов'янському світі працями професора слов'янської філології та слов'янської історії Володимира Васильовича Качановського, який працював в Інституті з 1888 року [12]. Після закінчення Санкт-Петербурзького університету та захисту магістерської дисертації «Неизданный дубровницкий поэт А.М.Глегович» (СПб., 1882) він працював у Казанському університеті, де започаткував збірник «Вестник славянства» (1886–1898) (перші номери вийшли у 1888–1890 рр. у Казані) та продовжив його випуск, викладаючи у Ніжині (у 1891–1896 рр. збірник друкувався у Києві). Його археографічний доробок порівняно з мовознавчим та літературознавчим відносно незначний, пов'язаний з описом та збиранням пам'яток південнослов'янських народів, що було результатом археографічних експедицій на Балканах, а також у Греції, Італії та Південній Франції. Як історик літератури він відомий працями «История Сербии с половины XIV до конца XV в., т. 1 (критическое исследование источников)» (XVII т.), «Из истории сербской литературы» (XVIII т.), «Пам'ятки болгарської народної творчості» (СПб, 1882). Його праці висвітлювали процес становлення й розвитку сербської релігійної полемічної літератури у руслі візантійського впливу та загалом репрезентували досконале володіння ученим методикою наукового опису та історико-критичного аналізу рукописних джерел. В.В.Качановський – автор відомих праць з палеографії та історії рукописних пам'яток слов'ян, зокрема «Зографське євангеліє, видане В.Ягичем» (1879), «Хорватські літописи XV–XVI ст.» (1881). У своїх працях він виступає як досвідчений археограф слов'янських рукописних книг, колекціонер рукописної спадщини балканських народів, яка була передана його братом О.В.Качановським після смерті В.В.Качановського у рукописний відділ бібліотеки. Колекція В.В.Качановського складалася з 61 од. зб., збиралася ним протягом усього життя, починаючи з його батьківщини (він був родом з Гродненської губ.) та матеріалів, зібраних у 1879–1881 та 1883 рр. під час наукових експедицій і стажування у слов'янських країнах та Греції. Отже, його рукописна збірка сформувалася із балканських російських джерел та складалася з 20 рукописних книг літературного та загальноісторичного змісту, а також документального комплексу з історії південних слов'ян XV–XIX ст. сербською, болгарською, італійською, латиною, грецькою мовами. Це документи з історії Дубровника, Котора, Чорногорії та, зокрема, їхніх історико-правових та дипломатичних відносин з Венеціанською республікою XV–XIX ст. Серед рукописів були рідкісні і надзвичайно цінні для дослідників старовини і рукописнокнижкового мистецтва кодекси, зокрема унікальне грецьке євангеліє-апракос XI ст. та рукописний збірник слів та житій 40–50-х рр. XIV ст. без'юсової редакції македонського походження [13].

Документи «балканського» розділу В.В.Качановський не встиг описати, спеціалістів такого рівня у Ніжині не було, й тому вони були лише зафіксовані за змістом у каталозі М.Н.Сперанського [14]. Колекційні документи рукописного відділу бібліотеки Ніжинського Історико-філологічного інституту сьогодні зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського

(фонд 314). Значна кількість із них описана лише в окремих каталогах, що їх почала видавати НБУВ. Однак найбільші здобутки у галузі камеральної археографії рукописних книг належать М.Н.Сперанському, який керував науковим археографо-палеографічним описом рукописних книг та стародруків колекції ІФБ, та його учням, які реалізовували археографічне дослідження рукописів та їхній науковий опис. У чотирьох випусках каталогу М.Н.Сперанського за 1890, 1901–1903 та 1905 рр. були опубліковані наукові описи 181 рукописної книги та рукописів. Каталог містить ґрунтовну наукову бібліографію межі ХІХ–ХХ ст. як науково-довідковий апарат [15].

Професор російської словесності Ніжинського Історико-філологічного інституту Михайло Несторович Сперанський (1963–1938) був знаним ученим уже на той час як бібліограф та археограф рукописної колекції Тверського музею та дослідник історії слов'янських рукописів у літературному процесі, російсько-українських літературних зв'язків [16]. Він народився в 1863 році у Москві, закінчив словесне відділення Московського університету (1885), захистив магістерську дисертацію «Апокрифічні євангелія». З 1895 року був призначений професором Ніжинського Історико-філологічного інституту. У 1899 році здобув ступінь доктора за дисертацію «Из истории отреченных книг». Автор багатьох праць зі слов'янської філології, академік АН СРСР (з 1921 р.) [17].

Наукові описи понад половини усіх рукописів було укладено під керівництвом професора М.Н.Сперанського із залученням викладачів та студентів старших курсів. У виданні брали участь П.О.Заболотський, О.Ф.Музиченко та Н.С.Державін, про що йдеться у передмові до першої публікації каталогу. Опис рукописів іноземними мовами, які надійшли до ніжинської збірки, переважно у складі бібліотеки Ф.Річля з Лейпцига, були укладені професором класичної філології Інституту Б.Ф.Бурзі.

Видання наукового опису 1901, 1903 та 1905 рр. було підготовлено вже самим М.Н.Сперанським. Каталог був побудований за хронологічним, тематичним та мовним принципами. Усе рукописне зібрання у каталозі поділяється на старожитні (богослужбові, світські та спеціальні, актові документи, історико-правові), нового часу (твори класицизму, історико-правові, статистичні та історико-краєзнавчі праці, автографи видатних діячів та письменників, матеріали до історії навчальних закладів на Правобережній Україні) та іноземні (грецькі, курси лекцій, переважно німецьких учених). Опис супроводжується предметно-іменним покажчиком, науковобібліографічним апаратом, який спирається на усі досягнення у галузі камерального опису рукописів другої половини ХІХ ст. Зафіксовано й походження рукописів та їх дарувальників. Описи рукописів нового періоду (літературні твори, вірші, драми, твори та листи М.В.Гоголя; історико-статистичні та картографічні праці; навчальні курси тощо) також містять вказівки на осіб, які описували рукописи. Каталог М.Н.Сперанського 1901 року містив закінчення опису рукописів як доповнення до попереднього видання, а також порівняльну таблицю сигнатур даного опису та попередніх шифрів, які відображали їхню міграцію у різних колекціях бібліофілів та установ у різні періоди, що мало інформаційно-довідкове значення для дослідників історичних пам'яток. Ґрунтовність наукових каталогів (описів) колекції Інституту спонукала приїхати сюди з Києва у лютому 1914 року професора В.М.Перетца з його студентами та аспірантами (О.С.Грузинський, С.Ф.Шевченко, В.П.Адріанова, Л.Т.Білецький) для вивчення змісту давньоруських рукописних книг [18].

Насамкінець необхідно наголосити на тому, що в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині в останній третині ХІХ – 10-х роках ХХ ст. склалася потужна наукова бібліотека, окрасою якої була колекція рукописів та стародруків. Там сформувався міцний осередок бібліографічного дослідження рукописних пам'яток слов'янського та грецького походження, опису рукописних книг. Основний внесок належить професорам цього Інституту та його вихованцям, серед котрих такі вчені-філологи та історики, які виконували й функції бібліотекарів – професори М.І.Лілієєв, Є.В.Петухов, В.В.Качановський, М.Н.Сперанський, П.О.Заболотський, О.Ф.Музиченко, Н.С.Державін, Б.Ф.Бурзі. Окремо необхідно відзначити М.І.Лілієєва, М.Н.Сперанського, Є.В.Петухова, які зробили значний внесок у розвиток камерально-археографічних методів наукового опису рукописних книг та брали безпосередню участь у складанні каталогів бібліотеки.

Примітки

1. Добиаш А. В. Н.А.Лавровский // Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1898. – Вып. XVIII. – С. 24–25. (Далі – ИИФИБ в Нежине.)

2. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко, составленная по случаю реорганизации библиотеки // ИИФИБ в Нежине. – Вып. XV. – Нежин, 1895. – С. 3–18.

3. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. реподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900 ; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1891–1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913.

4. Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 515; Коваленко О. Б. Археографічна діяльність В.В.Тарновського // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії. – К., 1997. – С. 195–205 ; Він же. Тарновський Василь Васильович // Українські архівісти: біобібліографічний довідник. – Вип.1: ХІХ ст.

- 1930-ті рр. – К., 1999. – С. 314–316 ; Він же. Лілеєв Михайло Іванович // Там само. – С. 194–195 ; Павловська Н., Шандра В. Лазаревський Олександр Матвійович // Там само. – С. 183–186.
5. Добиаш А. В. Н.А.Лавровский. – С. 24–25.
6. ІР НБУВ, ф. 127, спр. 257, 10 Арк.
7. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1879/1880 годы, читанный на акте 30 августа 1980 года ученым секретарем Н.Я.Гротом // ИИФИБ в Нежине. – К., 1881. – Т.6. – С. 21.
8. Коваленко О. Б. Лілеєв Михайло Іванович. – С. 195.
9. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке... – С. 13–18.
10. Українські архівісти: біобібліографічний довідник. – Вип.1: XIX ст. –1930-ті рр. – К., 1999. – С. 265–266.
11. Петухов Е. В. К истории древне-русского пролога // ИИФИБ в Нежине. – К., 1893. – Вып. XII; Он же. Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко // ИИФИБ в Нежине. – Нежин, 1895. – Т. XV. – С. 1–50.
12. Качановский В. В. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 28. – СПб., 1900. – С. 807; Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 434.
13. Грецькі рукописи у зібраннях Києва / [упорядник Євген Чернухін]. – Київ, Вашингтон, 2000 ; Дубровіна Л., Гнатенко Л. Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Давня македонська рукописна книга // Українсько-македонський науковий збірник. Вип. 1. – К., 2005. – С. 288–303.
14. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. / [Описание составлено М.Сперанским]. – Нежин, 1905. – С. 28.
15. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине // [составлено под ред. М.Сперанского]. – М., 1890; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) // Составлено М. Сперанским. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1903 гг. / [описание составлено М.Сперанским]. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. / [описание составлено М.Сперанским]. – Нежин, 1905.
16. Сперанский М. Н. Описание рукописей Тверского музея. – Вып. 1 // ЧОИДР. – М., 1890. – Кн. 4. – С. I–VII, 1–314. Отд. отт. – 1891. – VII. – 330 с. ; Сперанский М. Н. Описание рукописей Тверского музея. – Вып. 2. – Тверь, 1903. – IV нум., С. 1–107. Описано 308 рукоп.
17. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1900. – Т. 31. – С. 192 ; Український радянський енциклопедичний словник. – К., б. д. – Т. 3. – С. 363.
18. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Нежин 18–20 февраля 1914 г. – К., 1914. – С. 12–20, 28–79 ; Міщук С. М. Дослідження рукописних книг та стародруків Чернігова та Ніжина в другій пол. XIX – поч. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5.

Павло МИХЕД
Керівник Гоголезнавчого центру
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
доктор філологічних наук

Про Степана Шевирьова та його книжкове зібрання

Ім'я Степана Петровича Шевирьова (1806–1864) добре відоме історикам російської культури. Теоретик і історик літератури, поет і публіцист, педагог і громадський діяч – це далеко не повний перелік занять і захоплень Шевирьова. А ще – це людина, яка була близька до Пушкіна в різні роки його життя, товаришувала з Гоголем і Погодіним, була однодумцем Хомякова і І.Кирєєвського. Він був одним з послідовних захисників ідеології слов'янофільства, що визначила один із привабливих векторів розвитку російської національної самосвідомості і сформувала її самобутній національний профіль.

З книгою Шевирьов був знайомий з дитинства. І батько його – Петро Сергійович – губернський предводитель, і мати – Катерина Степанівна – заохочували захоплення сина, який любив читати Сумарокова, Хераскова, Карамзіна. Особливо любив юний книжник Святе Писання і рано уподобав читати вголос церковнослов'янською. З тих дитячих літ і до кінця днів своїх він не розлучався зі Святим Писанням – Книгою Книг. Рано виявився інтерес майбутнього поета і дослідника до російської словесності. Шевирьов з удачністю згадував священика Ф.А.Вязовського, котрий учив його і Закону Божому, і російської словесності. А вже в роки навчання у благородному пансіоні Московського університету (1818-1822) Шевирьов не тільки розширює коло свого читання, але і пробує сили в літературній творчості.

На початку 1823 року Шевирьов одержує золоту медаль, атестат і право на чин 10 класу. Читацьким інтересом Шевирьова заволодівають античні автори. Він читає Гомера, Геродота,

перекладає Платона і Демосфена, а переклад «Тімона» Лукіана став однією з перших публікацій Шевірьова. Погляди його привертають і латинські автори – Вергілій і Горацій. На цей час припадає і знайомство з німецькою естетикою: в першу чергу з Шеллінгом, а ще – Кантом і Фіхте.

У кінці 1823 року Шевірьов поступив на службу в Московський архів Колегії закордонних справ і обійняв посаду помічника бібліотекаря, отримавши доступ до одного з найбагатіших сховищ стародавніх рукописів і старовинних книг. Величезний вплив на Шевірьова мав К.Ф.Калайдович – відомий археограф, найбільший знавець давньослов'янської палеографії, першовідкривач «Ізборника 1073 р.», творів Кирила Туровського, Іоанна Екзарха Болгарського та ін.

У всіх на вустах була «История государства Российского» М.Карамзіна: друкуються останні книги твору, що відіграв величезну роль у формуванні російської національної самосвідомості. Пробудження інтересу до історії, масштабне усвідомлення динаміки історичного процесу, характерні для романтичної епохи, проникають і до Росії. Саме в цій атмосфері особистого захоплення і заняття історією, актуалізації історії в свідомості сучасників і суспільного резонансу історичних праць Н.Карамзіна формується інтерес Шевірьова до книжкової старовини та історії російської словесності. Інтерес до

конкретних явищ закономірно збуджував цікавість до питань світової історії і філософії.

На цей час припадає зближення Шевірьова з поетами-«любомудрами», що збиралися на літературних вечорах С.Є.Раїча, де бували Погодін, Муравйов, Тітов, Оболенський та ін. Більшість учасників «Общества любомудрия» служили в архіві Колегії закордонних справ і захоплювалися німецькою філософією.

У засіданнях «Общества любомудров», що проходили на квартирі В.Одоєвського, брали участь І.Кирєєвський, Кошелєв, Рожалін, а також Мельгунов і Шевірьов. Л.Гінзбург звернула увагу на те, що «любомудры сприйняли деякі архаїчні традиції», що передбачало «становлення слов'янофільської ідеології» [1]. Але була ще одна лінія розвитку, яка привела Шевірьова до слов'янофільської ідеології. Творчою свідомістю нової генерації російських поетів, що прийшли в літературу у 20-і роки XIX ст., оволоділо особливе розуміння покликання художника і богонатхненого слова поезії, багато в чому навіяне німецькою естетикою. Навколо журналу «Мнемозіна» виникає своєрідний гурток молодих інтелектуалів, схильних до «любомудрия» (філософії). Розгром декабристів дуже налякав молодих опозиціонерів, але еволюція багатьох з них показала, що зближення їх із владою передбачало і крок назустріч з боку влади, визнання нею нових реалій. Однією з таких об'єднувальних формул стала ідея народності. І хоча вона була змінена правлячою елітою за власним розсудом і зазнала серйозної деформації, все ж таки вона мислилася однією з підстав ідеології держави. Такою її бачило покоління літераторів і культурних діячів, до яких належав С.Шевірьов. Ще належить з'ясувати позицію Пушкіна після його знаменної зустрічі з Миколою І і вплив Пушкіна на розуміння молодими поетами-«любомудрами» природи історичного моменту і долі російської держави. Здається, тут більше підстав для зближень, ніж для констатації розмежування позицій Пушкіна і «любомудров», як це заведено стверджувати.

Описуючи цей час, М.Погодін впадає в епічний стиль, випереджуючи подробиці: «У Москві настав найжаркіший літературний час. Кожного дня чулося про щось нове. Язиков прислав з Дерпту свої натхненні вірші, що славили любов, поезію, молодість, вино; Денис Давидов – з Кавказу; Баратинський видавав свої поеми; «Горе від розуму» Грибоєдова тільки-но почало поширюватися. Пушкін прочитав «Пророка», який після «Бориса» справив найбільше враження, і познайомив нас із наступними главами «Онегіна», якого доти був надрукований тільки перший розділ» [2]. Пушкін вражав не тільки поетичним даром, але й історичною думкою. Шевірьов свідчить: «Знав російську історію до дрібних подробиць, любив про неї говорити і сперечатися з Погодіним і цінував драми останнього саме за їх історичну важливість». З «Щоденників» Погодіна важко зрозуміти, про що вони сперечалися з Пушкіним, але виходячи з того, що в центрі суперечки виявлялися такі фігури, як Борис Годунов, Єрмак, Мазепа, Басманов, Шуйський, можна припускати, що розмова йшла про ключові проблеми російської історії. А співрозмовники, які опиняться пізніше у різних ідейних таборах, були, вважаю, не так далекі в своїх поглядах. І не тільки у цей момент.

На вечорах «любомудров» Шевірьов прочитав свої перші переклади і оригінальні твори. Разом з М.Мельгуновим і В.Тітовим Шевірьов переклав книгу В.Г.Вакенродера «Об искусстве и художниках, размышления отшельника, любителя изящного, изданныя Л.Тиком» (1826), що ознайомлювала

російського читача з естетикою німецького романтизму. Вплив цієї книги відчутний у статті С.Шевирьова «Разговор о возможности найти единый закон для изящного», відгомони її помітні в творчості В.Одоевського, О.Пушкіна, М. Гоголя [3]. Книгу Вакенродера відзначив Пушкін у розмові з братами Польовими. Образ художника-аскета, художника-відлюдника, художника-пророка, нарешті, стає популярним у російському поетичному середовищі й естетичних деклараціях. В.Тітов у статті «Про гідність поета» зазначає: «Поет живе відлюдником від дійсного світу, в світі своєї фантазії, і знаряддя його дійсності суть різець, пензель або бідний клаптик паперу» [5]. Образ ченця-відлюдника Вакенродера, що розірвав із зовнішнім світом, що бачив у зближенні релігії і мистецтва умову досягнення митцем вищої мети, розбухував свідомість російських поетів. Тільки релігійна людина, що розуміє природу своєї творчості як божественне одкровення, здатна творити справді талановиті твори. Чи не став цей образ ченця-художника дороговказним для гоголівських шукань пізнього періоду і своєрідною російською православною транскрипцією його, дещо буквально витлумачено В.Воропаєвим [6]. У Вакенродера світ художника у владі небес, а митець «повинен бути перш за все зручним знаряддям»: «Насолоду шляхетними творіннями мистецтва я порівнюю з молитвою. Той неугодний небу, хто звертається до нього лише для того, щоб віддати повсякденний борг, хто бездумно вимовляє слова... Але того люблять небеса, хто в покірливій тузі чекає тієї вибраної години, коли ласкавий небесний вогонь з власної волі зійде на нього, розірве оболонку земної незначності, яка звичайно покриває смертну душу, розв'яже і витлумачить його більш благородне єство; тоді він схиляє коліна, в тихому захваті повертає відкриті груди до небесного світла і насичає їх неземним сяйвом; потім встає та радісний і сумний, з серцем і переповненим, і легким, і творить великі і добрі справи. Ось що я думаю про молитву. І точно так само, я вважаю, потрібно ставитися до великих витворів мистецтва» [7].

На цей час припадає початок дружби з М.Погодіним. Разом вони переклали з латини граматику церковнослов'янської мови І.Домбровського, що побачила світ у 1834 році.

1826 року в альманасі «Уранія» було надруковано вірш «Я есмь», помічений Пушкіним, з яким Шевирьов познайомився цього ж року в будинку Д.Веневітінова, де Пушкін читав «Бориса Годунова». Шевирьов залишив спомин: «Пушкін побажав познайомитися з Шевирьовим. Веневітінов відрекомендував Шевирьова йому: Пушкін став хвалити йому тільки тоді надрукований його вірш «Я есмь» і навіть сам напам'ять повторив йому декілька віршів, що було *найдорожчим орденом* для молодого Шевирьова» [4].

Можна припустити, що цей вірш імпував Пушкіну. Поет знаходився під враженням розмови з царем і напружено опановував свою нову роль: ще не було ознак «капітуляції» (Р.Якобсон) і Пушкін міг із задоволенням процитувати:

*Я есмь! – гремит в устах народа
Перед престолами царей,
И чтут цари в законе строгом
Сей глас, благословенный Богом.*

Ще Шеллінгом було відзначено, що «мистецтво треба вважати єдиним і від віку існуючим одкровенням, яке може бути; мистецтво є диво, яке, одного разу ставшись, повинне було б заповнити нас в абсолютній реальності вищого буття». Високе призначення мистецтва і покликання митця імпувало молодим поетам. Стаючи носіями цього комплексу ідей, вони сприяли перетворенню суспільної функції літератури. Це досить гостро відчула влада. На сторінках журналів з'явилися міркування про божественне походження мистецтва і місії художника і літератури у сфері духовного життя. В уявленні влади вона була в іншому володінні. За волею Миколи І це отримало оформлення у вигляді закону: «Імператор, як християнський государ, є верховним захисником і хранителем догматів пануючої віри та охоронцем правовірності й усякого в церкві святій благочинності» (ст. 42-43 «Основних законів Російської імперії»). А зустріч Царя з Поетом була знаменною, вона була, перш за все, визнанням нової, зміненої ролі літератури, а характер стосунків Миколи І і Пушкіна був лише конкретним утіленням тенденції, що визначилася.

На початку 1829 року Шевирьов їде за кордон як вихователь сина кн. Волконської. Він перебував за кордоном більше трьох з половиною років і не за чутками знав Європу. У Веймарі його прийняв Гете. Гете знав про відгук Шевирьова і його тлумачення «Фауста», зокрема сюжетної лінії Фауста і Олени в «Московському віснику» [8], і відгукнувся листом. Він був опублікований у цьому ж журналі (1828, Ч.9, № 11). Гете висловив своє щире здивування шевирьовському розумінню цього союзу як з'єднання двох епох – християнської та античної – і двох видів краси – класичної і романтичної, назвавши його «проникливим і простосердим».

Велику частину часу Шевирьов провів у Римі. Але побував і в інших найбільших містах Італії: Флоренції, Мілані, Генуї, Венеції, Неаполі. Він повертається до свого захоплення класичною літературою і мовами. Оодночасно активно вивчає сучасну італійську мову, живо цікавиться поезією Данте, Петрарки, творчістю Боккаччо, а із сучасників – Сильвіо Пелліко, переклади «Моїх темниця» якого під псевдонімом «S» він опублікує на сторінках журналу «Телескоп». Книга ця, як і наступна

«Про обов'язки людини» Пелліко, залишила помітний слід в історії російської літератури, відгомони її буде почуто у творчості Гоголя і Пушкіна вже сучасниками [9].

Але й таке близьке і безпосереднє знайомство з Європою не змінило прихильності Шевирьова до свого коріння. Як і інші слов'янофіли, Шевирьов дивився на сучасну Європу крізь призму Схід-Захід, де Схід – носій істинної християнської віри, там «зберігається первинний чистий образ нашої народності». І це повинен засвоїти «загниваючий» Захід – «отруйна» цивілізація.

Дізнавшись про те, що І.Киреевській збирається назвати журнал «Европеец», у листі до нього Шевирьов висловив свій подив: «Я хочу написати статтю «Не будемо ж європейцями» і пришлю для друкування в твій журнал. Завжди любив Росію, але, відвідавши гнилу Європу, я обожаю свою вітчизну. Європа перед нами тремтить, як листок: невдовзі, сподіваюся, нам поклоняться. Чим більш пізнаю європейців, тим більше стверджуюся в думці, що немає народу більше обдарованого, ніж народ російський» [10].

Шевирьов залишив цікаві нариси вражень про Італію, про яку часто згадував. О.Афанасьєв уже в 40-і роки чув розповіді, що «після повернення з-за кордону він, говорять, тільки і марив Італією і не раз читав на своїх лекціях італійських поетів, не думаючи про те, що віршів цих ніхто із слухачів не розумів».

Сміх і пародійний текст викликав приклад у лекції Шевирьова, в якому він міркував про необхідність формувати відчуття, звертаючись до світу тварин: «Коли я був в Італії, я кілька разів читав в одному пустинному місці вірші Пушкіна, і всякий раз виповзали ящірки і, насолоджуючись мелодією віршів, тихо прислухалися до мого голосу» [11]. Після чого в альманасі «Перше квітня» (1846) з'явилися насмішки: замість ящірок там фігурують жаби.

У цей час Шевирьов створює ряд яскравих поетичних творів, відзначених і Пушкіним. У рецензії на альманасі М.Максимовича «Денница» Пушкін зазначав: «Автор (І.В.Киреевський) належить до молоді школи, яка започатковувалася під впливом новітньої німецької філософії і яка вже створила Шевирьова, котрий заслужив схвальну увагу великого Гете». І ще: «З молодих поетів німецької школи п. Киреевський згадує про Шевирьова, Хом'якова, Тютчева. Істинний талант обох перших незаперечний». Нагадаю, що Киреевський у своїй статті відзначав, що Шевирьов «мав дарування відмінні, володіючи рідкісним пізнанням російської мови, дивною легкістю в праці і понад усе душею полум'яною, зосередженою в любові до високого, Шевирьов, проте ж, має важливий недолік – недолік обробки, і не тільки в частинах, але і в плані; не тільки у важливих, але навіть і в дрібних віршах» [12].

Пушкін сприяв тому, щоб після смерті Мерзлякова саме Шевирьов зайняв кафедру російської словесності в Московському університеті. Пушкіну здавалося, що це був би крок у напрямку подолання університетського консерватизму: «Це була б перемога, – пише він Плетньову, – над університетом, тобто, над забобонами і вандалізмом». Проте відсутність вченого ступеня дозволила посісти лише місце ад'юнкта на кафедрі російської словесності, чому сприяли С.Уваров і І.Давидов, котрий займав кафедру.

1833 року Шевирьов надав до захисту магістерську дисертацію «Дант и его век» і з початку 1834 року почав читати історію поезії, а в наступному навчальному році йому був доручений курс російської словесності, який був розрахований на студентів усіх факультетів. Щоб наблизити стародавні тексти, Шевирьов засновує російську бібліотеку, кошти на яку дали самі ж студенти. Зібрання класичних творів, пам'яток стародавньої літератури поповнювалося новими виданнями археографічної комісії. Збирання книг і рукописів було в моді. І багато професорів Московського університету мали першокласні збірки, як, наприклад, Погодін, котрий збирав близько тридцяти років свою колекцію рукописів і стародруків. Вони дісталися Петербурзькій публічній бібліотеці у 1852 році.

Молодий викладач заохочував студентів і до наукових занять. Важко переоцінити значення цього задуму в гуманітарній освіті російської інтелектуальної еліти 30-х років. «Наука повинна мати душею філософію, тілом – історію», – ці слова були сказані на початку викладацької і наукової діяльності Шевирьова і стали своєрідною формулою підходу до вивчення стародавніх і сучасних текстів. Тривалий час шевирьовська історія російської літератури залишалася єдиною спробою створення історичної панорами розвитку російської літератури, і вже тому вона, задовольняючи інтерес до історії, мала вплив на формування і динаміку російської художньої свідомості.

Критик Іван Киреевський, оцінюючи «Історію російської словесності» Шевирьова, писав: «Історія староруської літератури не існувала до цього часу як наука; тільки тепер, після читань Шевирьова, повинна вона отримати право громадянства у ряді інших історій всевітньо значних словесностей» [13].

З 1834 року Шевирьов читає курс «русского языка и слога», використовуючи для цього «Слово о полку Ігоревім» та інші стародавні тексти, а також церковнослов'янську мову Святого Письма і фольклорні тексти. Ф.Буслаєв, слухаючи лекції С.Шевирьова, залишив про нього світлі спогади: «Ці лекції Шевирьова справляли на мене глибоке, незгладиме враження, і кожна з них уявлялася мені якимсь освітнім одкровенням, що давало доступ в невичерпні скарби різноманітних форм і оборотів нашої великої і могутньої мови. Я вперше почув тоді всю її красу і свідомо полюбив» [14]. Правда,

пізніше, оцінюючи «Історію російської словесності», колишній учень був більш суворим до наукових пошуків учителя і, зокрема, його схильності розглядати літературу як факт релігійного життя, що було «такою ж поганою послугою історії російської церкви, як і історії народної поезії» [15].

У січні 1837 року Шеви́рьов захистив дисертацію «Теория поэзии в историческом ее развитии у древних и новых народов» і навесні був затверджений доктором філософії і екстраординарним професором. А вже наступного року заявляють про себе вихованці Шеви́рьова – Ю.Самарін і Ф.Буслаєв, котрі створили оригінальні наукові праці, присвячені поезії Державіна і порівняльно-історичному дослідженню російської граматики.

З 1838 до 1840 року Шеви́рьов дістає можливість із найвищого дозволу провести два академічні роки за кордоном. Він побував у Лондоні і Парижі, слухав лекції у Мюнхенському і Берлінському університетах, але основний час провів у Римі, де вивчав слов'янські рукописні фонди Ватиканської бібліотеки (ЖМНП, 1839, № 5).

Під час перебування за кордоном Шеви́рьову було доручено відібрати книги для бібліотеки університету з 30000 книжкового зібрання барона Молля. Барон Моль, котрий мешкав у замку містечка Дахау, одержував упродовж 20 років довічну пенсію за умови, що його бібліотека поповнить університетський книжковий збір. Шеви́рьову було доручено скласти каталог книг, відсутніх у фондах університетської бібліотеки. Тільки на початку 1840 року до Москви було відправлено понад 5000 книг.

Багатим і різноманітним було коло знайомих Шеви́рьова: Бальзак і Альфред де Віньї, Франц фон Баандер і Ботень, Шафарік і Ганка, Ампер і кардинал Меузофанті.

Тривале перебування на Заході в різні періоди життя тільки збуджувало патріотичні настрої Шеви́рьова. Він публікує в німецькій пресі статті, пояснюючи русифікацію так званих «Остзейських» губерній, звертається до німецького філософа Баандера з листом, у якому пояснює неправильне, на його думку, розуміння на Заході сутності православної церкви. Франц фон Баандер включив цей лист до однієї із своїх робіт, присвячених порівняльному аналізу Західної і Східної церков.

Захоплюючись історією, Шеви́рьов жадібно стежив за тим, що відбувалося у країні. Його увагу привертали не тільки історія і література. Він живо цікавився політикою і педагогікою, життям церкви і соціальними питаннями. Багато в чому цей інтерес був реалізований у журнальних виступах. Шеви́рьов діяльно брав участь у роботі «Московского наблюдателя» (1835–1839), а потім разом з Погодіним очолював і формував ідеологію «Москвитянина» (1841-1845), яка мало чим відрізнялася від ідей «офіційної народності».

Повз увагу Шеви́рьова не пройшли і явища української культури, своєрідність якої він тонко відчував. Подібно до інших раннях слов'янофілів, він з симпатією ставився до цього краю імперії, але не більше. Разом із тим, у його рецензії на «Михаила Чернышенко» П.Куліша є достойна уваги характеристика української словесності: *«При всем личном разнообразии писателей, рожденных в этой стране, есть у них у всех что-то общее, свое, Малороссийское, наследство родины. Все они, во-первых, колористы в слове, так как и земляки их живописцы; все пишут в прозе и не берутся за русский стих, который, может быть, не пришелся по их слуху; все владеют юмором, в духе своего племени; все умеют дружить устную моль с языком речи изящной; все любят слово естественное, простодушное, прямо льющееся с пера; все отмечают особенным мастерством в изображении характеров; все любят свое искусство, и менее чем великороссы отвлекаются от него приманками общественной жизни. Гоголь в этих двух последних отношениях есть первый художник России нашего времени, которому едва ли равный найдется в современном Западе»* [16]. Не можна не здивуватися влучності окремих зауважень критика.

Протягом десятиріч дружба пов'язувала Шеви́рьова з Погодіним. Вони були одностайними в головному, іноді сперечалися і навіть ревниво стежили за успіхами один одного. 1845 року після великого успіху публічних лекцій Шеви́рьова зі стародавньої словесності М.Погодін записує у щоденнику від 5 травня: «Кто его убедил идти по ученой части? Кто его ввел к Уварову и в Университет? Кто познакомил с древностью? Кто, наконец, доставлял рукописи для лекций?» Шеви́рьов, дійсно, багато чим був зобов'язаний Погодіну і високо цінував його дружбу. Коли Гоголь побіжно і несправедливо образив Погодіна у «Выбранных местах из переписки с друзьями» за

свабільну публікацію портрету і зробив це не де-небудь, а в «Завещании», Шевірьов одним із перших різко дорікнув йому: «Второе издание твоей книги я приму на себя на том только условии, чтобы уничтожено было то, что ты сказал о Погодине. В противном случае я отказываюсь. Я не хочу, чтобы через мои руки проходила оплеуха человеку, которого я люблю и уважаю, несмотря на его недостатки, которых в каждом из нас много» [16].

Остання поїздка за кордон ще більше посилила у Шевірьова упередження і «удвоенное нерасположение» (М.Тихонравов) до Заходу («мы чувствуем необходимость разорвать дальнейшие связи с Западом в литературном отношении», «мы должны поневоле ограничиться богатым протекшим Западом и *искать своего в нашей древней истории*»). Але в інтелектуальній атмосфері Московського університету відбуваються помітні зміни, нове покоління повертається обличчям до західного світу, і колись блискучий Шевірьов постає в абсолютно іншому світлі. Відомий історик С.Соловйов уже не схвалює Шевірьова, який, на його думку, «богатое содержание умел превратить в ничто, изложение богатых материалов умел сделать нестерпимым для слушателей фразерством и бесталанным произведением известных воззрений. Тут-то услышали мы бесконечные фразы о гниении Запада, о превосходстве Востока, русского православного мира...» [17]. Ще більш різкий петрашевець А.Плещеев, представник студентства вже рубежу 40–50-х. Він побачив Шевірьова в іншому світлі: «*Но так же, как всеми любим Грановский, так презираем профессор Шевырев – педант и низкопоклонник, друг всех генерал-губернаторов, распорядившийся маскарадом графа Закревского, у которого он в передней сидит вместо конторщика и записывает, кто желает участвовать. Ничего не может быть пакостнее хари Шевырева, какой-то паточной, приторной, но на которой подлость написана не санскритскими буквами. Крест висит до пупа. Даже всем обществом московским Шевырев и Погодин презираемы, как у нас Булгарин и Греч, да и не велика между ними разница. Рукописная литература в Москве в большом ходу. Теперь все восхищаются письмом Белинского Гоголю, пьеской Искандера «Перед грозой» и комедией Тургенева «Насмешник»*» [18].

Часи змінюються, змінюються й кумири. У Москві був популярним вірш К.К.Павлової, написаний у 1845 році:

*Преподаватель христианский, –
Он духом тверд, он сердцем чист;
Не злой философ он германский
Не беззаконный коммунист!
По собственному убежденью
Стоит он скромно выше всех!..
Не выносим его смиренью
Лишь только ближнего успех.*

За свідченням П.І.Бартенева, «Грановский бросился целовать у К.К.Павловой руку, выслушав эти стихи» [19]. Факт цей показує градус напруги, що існувала між ідеологами різних таборів.

Але Шевірьов залишався вірним собі. Його листування з Гоголем, наприклад другої половини 40-х рр., свідчить про душевну рівновагу і напружену роботу. «Я занят непрерывно трудом своим», – пише він в одному з листів, і це відповідає істині, про що свідчать його статті й книги.

1847 року Шевірьов здійснив подорож до Кирило-Белозерського монастиря, де знаходилося велике зібрання книг і рукописів. На початку 1850 року вийшов нарис Шевірьова про цю подорож. Це був ще один епізод вияву бібліофільських зацікавлень ученого. Будь-які відвідини і ознайомлення з бібліотекою для Шевірьова завжди стають важливою подією. Він захоплюється працями книжників і знавців цієї справи. В «Поездке в Кирилло-Белозерский монастырь» (М., 1850) Шевірьов розповідає про Троїцьку Лавру, про її дві бібліотеки, одна з яких належала духовній академії, а інша – Лаврі, і про книжкових працівників. Шевірьов познайомився тут з А.В.Горським, котрий багато зробив для публікації давньоруських текстів, та іншими професорами академії: «Ученые академии представляют для нас пример трудолюбия в соединении со смирением, не признающим своей личности. Здесь за добросовестным трудом скрыто лицо. Это самоотверженный великий подвиг, объясняемый из лучшей стороны нашего народа».

Шевірьов живо цікавиться книжковими і рукописними зібраннями: чи бібліотека це Лаври, Академії або Кириллова монастиря. Він складає описи окремих книг і рукописів, а оскільки володіє контекстом, знає інші варіанти, коментує і пояснює їх. Деякі сторінки нарису є фрагментами наукових досліджень (як, наприклад, огляд п'ятої редакції «Слова блаженного Серапиона о маловерии», с. 35–38). Він благоговійно пише про православних книжників, висловлюючи якнайглибшу пошану до них. Чудовий його портрет християнського філософа Федора Голубинського: «Простота и смирение осеняют его мирное жилище, меня поразило высокое чело нашего отшельника-мудреца. Лицом и особенно глазами напомнил он мне Шеллинга, которого я видел в первый раз также в сельском уединении, около Мюнхена. Такая ясная голубизна в глазах, та же дума. У Шеллинга еще возможна личная

страсть; в чертах русского мудреца господствует спокойное самоуглубление. Такова и тихая речь его, которая всегда жила, но вспыхивает живее при выражении радушия и участия».

Понад двадцять років Шевирьов займав кафедру російської словесності і у відході його було щось зворушливо-смішне, донкіхотське. 1857 року на засіданні «Московского художественного общества», де був присутній Шевирьов, граф В.Бобринський негативно відгукнувся про росіян і Росію. Шевирьов вступив в гостру дискусію, звинувативши опонента у відсутності патріотизму, а коли опонент відповів зухвалістю, дав йому ляпаса. Граф виявився атлетом і так відчутно побив палкого академіка (Шевирьов був обраний у 1852 році), що той зліг у ліжку зі зламаним ребром. За «височайшим повелінням» був покараний постраждалий (як «призвідник»). Шевирьов був звільнений з університету, а у Москві залишений лише з огляду на хворобу.

1860 року Шевирьов виїхав за кордон. Спочатку до Італії, з якою у нього було пов'язано стільки світлих спогадів молодості. У Флоренції він читає італійською мовою лекції про російську літературу. А останні роки він прожив у Парижі, де і помер. Шевирьов продовжував напружено працювати, і увагу його привернув новий період російської літератури: Карамзін, Жуковський.

25 січня 1864 року Шевирьов зліг у ліжку. Незважаючи на фізичні страждання, він продовжував диктувати, мріяв побачити Москву, шукав тіху в молитві:

*Когда состав слабеет, страдает плоть,
Средь жизненной и многотрудной битвы,
Не дай мне, мой Помощник и Господь,
Почувствовать бессилие молитвы.*

8 травня Степан Петрович Шевирьов пішов з життя, «многотрудная жизненная битва» закінчилася. Залишилися його наукові праці, літературні статті і поезія, гідна значно більшої уваги, ніж та, якою удостоїли її нащадки. Але залишилися книги, його головна пристрасть, і доля їх теж незвичайна і теж «многотрудна».

У Ніжинському філіалі обласного архіву (фонд № 387, оп. 1, спр. 28) збереглися матеріали, що проливають світло на деякі деталі, пов'язані з придбанням бібліотеки С.Шевирьова Історико-філологічним Інститутом кн. Безбородька. Розпорядником спадку письменника був його син Борис Шевирьов, який на початку 1876 року звернувся із Царського Села, де проходив військову службу в чині підполковника, до директора Історико-філологічного інституту кн. Безбородька М.Лавровського:

*«Милостивый государь Николай Алексеевич!
Каталог библиотеки находился у Михаила Петровича Погодина и
опечатан после его смерти вместе с прочими бумагами. Мною подана
просьба мировому Судье г.Москвы о дозволении доверенному от меня
лицу отыскать и получить его. Я надеюсь получить каталог в
скором времени и тогда не замедлю препроводить его к Вам.
С истинным уважением и совершенною преданностью честь имею
быть Ваш Милостивый Государь покорный слуга*

подпись».

Конференція інституту звернулася до Степана Івановича Пономарьова, відомого бібліографа, з проханням «о принятии, укупорке и отправке оной в Нежин». Наприкінці листопаду Пономарьов відбув до Москви.

Збереглися п'ять листів Пономарьова до М.Лавровського, директора інституту. Перший від 1 грудня 1876 року. В ньому Пономарьов повідомляє, що він прибув до Москви 26 листопада. Бібліотека зберігалася у Замоскворіччі, в будинку Кокарева. «Оказалось, что она в холодном амбаре (где мыши явственно показывают свою любовь к просвещению)».

Пономарьов свідчить, що «после вскрытия первого ящика Арсеньев забрал себе все рукописи, даже студенческие сочинения сороковых годов, хотя они, видимо, служили только для обложки стен ящика...». Пономарьов відзначає також: «Недостает не 120-ти, а 134-х названий». Фігурує цифра більше 3580 книг. Листи рясніють побутовими описами і витратами грошових коштів з повним звітом розтрати. Самі ж книги потрапляють в поле зору тільки на предмет їх збереження: «Слава Богу, книги пострадали *весьма мало*», «мыши их вовсе не тронули», «а ведь 16 лет были в ящиках». Ретельно і навіть педантично Пономарьов виконує доручення, долаючи всі непорозуміння та незручності: «Извините, ради Бога, что плохо пишу, ведь мне примоститься негде, строчу на коленях, как древние летописцы, если верить их изображениям». Книги «оказались крайне разрозненными и по частям, и по названиям», дуже заплутано був складений каталог, а «многие сочинения не записаны вовсе». Пономарьов схиляється навіть до думки, що «нельзя было покупать библиотеку, не проверив предварительно». Але кропітка робота була успішно завершена і вантаж доставлений до Ніжина, ставши найціннішим зібранням фундаментальної бібліотеки.

Відомий дослідник російської старовини П.Бартенев писав: «Собрать такую библиотеку – уже ученая заслуга, и в настоящем составе своем она представляет огромную ценность» [21]. Серед книг – 77 з дарчими підписами від письменників і учених: М.Погодіна, І.Срезневського, М.Максимовіча,

І.Киреевського, К.Аксакова, М.Щепкина, А.Никітенка, А.Майкова, А.Мокрицького, А.Краєвського та ін. На багатьох – зауваження, уточнення, відгуки і правки, зроблені рукою Шевирьова. Бібліографічний список Пономарьова склав 3741 позицію, з них російський фонд – 1689, з яких 927 відсутні з різних причин. В одному з перших листів Б.Шевирьов називав 20000 екземплярів, але ця цифра не підтвердилася.

До 1917 року було списано 105 одиниць найменувань, в інші бібліотеки переведено 16. Після 1917 року списано 16 одиниць, з яких 6, включаючи і рукописи, перевели до ВУАН, до бібліотеки Київського університету віддали 16 найменувань. Але й у Ніжині книги, що збереглися, несуть вагому інформацію про час, у який жив їх власник, і про самого Степана Шевирьова.

Непередбачувані повороти історії. Як відомо, після смерті Гоголя саме Шевирьов приводив у порядок його рукописи. Шевирьов дав назву останньому гоголівському твору, його «прощальній повісті» – «Авторська сповідь». Книги самого Шевирьова після десятиріччя безплідного очікування відправляються до Ніжина, на духовну батьківщину Гоголя, обживаючи новий духовний простір.

Тут, в місті юності Гоголя, призначено було їм осісти назавжди. Вони зберігають сліди почерку і тепло рук власника, тут книги, які він любив, тут плоди його натхнень і його мовчазні співрозмовники. Їм була уготована непроста доля, але таким було й життя Степана Петровича Шевирьова, історія його країни і народу, яким він вірно служив.

ПРИМІТКИ

1. Гинзбург Л. О старом и новом. – М., 1982. – С. 196.
2. Пушкин А.С. в воспоминаниях современников: В 2 т. – Т. 2. – М., 1985. – С. 39.
3. Манн Ю. В. Русская философская эстетика. – М., 1969. – С. 155.
4. Пушкин А.С. в воспоминаниях современников: В 2 т. – Т. 2. – М., 1985. – С. 50.
5. Литературный вестник. – 1827. – Ч. II. – С. 230.
6. Воропаев В. Гоголь и монашество // Журнал Московской патриархии. – 1993. – № 3. – С. 98-110.
7. Вакенродер В. –Г. Сердечные излияния отшельника – любителя искусств // Фантазии об искусстве. – М., 1977. – С. 74–75.
8. Шевырев С. Елена, классическо-романтическая фантазмодория... // Московский вестник. – 1827. – Ч.6. – № 21. – С. 79–93.
9. Михед П. В. Сильвио Пеллико и русская литература (опыт интерпретации) // Вопросы русской литературы. – 1996. – № 2. – С. 3-18.
10. Цит. за кн.: Янковский Ю. Дворянско-патриархальная утопия. Страницы русской общественно-литературной мысли 1840–1850-х годов. – М., 1981. – С. 36.
11. Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917). – М., 1989. – С. 259.
12. Киреевский И. В. Обзорение русской словесности 1829 года. // Критика и эстетика. – М., 1979. – С. 66.
13. Киреевский И. В. Публичные лекции профессора Шевырева // Критика и эстетика. – М., 1979. – С. 207.
14. Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917). – С. 218.
15. Буслаев Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства // Древнерусская литература и искусство. – СПб., 1860. – Т. II. – С. 167.
16. Москвитянин. – 1843. – Ч.IV. – С. 126.
17. Переписка Н.В.Гоголя: в 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 345-346.
18. Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917). – С. 336.
19. Там же. – С. 282.
20. Русский архив. – 1912. – Кн. I. – № 2. – С. 317.
21. Бартенева П. О библиотеке С.П. Шевырева // Русский архив. – 1872. – № 2. – С. 446

Григорій ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ

кандидат філологічних наук,
доцент Ніжинського педінституту
імені Миколи Гоголя

ДОВІЧНА НАША ВДЯЧНІСТЬ

З.К.Константинова

Н.Г.Наркевич

Нарис відомого книголюбця та краєзнавця, одного з ініціаторів створення Музею рідкісної книги НДУ імені М. Гоголя, доцента інституту Г.П.Васильківського (1905–1986) про мужній вчинок двох працівниць бібліотеки Н.Г.Наркевич та З.К.Константинової, які в роки війни врятували від розграбування безцінний книжковий фонд, побачив світ 1981 року у радянському журналі «Библиотекарь» (№ 9, стор. 59-62). Текст його несе на собі певні ідеологічні ознаки радянської доби, але, враховуючи його малодоступність сучасному читачеві і важливість для вивчення історії бібліотеки та її рідкісного фонду, редакція взяла на себе сміливість передрукувати його в українському перекладі з незначними скороченнями. – Ред.

Начальник німецької фельдкомендатури в Ніжині Канте з'явився біля будівлі інститутської бібліотеки вдень і не сам. Його супроводжували в машині двоє автоматників із собакою, перекладач і місцевий поліцейський. Як тільки німецька машина зупинилася, поліцейський першим зіскочив на землю, догідливо відкрив дверці, пропустивши офіцера уперед. «Бібліотека не працює» – прочитав він написані від руки слова.

Поліцай і солдати затарабанили в двері і вікна будівлі. Побачивши це, мешканці почали збиратися і заповнювати вулицю Гоголя, чекаючи подальших подій. Вони не вперше з болем спостерігали, як окупанти, що увірвалися до Ніжина 13 вересня 1941 року, розміщували свої військові, каральні і адміністративні установи у будинках міста. Будівлю Ніжинського педагогічного інституту імені М.В.Гоголя гітлерівці перетворили на шпиталь, кімнату-музей Гоголя – на кухню. Гуртожиток студентів пристосували під фельдкомендатуру, в будівлі міськради розташувалася мадярська жандармерія. І ось тепер – бібліотека Ніжинського педагогічного інституту. Вона знаходилася в центрі міста, в кам'яній будівлі колишнього купецького клубу. Двоповерховий будинок з підвалом, 14 кімнат, тут зберігалось понад 300 000 томів. Книги XVI–XX століть багатьма мовами світу. Цим зібранням пишалися, його цінували... Двері розчинилися, на порозі, здавалося б, мертвого будинку стояли дві жінки з блідими схвильованими обличчями.

– Хто ви є? – запитав лейтенант, указуючи хлистом то на одну, то на другу. – Директор, бібліограф? Чудово. Йдіть уперед, покажіть приміщення.

«Коли несподівано з'явилися в бібліотеці німці, – розказувала потім директор бібліотеки Ніна Георгіївна Наркевич, – у нас із Зінаїдою Костянтинівною стислися від болю серця, пересохло в горлі. Що буде з книгами, викинуть або сплять? Де шукати захист? Скаржитися? Кому?..

З того дня, 24 серпня 1941 року, коли Ніжинський інститут припинив свою роботу у зв'язку з наступом німецьких частин, за розпорядженням Комісаріату Освіти Української РСР, він став готуватися до евакуації до Уральська. Ми, бібліотекарі, були зайняті клопотами з порятунку інститутської бібліотеки. Спочатку ректорат планував вивезти її до Уральську. Але після того як ешелон з викладачами, студентами, книгами і архівом інституту потрапив на станції Ромни в руки гітлерівських десантників, від цього плану довелося відмовитися.

Перед відправкою з Ніжина останнього ешелону ректор інституту І.М.Гречко зібрав усіх бібліотекарів, які залишалися в місті, і прощаючись з ними, сказав: «Ось вам, друзі, ваш начальник Ніна Георгіївна, допомагайте їй. А вам, товариш Наркевич, ключі від нашої рідної бібліотеки. Дивіться за нею. Бережіть її...» Усі, хто тут були, пам'ятаю, заплакали. Ректор поклонився, попрощався і відбув на фронт. Залишившись удвох із Зінаїдою Костянтинівною Константиною, ми спустилися в підвал бібліотеки, знайшли старі дошки, забили ними вікна. А щоб книги були під постійним наглядом, переселилися в бібліотеку. Хай знають, що тут є живі люди, господарі».

Вночі було страшно. За містом в глиняних кар'єрах цегляного заводу окупанти розстрілювали людей. Біля мадярської жандармерії, яка знаходилася майже поряд із бібліотекою, вересливо грали на губних гармоніках п'яні солдати. Спокійніше, безпечніше тепер для цих двох немолодих самотніх жінок було б залишатися в своїх будинках, подальше від страху і людських страждань. Але вони поселилися тут. Бібліотека – храм розуму, краси, свободи...

Обійшовши всі кімнати і підвал бібліотеки, німці після короткої наради запропонували Наркевич і Константиновій негайно звільнити увесь перший поверх від книг і меблів: «Тут розмістяться солдати фюрера. Термін виконання – доба». Доба – сім кімнат, 120000 книг...

«До війни ми були трошки наївними мрійниками, а тут життя раптом навалило стільки проблем, питань, що негайно вимагають вирішення. Кинулися рятувати бібліотеку. Пішли по будинках бібліотекарів, що залишилися в місті, і стали переносити книги з першого поверху в підвал, на другий поверх. Невелику частину поклали в шафи і закрили їх на замки.

До добра це не привело. З перших же днів солдати, збивши замки з шаф, стали топити печі книгами, драбинками, столами. Ілюстровані видання, особливо німецькою мовою, розграбували. Знищували радянську літературу... Стало зрозуміло: на цьому німці не зупиняться. Думка, що книги загинуть, примусила подолати страх. За відсутності солдатів ми перенесли на другий поверх те, що залишилося в шафах. На якийсь час небезпека стала меншою, бо солдатам завезли дрова і вони стали топити ними печі».

Зима 1942 року була холодною і голодною. Наркевич і Константинова не одержували ні продуктивних карток, ні грошей, але й не шукали роботи на біржі. Жили на те, що вдавалося обміняти або продати на чорному ринку з особистих речей. Недоїдали. Спали в неопалюваній кімнаті, не роздягаючись. Заходили не з головного ходу, а з двору, через підвал, з чорного ходу піднімалися на другий поверх. Світла не запалювали.

У лютому 1942 року становище погіршилося. Несподівано прийшли озброєні солдати у супроводі представника фельдкомендатури оберфельдфебеля Петера і наказали Наркевич знову показати їм усе приміщення і фонди бібліотеки. «Із подивом оглядали вони книжкові полиці. Їх дивувала величезна кількість книг в бібліотеці такого невеликого міста. А коли Константинова пояснила, що бібліотека належить старовинному вищому навчальному закладу і тісно пов'язана з ім'ям великого письменника М.В.Гоголя, фельдфебель чванливо зауважив, що такого письменника він щось не пам'ятає і, звернувшись до поліція, запитав, а чи не комуніст цей Гоголь».

Із подальших розмов німців стало зрозуміло, що окупанти мають намір знищити бібліотеку, а будівлю передати мадярській фельдкомендатурі. Щоб не допустити цього, Ніна Георгіївна і Зінаїда Костянтинівна вирішили піти на крайність. Упрохавши викладача німецької мови інституту Олену Дмитрівну Замислову, утрюх вони відправилися в німецьку комендатуру до самого фельдкоменданта майора Рінге. Крок вельми ризикований. Установа ця, як і будинок, де вона поміщалася, користувалися поганою славою... Можна уявити, яку силу волі і мужність треба було мати, щоб добровільно піти до цього лігва. Вони пішли. Комендант був немало здивований сміливістю жінок. А коли з ним заговорили чистісінькою німецькою мовою, запитав: «Звідки фрау так чудово знає німецьку мову?» – «Я закінчила Сорбонський університет, а стажування німецькою проходила в Берлінському університеті». – «О, так ми з вами, фрау, вчилися майже в одному вищому навчальному закладі».

Подобрішавши, Рінге став розмовляти набагато доброзичливіше. Він вислухав прохання і тут же сказав, що дати обіцянки не відбирати будівлі бібліотеки не може, але термін виконання наказу обіцяє відсунути на місяць. Звертаючись до Наркевич, комендант, прийнявши колишній вигляд, суворо попередив: «Бібліотеку вашу доведеться почистити від комуністичних книг. Завтра ми пришлемо список забороненої літератури. За невиконання наказу фрау директор буде покарана за законами військового часу».

«Ми вийшли з фельдкомендатури, – згадувала потім Константинова, – ні живі, ні мертві. Як тільки там вистояли! Півгодини здалися вічністю. Вивели нас німецькі солдати з автоматами і, коли

закрилися двері, ми жадібно ковтали свіже повітря. Чого ми домоглися? Хай тимчасової, але все ж таки відстрочки, сподівалися підшукати за цей час яке-небудь приміщення. Наступного дня нам принесли з комендатури список забороненої літератури. Тут було понад п'ятисот найменувань, і серед них твори К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, В.Плеханова, К.Лібкнехта, К.Цеткін, І.Сталіна, А.Бібеля. З художньої літератури потрібно було вилучити М.Горького, всіх радянських поетів і письменників, із зарубіжних – Г.Гейне, Е.Потьє, М.Нексе, І.Бехера, В.Бределя, А.Зегерс, Л.Арагона, Р.Роллана і багато інших. Всю цю літературу треба було передати фашистам для знищення. На міській площі вони готувалися влаштувати «автодафе».

Наркевич і Константинова пішли на хитрість. Удвох за добу вони перенесли всю марксистську літературу, радянську класику і твори зарубіжних письменників до підвалу, заклали ними ніші і замаскували церковними книгами, а також книгами на грецькою і латинською мовами. Але ніш не вистачило. Тоді вони стали складати заборонені німцями книги в темних, неосвітлених кутках уздовж стін на підлогу, виклавши задалегідь її толем і картоном. Складали книги штабелями: шар книг, шар картону, а потім усе це засипали битою цеглою, вапном, крейдою, усяким сміттям, зверху накидали битих ящиків, дошок, макулатури.

Вони розуміли, що ризикують життям. Організували видачу ніжинцям книг і журналів дореволюційного періоду. «Рінге дозволив нам видавати такі журнали, як «Вестник Європи», «Русская мысль», «Русское богатство», «Вестник жизни». Видачу книг і журналів організували у невеликій кімнаті першого поверху. Цей куточок був важливим місцем у житті Ніжина періоду окупації. Сюди приходили ніжинці, що добре знали один одного. З острахом передавали один одному останні вісті з фронтів і місцеві новини. Природно, сюди іноді заходили поліцаї.

«Одного разу з німецької комендатури нас попередили, що наступного дня сюди прибуде вантажна машина, щоб забрати всю комуністичну літературу з бібліотеки. Закривши видачу книг і бібліотеку, ми стали думати, що нам робити, не здавати ж насправді вже заховану літературу. Про це і мови не могло бути. І тут ми пригадали, що у нас є списана ще до війни література із соціально-політичної тематики, старі підручники, брошури. Негайно стали наповнювати ними ящики. Набралося чотири ящики. Аби як забили їх цвяхами. Наступного дня здали під розписку вантаж двом німцям і поліцаю. Машина виїхала, а на душі неспокійно. На щастя, все обійшлося благополучно. Як нам потім розказали, макулатура була спалена в топках котельні самої комендатури. Не пройшло і двох днів, як в бібліотеку знову нагрянули німці з поліцаями – перевірити. Оглянули всі полиці. Особливо старалися четверо місцевих поліцаїв. Зазирнули і в підвал, освітили ліхтарями ніші і кути, але нічого не знайшли. На руках у нас була розписка про здачу «комуністичної літератури в кількості чотирьох ящиків», і ми пред'явили її. Як ми себе відчували в ту хвилину – краще не питати. Відчуття було таке, ніби ти ось-ось зараз провалишся. Нарешті німці пішли. Ми закрили бібліотеку і відправилися додому. Сил не було. Лягли спати і проспали добрих півдоби».

Підійшла зима 1943 року. Після Сталінградської поразки німців стало зрозуміло: скоро скінчиться панування їх на нашій землі. Це підтверджувалося і великим скупченням в Ніжині поранених німецьких, мадярських, італійських, румунських солдатів. Вони явно не хотіли вже воювати. Наплив поранених був таким великим, що окупанти стали шукати нові приміщення для шпиталю. І знову їх увагу привернула будівля інститутської бібліотеки. На початку лютого 1943 року Ніну Георгіївну Наркевич несподівано викликали до комендатури. Цього разу не німецької – до поліцейного управління. За нею прислали двох озброєних поліцаїв.

«Я дуже була схвильована цим викликом, – згадувала Наркевич, – і все думала, що могло трапитися? Навіщо конвойні? Можливо, пронюхали про заховану літературу? Але про це знала тільки одна Константинова, якій я довіряла як собі самій. Можливо, поліцаї щось дізналися про мою участь в революційному русі Ніжина 1905 року? Я переживала, не знаючи, що і подумати. В поліції з'ясувалося, що моя персона тут ні до чого. Наказали очистити всю ліву половину будівлі бібліотеки. І зробити це, як завжди, негайно. Стала було прохати начальника поліції, але він перебив мене і загрозливим тоном сказав: «Досить мене агітувати. Це вам не Радянська влада. Дано наказ, виконуйте! Не виконаєте – пожалкуєте!»

Тоді з О.Д.Замисловою спробували ще раз звернутися до Рінге, але він нас не прийняв, і ми зрозуміли, чому мене викликали до міського поліцейного управління. Питання у них вже було погоджене. Залишалося одне – виконувати наказ: звільнити всю ліву половину першого і другого поверху від книг. Але куди їх дівати?

Поряд, із лівого боку інститутської бібліотеки, знаходилася майже упритул одноповерхова будівля міської бібліотеки. Ми дістали ключі, зібрали в місті службовців інститутської бібліотеки, що залишилися, і впродовж дня перенесли сюди всі книжкові фонди лівої сторони. Коли вже все було зроблено, Зінаїду Костянтинівну раптом щось осяяло: «А знаєте, Ніна Георгіївна, що ми недобре зробили? Найцінніші старовинні видання, майже унікальні, винесли звідси. А якщо щось трапиться? Де їх краще врятувати: у нас в підвалі, чи тут, у міській?»

І ми, засукавши рукава, невідчуваючи втоми, стали назад переносити з міської бібліотеки в підвал

свої найрідкісніші видання XVI–XVIII століть: «Іліаду» і «Одіссею» Гомера, твори Сократа, Софокла, Евріпіда, Аристотеля давньогрецькою мовою, «Енеїду» Вергілія латинською (видання 1547 року), «Арифметику, сіречь науку числітельную» (1703) Леонтія Магницького, «Граматику слов'янську» Мелетія Смотрицького (1618), «Слово о полку Ігоревім» (1800), перше видання «Енциклопедії» Д.Дідро французькою мовою (1751), рукописні гетьманські універсали XVII–XVIII ст., що були надані Ніжину, твори М.Ломоносова (1794), Радіщева (1807) та інші. Ця робота, хоча і коштувала величезної напруги всіх сил, і фізичних, і моральних, не пропала марно: найрідкісніші видання, яким немає ціни, були врятовані від неминучої загибелі».

У вересні 1943 року події стали розгортатися швидко. Гітлерівці вже готувалися до відступу. Наприкінці вони стали підривати кращі будівлі Ніжина і ті, в яких були магазини, клуби, столові, кінотеатри, лікарні і аптеки. 12 вересня вони евакуювали шпиталі, звільнивши навіть зайняту ліву частину будівлі бібліотеки. Наркевич і Константинова хотіли заховані в міській бібліотеці книги перенести назад, але спізналися. Кинулися до міської бібліотеки, а там, на їхній подив, виявилися солдати з ящиками, шнуром, лопатами. «Як нам потім пояснити, то були німецькі сапери. Вони закладали вибухівку... Страшна здогадка промайнула в голові: якщо міську хочуть підірвати, то, напевно, та ж доля чекає і нашу. Забувши про небезпеку і страх, ми кинулися назад на своє подвір'я: німців тут не було, не було і ящиків, і шнура. Спустилися в підвал – все на своїх місцях. Отже, ще прийдуть».

Тієї ночі з 12 на 13 вересня, звичайно ж, не спали. Навколо міста палали заграви пожеж. Особливо їх було багато на сході, де протягом двох останніх днів ішли запеклі бої. Там безупинно гриміла артилерійська канонада, рвалися авіабомби... 13 і 14 вересня бої за Ніжин стали ще жорстокішими. Німці спішно вивозили з міста награбоване майно. Те, що не могли вивезти, підпалювали. «Ми вже почали було думати, що гітлерівці в сум'ятті відступу забули про нашу бібліотеку. Але помилилися. Німці залишалися пунктуальними і в цю хвилину. Коли ми вранці 14 вересня визирнули з вікна бібліотеки на вулицю Гоголя, то побачили суцільний дим і догораючі залишки будівель. Уся вулиця і площа були забиті німецькими машинами. Танки, бронетранспортери, артилерія, піхота і машини з пораненими нескінченним потоком рухалися зі сходу на Київ, не зупиняючись у Ніжині. Обернувшись до вікна, що виходило у двір бібліотеки, заціпеніли: ті ж самі німецькі сапери, яких ми бачили вчора в будівлі міської бібліотеки, тепер протягували шнур через двір у підвали нашої бібліотеки. З вікна нам було видно, як вони знімали з машини металеві ящики і заносили в підвал через вибиті рами вікон. Що робити? Сапери скінчили свою «роботу», сіли до вантажівки, вкритої брезентом, вивели її з двору, закрили за собою навіть ворота на замок і виїхали до чергового об'єкта.

Хоча ми і не були військовими, але план у нас визрів майже миттєво: перерізати або якимось перебити шнур. Тихо вийшли через підвал на подвір'я, озирнулися на всі боки. Крізь щілини дошок огорожі видно було порожню вулицю. Тепер настав час діяти, але під руками, як на зло, нічого не було відповідного, окрім невеликого шматка чавунної каналізаційної труби. Ми підняли її і почали бити по шнурі. Били по черзі. Одна біла, інша стояла біля огорожі: чи не йдуть німці? Незабаром виявилось, що це не запальний шнур, а електричний кабель з мідним дротом. Почали гнути дрот то в один, то в інший бік. Скільки пішло у нас на це часу, не знали. Поспішали жадливо. Перекрутивши кабель, відвели кінці дроту подалі один від одного, уклали в колишню колію, засипали піском і сухою травою і лише тоді дозволили собі повернутися в приміщення бібліотеки. Закрилися зсередини, піднялися вгору, трохи відсапалися і стали спостерігати з вікна: нікого не було. Тільки тут, сівши на стільці, ми побачили, що руки і пальці наші брудні від іржі і землі, кровоточать і ниють. Дарма! Хвилювало одне: повернуться чи не повернуться сюди сапери для перевірки? Але вони не повернулися...»

Зі сходу все виразніше насувалася, все ближче гриміла артилерійська канонада. Цієї ночі, напевне, ніхто з ніжинців не спав. У будинках ніде не світилися вогні. Але люди сиділи біля вікон. Гітлерівці відступали по всіх вулицях міста. «Шнель!», «Шнель!» – чулося одне і те ж саме німецьке слово. А потім якимось відразу наступила тиша, і тієї ж оманливої миті несподівано пролунав вибух величезної сили, один... другий...

«Ми в ту хвилину знаходилися із Зінаїдою Костянтинівною в сторожці будинку Ніжинського архіву (церква Іоанна Богослова), що поряд з інститутською бібліотекою. Порадившись, вирішили в цю ніч розташуватися десь неподалік від бібліотеки: адже сапери могли повернутися і перевірити кабель. Коли прогрімів перший вибух, у нас завмерли серця, похололи руки й ноги. Вибух був зовсім поруч. Від вибухової хвилі здригнулися стіни і осипався тиньк. Закричали птахи. Ми кинулися до вікна сторожки, глянули: наша бібліотека стояла ціла, але в диму. За нею щось горіло. Ми зрозуміли: німці підірвали міську бібліотеку. Першим бажанням моїм було кинутися туди, де горіли книги. Але Зінаїда Костянтинівна схопила мене за руку: «Куди ви, Ніна Георгіївна? Одумайтеся, серед ночі?» – вона не пустила мене, і це було зроблено вчасно, оскільки через декілька хвилин повітря здригнулося від нового вибуху. Знову кинулися до вікна – наша бібліотека все ще стояла на місці, палахкотіла сусідня з нею будівля аптеки. Тремтіння пройшло по всьому тілу: невже зараз вирішиться доля нашого книгосховища? Проте, скільки ми не напружували вуха, третього вибуху не сталося. Потроху

світлішало. Десь почувся ледве помітний гул мотоциклів. Він усе більш і більш посилювався з східного боку. Ми відкрили вікно сторожки. Зовсім неподалік голосно лунали жіночі й чоловічі голоси: «Наші! Наші! Радянська Армія! Виходьте, добрі люди, зустрічати своїх! Своїх!» Кинулися на Гоголівську вулицю. Не зважаючи на ранню уранішню годину, на ній уже було багато народу. Абияк одягнені ніжинці стояли по сторонах вулиці, а по центру спокійно рухалися радянські мотоциклісти, сапери, піхотинці. Загальна радість охопила людей. Ми були щасливі, але тривога не зникла. Адже бібліотека залишалася замінованою. Треба було негайно знайти саперів.

П'ятеро солдатів разом з лейтенантом охоче погодилися допомогти нам. Привели їх на подвір'я, показали здалека місце, де проходить кабель, який ми перебили, і хотіли було вести їх далі, але вони заборонили це робити. Дістали міношукач, перевірили двір, відкрили самі підвал і, ввійшовши туди, знайшли, як вони сказали, «фугаси». Незабаром прибула вантажна машина. Солдати винесли і обережно уклали 12 металевих ящиків вибухівки. Коли машина покинула двір, лейтенант сказав нам: «Якби ці фашистські «дарунки» вибухнули, тут нічого, крім попелу і розбитої цегли, не залишилося б». Схвильовані дякували ми саперам, не могли стримати сліз, витирали їх просто руками».

Не знаю, чи часто дарували квіти цим жінкам. За життя вони не були розпечені особливою людською увагою. Та й не багато хто навіть з тих, що щодня приходили до них у бібліотеку, знали про те, кому ми зобов'язані самою можливістю приходити сюди, читати саме ці книги. Ніна Георгіївна і Зінаїда Костянтинівна героями себе не вважали. Вони були дуже скромними людьми і не любили, щоб про них говорили. «Надрукувати статтю в газеті? Так ви просто образите нас! Люди скажуть: ось, мовляв, розхвасталися...»

Ні Наркевич, ні Константинової немає вже в живих. І цією розповіддю, до якої увійшли записані мною багато літ тому спогади чудових жінок, я не ображу їх. Хай же молодь, яка навчається зараз і потім навчатиметься, знає, кому вона зобов'язана тим, що одне з найбагатших наших книжкових зібрань збереглося і служить нам. Хай же не потоне у забутті те, що гідно вічної людської пам'яті.

Людмила ЛИТВИНЕНКО

головний бібліотекар бібліотеки

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Ірина СУПРУНЕНКО

головний бібліотекар бібліотеки

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ВЧЕНІ-ФІЛОЛОГИ НІЖИНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДО 200-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ М.В.ГОГОЛЯ

Ніжин завжди був одним із найпотужніших центрів гоголезнавства в Україні. Як відомо, свої життєві та літературні університети Микола Гоголь пройшов у Ніжинській Гімназії вищих наук кн. Безбородька.

Дослідження творчого шляху видатного вихованця розпочалося у Ніжинській вищій школі в останній чверті ХІХ ст., завдяки науковим розвідкам першого директора інституту М.О.Лавровського, історика, професора М.Я.Аристово, літературознавця В.В.Данилова, професора І.І.Іванова, історика І.О.Сребницького, літературознавця П.О.Заболоцького та ін. 1881 року у Ніжині відкрито один з перших пам'ятників письменнику (архітектор П.П.Забіла).

Ніжин підтвердив свій статус могутнього наукового центру вивчення творчої спадщини Гоголя 1995 року, коли було засновано Гоголезнавчий центр як окремий підрозділ університету. Ідея створення центру гоголезнавства в Ніжині належала відомим українським гоголезнавцям: завідувачу кафедри світової літератури П.В.Михеду та завідувачу кафедри української літератури О.Г.Ковальчуку. Ініціатива професорсько-викладацького складу філологічного факультету була підтримана професором Ф.С.Арватом, який на той час був ректором університету. З 1996 року Центр разом з Інститутом літератури ім. Т.Г.Шевченка, НАН України і Таврійським національним університетом ім. В.І.Вернадського готує і видає збірник наукових праць «Гоголезнавчі студії» (відповідальний редактор П.В.Михед), основним завданням якого є окреслення нових підходів і засад у справі вивчення творчості письменника. На сьогодні маємо 17 випусків наукового збірника, що репрезентує нові дослідження українського та зарубіжного гоголезнавства. На його сторінках побачили світ наукові розвідки відомих гоголезнавців Ю.Барабаша (Москва), В.Воропаєва (Москва), Н.Крутікової (Київ), В.Денисова (Санкт-Петербург), В.Казаріна (Сімферополь), П.Михеда та О.Ковальчука (Ніжин) та ін. «Студії» мають бібліографічний відділ, де друкується гоголезнавча російськомовна бібліографія та бібліографія праць, виданих в Україні.

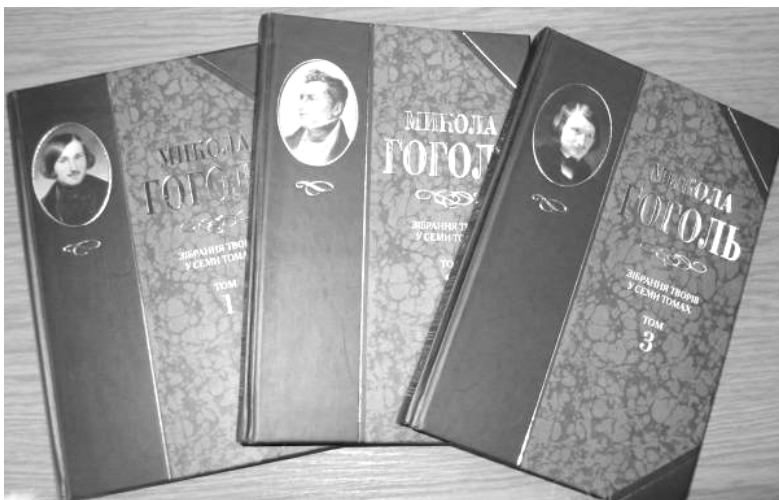
Гоголевий виш свято береже пам'ять і шанує Великого Ніжинця, знаменитого вихованця, який навечно прославив свою «альма-матер». Науковці університету до 200-літнього ювілею класика підготували ряд цінних видань, що ми презентуємо сьогодні нашим читачам.

Нещодавно побачили світ перші три томи із зібрання творів Миколи Гоголя у семи томах українською мовою (К.: Наукова думка, 2008).

• **Гоголь, Микола. Зібрання творів у 7 т.: до 200-ліття від дня народження / [вступ. слово М. Г. Жулинського ; передм. П. В. Михеда] ; НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка. – К. : Наукова думка, 2008.**

Поява нового україномовного видання до 200-літнього ювілею письменника зобов'язана замовленню Держкомітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга».

Видання підготовлене Інститутом літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України і містить кращі переклади українською мовою художніх, літературно-критичних, публіцистичних та духовних творів письменника.

Долучилися до підготовки семитомника науковці Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. До складу редакційної колегії входить як заступник голови відомий український гоголезнавець, доктор філологічних наук, завідувач відділу слов'янських літератур Інституту літератури НАН України П.В.Михед – фундатор та керівник Гоголезнавчого центру університету. Його перу належить ґрунтовна передмова «Микола Гоголь – апостол живих душ», яка дозволяє читачеві по-новому поглянути на страдницький шлях письменника, зрозуміти його світосприйняття,

ідею апостольського служіння співвітчизникам, готовність «словом очищенням вивести Русь на вершину найкращої християнської держави» (М.Жулинський).

До перших трьох томів увійшли україномовні переклади ранніх творів Гоголя: збірка повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки», повісті «Миргород», комедії «Ревізор» та «Одруження» у перекладах А.Хуторяна, М.Рильського, І.Сенченка, С.Васильченка, П.Панча, Д.Бобиря та ін.

П.В.Михед – упорядник перших трьох томів, співавтор коментарів (до 1-го та 2-го томів разом із Т.В.Михед, доктором філологічних наук, професором кафедри світової літератури та історії культури університету).

До видання подано бібліографічні списки, які розкривають історію та хронологію українських перекладів творів Гоголя, ознайомлюють читача з іменами перекладачів, серед яких немало знаменитих: О.Пчілка, С.Васильченко, М.Рильський, М.Зеров, О.Вишня та ін.

Видання виконане на високому поліграфічному та художньому рівні, ілюстроване. На фронтиспісі обкладинки та розвороті титульного листа кожного тому вміщено кольорові портрети Гоголя художників Ф.А.Моллера та О.Г.Венеціанова.

Маючи нове україномовне видання творів М.Гоголя, яке буде розповсюджуватися по бібліотеках України, – всі шанувальники творчості письменника зможуть долучитися до життєдайних джерел.

• **Михед П. В. Микола Гоголь і велика польська еміграція (проблеми вивчення) // Слов'янські обрії : зб. наук. праць / НАН України, Український комітет славістів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2008. – Вип. 2 : XIV Міжнародний з'їзд славістів (10.09–16.09.2008, Охрид, Республіка Македонія): доповіді. С. 419–442.**

У статті висвітлено маловивчене питання гоголезнавства – діалог Миколи Гоголя і представників польської еміграції 30-х років XIX ст. у Римі і Парижі. Це спілкування з польськими інтелектуалами: А.Міцкевичем, Б.Залеським, П.Семененком, І.Кайсевичем, Б.Янським залишило помітний слід у творчому і духовному розвитку письменника та відбилосся у його творах.

• **Михед П. В. Проблеми українського гоголезнавства: попередні підсумки й найближчі перспективи // Гоголезнавчі студії : до 200-ліття з дня народження / Гоголезнавчий центр, Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка, НАН України, Таврійський нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. – Ніжин, 2008. – Вип. 17. – С. 5 – 16. – (Сер. : Гоголезнавчі студії. НДУ імені Миколи Гоголя).**

• **Михед П. В. Проблеми українського гоголезнавства: попередні підсумки й найближчі перспективи // Література та культура Полісся / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2008. – Вип. 45 : Проблеми вивчення творчості Миколи Гоголя: підсумки та перспективи / [відп. ред. і упоряд. Г.В.Самойленко]. – С. 3–16.**

17-й випуск «Гоголезнавчих студій» присвячено 200-літньому ювілею Гоголя. Збірник відкривається статтею П.В.Михеда.

Автор статті пропонує читачеві свої роздуми про українськість Гоголя, простежує еволюцію поглядів сучасної української еліти на цю проблему та її полемічність, здійснює екскурс у дослідження національної своєрідності письменника в російській культурі XIX–XX ст. Професор П.В.Михед також обґрунтовує своє бачення концепції підготовки до друку нового україномовного зібрання творів Гоголя, підкреслює його важливість як свідчення зрілості українського гоголезнавства.

Плідно працює як гоголезнавець доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури Г.В.Самойленко. У його науковому доробку фундаментальні дослідження та численні наукові розвідки про Ніжинську вищу школу як феномен української освіти, що дала Україні та світові видатних діячів науки, літератури та культури.

• **Самойленко Г.В. Николай Гоголь и Нежин: монографія / [отв. за вип. П.М.Никоненко]. – Нежин : Аспект-Поліграф, 2008. – 316 с.**

Нова монографія Г.В.Самойленка «Николай Гоголь и Нежин» підсумовує 30-річну кропітку працю з вивчення постаті Миколи Гоголя як найвидатнішого вихованця за всі 200 років існування навчального закладу. Одним з основних лейтмотивів книги є дослідження впливу ніжинського періоду життя і навчання Гоголя на подальшу творчість письменника. Автором на глибокій джерельній основі достовірно відтворено особливості міського життя у 20-х рр. XIX століття.

Незважаючи на певну автономність Гімназії, Гоголь і гімназисти брали активну участь у житті Ніжина, любили відвідувати численні церкви, бувати на ярмарках, спілкуватися з його мешканцями.

Автор детально характеризує своєрідність і неповторність колориту міста, де органічно сплелися українські традиції з привнесеними зовні жителями інших національностей: греками, вірменами, євреями, поляками.

Г.В.Самойленко відтворює творчу атмосферу Гімназії вищих наук князя Безбородька, яка сприяла розвитку літературних здібностей гімназистів. Ніжину та його мешканцям був присвячений перший сатиричний твір Гоголя-гімназиста **«Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан»**. Він настільки точно відобразив прототипів героїв (у творі – це ніжинські греки), що, за легендою, вони звернулися до директора Гімназії з проханням назвати ім'я автора. Після цього за наказом І.С.Орлая Гоголь знищив свою першу сатиричну повість. Ніжинським ремінісценціям на сторінках творів Гоголя автор присвячує окрему главу.

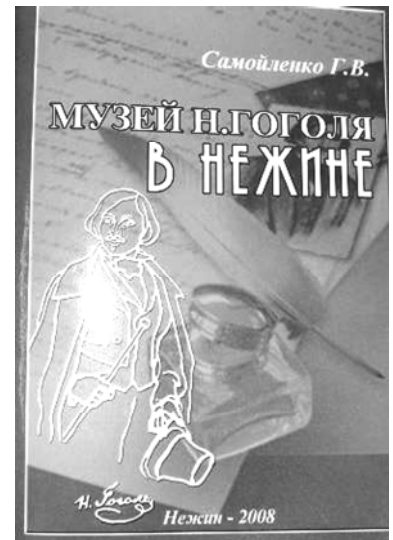
Г.В.Самойленко зупиняється також на проблемі розвитку гоголезнавства, спадщині Гоголя у працях учених Ніжинської вищої школи від започаткування і до наших часів. Праця Г.В.Самойленка представлена на конкурс «Краща книга року – 2008» і заслуговує на пильну увагу зацікавленого читача.

• **Самойленко Г. В. Музей Гоголя в Нежине. – Нежин, 2008. – 104 с.**

Закономірним є те, що в стінах колишньої Гімназії, а зараз університеті існує музей Гоголя, заснований 1909 року, у зв'язку з відзначенням 100-річного ювілею геніального письменника. У книзі професора Г.В.Самойленка «Музей Гоголя в Нежине» на багатому документальному та фактографічному матеріалі простежено історію створення музею, збору експонатів, формування експозиції та інтер'єру. Запрошуючи читача в подорож музеєм, автор відтворює атмосферу життя міста, навчання в Гімназії, де формувалася як особистість майбутній письменник.

Зараз це один із найкращих музеїв Гоголя в Україні, з безліччю унікальних експонатів, продуманою експозицією, старовинними меблями, художніми і скульптурними портретами письменника, численними рідкісними фотосвітлинами.

Прочитавши книгу, читач ознайомиться з експозиціями,

присвяченими ніжинському періоду життя: навчання Миколи Гоголя, його літературні заняття, захоплення театром, музикою, живописом, дізнається про коло товаришів-гімназистів.

Окрема експозиція присвячена останньому року перебування Гоголя в Гімназії, коли розслідувалася «справа про вільнодумство». Серед інших експонатів тут демонструється картина художника О.Шкурка «Справа про вільнодумство», на якій зображено Гоголя-гімназиста на допиті. Відомо, що він тримався мужньо і не свідчив проти своїх улюблених професорів. Завершальна експозиція музею зосередить читача на творчому шляху геніального письменника, який здобув світову славу. Автор підкреслює, що, попри всі історичні катаклізми ХХ століття (революція, війни, розрухи, голод), музей повсякчас збагачувався новими експонатами. Г.В.Самойленко добрим словом згадує багатьох колишніх співробітників музею Гоголя, самовіддана праця яких слугувала його розвитку та розбудові.

• **Микола Гоголь: українська бібліографія / [уклад., упорядкув.: П.В.Михеда, Л.В.Гранатович, Н.В.Кузьменко]; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка НАН України, Гоголезнавчий центр НДУ імені Миколи Гоголя. – К. : Академперіодика, 2009. – 258 с.**

Значною подією в українській літературній бібліографії стала поява на теренах України нового фундаментального покажчика «**Микола Гоголь: українська бібліографія**», підготовленого та виданого до 200-ліття від дня народження письменника. Нагальна потреба у такій гоголезнавчій бібліографічній праці, яка б акумулювала всі кращі здобутки попередніх поколінь та сучасних бібліографів, відчувалася у літературному науковому середовищі вже давно. Покажчик реєструє українське наукове гоголезнавство, розпочинаючи з виходу в світ першого українського перекладу повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» (Львів, 1850), здійсненого П. Головацьким, та закінчуючи 2007 роком. Посібник також вводить у науковий обіг цілий масив праць учених-гоголезнавців української діаспори, які раніше не були відомі науковцям.

Книга вийшла під егідою Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України та Гоголезнавчого центру університету. Ініціатором проекту є відомий український гоголезнавець, доктор філологічних наук, завідувач відділу слов'янських літератур Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, керівник Гоголезнавчого центру професор П.В.Михед.

Завершилася багаторічна копінка робота упорядників (проф. П.В.Михед, бібліографи Гоголезнавчого центру Л.В.Гранатович, Н.В.Кузьменко) з відстеження, акумулювання, обліку наукової спадщини українського гоголезнавства, пошуку нестандартних рішень при виробленні концепції формування покажчика.

У вступній статті проф. В.П.Михеда «*Бібліографічна Гоголіана: сторінки історії*» подано детальний огляд гоголезнавчої бібліографії від початку формування і до сьогодення, яка є помітним явищем бібліографічної та літературознавчої наук, відображено власне бачення особистого внеску українських та російських бібліографів у її розвиток.

У покажчику зафіксовано твори Гоголя, перекладені українською мовою; переробки (драматичні і оперні), пародії, наслідування, перекази; критико-бібліографічну літературу; рецензії та театральні постановки; рецензії на твори Гоголя і гоголезнавчі видання; україномовну «Гоголіану» Заходу і Росії, автореферати дисертацій, а також бібліографію. Бібліографічні записи згруповані у хронологічному порядку, у межах року — за абеткою назв творів Гоголя та прізвищ авторів.

В українській бібліографічній гоголіані – вагомий доробок сучасних учених – філологів Ніжинської вищої школи. Зокрема, у Ніжині у різні роки підготовлено та видано покажчики:

- **Михальський Е. Н., Самойленко Г. В. Н.В.Гоголь и литература народов СССР (Нежин, 1984).**
- **Гоголь в Нежине. Гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества / Н. М. Жаркевич, Е. Н. Михальский, П. В. Михед, Г. В. Самойленко (Нежин, 1989).**
- **Гоголь: Бібліографічні покажчики та джерела: а нот. покажч. / Л. Гранатович, Є. Михальський, П. Михед. – К. : Ніжин, 1998.**

При підготовці видання використано довідково-бібліографічний апарат та фонди бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Національної парламентської бібліотеки, бібліографічні покажчики та списки.

Посібник «Микола Гоголь: українська бібліографія» дозволяє осягнути вагому спадщину українського гоголезнавства, є потужною джерельною основою та визначає нові перспективи для наукових досліджень україномовного Гоголя. Його наукову цінність важко переоцінити.

• Ковальчук О. Г. *Гоголь: буття і страх: монографія / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 127 с. – (Монографії Ніжинської вищої школи).*

Поряд із сміховою культурою у мистецтві динамічно розвивається культура, базовим началом якої є страх. У творчості Миколи Гоголя обидві складові зазначені дуже виразно. Та протягом тривалого часу у полі зору дослідників знаходяться передусім явища сміхової культури.

У монографії завідувача кафедри української літератури університету, доктора філологічних наук, професора О.Г.Ковальчука «Гоголь: буття і страх» наголос зроблено на дослідженні тих явищ, які ґрунтуються на категоріях страху і смерті – чи не найважливіших факторах людського існування за Гоголем. Як зазначає автор: «Гоголь є одним з найглибших інтерпретаторів теми страху у світовій культурі». Праця Олександра Ковальчука висвітлює художній світ письменника через призму страху та закладає нові засади вивчення його творчості.

• *Летопись жизни и творчества Н. В. Гоголя: нежинский период (1820–1828) / сост. Н. М. Жаркевич, З. В. Кирилук, Ю. В. Якубина; вступ. ст. П. В. Михеда; Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя, Гоголеведческий центр. – 2-е изд., перераб. и дополн. – Нежин : Аспект-Поліграф, 2009. – 260 с.*

Вийшла в світ цінна книга «Летопись жизни и творчества Гоголя: нежинский период (1820–1828)», підготовлена науковцями кафедри світової літератури та Гоголезнавчого центру ніжинськими гоголезнавцями Н.М.Жаркевич, З.В.Кирилук, Ю.В.Якубіною.

У хронологічному порядку відтворено події життя та творчості Миколи Гоголя ніжинського періоду, зафіксовані в архівних документах, наукових дослідженнях, листах та мемуарній літературі, що доступні сучасному досліднику.

Книга вводить читача в інтелектуальну та духовну атмосферу, що панувала в Гімназії, соціально-побутове, релігійне та культурне середовище міста Ніжина, інтернаціонального в своїй основі, які сформували світогляд та літературний талант письменника. Фактографічна інформація, вміщена в книзі, дозволяє читачеві простежити вплив рідної оселі та батьків, українського народного побуту й народної творчості на становлення культурно-національних поглядів Гоголя.

«Летопись...» містить багато цікавих фактів, що проливають світло на успіхи та невдачі в навчанні Гоголя, його оточення, коло товаришів-гімназистів, зародження теплих, товариських стосунків, що супроводжували письменника упродовж всього життя.

Хронологічна канва відображає у фактах літературні уподобання гімназистів, перші проби пера, захоплення театром, музикою, живописом.

Формування особистості Гоголя подається авторами в культурно-історичному контексті найбільш визначних подій епохи, особливо в гуманітарній сфері, простежується вплив художніх творів європейських та російських письменників на творчі задуми Гоголя.

Вступна стаття професора П.В.Михеда «Н.В.Гоголь и Гимназия высших наук кн. Безбородко (проблемы изучения)» окреслює коло невирішених проблем біографістики письменника ніжинського періоду в контексті системних

досліджень педагогічних поглядів кінця XVIII – початку XIX ст.

Заслугує на увагу читача довідково-допоміжний апарат видання. У «Списку використаних джерел» подано широке коло праць учених-гоголезнавців, що стосуються дитячих та юнацьких років письменника. Цінним для дослідників є «Іменний анотований покажчик» – своєрідна енциклопедія, в якій розміщено короткі відомості про близько 300 осіб, дотичних до ніжинського періоду життя та навчання Гоголя. Нове видання «Летописи...» є важливою ланкою у вирішенні питання підготовки та створення наукової біографії Гоголя. Книга видана Благодійним фондом «Ніжен» за фінансової підтримки ТОВ «Просвітньо-виробничо-комерційної фірми «Сяйво» (генеральний директор Шкурко Микола Пантелійович) та ТОВ «Фірма «ЛАКС» (директор Литвин Анатолій Миколайович). Вона є цікавою й корисною для учнів, студентів, викладачів та вчителів, всіх, хто цікавиться життям та творчістю геніального письменника.

Ольга КІЛЬДІВАТОВА
провідний бібліотекар бібліотеки
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Найдавніші періодичні видання в фондах бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Важливе значення у громадсько-політичному, духовно-культурному житті української нації відігравали періодичні видання. Українська преса на даний час в Україні досліджена недостатньо. Працівниками бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя проведено величезну пошукову роботу з виявлення стародавніх журналів у фондах бібліотеки. Було знайдено примірники рідкісні, навіть унікальні, з автографами і написами видатних осіб.

Основним напрямком роботи була підготовка повного переліку періодичних видань XVIII–XX ст. Труднощів на цьому шляху було багато, адже необхідно було переглянути видання більш ніж за 200 років, як українські, так і російські. Нині можна говорити про певні досягнення. На сьогодні опрацьовано 438 часописів. Працівниками відділу книгозберігання було створено картотеку періодичних видань стародруків. А працівники інформаційно-бібліографічного відділу завершили роботу над бібліографічним покажчиком цих видань, який побачив світ у 2010 році.

Сьогодні перед бібліотекою постає завдання донести до науковців та широкого загалу користувачів інформацію про незнані та забуті періодичні видання. Одним із таких кроків є бібліографічний огляд журналів, на наш погляд, найбільш цікавих.

Найбільш вагому роль для нашої бібліотеки відіграють місцеві часописи, які видавалися у Ніжині. Такими були «Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине» та «Калейдоскоп».

«Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине». Це наукове видання Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Спочатку «Известия» друкувалися в Москві, а потім – у Києві, в університетській друкарні, а з 1901 року – у Ніжині. Друкувалися як офіційні документи (статут інституту, правила для студентів, положення про гімназію при інституті, річні звіти про діяльність інституту тощо), так і неофіційні матеріали (дослідження викладачів інституту). Чимало праць, опублікованих в «Известиях», стосувалися безпосередньо Чернігівщини, Ніжина й Історико-філологічного інституту. Том 26-й майже повністю присвячений М.В.Гоголю.

«Калейдоскоп». Це був щомісячний літературно-науковий збірник літературного гуртка при Ніжинському інституті народної освіти. Видавався російською мовою у 1922 році. У нашій бібліотеці зберігся тільки перший випуск. Увесь матеріал друкувався за такими розділами: «Памяти Октября», «Беллетристика», «Наша жизнь», «Научный отдел», «Наш досуг». В кінці часопису – «Библиография».

Зауважимо, що часопис ставив перед собою передусім просвітницьку мету: «Наша цель – саморазвитие. Это не значит, что мы надеемся заполнять наш журнал глубокими, умными и учеными статьями, которые будут обогащать наши знания и расширять наш умственный кругозор... Мы откроем страницы нашего журнала для всех мыслей и фантазий, какие только появятся в наших умных и глупых головах».

Перші журнали та газети, що виходили в Україні, друкувалися російською мовою, і тільки окремі матеріали – українською. Це пояснювалося переслідуванням та забороною української мови з боку царського уряду.

У січні 1816 року у Харкові починає виходити журнал **«Украинский вестник»**. Це був перший в

Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний щомісячний часопис, який виходив протягом 1816–1819 рр. Журнал друкував матеріали з історії України та прославляв синів українського народу. Всі ці роки у ньому активно співпрацювали Г.Ф.Квітка-Основ'яненко та П.Гулак-Артемівський. Вперше з'явилися на сторінках журналу байки Гулака-Артемівського українською мовою. Сатирична спрямованість антикріпосницьких творів, засудження неучтва, зажерливості панства – це були нові мотиви, до того ж тією мовою, яка здавалася викликом офіційній політиці. І тому реакційна цензура зробила все для припинення виходу журналу.

Заснування історичного журналу **«Киевская старина»**, перший номер якого вийшов у січні 1882 року, стало справжньою подією у науково-культурному житті України другої половини ХІХ ст. Друкування українською мовою будь-якого наукового чи художнього періодичного видання було в той час неможливим. Лише з появою у Києві цього журналу українська громадськість здобула на довгі роки друкований орган, який був цілком присвячений українознавчій тематиці.

15 грудня 1906 року Київський губернатор видав дозвіл В.П.Науменку на видання українського щомісячного журналу **«Україна»**. В ньому передбачалося функціонування двох відділів: наукового та літературно-публіцистичного. Друкувалися огляди нових книжок та журналів, бібліографічні відомості про нові видання. Важливим для журналу залишилося мовне питання. Журнал намагався дати відсіч тим, хто твердив про «вторинність» української мови. Про це свідчить публікація на його сторінках праці І.Нечуя-Левицького «Сьогочасна часописна мова на Україні», розвідки М.Пачовського «Літературна мова на Україні» та ін.

«Українська хата» – літературно-критичний і громадсько-публіцистичний місячник національного поступово-демократичного напрямку, журнал молоді інтелігенції, що виходив з березня 1909 року до весни 1914 року у Києві за редакцією П.Богацького і М.Шаповала. Журнал намагався формулювати ідейні основи визвольного руху та національного світогляду. В «Українській хаті» друкувалися твори О.Олеся, М.Вороного, О.Кобилянської, В.Винниченка та молодих тоді початківців М.Рильського, П.Тичини, перекладні твори та літературна критика. Журнал змобілізував молоді літературні таланти, розбудив мистецьку критику, активізував духовне життя України. З початком Першої світової війни журнал було заборонено.

«Літературно-науковий вісник» – загальноукраїнський літературний і науковий часопис, заснований М.Грушевським, І.Франком, О.Борковським, О.Маковеем. Виходив у Львові (1898–1906), у Києві (1907–1914, 1917–1919), потім знову у Львові (1922–1932). Видавався часопис Науковим товариством імені Тараса Шевченка. У журналі друкувалися найкращі українські письменники та вчені. Саме тут були вперше надруковані «Перехресні стежки» Івана Франка, «Досвітні огні» Лесі Українки. Тематика часопису мала літературний, громадський та науковий напрямки.

«Записки наукового товариства імені Шевченка» – по праву вважається одним із найкращих наукових видань в Україні. Журнал почав виходити у Львові 1892 року. Серед публікацій особливе місце посідали праці, присвячені історії України, дослідження з народознавства та етнографії, усна народна творчість, українські народні пісні тощо. Найбільший розквіт «Записок» почався з переїздом до Львова М.С.Грушевського. За весь час існування видання було надруковано понад 230 томів. Наукове значення «Записок» полягає не лише в постійному спрямуванні до концептуального висвітлення проблематики, але й у тематичній різноманітності й багатоплановості наукових досліджень. На сучасному етапі «Записки» прагнуть висвітлити якнайбільше невідомих питань у гуманітарних і суспільних науках і опрацювати їх.

Особливий інтерес викликають журнали, які відображали питання бібліографії, бібліотекознавства та бібліотечної справи. Слід відмітити такі, як **«Бібліологічні вісті»** та **«Для народного учителя»**.

«Бібліологічні вісті» – часопис, що видавався у Києві з 1923 до 1931 р. Українським науковим інститутом книгознавства за редакцією Ю.Меженка. Перед часописом стояло велике і складне питання – вивчення української книжки. Вийшло всього 25 чисел. Поряд із фаховими питаннями (проблеми теорії та історії книги і книгодрукування, бібліографії та бібліотекознавства), журнал також подавав важливу інформацію про поточні видання, друкував статті, присвячені творчості українських письменників Т.Шевченка, П.Куліша, І.Манжури, М. Гоголя, М.Коцюбинського та ін. Публікувалися на сторінках часопису численні книгознавчі розвідки як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Перший номер за 1924 рік присвячувався 350-літньому ювілею української книжки. Цей випуск торкнувся змістовному аналізу всіх етапів, які пройшло вітчизняне книговидання. У вступній частині говорилось: «Сучасний широкий розвиток української культури, ... те надзвичайно поважне місце, яке займає в ньому українська книжка, примушують не тільки нас, бібліологів, все більше займатися бібліологічними питаннями, але й широкі верстви працюючих, бо вони вже цілком реально відчувають безпосередню залежність кожної культурної роботи від книжки».

«Для народного учителя» – журнал, що видавався у Москві впродовж 1907–1917 рр. На сторінках журналу подавалися як документи про народну освіту, так і матеріали про бібліотечну справу. У рубриці «Новые течения в области библиотечного дела» розповідалося про організацію

бібліотечної справи у земствах, друкувалися регламентуючі документи для бібліотек. На шпальтах часопису публікували свої статті, рецензії на книги, підручники, словники, бібліографічні покажчики, рекомендаційні списки для позакласного читання С.Русова і С.Сірополко. Журнал, безумовно, мав глибокий вплив на позитивні зрушення у справі розвитку народної освіти та бібліотечної справи.

У деяких російських журналах також було відведено місце для української тематики.

«Вестник Европы» почав виходити у 1866 році у столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі. Він мав західноєвропейську орієнтацію. Редакторський колектив часопису складала найбільш прогресивна, інтелектуальна частина російського суспільства. Українська тематика з'являлась у публіцистичних рубриках «Внутреннее обозрение» (В.Кузьмін-Караваєв), «Иностранное обозрение» (Л.Слонімський). У рубриці «Литературное обозрение» друкувалися рецензії різних авторів на українські книги, а також педагогічні статті Софії Русової, твори Тараса Шевченка. З приходом до влади більшовиків журнал було закрито.

Одним з прогресивних педагогічних друкованих органів, який найглибше відображав прогресивну педагогічну думку, був часопис «Современник», заснований О.С.Пушкіним у 1836 році. До участі в журналі поет залучив кращі творчі сили Росії того часу – Тютчева і Гоголя, В'яземського і Одоевського. Перегортаючи сторінки цього об'ємного журналу, можна також зустріти тут публікації з математичними формулами та графіками. Досягнення сучасної науки Пушкін намагався донести до широкого читацького загалу.

Безумовно, великий інтерес для нас мають найдавніші часописи, які видавалися на теренах Росії і зберігаються у фондах нашої бібліотеки.

«Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие» – один з перших у Росії науково-літературний журнал. Видавався в Санкт-Петербурзі Академією наук з 1755 до 1764 року. Ідея започаткування видання належала М.В.Ломоносову, а редагував його історик і академік Г.Ф.Міллер. У журналі друкувалися наукові статті з різних галузей знань. Тираж становив до 2000 екземплярів.

«Полезное увеселение» – один із найдавніших російських журналів. Видавався у Москві письменником М.М.Херасковим з січня 1760 до червня 1762 року. Перші два роки виходив щонеділі, потім – щомісячно. В журналі співпрацювали Я.Булгаков, С.Домашнєв, М.Ломоносов, П.Фонвізін та ін. Головне місце посідали проза, поезія та переклади.

Періодичне видання «Древняя российская вивлиофика» почало виходити в Москві при Імператорському Московському університеті з 1788 року під редагуванням Миколи Новікова. До часопису входили зібрання російських старожитностей з історії, географії та генеалогії. Фактично це було перше велике, систематичне видання писемних джерел з історії Росії. У часописі, зокрема, друкувалися ярлики ординських ханів російським митрополитам, договірні грамоти Великого Новгороду з тверськими і московськими великими князями, правові акти бояр і дворян, списки й описи посольств у різні країни та ін. Друкувалися також історичні відомості про придворні чини, історичні битви, літературні твори. Видання «Древняя российская вивлиофика» – важливий етап в розвитку російської археографії та джерелознавства. Воно досі не втратило свого наукового значення.

Фундаментальна бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, безумовно, володіє безцінним журнальним фондом. Бібліографічне дослідження і розкриття цього фонду, створення на його основі електронної бази даних – першочергове завдання для бібліографів.

Валентина ПОНТЯР
завідувач відділу зберігання фондів
бібліотеки Ніжинського державного
університету імені М. Гоголя

ЗРОБИТИ ДОСТУПНИМ СПАДОК МИНУЛОГО

Серед пам'яток історії та культури, які кожне покоління, одержавши від попереднього, повинно зберегти, примножити і передати майбутнім поколінням, особливе місце належить книжкам. Книга має величезну наукову, історичну, духовну, а також матеріальну цінність. Рукописні книги, стародруки, рідкісні та цінні видання XVI–XX ст., тобто книжкові пам'ятки, – це своєрідні духовна скарбниці людства, його колективна пам'ять. Зберегти їх, знайти ключі до розкриття вміщеної в них інформації, зробити доступними сучасним та майбутнім споживачам документальний спадок минулого – обов'язок усіх установ, які мають фонди книжкових пам'яток.

Бібліотека Ніжинської вищої школи – книжкове зібрання, сформоване колективом студентів, викладачів, особистими колекціями, що були у різний час подаровані бібліотеці. Збережений книжковий фонд бібліотеки – це зусилля великої кількості бібліотечних працівників. Відділ рідкісної книги Ніжинської вищої школи – книжкове зібрання, сформоване відповідно до ти наук, що викладалися впродовж усієї історії існування навчального закладу. На першому місці стояли богослів'я, історичні, юридичні та філософські науки. Фонд бібліотеки збільшувався і доповнювався книгами з філології, фізики, математики, біології. Фонд бібліотеки нараховує величезну кількість книг іноземними мовами.

Від червня 2009 року працівники відділу зберігання фондів, відділу рідкісної книги та Музею рідкісної книги бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя розпочали перевірку рідкісного фонду. Мета – виявити рідкісні видання для визначення кількісного складу колекції, яка розміщена у шести кімнатах книгосховища. Обліку піддавалися рукописні, стародруковані видання кириличного друку до 1917 р., палеотипи та європейські видання XVI–XVII ст., видання цивільного друку до 1830 року, книги, видані в Україні, а також про Україну до 1922 року, унікальні ілюстровані видання, альбоми, атласи, картографічні матеріали, видання місцевого друку та книги з автографами й екслібрисами видатних діячів науки та культури. Інформація зосереджувалася в електронному вигляді у робочому комп'ютері відділу з метою створення бази даних книжкових пам'яток бібліотеки. Загальна кількість виявлених книжкових пам'яток сягає близько 20 тисяч одиниць зберігання. Зауважимо, що подібна робота в бібліотеці проводилася уперше.

Бібліотека НДУ мала у своїх фондах як вітчизняну, так і зарубіжну періодику. Бібліотекарі, професура та керівництво Ніжинської вищої школи не оминали цікавої, повної свіжого струменя літератури, що з'являлася як результат літературно-культурного та суспільно-політичного життя в Україні та Росії. У фондах бібліотеки з'являлися нові журнали. Працівниками відділу книгозберігання упорядковано картотеку періодичних видань XIX – першої половини XX ст.

Протягом 2005–2009 рр. працівниками відділів зберігання фондів та рідкісної книги проводилася перевірка фонду періодики і одночасно виявлялися незафіксовані у картотечі періодичні видання. Вирішальним став 2009 рік, коли було завершено перевірку рідкісного фонду й одночасно доповнено новими назвами картотеку та фонд «Гоголіани». Картотека періодики доповнилася такими назвами: «Архівна справа» 1925–1930; «Библиографические известия» 1917, 1922, 19924, 1925 рр.; «Варшавские университетские известия» 1927, 1929 рр.; «Великие люди» 1914 р.; «Вестник императорского русского географического общества» 1851–1933 рр.; «Вестник общества древнерусского искусства при Московском публичном музее» 1874–1876 рр., «Гербовед», 1913–1914 рр.; «Древности. Труды императорского московского археологического общества» 1894, 1909 рр.; «Древности. Труды славянской комиссии императорского московского археологического общества» 1895–1911 рр.; «Древняя и новая Россия» 1875–1881; «Древняя российская вивлиофика» 1788–1791; «Ежемесячное литературное приложение к журналу «Живописное обозрение» 1893 р.; «Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах» 1763 р.; «Журнал института математики» 1934–1938 рр.; «Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе» 1923–1926 рр.; «Журнал Петроградского агрономического института» 1919–1920 рр.; «Журнал Тверской ученой архивной комиссии» 1897–1913 рр.; «Записки восточного отделения императорского русского археологического общества» 1887–1915 рр.; «Записки Горыгорецкого земледельческого института» 1853–1856 рр.; «Записки и Труды общества истории и древностей российских при императорском Московском университете» 1815, 1824, 1833 рр.; «Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России» 1872 р.; «Записки нефилологического общества» 1894, 1911, 1912 рр.; «Записки общества филологии и права при императорском Варшавском университете» 1902–1914 рр.; «Записки Одесского общества истории и древностей» 1844–1913 рр.

Віра ВОРОНА
заступник директора бібліотеки
Ніжинського державного
університету імені М. Гоголя

Міжнародна конференція «Крим–2009»: трансформація бібліотечно-інформаційних технологій та відкритий доступ до інформації в правовому полі»

6–14 червня 2009 року в м.Судак (Автономна Республіка Крим) відбулася шістнадцята Міжнародна конференція «Крим–2009». Темою конференції була «Трансформація бібліотечно-інформаційних технологій та відкритий доступ до інформації в правовому полі».

Скажу відверто, що це велика честь для будь-кого: і чиновника будь-якого рангу, і спеціаліста в галузі бібліотечно-інформаційних систем, і видавця з будь-якої країни – бути учасником бібліотечного зібрання міжнародного масштабу. Мені така нагода випала вже вдруге.

Міжнародна Кримська конференція завдяки титанічним зусиллям її голови, шановного професора, доктора технічних наук Я.Шрайберга, колективу Державної науково-технічної бібліотеки Росії, а також підтримки урядів Російської Федерації та Автономної Республіки Крим, входить до трійки найбільш представницьких міжнародних бібліотечних конференцій. Участь у роботі 16 конференції взяло майже 1600 фахівців з різних країн світу.

Організація проведення Міжнародної конференції в АР Крим відповідає найвищим світовим стандартам. Голова конференції та оргкомітет зробили все належне, щоб усі учасники конференції відчували, що світ єдиний, що кордони, які створюють політики народам світу для унеможливлення доступу людей до інформації, сьогодні не існують.

Програма конференції включала багато різноманітних заходів із питань інформаційних технологій, інформаційної грамотності та культури читання в інформаційному суспільстві, бібліотечного менеджменту та бібліотечної інноватики.

Цікавою та насиченою була програма Міністерства культури та туризму України «Публічні бібліотеки України: складові успішної діяльності», де розглядалися такі проблеми як «Інновації – визначний фактор розвитку бібліотек України», «Тенденції науково-дослідницької діяльності бібліотек України». Провідні спеціалісти в галузі бібліотечної справи зробили цікаві доповіді, які на сьогоднішній день є актуальними і потребують вирішення.

На конференції щороку відбувається «День бібліотек України». На ньому бібліотекарі нашої держави розповідають своїм зарубіжним колегам про те, що відбувається в бібліотечному житті України. Відбулася спеціальна програма Української бібліотечної асоціації «Творчість та інновації в бібліотеках: ініціативи Української бібліотечної асоціації», яку провела В.С.Пашкова, президент Української бібліотечної асоціації.

Під час конференції проходило засідання 14 секцій, семінари, «круглі столи», презентації нових видань та проєктів. Спеціальним заходом були заняття постійної школи-семінару ІРБІС. Окремо була виділена спеціальна програма проблемно-тематичного напрямлення «Авіація та космос». Тема 2009 року: «С.П.Корольов – початок космічної ери».

Зі спогадами про батька виступила донька конструктора космічних кораблів С.П.Корольова – Н.С.Корольова (професор Московської медичної академії імені І.М.Сеченова). Розповідь супроводжувалася демонстрацією фото із сімейного архіву та презентацією книги «Отец». П.Р.Попович (льотчик-космонавт СРСР, двічі герой Радянського Союзу, генерал-майор авіації, президент Асоціації музеїв космонавтики Росії) поділився спогадами про С.П.Корольова і перший загін космонавтів.

Програма конференції була насичена різноманітними культурними заходами, зустрічами з письменниками, концертами авторської пісні.

Любов БОРЕНКО
завідувач відділу інформаційних технологій
та комп'ютерного забезпечення
бібліотеки Ніжинського державного
університету імені М. Гоголя

Електронний каталог бібліотеки та його роль в обслуговуванні читачів

Сучасна бібліотека уже немислима без електронного каталогу (ЕК). Електронний каталог – це візитна картка бібліотеки. Коректно складений опис, можливість зручного і різнопланового пошуку за каталогом, різноманітні додаткові інформаційні послуги – все це створює імідж не тільки бібліотеки, а й навчального закладу.

Електронний каталог – це не данина комп'ютерній моді. Він створюється з метою прискорити процес інформування користувачів. Електронний варіант «бібліотечної картки» містить набагато більше інформації про книгу, ніж її паперова попередниця, він більш мобільний, надійний. Чим повніша та грамотніша ця інформація, тим більш плідним може бути пошук користувача.

Робота зі створення електронного каталогу (ЕК) розпочалася у жовтні 2002 року на базі програмного продукту ІРБІС (міні-ІРБІС 32, версія 2002 року). Було закуплено три АРМІ «Каталогізатор», «Адміністратор» та «Читач». Відділом інформаційних технологій та комп'ютерного забезпечення була започаткована перша база БД «Каталог книг» (нові надходження з 2000 року).

Процес формування бібліографічних записів (БЗ) на поточні надходження (БД «Каталог книг») здійснювався шляхом перегляду документів *de visu* (тобто з книгою в руках). Було прийнято рішення розкривати зміст нових документів, які надійшли у бібліотеку (вводити предметні рубрики, ненормовані ключові слова, зміст збірників та анотацію, персоналії), що дозволило значно розширити пошукові можливості електронного каталогу. Таким чином виявилися значні переваги електронного каталогу книг перед традиційною системою картових каталогів.

У 2004 році були створені нові БД «Ретрокаталог» (книги до 2000 року з фонду бібліотеки) та БД «Книги іноземними мовами», а в 2008 році – БД «Електронні видання» (описи компакт-дисків, дискет як самостійних видань).

Формування БД «Ретрокаталог» здійснюється паралельно шляхом опрацювання документів «*de visu*» з наукового фонду фундаментальної бібліотеки та з карток абеткового каталогу. Ретроввод усіх примірників одного видання здійснюється одночасно незалежно від місцезнаходження.

Зараз однією з основних вимог розкриття змісту документа у бібліотечних комп'ютерних програмах є визначення предметної рубрики. Крім того, за останні 20 років було видано два стандарти з бібліографічного опису творів друку 7.1 – 1984 та останній міждержавний 7.1 – 2006, які наближені до світової практики і відповідають вимогам обміну інформації між країнами світу.

Об'єм бібліографічної інформації на каталожній картці не відповідає можливостям полів програми, а саме головне – за інформацією з каталожної картки практично неможливо сформувати предметну рубрику, ввести анотацію. Фактично це дублювання традиційних каталогів в електронний. Наші бібліотечні каталоги не відповідають навіть елементарним вимогам, і дублювання їх в електронний каталог не приведе до покращення інформаційного забезпечення користувачів, а, навпаки, всі помилки в опрацюванні документів, які були допущені попередніми поколіннями бібліотекарів, увійдуть до електронного каталогу.

Тому пропонується не гнатися за кількістю введень в ЕК, а здійснювати введення методом *de visu* з наукового фонду фундаментальної бібліотеки літератури, яка активно використовується читачами. На ту частину фонду, яка користується малим попитом, краще й ефективніше використовувати ретровведення з картових каталогів. Така практика використовується в деяких бібліотеках Києва, які працюють за програмою ІРБІС.

Програма міні-ІРБІС 32 передбачає технологію автоматичного формування словників, на основі яких формується швидкий пошук за будь-якими елементами опису та їх сполученням, 32 види пошуку інформації та комплексний пошук за різними параметрами (поєднання одного виду з іншим).

Види пошуку, які найчастіше використовуються: ключові слова, назва книги, автор (чи редактор) книги, персоналії, предметні рубрики, характер документа (підручники, навчальні посібники), видання НДУ ім. М. Гоголя, дата надходження літератури (за певний місяць).

Пріоритетним став пошук за ключовими словами, оскільки їх словник формується з усіх слів, які входять до бібліографічного опису, у тому числі і зі змісту. Пошук за ключовими словами на даний момент виправдує себе. Однак із зростанням об'єму ЕК зростатиме й «інформаційний шум», який супроводжує пошук за ключовими словами. Таким чином, майбутнє все-таки за структурованим пошуком – за предметними рубриками, якому треба приділити особливу увагу. Тому важливим

напрямом якісної каталогізації є створення універсального списку предметних рубрик, який дозволив би включити предметні рубрики до пошукового апарату ЕК поряд з прізвищем автора, назвою, ключовими словами і роком видання (комплексний пошук). Це б підвищило рівень наданих користувачам інформаційних послуг.

Комплексний пошук документів за різними параметрами вже не раз використовувався для викладачів під час пошуку наявних навчальних посібників у бібліотеці за їх спеціальністю під час акредитації факультету. Списки наявної літератури відразу ж виводилися з програми. Пошук займав досить мало часу, і викладачі були приємно здивовані новими можливостями пошуку, про які вони навіть не підозрювали.

На даний момент у відділі інформаційних технологій та комп'ютерного забезпечення постійно підтримуються чотири БД «Електронний каталог»:

- 1) БД «Каталог книг», у т.ч. видання НДУ ім. М.Гоголя (книги з 2000 року);
- 2) БД «Ретрокаталог» (книги до 2000 року);
- 3) БД «Книги іноземними мовами»;
- 4) БД «Електронні видання» (описи компакт-дисків, дискет як самостійних видань).

Назва БД	Загальна кількість описів на 01.05.2009 р.
1. «Каталог книг»	12077
2. «Ретрокаталог»	21534
3. «Книги іноземними мовами».....	1078
4. «Електронні видання».....	45
Всього	34734

Значна увага приділяється редагуванню бібліографічних записів (БЗ) у БД «Електронний каталог»:

– постійно здійснюється поточне редагування бібліографічних записів (БЗ) БД ЕК (виправлення граматичних помилок, перевірка правильності формування бібліографічних описів документів);

– відображається рух документів з відділу у відділ, вилучаються списані інвентарні номери документів.

Для всіх видів традиційних карткових каталогів роздруковуються каталожні картки (КК) через струйні принтери шляхом виведення з БД ЕК бібліографічних записів. Програма передбачає виведення не тільки каталожних карток, а й книжкових формулярів.

АБІС ІРБІС, якою користується відділ (міні-ІРБІС 32, версія 2002 року), на даний момент не підтримується розробниками програми (ДПНТБ, Росія), тому що є більш удосконалені версії (ІРБІС 32, ІРБІС 64), які врахували недоліки старої програми і проходять редакцію двічі на рік. Ці версії не придбані нами своєчасно через брак коштів.

На момент переходу на ІРБІС 64 у 2009 році ЕК містив близько 33000 записів. Дуже важливим є збереження всієї інформації при переведенні з однієї програми в іншу. Необхідно буде провести велику роботу з редагування та коректування бібліографічних записів.

Як уже говорилося, у 2008 році самотужки були зроблені перші кроки з освоєння описів електронних ресурсів (як самостійних, так і у вигляді додатку до друкованої продукції БД «Електронні видання»). Вже велися переговори щодо створення бібліотеки електронних видань нашого університету, тобто електронної бібліотеки університету. Всі дисципліни потрібно забезпечити повнотекстовими електронними підручниками. Це візитна картка не тільки бібліотеки, а й університету.

Підсумовуючи вищесказане, констатуємо, що вишівська бібліотека, яка є місцем концентрації інформаційних ресурсів, місцем їх пошуку та набуття, покликана спрямовувати свої зусилля на створення інформаційних продуктів і послуг, різноманітних стратегій пошуку, структурування, використання і надання упорядкованого знання.

Бібліографія – на допомогу університету

Головною метою діяльності інформаційно-бібліографічного відділу бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя є інформаційне забезпечення навчально-виховного процесу університету, відображення в довідково-бібліографічному апараті бібліотеки нових досягнень науки з різних галузей знань, а також підвищення професійного, духовного і культурного рівня студентів нашого університету.

У зв'язку з модернізацією вищої освіти в Україні в контексті Болонського процесу працівники бібліотеки використовують нові пошуки в інформаційно-бібліографічній роботі. Співробітники інформаційно-бібліографічного відділу спрямовують свої зусилля на успішне вирішення завдань, які ставить перед бібліотекою інформаційне суспільство, активно працюють у напрямі збільшення обсягів ресурсів для надання їх користувачеві у всіх можливих формах та підвищення рівня інформаційної грамотності читачів.

Інформаційне та довідково-бібліографічне обслуговування всіх користувачів університету – студентів, аспірантів, професорсько-викладацького складу, наукових працівників, співробітників та інших категорій згідно з їх запитом – здійснюється в різних напрямках, формах і видах діяльності, зокрема за допомогою тематичних рекомендаційних списків літератури з актуальних питань, тематичних переглядів літератури, «Днів інформації», «Днів кафедри щомісячних випусків інформаційних списків нової літератури «Бібліокур'єрів» у деканати і на кафедри.

Тематика інформаційно-бібліографічного обслуговування навчально-виховного процесу і наукових досліджень університету широка, тому діяльність нашого відділу передбачає обробку великого обсягу цікавої і корисної інформації, в т.ч. бібліографічної. Сучасний стан розвитку науки і освіти в Україні вимагає створення і втілення новітніх освітніх технологій для отримання і використання як вітчизняної, так і світової інформації.

З 2002 року впроваджені новітні інформаційні технології для оперативного і якісного отримання та використання інформації. Довідково-бібліографічне обслуговування проводиться на основі наукового фонду, який формується відповідно до профілю нашого університету та інформаційних запитів користувачів, а також на основі системи каталогів, картотек і електронних баз даних. З 2002 року суттєві зміни у довідковому апараті спричинені застосуванням нових інформаційних технологій. Було розпочато ведення електронної бази даних періодичних видань «Реєстраційно-аналітична картотека періодичних видань». До цієї бази даних вносяться публікації із 229 періодичних видань України та Росії, і сьогодні вона налічує понад 30000 записів. Поряд із цим продовжуємо вести традиційну карткову систематичну картотеку газетно-журнальних статей на паперових носіях. Вся нова інформація соціально-гуманітарного змісту відображена в СКС.

Протягом року виникає необхідність в удосконаленні структури СКС, проводиться наукова редакція всіх розділів картотеки відповідно до нових вимог навчально-виховного процесу та наукової діяльності університету. Це дає можливість користувачам оперативно отримати вичерпну інформацію, відображену в СКС.

Результатом вивчення актуальної тематики є створення нових рубрик, які формуються відповідно до введення нових курсів, дисциплін, спецкурсів, семінарських занять.

У 2004 році створена електронна база даних «Картотека авторефератів». Вона нараховує понад 1400 назв авторефератів. В навчально-виховному процесі надається методична допомога молодим науковцям та студентам у використанні авторефератів.

Ідучи назустріч користувачам, ми створили і постійно поповнюємо тематичну картотеку «Ніжинський державний університет: історія і сучасність». В електронній базі даних створені відповідні рубрики про науково-освітню діяльність Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Публікації наукових робіт викладачів представляють електронну версію, поповнюється карткова картотека «Друковані праці викладачів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.» В 2005 році працівниками інформаційно-бібліографічного відділу підготовлений і вийшов з друку бібліографічний покажчик друкованих праць у 2-х книгах «Викладачі Ніжинської вищої школи» (1970–2005). І надалі плануємо продовжувати випуск покажчиків друкованих праць викладачів.

Працівники відділу працюють над бібліографічним покажчиком «Бібліографія періодичних видань бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя 1800–1940 рр.» Вивчення історії рідного краю, збереження народних традицій відображені в тематичних краєзнавчих картотеках «Ніжинщина. Історія. Природа. Наші земляки», «Чернігівщина. Історія. Культура. Освіта. Мистецтво. Літературне життя», «Книжковий світ (нові надходження)», «Цікавий світ» та інших.

Особливості реалізації основних принципів Болонської декларації в Україні відображені в СКС. Поповнюється тематична картотека «Нові освітні технології». Інформація про передовий педагогічний досвід, педагогічний такт, майстерність вчителя, його культуру, педагогічне спілкування систематично використовуються в навчально-виховному процесі і широко відображена в картотеці «Вчитель сучасної школи». Література про передовий досвід вчителів-новаторів відображена в картотеці «Майстри педагогічної справи». У відділі систематично функціонують тематичні полиці «Бібліографічні покажчики краєзнавчих матеріалів», «Краєзнавчі матеріали».

Один з основних аспектів бібліографічної діяльності – довідково-бібліографічне обслуговування, без якого неможливо уявити щоденну роботу бібліографічного відділу. Довідково-бібліографічний апарат – це модель інформаційних ресурсів бібліотеки, структурована відповідно до інформаційних потреб наших користувачів. Чільне місце серед них посідають каталоги бібліотек: генеральний алфавітний та систематичний читачки та службові каталоги. Сьогодні їх 10, в тому числі й електронний. Разом із картотеками каталоги – це обов'язковий пошуковий елемент, без якого неможлива орієнтація в інформаційних ресурсах.

Працівники відділу ведуть найголовнішу картотеку – систематичну картотеку газетно-журнальних статей та інші картотеки та електронні бази даних.

Забезпечуючи інформаційні потреби користувачів, працівники відділу систематично здійснюють науковий пошук інформації в системі «запит–відповідь». У процесі бібліографічно-інформаційного обслуговування видаються довідки різнопланового характеру залежно від складності запитів користувачів. Щоденно, в середньому, надаємо понад 50 довідок.

Зростає доступ користувачів до пошуку інформації з електронних баз даних. У зв'язку з цим щороку значно збільшується кількість тематичних довідок в автоматичному режимі. Працівниками відділу ведеться картотека виконаних довідок, якою можуть користуватися всі читачі.

Автоматизовані тематичні довідки виконуються для студентів під час написання магістерських, дипломних, курсових робіт, рефератів, доповідей та професорсько-викладацькому складу в системі «запит–відповідь».

Постійно надається методична допомога науковцям університету, аспірантам. У відділі організована і поповнюється новими матеріалами постійно діюча виставка наукових та методичних посібників «Методичні матеріали на допомогу в науковій роботі викладачам та студентам». Виставку доповнює рекомендаційний список літератури цієї ж тематики.

Складання рекомендаційних та інформаційних списків літератури з різних галузей знань – важлива складова роботи інформаційно-бібліографічного відділу. Вони зберігаються і в паперовому варіанті і на сервері, використовуються в інформаційно-бібліографічному обслуговуванні користувачів. Рекомендаційні списки літератури складаються під час проведення масових заходів в університеті спільно з бібліотекою: міжнародних наукових конференцій, зустрічей з письменниками, вихованцями Ніжинської вищої школи, усних журналів, зустрічей з видатними людьми, під час проведення презентацій книг, імпрез, а також відзначення знаменних дат, ювілеїв видатних діячів.

Довідки та консультації виконує черговий консультант-бібліограф у каталожній кімнаті, яка обладнана стендами (схеми пошуку в традиційних каталогах, картотеках, опис електронних баз даних, схема пошуку інформації) для бібліотечно-бібліографічної орієнтації в довідковому апараті бібліотеки.

У зв'язку зі змінами в сучасній системі освіти, які спрямовані на створення нової моделі навчання, все більш актуальними стають проблеми формування інформаційної культури користувачів.

Уміння знаходити і використовувати потрібну інформацію є важливим елементом навчально-виховного процесу. Працівники відділу навчають студентів різноманітним методам пошуку та аналізу інформації: від роботи з бібліотечними каталогами, електронними базами даних до перегляду інформаційних видань, які отримує бібліотека.

У бібліотеці створені необхідні умови для навчання користувачів основам інформаційної культури в каталожній кімнаті з доступом до каталогів та картотек, електронних баз даних.

На початку навчального року зі студентами-першокурсниками в каталожній кімнаті бібліотеки проводяться методичні бесіди з таких питань:

- структура бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;
- довідково-бібліографічний апарат;
- інформаційний пошук літератури;
- робота з каталогами, картотеками.

Під час проведення таких бесід студентам надаються методичні рекомендації для проведення практичних занять, їх ознайомлюють з основними галузевими довідковими виданнями, дають навички роботи з довідковим апаратом.

Постійно проводяться групові та індивідуальні консультації для всіх категорій читачів за методиками пошуку літератури в традиційних та електронних інформаційних ресурсах бібліотеки, правилами бібліографічного опису документів, оформлення списків літератури. Проводилися

тематичні бібліографічні огляди нової літератури, огляди нових інформаційних видань, які отримує бібліотека.

Одним із головних завдань бібліотеки є допомога користувачам університету в науковій діяльності.

Інформаційно-бібліографічний відділ працює в тісному контакті з науковою частиною, деканатами, кафедрами університету. Для інформаційного забезпечення ряду наукових робіт створена картотека науково-дослідних робіт. Інформаційно-бібліографічний відділ інформує кафедри та деканати університету про нові надходження до бібліотеки. З цією метою щомісячно випускаються списки нових надходжень, виконаних з використанням електронного каталога «Бібліокур'єр. Інформаційний вісник нових надходжень до бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя». Кафедри та деканати в кінці року одержують список літератури «Основи наукових досліджень».

З новинками літератури систематично можна ознайомитись у відділі, де постійно діє виставка нових надходжень «Дні інформації».

Налагодженню більш тісних зв'язків із професорсько-викладацьким складом сприяють «Дні інформації», тематичні перегляди літератури. Викладачі та студенти мають можливість працювати з літературою безпосередньо у відділі.

В електронному варіанті постійно друкуються рекомендаційні списки з тематичних оглядів літератури, переданої для постійного користування.

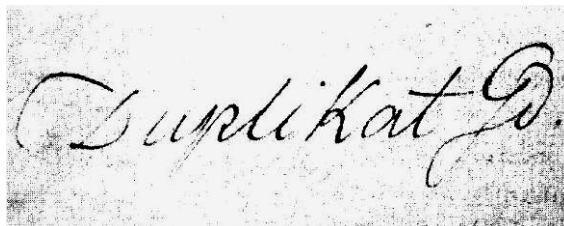
Максим ПОТАПЕНКО
асистент кафедри історії України
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

ПОЛЬСЬКОМОВНІ СТАРОДРУКИ XVI-XVII СТОЛІТЬ З КОЛЕКЦІЇ «POLONICA»: ЗАБУТА ПЕРЛИНА УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя має величезні фонди стародруків, найдавніші з яких датуються початком XVI століття. Особливе місце серед них посідають польськомовні стародруки XVI–XVII ст. із колекції «Polonica», яка нараховує всього 564 видання у 639 томах. Початок формування колекції припадає на 1875 рік, коли на прохання керівництва щойно створеного Ніжинського історико-філологічного університету князя О.Безбородька з бібліотеки Варшавського університету було передано дублетні видання XVI–XIX ст. Надалі польськомовна література досить систематично надходила до фондів бібліотеки до 30-х рр. XX ст.

Найбільший інтерес з-поміж усіх видань, що об'єднані в колекцію «Polonica», безперечно, становлять видання XVI–XVII ст., значна частина яких нині є бібліографічною рідкістю. Слід зазначити, що, окрім видань польською мовою, цей період репрезентований і виданнями латиною. Серед них, зокрема, найбільш цінним є палеотип «Chronica Polonorum» Мацея Меховського, що вийшов друком у 1521 році в Кракові.

Історія польськомовних стародруків XVI–XVII ст. зі згаданої бібліотечної колекції є досить складною. Абсолютна їх більшість була передана з бібліотеки Варшавського університету в 1875 році (з 1862 до 1871 року була відома як «Biblioteka Glowna»). Важливим доказом при визначенні інституції, що передала дарунок, є не лише її інвентарні номери, але й печатка Головної Бібліотеки у Варшаві, що була виявлена на виданні «Fraszki Jana Kochanowskiego» (Краків, 1639, друкарня Андрія Піотрковчика). На нашу думку, упорядкування подарованих книжок у бібліотеці Ніжинського історико-філологічного університету тривало до 1879

Печатка Головної Бібліотеки у Варшаві на виданні «Fraszki Jana Kochanowskiego» (Краків, 1639) та напис «Duplikat» на виданні «Kazania y homilyje na niedzele doroczne», (Познань, 1681)

Мацей Меховський. «Chronica Polonorum» (Краків, 1521)

року. Це припущення зроблено на основі того, що переважна більшість книг унесена до інвентарного переліку саме під цим роком. Окрім того, частина книг була передана з Варшави в розсипах (до кінця 60-х років XIX ст. значна частина стародруків у Головній Бібліотеці не була опрацьована). Достеменно можна твердити, що таке унікальне видання, як «Опис Європейської Сарматії» О.Гваньїні (Краків, 1611), упорядковувалося і перепліталось уже в Ніжині. 20 січня 1936 року частина видань була передана до бібліотеки Київського університету ім. Т.Шевченка. На сьогодні завдяки старанням працівників бібліотеки Ніжинського університету більшість видань, які є предметом цієї публікації, збереглися у майже бездоганному стані.

Загалом бібліотечна колекція «Polonica» є малодослідженою. Перша спроба її опису була здійснена лише в 2002 році І.Костенком та Г.Тимбровською, які нарахували й класифікували в ній 156 книг XVI–XVIII ст. польською та латинською мовами. У 2006 році нами була підготовлена до друку коротенька замітка про польськомовні стародруки релігійного характеру XVI–XVII ст., що представлені в колекції, до якої додавався перелік виявлених томів.

Метою пропонованої публікації є здійснення тематичної класифікації всіх польськомовних стародруків XVI–XVII століть, що є в колекції «Polonica» університетської бібліотеки, а також представлення їхньої короткої характеристики. Усього нами виявлено 45 томів 1556–1695 років видання (перелік подано у вигляді таблиці в кінці статті). Проте можемо припускати, що ця кількість не є остаточною, оскільки в каталозі, що був укладений ще наприкінці XIX ст., нерідко трапляються огріхи атрибуції видань (відсутність або помилковість датування, відсутність повних назв і авторства).

Усі виявлені видання можемо поділити на наступні тематичні блоки (наведені номери томів за переліком у кінці статті):

- праці релігійного характеру (релігійно-службові, теологічні та полемічні), усього 18 томів: 1, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 21, 24, 25, 28, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 44;
- життєписи та генеалогії, 4 томи: 26, 29, 30, 38;
- історичні хроніки, 4 томи: 15, 17, 18, 31;
- актово-юридичні та регулятивні видання, 11 томів: 3, 4, 5, 6, 7, 12, 13, 19, 23, 27, 32;
- художні твори та публіцистика, 8 томів: 2, 20, 22, 33, 34, 36, 37, 45.

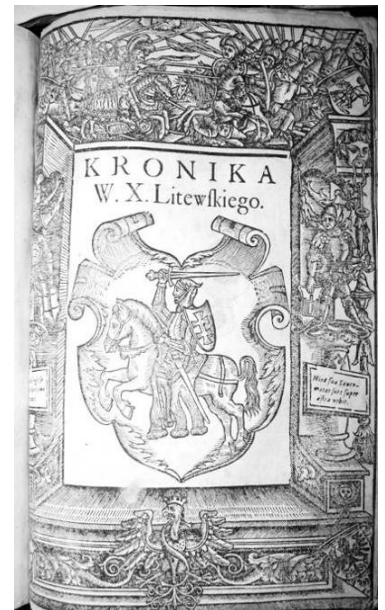
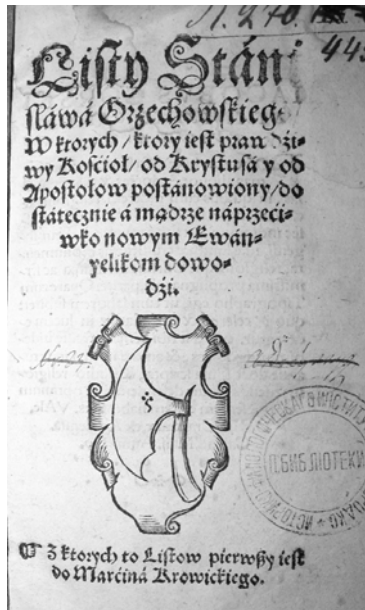
Зазначимо, що запропонована класифікація є умовною й може застосовуватися лише при загальному описі колекції. Слід ураховувати, що нерідко одне видання може репрезентувати кілька літературних жанрів. У замітці 2006 року до стародруків релігійного характеру нами було віднесено 24 томи з 41, виявленого на той момент. До них було зараховано життєписи релігійного характеру, актово-юридичні видання, що регулювали духовну сферу, церковні хроніки та щоденники, а також частину публіцистичних творів.

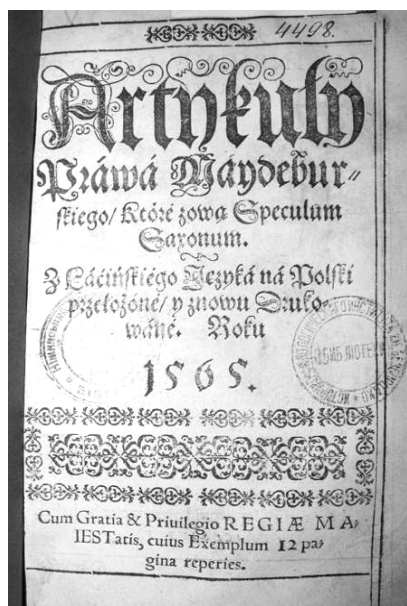
Праці релігійного характеру репрезентують найбільш численний блок стародруків XVI–XVII ст. польською мовою. Хронологічно видання охоплюють період 1556–1695 рр.

Найдавнішим виданням є «Katholizne Nowy Testament polski», що був виданий у Кракові Миколою Шарфенбергером. У передмові від видавця зазначено, що це одне з перших повних видань Святого Письма польською мовою. Структура книги є традиційною: у ній розміщені Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Іоанна, Діяння апостолів, їх листи, а також проповідь. Майже всі книги цього блоку мають багате ілюстративне оздоблення. Основним його сюжетом є зображення апостолів, біблійні мотиви, а також життя й діяння Ісуса Христа. У цьому блоці поряд із виданнями релігійно-службового характеру (різноманітні церковні проповіді, пісні) значне місце посідають і твори полемічного характеру. Автором більшості з них є П.Скарга, що дискутував з так званими новими аріанами, порушував проблему оновлення католицької церкви. Одна з цих книг – «Zawstydzenie nowych arianow u wzywanie ich dopokuty wiary Chrzestianskiej» (Краків, 1608 рік, друкарня Миколи Лоба) – поряд із промовами П.Скарги 1604 року має надзвичайно цікавий екскурс з історії аріанства, а також 16 пунктів осуду аріанства Яна Рурського. Цікавим і неординарним виданням цього блоку є переклад із латини промов генерала ордену єзуїтів Гонсалеса проти мусульманства й сутності його засадничих розбіжностей із католицизмом, що вперше вийшов друком у 1687 році в Мадриді. Показово, що переклад польською мовою вийшов друком у Львові в 1694 році. Ґрунтовним теологічним трактатом є «Lutnia wdzieczno brzmiaca...» (Краків, 1695), у якому розкриваються місце і роль Матері Божої в католицькому віросповіданні.

Життєписи та генеалогії представлені чотирма томами 1629–1661 рр. У цьому блоці об'єднано три життєписи: «Zywot Helzbiety Sieniawskiey» (Краків, 1629), «Kwiaty koron krolewskich, abo pamiec Naiasnejszej paney Konstancyey krolowej Polskiej y Szwedzkiej» (Краків, 1633), «Obraz wielebnego oycza Fabiana Birkowskiego...» (не раніше 1636 року). Усі вони написані з позиції християнської моралі, уявлення про чесноти і набожність. Найбільш цікавим прикладом життєписів релігійного характеру, що зберігаються в бібліотеці університету, є твір, присвячений Ельжбеті Сенявській. У 17 розділах висвітлюються її походження, набожність родини, відданість вірі після смерті чоловіка й матері, виховання дочок у дусі ревного католицизму. Окреме місце в цьому блоці посідає твір Яна Бялобоцького «Zegar w krotkim zebraniu czasow Krolewstwa Polskiego wiekami Krolow idasy», що був виданий у Кракові в 1661 році. За своєю суттю це схема-родовід усіх польських королів до моменту правління Яна Казимира. Опис здійснено за наступними критеріями: дата народження; ім'я короля; дружини; діти; час життя; період правління.

Уся схема-родовід поділена на дві частини. У першій репрезентовано польських князів і королів від Леха до моменту хрещення Польщі (999 рік), а в другій – генеалогію польських королів і послідовність їх правління від Болеслава (999 рік) до початку правління Яна Казимира (1649 рік). Окремо, в кінці книги подаються список коронованих і некоронованих польських королів, таблиця кореляції літочислення від Різдва Христового і Створення світу, віршовані оди на честь різних королів.

Історичні хроніки представ-лені чотирма томами, що вийшли друком з початку XVII ст. до 1637 року. Перший із них – «Rocne dzieie koscielne od narodzenia pana u Boga naszego Iesusa Christusa», що був опублікований із благословення П.Скарги не раніше за 1607 рік. Ця книга є щорічною хронікою історії християнської церкви від 1 року від Різдва Христового до 1198 року. У ній уміщено досить повні відомості про хрещення Польщі та Русі. «Sobor we Florenciey odprawiony abo z grekami unia» (Краків, 1609) є збіркою щоденних виступів на

Флорентійському соборі 1439 року. Це одне з небагатьох видань, що ілюструє практику диспуту в добу середньовіччя. Найціннішим виданням цього блоку є «Kronika Sarmasyey Europskiej» (Краків, 1611) Олександра Гваньїні (Гвагніна, Гвагнінуса). Вона складається з 7 частин, серед яких подана й «Хроніка землі Руської» – одна з перших спроб цілісного концептуального викладу історії українських земель. На особливу увагу дослідників заслуговують відомості О.Гваньїні про козаків. Праця відомого італійця вплинула вирішальним чином не лише на подальший розвиток вітчизняного історіописання (частково вона є структурною основою багатьох козацьких літописів). У ній уміщено величезну кількість ілюстративного матеріалу, а наведені зображення польських королів стали еталоном портретистики в Литві та Московії. Ніжинський екземпляр праці О.Гваньїні зберігся в задовільному стані. Найбільше постраждав розділ «Хроніка Польська». З 256 сторінок тексту втрачено сторінки 1–24, 27–32, 35–38, 43–44, 51–90, 137–160. Проте «Хроніка землі Руської» має всі сторінки, причому майже неушкоджені. Цікавим із фактологічного боку є видання «Dzieie w Koronie Polskiej z przytoczeniem niektórych postronnych rzeczy od roku 1538 do roku 1572» Лукаша Горніцького (Краків, 1637), у якому міститься багато відомостей з історії Волині, Галичини, Поділля та Київщини.

Актово-юридичні та регулятивні видання є цілісним комплексом законодавства Королівства Польського та Речі Посполитої. Найдавніше видання цього блоку датується 1562 роком («O personach sadowi przynalezasuch»), хронологічно останнє видання – 1637 («Constitutie Statuta i Przywileie»). З 11 видань 4 є збірниками сеймових постанов та конституцій, королівських привілеїв, які охоплюють період з 1374 до 1637 року. Важливими видаються збірники із тлумаченням Магдебурзького права 1565 та 1573 років. У них подано відомості про особливості спадкування майна, акту купівлі-продажу, застави, види злочинів, особливості соціальних відносин та торгівлі в містах, що володіли Магдебурзьким правом. У виданні «Artykuły prawa Magdeburgskiego, ktore zowa Speculum Saxonum» 1565 року видання окремо вміщено статuti про міське самоврядування 1520, 1527 та 1538 років. Загалом, ці праці є унікальними джерелами з історії життя міст XVI століття. Окреміше місце серед видань цього блоку посідає книга «O exorbitanciach stanu duchownego» (Каліш, 1619), в 14 розділах якої наведені й прокоментовані норми порядку призначення на церковні посади, особливостей купівлі-продажу та дарування церковних земель, придбання церквою інших видів майна, призначення пенсії, поховання та хрещення шляхти тощо.

Художні та публіцистичні твори є роботами знаних авторів світської літератури XVI–XVII ст. Чільне місце в цьому блоці посідає збірка п'яти листів Станіслава Орховського-Роксолана (1561 рік) – видатного вітчизняного гуманіста, «українського Демосфена». Усі вони (два 1551 року та три 1560) адресовані видатним діячам, їх основною ідеєю є оновлення держави й церкви. Усі листи написані у формі порад і звертань. Найбільше віднайдено творів Яна Кохановського. Надзвичайно цікавими є його короткі вірші світського характеру та прозові твори. Не менш яскравим виданням є збірка «Satyr albo przestrogi do narządu rządu u obywateli w Polsce» (1650 рік). У ній уміщено цілий ряд віршів критичного характеру, що викривають пороки суспільства, обґрунтовують його оновлення на ґрунті збереження звичаїв та шани до церкви. Загалом на стародруках польської мови XVI–XVII ст., що зберігаються в бібліотеці НДУ імені М. Гоголя, виявлено також значну кількість печаток, розлогих записів, читацьких поміток (маргіналій) на полях, екслібрисів, які можуть стати предметом окремого наукового дослідження. Також слід зазначити, що близько третини видань мають оригінальні оклади,

частина яких має оздоблення у формі тиснення шкіри та металевих накладок. Ми впевнені, що бібліотечна колекція «Polonica» Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя загалом є унікальним явищем, яскравим свідченням плекання набутоків і традицій, плідної роботи працівників бібліотеки, які зуміли її зберегти.

Примітки

1. Добиаш М. Заметки об основной библиотеке Нежинского историко-филологического института кн. Безбородко // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. XV. – 1894. – С. 3.
2. Костенко І., Тимбровська Г. «Polonica» університетської бібліотеки // Поляки в Ніжині. – К., 2002. – С. 50–51.
3. Потапенко М. Польськомовні стародруки релігійного характеру XVI-XVII століть у фондах бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя // Український вимір. Збірник матеріалів з України та діаспори. – Ніжин, 2006. – Вип. 5. – С. 172-173.

Додаток

Перелік польськомовних стародруків XVI-XVII століть, що зберігаються в бібліотеці НДУ ім. М. Гоголя

№	Автор / упорядник	Назва	Місце видання	Друкарня	Рік видання
1	2	3	4	5	6
1		<i>Katholizne Nowy Testament Polski</i>	<i>Krakow</i>	<i>Mikolai Czarfenberger</i>	1556
2		<i>Listy Stanislaw Orzechowskiego</i>	?	?	1561
3		Назву не встановлено через відсутність титульної сторінки (атрибуція здійснена за першим розділом) [O personach sądowi przinależących]	?	?	1562
4		<i>Artykuły prawa Magdeburgskiego, ktore zowa Speculum Saxonum</i>	?	?	1565
5		<i>Regestr do prządku y do artykulow prawa Magdeburgskiego y Casarskiego</i>	?	?	1567
6		<i>Regestr Statutu Polskiego</i>	<i>Krakow</i>	<i>Mikolai Czarfenberger</i>	1570
7		<i>Tytuły prawa Magdeburgskiego</i>	<i>Krakow</i>	<i>Lazarz Andrijowic</i>	1573
8	<i>Jakub Wujek</i>	<i>Postille Katholizne... (t.3)</i>	<i>Krakow</i>	<i>Mattheus Siebeneycher</i>	1575
9	<i>Jakub Wujek</i>	<i>Postilla mnieyszey... (t.1)</i>	<i>Poznan</i>	?	1579
10	<i>Jakub Wujek</i>	<i>Postilla mnieyszey... (t.2)</i>	<i>Poznan</i>	?	1580
11	<i>Jakub Wujek</i>	<i>Postilla catholizna mnieysza</i>	<i>Poznan</i>	?	1582

1	2	3	4	5	6
12		Титульна сторінка втрачена; [Збірник сеймових конституцій і привілеїв з 1557 до 1598 р.]	?	?	Не раніше 1598
13		<i>Statuta prava i constitucie Koronne</i>	Krakow	?	1600
14	<i>P. Skarga</i>	<i>Zawstydzenie arianow y wzywanie ich do pokuty y wiary Chrzestianskiej</i>	Krakow	<i>Andrzeia Piotrkowczyka</i>	1604
15		<i>Roczne dzieie koscielne od narodzenia papu y Boga naszego Iesusa Christusa</i>	?	?	Не раніше 1607
16	<i>P. Skarga, I. Gurski</i>	<i>Zawstydzenie nowych arianow y wzywanie ich do pokuty y wiary Chrzestianskiej</i>	Krakow	<i>Mikolaia Loba</i>	1608
17		<i>Sobór we Florenciey odprawiony abo z grekami unia</i>	Krakow	<i>Mikolaia Loba</i>	1609
18	<i>O. Gwagnini</i>	<i>Kronika Sarmacyey Europejskiej</i>	Krakow	<i>Mikolaia Loba</i>	1611
19		[Збірник сеймових конституцій і привілеїв з 1557 до 1598 р.] титульна сторінка втрачена	?	?	Не раніше 1613
20	<i>Simonides</i>	<i>Sielanki</i>	Zamosc	<i>Akademiej Zamoyskiej</i>	1614
21	<i>P. Skarga</i>	<i>Messiarz nowych arianow wedle Alkoranu tureckiego</i>	Kraków	<i>Andrzeia Piotrkowczyka</i>	1612
22		<i>Fragmenta albo pozostałe pisma Iana Kochanowskiego</i>	Krakow	<i>Andrzeia Piotrkowczyka</i>	1612
23		<i>O exorbitanciach stanu duchownego</i>	Kalisz	<i>Woycecha Gedeliusza</i>	1619
24	<i>Fabian Birkowski</i>	<i>Kazania na niedzele y święta doroczne</i>	Krakow	?	1620
25	<i>P. Skarga</i>	<i>Skarga wzbudzony wzywający do pokuty</i>	Krakow	<i>Macieia Andrzejowczyka</i>	1620
26		<i>Żywot Helzbiety Sieniawskiej</i>	Krakow	<i>Andrzeia Piotrkowczyka</i>	1629
27		<i>Inwentarz Constituciy Koronnych od roku Pańskiego 1550 aż do roku 1628 uchwalonych</i>	Lwow	<i>Iana Szeligi</i>	1630
28	<i>Mikolai Skarbimierz</i>	<i>Kalwaria abo krotka historia o fundaciy milostiwcow Bernarditow</i>	Krakow	<i>Macieia Andrzejowczyka</i>	1632

1	2	3	4	5	6
29	<i>Fabian Birkowski</i>	<i>Kwiaty koron krolewskich, abo pamięć Naiasnejszej panej Konstancyey krolowej Polskiej y Szwedskiej</i>	<i>Krakow</i>	?	1633
30	<i>Adam Makowski</i>	<i>Obraz wielebnego oycy Fabiana Birkowskiego z zakonu Dominika świętego</i>	?	?	<i>Ne пізніше 1636</i>
31	<i>Lukasz Gornicki</i>	<i>Dzieie w Koronie Polskiej z przytoczeniem niektorych postronnych rzeczy od roku 1538 do roku 1572</i>	<i>Krakow</i>	<i>Andrzeia Piotrkowczyka</i>	1637
32		<i>Constitucie Statuta i Przywileie</i>	<i>Krakow</i>		1637
33		<i>Fraszki lana Kochanowskiego</i>	<i>Krakow</i>	<i>Andrzeia Piotrkowczyka</i>	1639
34		<i>Ian Kochanowski</i>	<i>Krakow</i>	<i>Andrzeia Piotrkowczyka</i>	1639
35	<i>Ian Bialobocki</i>	<i>Hymny prozy polskie</i>	<i>Krakow</i>	?	1648
16	<i>Sebastyan Miczynski</i>	<i>Zwiercadło Korony Polskiej. Wraży ciężkie y utrapienia wielkie ktore ponosi od żydow</i>	?	?	1648
37		<i>Satyry albo przestrogi do naprawy rządu y obyczaiow w Polsce</i>	?	?	1650
38	<i>Ian Bialobocki</i>	<i>Zegar w krotkim zebraniu czasow Krolewstwa Polskiego wiekami Krolow idący</i>	<i>Krakow</i>	<i>Wdowy i Dziedzicow Franciska Cezarego</i>	1661
39	<i>Tomasz Młodzianowski</i>	<i>Kazania y homilyie na niedźele doroczne (t. 1)</i>	<i>Poznan</i>	<i>Colegiumu Poznanskiego</i>	1681
40	<i>Tomasz Młodzianowski</i>	<i>Kazania y homilyie na niedźele doroczne (t.2)</i>	<i>Poznan</i>	<i>Colegium Poznanskiego</i>	1681
41	<i>Tomasz Młodzianowski</i>	<i>Kazania y homilyie na niedźele doroczne (t.3)</i>	<i>Poznan</i>	<i>Colegium Poznańskiego</i>	1681
42	<i>P. Skarga</i>	<i>Wzywianie do pokuty obywatelow Kor. Polskiego y W.X. Litewskiego</i>	<i>Warszawa</i>	?	1688
43	<i>Gonsales</i>	<i>Recoprowadzenie do nawrocenia mahometanow</i>	<i>Lwow</i>	<i>Kollegium Societatis IESU</i>	1694
44	<i>Gabriel Markiewicz</i>	<i>Lutnia wdzięczne brzmiaća na uroczyste Bogorodzice panny święta (t. 1)</i>	<i>Krakow</i>	<i>Mikolaia Alexandra Schedla</i>	1695
45		<i>Fraszek lana Kochanowskiego</i>	?	?	?

Євген ЧЕРНУХІН

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
кандидат філологічних наук

Книжкові зібрання ніжинських греків

Рукопис XVII ст. з бібліотеки грецької церкви у Ніжині (Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського, м. Київ)

Про існування грецьких книжок у Ніжині вже від часів заснування Ніжинського грецького братства, зокрема в церкві св. Архистратигів Михаїла та Гавриїла, а також про самі шляхи надходження грецьких матеріалів до України та Росії з більшою або меншою глибиною писали М.Сторожевський [1], О.Дмитрієвський [2], К.Харлампович [3], Б.Фонкич [4] і деякі інші дослідники. Між тим загальна історія грецьких книжкових і рукописних зібрань у Ніжині, їхній теперішній стан залишаються нез'ясованими, що, на жаль, дає привід нашим грецьким колегам звинувачувати всі форми влади за останні триста років у розкраданні та свідомому винищенні грецької книжкової, рукописної та архівної спадщини. Шкода, що такі закиди знаходимо в працях учених, добре обізнаних з архівною справою, фахівців із проблем російської та української історії, Христоса Ласкаридеса [5] і Константина

Папулідеса [6]. Поряд із тим, треба позбутися й зайвої ідеалізації або навіть і міфологізації Ніжинського братства з боку наших вітчизняних дослідників, коли йдеться про закріплення в історіографії окремих, ніким не доведених фактів шляхом нескінченного їх повторення в різноманітних публікаціях, що ґрунтуються майже виключно на кількох невеличких розвідках позаминулого століття.

На наш погляд, перш за все треба було б визначити, які саме матеріали вважати грецькими архівами, бібліотеками або зібраннями книжок чи то грецького братства, чи то окремих осіб. Відповідно визначатиметься і статус матеріалів, їх приналежність юридичним або фізичним особам. Єдиною офіційною грецькою бібліотекою Ніжина була бібліотека грецького училища, заснованого за Імператорським указом від 3 листопада 1811 року, відкритого 22 січня 1817 року і названого на честь імператора Олександрівським. Відомо, що для забезпечення роботи училища були придбані грецькі книги у великій кількості, достатній, зокрема, для поглибленого вивчення як давньогрецької, так і новогрецької мови. Ступінь використання цих книжок ніжинськими греками, які навчалися в училищі, неодноразово був об'єктом глузування з боку спостерігачів XIX ст. Особливо велике й неоднозначне враження бібліотека училища справила на М.Сторожевського. У своїй праці, присвяченій історії ніжинської грецької громади, після опису непридатного для читання книжок приміщення, автор не може втриматися від переліку найцінніших видань, що зберігаються у цілковитому забутті темної «канурки». За його повідомленням, серед 630 [7] усіх творів близько 55 належать початку XVI ст. Це такі стародруки (подаємо список Сторожевського українською мовою з виправленням помилок у написанні прізвищ авторів і назв творів; у квадратних дужках подано вірогідні автентичні назви творів та реквізити видавців, а також посилання на бібліографічні довідники):

1. 1504 р. Демосфен. [Δημοσθένους Λόγοι, δύο και ἕξ κοντά. Λιβανίου σοφιστοῦ Ὑποθέσεις εἰς αὐτοῦς Λόγους... Ἐνετίησι... Καρτερόμαχος... 1504] Adams, D 259.
2. 1513 р., видання Альдинга. Твори Платона, пожертвовані Цитовичем. [Πλάτων. Ἀπαντα... Ἐνετίησιν... in aedibus Aldi, et Andreae soceri... 1513], Παπαδ., Α' 4857.
3. 1517 р. Твори Платона. [Platonis opera. Venetiis, a Philippe Pincio, 1517] Adams, P 1442
4. 1541 р. Твори Галена. [Galinus Claudius. Omnia opera. Venetiis, apud haered. Lucaeantonij Juntae, 1541] Adams, G 34.
5. 1544 р. Твори Гомера. [Ὅμηρου.. 1544].
6. 1548 р. Трагедії Софокла. [Σοφοκλέους Τραγωδίαί... 1548].
7. 1551 р. видання Альдинга сина. Aristoteles omnem Logicam, Rhetoricam et Poeticam disciplinam continens. [Ἀριστοτέλους πάσαν Λογικὴν, Ῥητορικὴν, και Ποιητικὴν πραγματείαν περιέχων... Venetiis, Aldi filii, 1551] Adams A 1733.

8. 1565 p. De la Philosophia Naturale di M. Alex. Piccolomini. [Biporidno: Instrumento della filosofia naturale. Venetiis... Danil Zaneti... 1576].
9. 1588 p. De opere di Sinofonte tradotte dal Greco da Marc'Antonio Candini. 1547 p.
10. Базельське видання Симфонії. [Concordantiae maiores...Basileae... 1547].
11. 1547 p. Дев'ять комедій Аристофана. [Αριστοφάνους Κωμωδίαί έννέα... Basileae, Frobeniana, 1547], Παπαδ., Α' 579.
12. 1559 p. In Claudii Ptolemaei Quadripartimm enarrator ignoti nominis quem tamen Proculum fuisse quidam extirnant Item Porphyrii Philosophi introductio in Ptolomaei [opus de effectius astrorum]. [Είς την Τετράβιβλον του Πτολεμαίου έξηγητής ανώνυμος... Πορφυρίου φιλοσόφου Εισαγωγή... Basileae, officina Pectriana, 1559] Adams, P 2240.
13. 1542 p. Plutarchi Chaeronei moralia opuscula multis mendorum milibus expurgata. [Basileae, 1542] Adams, P 1635.
14. Веронське видання 1532 p. Екуменія тлумачення на Діяння Апостолів і Одкровення. [Εξηγήσεις παλαιαί και λίαν ωφέλιμοι... εκδιαφόρων των αγίων πατέρων υπομνημάτων υπό Οίκουμηνίου και Άρέθα συλλεχθείσαι είς τάς της νέας διαθήκης πραγματείας... Ουηρώνη... Στεφάνου και τοις αδελφοίς 'Σαβίοις, 1532], Παπαδ., Α' 480.
15. Паризькі видання 1583 p. Juliani Imperatoris opera [omnia]. [Parisiis, apud Dionysium Duvallium, 1583] Adams, J 418.
16. 1606 p. Риторичні вправи Лібанія Софіста. [Λιβανίου Σοφιστοῦ...1606]
17. 1615 p. Твори Теофана, архієпископа Тавроменійського. [θεοφανούς αρχιεπισκόπου Ταυρομενίου... 1615].
18. 1612 p. Твори Синесія, єпископа Киринейського. [Συνεσίου επισκόπου Κυρήνης... 1612].
19. 1612 p. Духовні подвиги Лорендо Скуполі (власне, в російських перекладах: Брань духовная, или Наука о совершенной победе самого себя. М., 1787 або Подвиг христианина против искушений. – М., 1794. – Є.Ч.) [Lorenzo Scupoli. Combattimento spiritual / Combat Spirituel. 1612] [8].

Більшість грецьких книжок XVI–XVIII ст. складала богослужбова, тобто літургічна й богословська література. Ми не знаємо кількості цих власне грецьких книг, проте вона не могла бути надто великою або набагато перевищувати відповідні числа, наприклад у бібліотеці Гімназії вищих наук князя Безбородька. Не будемо забувати, що Олександрівське грецьке вчилище приймало дітей до підготовчого класу, де спершу навчали читати й писати, ще два роки можна було опанувати кілька основних наук, але ж на рівні початкових знань. В училищі справді викладали грецьку мову, але не будемо надто оптимістично дивитися на речі і вважати, що діти читали ті 55 давніх видань, які так вразили М.Сторожевського, або ж богословські книжки. Що ж до можливого рівня викладання наук, то його характеризує повна відсутність у бібліотеці видань після 1820-х років, начебто «винахід Гутенберга не використовували після цього часу», за винятком відомого періодичного журналу Міністерства народної освіти. Дані про кількість книжок училища в 1860 р. підтверджує сучасник М.Сторожевського – М.Домонтович, називаючи число 658 назв на 1535 книг бібліотеки [9]. Враховуючи свідчення багатьох спостерігачів другої половини XIX ст. про стан справ Олександрівського грецького училища, можемо припустити, що ніяких значних зрушень у бібліотечних фондах не відбулося й надалі, що, однак, не зменшує цінності вже завідчених старовинних видань. 1919 р. після закриття училища новою владою бібліотека потрапила до Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (на той час уже Інституту народної освіти, нині – державного університету ім. М.В.Гоголя), де її книжки злилися з багатотисячним і надзвичайно цінним фондом.* За останніми підрахунками грецького вченого Тріандафілоса Склавенітіса, в бібліотеці цього

* Нещодавно у фондах Ніжинського відділу Чернігівського облдержархіву нам пощастило виявити цікаві документи, які суттєво уточнюють працю Є.К.Чернухіна та проливають світло на обставини передачі книг грецького училища до бібліотеки НДУ (НВ ЧОДА, ф. 1105, оп. 2, спр. 194, Листування з Міністерством народної освіти та Ніжинською міською управою про придбання книг грецького училища). Уважне вивчення документів дає можливість стверджувати, що передання грецької бібліотеки до книгосховища НДУ відбулося не 1919 року при закритті училища, як стверджує автор, а набагато раніше.

Уперше питання про передачу бібліотеки грецького училища було порушене директором історико-філологічного інституту М.Лавровським 1875 року, оскільки через асиміляцію грецького населення Ніжина училище втратило своє значення та підлягало реорганізації на загальноміське. Оглянувши книгосховище училища, М.Лавровський знайшов у ньому «декілька цінних книг по богословському, класичному, історичному і літературному напрямках в стародавніх виданнях XVI–XVIII ст.». Згодом він у листі звернувся до попечителя Київського навчального округу з проханням передати ці книги до інституту. Міська управа не заперечувала, і директор доручив проф. П.І.Люперсьольському забрати книги з грецького училища, що і було виконано. Але згодом, у 1883 році, директор училища Г.Манцов задав про бібліотеку і, відстоюючи інтереси свого навчального закладу, заявив, що оскільки книги зібрані і подаровані ніжинськими греками, їх не можна передавати без відома міської Думи, яка після ліквідації грецького магістрату перебрала на себе його майнові права. Він погоджувався уступити ці книги інститутській бібліотеці за суму не менше ніж 500 крб. або за умови виплати щорічно 25 крб. за користування ними (НВ ЧОДА, ф. 1105, оп. 2, спр. 194, арк. 4–5).

вищого навчального закладу зараз перебувають близько 200 примірників грецьких видань, не викликаючи, як і багато років тому, ніякого особливого ентузіазму з боку студентів університету. Не пограбування й крадіжки грецьких книжок, а відсутність у Ніжині не тільки елліністичних наукових центрів у сучасному розумінні, але й хоча б інтересу до читання давньогрецької літератури в оригіналі з боку учнів та студентів як у давні, так і новітні часи і була справжньою причиною забуття залишків цієї унікальної бібліотеки.

Перші відомості про значні зібрання книжок в окремих приватних осіб, що постійно або тимчасово мешкали в Ніжині, пов'язані з перебуванням у місті архимандрита «Миколаївського монастиря Македонської землі» Діонісія. Наприкінці 1689 року за нез'ясованих досі обставин архимандрит виїхав з України, але залишив у місті на зберігання своє книжкове та рукописне зібрання, у складі якого було не менш ніж 70 стародруків і рукописів переважно філософсько-теологічного характеру. Невдовзі за наказом російських царів Іоанна і Федора Олексійовичів від 31 січня 1690 року, що надійшов до гетьмана Івана Мазепи, були вилучені в ніжинського грека Зофіря й передані 22 лютого «сівським воєводам» два короби з книжками. 7 березня короби надійшли до Малоросійського приказу в Москві, а потім, після 1696 року, їх передали до Посольського приказу [10]. Загальний опис цього зібрання і свої думки щодо особи Діонісія і того, чому і як книжки потрапили до Москви, подає С.Білокуров у праці, присвяченій давнім бібліотекам Москви [11]. Він наводить також обидва «росписи», передані разом із книжками, тобто опис стародруків за архівними документами, оскільки самі книжки були розпродані 1784 року разом з іншими друкованими виданнями, що перебували серед матеріалів Посольського приказу, пізніше – Московського Головного архіву Міністерства закордонних справ Росії. Рукописи архіву, на щастя, збереглися і перебувають зараз у Москві в ЦДАДА [12]. Серед них більша частина, на думку С.Білокурова, – 21, належали архимандритові Діонісію. Науковий опис усіх рукописів наводив С.Білокуров у вказаній праці [13], та дев'яти з них – Б.Л.Фонкич у монографії, присвяченій грецьким рукописам Росії XV–XVII ст. [14]. Підсумовуючи думки попередників, Б.Л.Фонкич погоджується з тим, що Діонісій був великим протосинкелом Константинопольського патріархату в 70-х рр., з 1686 року викладав у Валахії, а потім міг переїхати до Ніжина вчителювати, але не пізніше кінця 1689 року поїхав з міста, залишивши книжки у «гречина Зофіря». Це могло статися внаслідок призначення

Правління інституту, у свою чергу, визнало неможливим задовольнити клопотання директора грецького училища. Бібліотечна комісія в складі проф. А.В.Добіаша, Р.Ф.Брандта, М.І.Соколова та Г.З.Зінгера оцінила грецькі книги у 250 карбованців. Але, ідучи на зустріч побажанням Г.Манцова, дирекція інституту погодилася збільшити суму виплати до 300 крб. (Там само, арк. 5).

23 лютого 1884 року Ніжинська міська Дума розглядала питання придбання грецької бібліотеки на своєму засіданні. Директор училища Г.Манцов у своєму виступі зазначив, що серед книг бібліотеки є «екземпляри надзвичайно рідкісні і цінні», і тому Дума своїм рішенням призупинила справу і запропонувала дирекції грецького училища звернутися до інших світських та духовних навчальних закладів з пропозицією придбати це зібрання. За наступні півроку на письмову пропозицію грецького училища придбати книги відповіли лише Казанський університет, але там були згодні придбати лише окремі примірники найцінніших стародруків (Там само, арк. 9–14 зв.). Ураховуючи цей факт, міська Дума прийняла 19 грудня 1884 року рішення: бібліотеку грецького училища не продавати, а знову повернути на зберігання до училища.

Виконуючий на той час обов'язки бібліотекаря проф. М.Лілеєв 19 січня 1885 року підготував грецьку бібліотеку до передачі, зазначивши у письмовому поданні, що в ній нараховуються 264 назви у 647 томах, з яких 18 книг з якоїсь причини не було на місці, або вони були помилково внесені до загального реєстру інститутської бібліотеки (Там само, арк. 18–19 зв.) Але бібліотека так і не була повернута власникові, а залишалася у користуванні інституту аж до 1888 року.

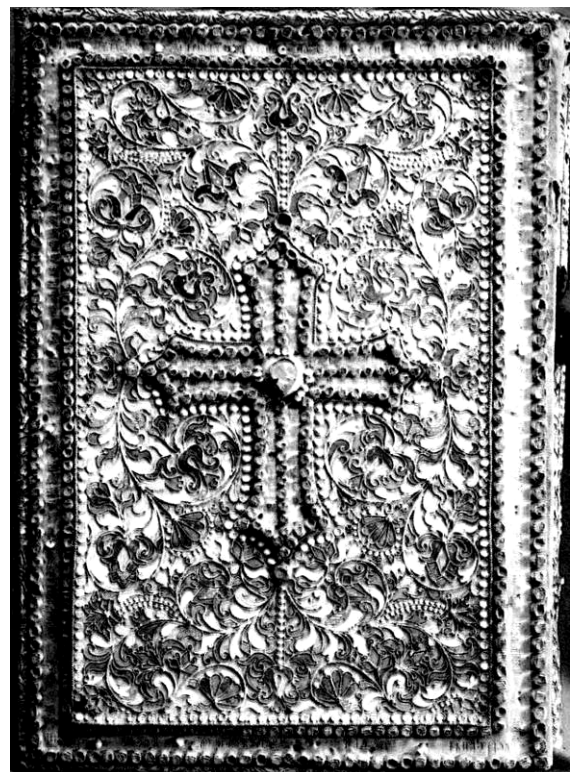
У 1887 році у зв'язку зі смертю директора грецького училища Г.Манцова його посаду обійняв А.Гржимайло, який уже не настільки енергійно відстоював ідею повернення бібліотеки. 18 червня 1887 року він направив до правління інституту листа, в якому погоджувався на запропоновану раніше суму грошової компенсації 300 крб. На цей раз правління інституту, відчувавши власну силу і зміну настрою опонента, повідомило, що «книги, ... більшою частиною філософського, канонічного та древньо-класичного змісту, не потрібні для грецького училища, не мають ціни і для бібліотеки інституту», отже воно не знаходить можливим придбати їх за гроші і погоджується повернути (Там само, арк. 20–21 зв.). Оскільки грецька бібліотека грецькому училищу в його тодішньому стані вже не була потрібна, а отримати гроші за неї не було ніякої надії, директор А.Гржимайло погодився остаточно залишити її у довічному користуванні інституту з умовою, щоб книги, які «для міста можуть мати значення як історична пам'ятка», зберігалися в окремій кімнаті під особливою назвою «Стародавня бібліотека Ніжинського грецького училища» (Там само, арк. 26–26 зв.). 27 лютого 1887 року Дума погодилася з такою пропозицією і затвердила її своїм рішенням. Таким чином, після майже 12 років бюрократичної тяганини, бібліотека ніжинського грецького училища влилася до складу бібліотечного зібрання Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Сьогодні працівники бібліотеки працюють над реконструкцією складу грецької бібліотеки. Вже ідентифіковано 84 видання у 178 томах, з них: XVI ст. – 20 назв, 21 том; XVII ст. – 27 назв, 31 том; XVIII ст. – 15 назв, 30 томів; XIX ст. – 22 назви, 96 томів. Звертають на себе рідкісні видання класиків давньогрецької філософії та літератури, богословські твори та шкільні підручники, серед яких є й видані коштом видатних діячів грецької громади в Ніжині, відомих патріотів, меценатів і книговидавців братів Зосимів. – (О. Морозов)

Діонісія архимандритом «Македонской земли Николаевского монастыря». Майже через десять років ім'я Діонісія згадується в листі патріарха Єрусалимського Досифея від 28 березня 1698 року до патріарха Адріана, в якому останній рекомендує Діонісія як викладача на заміну братам Лихудам. Справді, Діонісія, якщо він викладав десь у Валахії, могли запросити до себе ніжинські греки, яким він і подарував або швидше залишив на зберігання свої книжки. Про них пізніше й могли ніжинці повідомити братів Лихудів, які були добре відомі братчикам, бо зупинялися в місті на початку 1685 року на шляху до Москви. Це ймовірно й тому, що Лихуди мали б добре знати Діонісія, бо колись вчилися одночасно з ним у Венеції та Падуї. Міг знати Діонісія також ієромонах Тимофій, що очолював у 80-х рр. грецьке вчилище при друкарні у Москві [15]. Зрештою, архимандрит міг перебувати в місті і з будь-яких причин – з кінця XVII та упродовж XVIII ст. до Ніжина завітала велика кількість визначних греків, переважно на шляху до Москви.

Потреба новоствореної Греко-слов'яно-латинської академії у книжках була великою, тому один із братів (ним, мабуть, був Йоаникій, бо Софроній перебував у 1688–1691 рр. у Венеції) або ж і сам ієромонах Тимофій, маючи на меті збагачення бібліотеки академії, міг подбати про відповідний царський наказ уже в січні 1690 року [16]. Проте С.Білокуров припускає, що нагадати в Москві про книжки архимандрита Діонісія міг і янінський архимандрит Іосиф, що перебував на той час у Росії. Так чи інакше, але вся ця історія з книжками, підтверджена кількома відомими архівними документами й самими рукописами, до цього часу дає підставу для висловлення думок про надто пристрасне ставлення до греків на теренах Московської держави і пограбування їхнього майна [17]. Але пригадаймо свідчення відомого історика церкви митрополита Євгенія Болховитінова про приклади благодійності Петра I, який після пожежі 1718 року наказав віддати на відновлення Київської Свято-Успенської Лаври серед багатьох різноманітних пожертв зокрема й «коней, всіляку скотину й весь той завод» ніжинського грека Алоя після його смерті [18]. Ми далекі від того, щоб вважати і цей історичний факт доказом зневажання греків і розкрадання їхнього майна. Юридичний бік таких справ, тобто права держави або приватних осіб чи товариств на майно померлих громадян, іноземних громадян і осіб без громадянства, вирішується по-різному залежно від країни та часу і не є предметом розгляду цієї розвідки. Додамо лише, що ніжинські греки й справді змагалися за майно своїх померлих братчиків, але отримали право на нього набагато пізніше від розглянутих подій.

Між тим ці давні події, схоже, не були відомі К.Харламповичу, який присвятив низку нарисів історії ніжинських греків, зокрема висвітленню стану освіти й ставленню грецької громади до книжок [19], на основі глибокого вивчення архіву Ніжинського грецького братства (магістрату). За браком архівних справ початку XVIII ст. і залишаючись у межах окресленого ним у передмові історичного періоду від появи греків у Ніжині і до 1801 року, Харлампович зосереджує увагу переважно на фактах з історії братства останньої третини XVIII ст. Між тим в історії ніжинської грецької громади першої половини століття, на думку Харламповича, теж було кілька видатних осіб: лікар Кирило [20], чернець Григорій Васильєв [21], перекладач Микола Буйдій [22]. Принаймні із середини XVIII ст. в місті, ймовірно, перебував учений грек Афанасій Скіада, який до того певний час працював викладачем давніх мов у Москві та Санкт-Петербурзі, відомий своїм описом синодальних рукописів, можливо, першим у російській історіографії, але достовірних свідчень про книжки всіх цих осіб не залишилося [23].

У своїх розвідках про просвітницьку діяльність братства Харлампович переказує всі справи братського архіву XVIII – початку XIX ст., в яких ідеться про грецькі книжки. Справи вказують на наявність значної кількості книжок тільки в окремих осіб. Так, у серпні 1799 року Анастасій Михайлов Філіполит, виїжджаючи з Ніжина, залишив Павлу Еліату 76 «новых книг греческой грамматики ... прося заводить оные в продажу, есть ли будут охотники к покупке тех книг». Після смерті Філіполита того ж року в Ясах Павло Еліат віддав усі ці книжки до Грецького магістрату, бо продав тільки одну. Хто був цей Анастасій Філіполит, достеменно невідомо, але після нього залишилися дві скрині книжок і ще 25 окремо також і в Ясах, про що й повідомляв грецьке

Євангеліє о. Христофора з Грецької церкви м.Ніжин, кін. XVII ст. Державний Музей історичних коштовностей України, м. Київ

братство тамтешній городничий. У Сави Горголія було шість скринь із книжками, що лежали в склепі грецької церкви, в 1781–1784 рр., поки він навчався в Петербурзькій медичній колегії. Однак у більшості випадків про книжки свідчать матеріали щодо продажу майна братчиків після смерті: в Іоанна Кирьякова, що помер 1790 року, було 23 історичні книжки, які оцінили в 8 крб. і продали Іванові Сохацькому за 10 крб. 10 коп. У грека Петриці року 1791 було 13 книжок. Після Андрія Христофорова 1792 року залишилися навчальні казки, східні повісті, Псалтир, канони. Після Пантелея Мавродієва 1801 року – дві книжки. Того ж року греки вирішили позбутися майна небіжчиків і боржників, яке переховували у церкві протягом останніх 30–40 років, і виставили на продаж серед інших речей і Часослов за 15 коп., Псалтир за 50 коп., Повчання за 55 коп., 14 книжки без назв за 7 крб. 55 коп. і один рукопис за 45 коп. Пізніше, коли помер ієромонах Макарій, залишилися три грецькі ірмологіони, одна книга Феотокі і ще 27 різних грецьких книжок. 1812 року помер протоієрей Панайот, що прибув до Ніжина ще 1780 року, і залишилося 120 книг. «Звернімо увагу, – пише К.Харлампович, – що жодна з тих книжок не надійшла ні в церкву, ні в школу грецьку ні за тестаментом, ні за рішенням братства». Зараз важко перевірити, наскільки правдиво К.Харлампович передає зміст таких документів за браком вичерпних посилань на вихідні дані архівних справ – часто за такі дані служить тільки рік справи. Не дуже допомагають і вряди-годи збережені числа справ. Уже набагато пізніше після перебування К.Харламповича у Ніжині архів грецького магістрату був заінвентаризований за новою схемою, і тепер спроба розшукати ту чи іншу справу вимагатиме перегляду тисяч окремих документів. Час покаже, чи зможе хтось спростувати думку вченого про те, що у XVIII ст. «греки не підтримували ні школи, ні бібліотеки, хоч серед них були звісні меценати Зосими». Проте саме це XVIII ст. було часом найбільшого розквіту ніжинської грецької громади, що не могло не спричинити, на наш погляд, певні зрушення і в галузі освіти. Саме внаслідок зміцнення юридичного статусу братства, зростання чисельності, консолідації (почасти вимушеної) навколо національної ідеї та усвідомлення себе мешканцями Ніжина наприкінці XVIII ст. склалися умови для реалізації давніх проєктів, задекларованих ще першою редакцією братського статуту. Особою, що їй судилося відкрити нову сторінку в історії просвіти ніжинської громади, став бургомістр Стефан Буба. Упродовж багатьох років він збирав кошти для відкриття грецького вчилища і цілком природно, що до його бібліотеки могли потрапити як пожертви і книжки грецького магістрату, так і приватні зібрання.

Однак не всі грецькі книги потрапляли до Олександрівського грецького училища. Окремі примірники грецької рукописної книги, що надійшли до бібліотеки Інституту князя Безбородька, свідчать, що грецькі книжки продовжували перебувати в приватних руках упродовж XIX і на початку XX ст. Так, надходили до Інституту грецькі рукописи від учнів ніжинської гімназії І.Воробйова 1875 року (ІР НБУВ, ф. 310: 87–88 [28]), К.Кошелева 1885 року (ІР НБУВ, ф. 310: 86 [29]), від професора О.І.Шнука (ІР НБУВ, ф. 310: ІЗ [30]). Останні два надходження (ІР НБУВ, ф. 72: 12, 42) були зафіксовані 1918 року без зазначення імен подавців [31]. Ще один грецький рукопис, що перебував у Плацендарів, відомій родині ніжинських греків, надійшов до Київського університету св. Володимира (ІР НБУВ, ф. І: 1041). Наскільки значними могли бути наприкінці XIX – на початку XX ст. ці приватні зібрання грецьких книжок і рукописів? Виходячи з наведених поодиноких прикладів передачі книжок та взявши до уваги загальну кількість греків у Ніжині в другій половині XIX ст. – 150-200 осіб, їхній майновий стан, рівень національної свідомості, припускаємо, що якщо й були якісь приватні грецькі зібрання, то навряд чи дуже значні. Жодного свідчення про грецькі книжки в приватних осіб не знаходимо в щоденних записах професора М.Бережкова [32], який більше 50 років прожив у Ніжині, викладав словесність в Інституті кн. Безбородька, товаришував з місцевими греками, глибоко цікавився питаннями грецької філології та історії, був завзятим бібліоманом, зібрав чудову бібліотеку.

Недостатньо висвітленою залишається історія книжок, що зберігалися у грецьких церквах Ніжина. Про книжки грецьких церков Св. Архістратигів Михаїла та Гавриїла і Всіх Святих ми дізнаємося вперше з «Топографічного опису Черніговського намісництва» А.Шафонського, складеного 1786 року і виданого року 1851 в Києві. Подаючи змістовні описи ніжинських парафіяльних церков, автор відзначає найцінніші речі в Свято-Михайлівській, грецькій церкві: ікони, паникадило, хрести, плащаницю. Серед них і два Євангелія венеціанського видання 1671 року, оправлені в срібні оклади з камінням [33]. Очевидно, що йдеться про головні святині храму, які виносили під час Служби Божої, а не про бібліотеку церкви, якої Шафонський не бачив.

Пізніше, в описі Чернігівської єпархії архієпископа Філарета Гумілевського знову читаємо про книжки Михайлівського храму. Преосвященний відзначає два грецьких рукописних Євангелія на пергамені, три друковані (одне в Яніні 1645 року, інше 1671 року), два рукописних Євангелія слов'янською мовою, грецьку Тріодь, друковану в Яніні 1748 року [34]. Проте, як слушно зауважує О.Дмитрієвський, преосвященний, можливо, й не бачив зазначених ним кількох книжок на власні очі, бо чомусь не назвав інші, набагато цінніші кодекси [35]. Дмитрієвський мав рацію, оскільки він особисто 1884 року завдяки особливим стосункам з єпітропом ніжинських церков Анастасієм Кунелакі та кліром, спромігся не тільки побачити й описати значну кількість рукописів і стародруків грецьких церков (або, як він пише, «грецького монастиря»), але й передати їх до бібліотеки та Церковно-

Археологічного Музею КДА. Невдовзі у відомих публікаціях 1885 року він детально виклав історію ніжинських грецьких церков, описав 25 рукописів і відзначив більше 40 стародруків [36], що в більшості збереглися до наших часів. Праці нерівнозначні за характером і не збігаються в подробицях. Так, його стаття в «Православном обозрении» має, швидше, оглядовий характер, тоді як для Трудів КДА Дмитрієвський підготував щось на зразок наукового каталогу рукописів, який не втратив значення й сьогодні. Проте цей останній не був завершений, мета, проголошена автором на початку опису, не була виконана. Головно це стосується опису архівних документів Ніжинського грецького братства і стародруків, котрі були описані вкрай поверхово на початку статті, без системи, оскільки автор планував їх детальніший опис після частини, присвяченої рукописам, але його не здійснив. Так, якщо за попередньою оглядовою статтею в «Православном обозрении» маємо поверховий опис 20 рукописів і 39 стародруків, то в змістовнішому «Описании» розглянуто детально 25 рукописів і лише побіжно 31 стародрук. Проте цей огляд стародруків не перебуває в прямому зв'язку з попереднім. 27 книжок першого списку відсутні в другому, для трьох маємо інші роки видання, змінені назви. Розгадка криється у першій примітці на с. 10 «Описания», де сказано, що написи на зазначених книжках наведено тільки для тих примірників, які ще не надійшли до бібліотеки КДА, а перебувають у Ніжині. Незважаючи на досить стислі, а часом однослівні характеристики друкованих книжок, саме зазначені при цьому титарські (*вкладницькі – Ред.*) записи, приписки, роки видання дозволяють у більшості випадків ідентифікувати книги як в межах цих двох списків, так і впродовж подальшої їх історії. Нижче наводимо нашу реконструкцію назв та різних особливостей стародруків за двома статтями Дмитрієвського, тобто тих книжок, що могли надійти до бібліотеки КДА або були принаймні описані дослідником.

I

1. Ἑρμηνεία καὶ Ἀκολουθία εἰς εὐκαίνια ναοῦ... Бухарест, 1703. Від Даміана, єпископа Фівейського. Ктиторський запис: *Καὶ τὸ ἀτέ συν τοῖς ἄλλοις κτήμα Δαμιανού, ἀρχιερέως πρόην Θηβών. 1730 Δεκεμβρίου 9. [Βουκουρεστίω... Ανθίμου... 1 703], Π Α ' 2632.*

2. Євангеліє арабською мовою, з великою віршованою присвятою грецькою мовою. Видано в Алеппо, 1708 р. Від гетьмана Івана Мазепи. [Εὐαγγέλιον ἀραβικόν... Ἀλέππο... 1708].

3. Євангеліє двомовне (греко-румунська), 1693 р. Від Костянтина Кантакузіна, великого стольника, через Згура Стиловича 1698 року. [Εὐαγγέλιον ἑλληνοβλάχικον... Μητροπόλει... Οὐγκροβλαχίας... 1693], Π Α ' 1150.

4. Євангеліє грецьке, 1671 р. В срібному окладі з камінням. Записи російською мовою про виготовлення окладу 1686 р.: *«Лѣта 7194 году (1686) марта въ 20 день построено сіе святое Евангеліе, при державѣ великихъ государей и царей и великихъ князей Іоанна Алексѣевича, Петра Алексѣевича всея великія и малыя Россіи самодержцевъ» і священника Христофора про те ж саме: «И сіе евангеліе строиль попь Христофоръ въ церкви соборъ архистратига Михаила въ Нижъни, при великомъ господинѣ святѣйшем Іоакимѣ, патриархѣ Московскомъ и всея Россіи».* Книга зазначена у Шафонського і преосвященного Філарета. Є грецький запис від 2 квітня 1681 р. про пожертву до ніжинської грецької церкви від Георгія Дмитрієва Леванди на спомин його батьків: *«Ε τοῦτο πᾶν εὐαγγέλιον 1681 Ἀπριλλίου 2 αφιερώνετε εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὴν ρωμαϊκὴν εἰς τὴν Νίζναν εἰς τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ παρ'εμοῦ τὸν Γεοργίον Δημητρίου Λεβάντη... δια μνημόσυνον τῶν γονέων μου. [Εὐαγγέλιον... Ἐνετίσιν... Νικολάω Γλυκεί... 1671], Π Α ' 1136–1139.*

5. Євангеліє грецьке, 1651 р. Також зазначене у Шафонського й Філарета. Від о. Христофора, титарський запис 1681 р.: *Τὸ παρόν εὐαγγέλιον υπάρχει τοῦ παπά Χριστόφορου ιερέως 1681. [Εὐαγγέλιον... 1651].*

6. Новий рай. – Венеція, 1689 р. Запис про пожертву від о. Христодула в січні 1682 року та типовий оберіг на форзаці: *«Ἀφιερώθη τὸ παρόν εὐχολόγιον ἐδῶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἀρχαγγέλων παρ'εμοῦ εὐτελοῦς Χριστοδούλου ιερέως εἰς μνημόσυνον ἐμοῦ καὶ τῶν γονέων μου, καὶ εἰ τις τὸ διαβάζει αὐτὸ εὐχεται καὶ υπέρ ἐμοῦ καὶ πάλοι εἰ τις τὸ ἀποξένοσει να εχη τὰς ἀράς τῶν τετρακοσίων δέκα καὶ οκτώ θεοφόρων πατέρων. Χριστόδουλος ιερέυς 1682 Ιανουαρίου».* На берегах: *«...τῶν ἀγίων ἀρχαγγέλων εἰς τὸν ναόν τὸν καὶ τὰ αφιέρωσε ὁ παπά Χριστόδουλος δια μνημόσυνον αὐτοῦ, καὶ ὁποῖος ἤθελε τὴ ἀποξένοσει να εχη τὸ ἐπιτίμιον ἐμοῦ καὶ τῶν ἀρχαγγέλων. [Νέος Παράδεισος... Βαβατενούς... Ἐνετησι... Νικολάω Σάρω... 1689], Π Α ' 3317.*

7. Новий Заповіт. Базель, 1655 р. Від священника грецької церкви о. Костянтина. Титарські записи о. Костянтина: *«Сіа книга раба Божія іерея Константина... церкви святого архистратига Михаила, а хто бѣ мѣвъ отдалити его да будеть анафема проклятъ; Το παρόν βιβλίον υπάρχει ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ Κωνσταντίνου ιερέως ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τὴν ρωμαϊκὴν εἰς τὴν Νίζναν, καὶ ὁ ποῖος εθελεν τὸ ἀποξένοσειν χωρὶς εὐλογίας εχη τοὺς ἀγίους πάντας.»* О. Миколи: *«Τὸ παρόν υπάρχει κτήμα ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ Χριστοῦ Ιερέως Νικολάου ἀπὸ τὴν περίφημον χωρὴν Σχορέτζανα ἤτοι Τζουμέρκα, ἐπαρχίαν Ιωαννίνων.»* [Εὐαγγέλιον... Basileae, 1655].

8. Мінея на липень, 1672 р. Від о. Миколи. [Μηναιον... Ιουλίου... Ἐνετίσι... Νικολάω Γλυκεί... 1672], Π Α ' 4044-4045.

9. Пентикостарь, 1675 р. Від о. Миколи. [Πεντηκοστάριον... Ἐνετίησι... 1675]
10. Мінея на липень, 1730 р. Від благочинного грецького братства о. Афанасія з Касторії. Його запис на помин душі і службу 28 червня 1770 року в день інтронізації Катерини Великої: «Και οι αναγινώσκοντες εν τοις προς τον Κύριον έντεύξεται, μνήσθητε κάμου του αμαρτωλού Ἀθανασίου ιερέως του εκ της πόλεως Καστορίας. Του τιμίου αδελφάτου εφημερίου 1770 τα αυτά καθίσματα, να ακολουθήσεται εις τας 28 του παρελθόντος Ιουνίου των αγίων αν αργύρων Κυρου και Ιωάννου οπου είναι και ο θρονιασμός της πολυχρονημένης ανάστασης μεγάλης κυρίας ημών Αικατερίνης Αλεξιούνης πάσης Ῥωσίας ίμπερατωρίσης. [Μηναϊον... Ιουλίου... Αλεξάνδρου Καγκελαρίου... Ἐνετηνησι... Νικολάω Γλυκεϊ... 1730], ΠΑ'4048.
11. Мінея на січень (2), 1803 р. Від о. Іоанна. На всіх його книжках татарський запис: *Και το δε συν τοις άλλοις υπάρχει Ιωάννου πατερού.* [Μηναϊον... Ἰαννουαρίου... Ἐνετίησιν... Νικολάφ Γλυκεϊ... 1803], ΦН 49.
12. Мінея на березень, 1803 р. Від о. Іоанна. [Μηναϊον... Μαρτίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1803], ΦН 50.
13. Мінея на квітень, 1803 р. Від о. Іоанна. [Μηναϊον... Ἀπριλλίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 803], ΦН 51.
14. Мінея на травень, 1797 р. Від о. Іоанна. [Μηναϊον... Μαΐου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1803], ΠΑ' 4531.
15. Мінея на червень, 1803 р. Від о. Іоанна. [Μηναϊον... Ιουνίου... Ἐνετίησιν... 1801/1804], ΦН 30/49.
16. Мінея на вересень, 1803 р. (вірогідніше 1804, як у списку Бережкова – Є.С.). Від о. Іоанна. [Μηναϊον... Ἰαννουαρίου... Ἐνετίησιν... 1804/1808], ΦН 51/25.
17. Мінея на жовтень, 1803 р. Від о. Іоанна. [Μηναϊον... Ὀκτωβρίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1803], ΦН 53.
18. Євангеліє, 1803 р. Від о. Іоанна. [Εὐαγγέλιον... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1803], ΦН.
19. Євангеліє грецьке. Венеція, 1737 р. У срібному окладі. Від Івана Дамболі, запис про пожертву від листопада 1813 року: «*Το παρόν εύαγγέλιον άφιερώθη εις τας της Νίζνης δύο ρωμαϊκάς εκκλησίας εις μνημόσυνον Τριαντάφυλλου Ιωάννου Δαμπόλη του εξ Ιωαννινον παρά του υίου αυτού Ιωάννου εν ετει 1813 εν μηνι Νοεμβρίφ.* [Εὐαγγέλιον... Αλεξάνδρου Καγκελλαρίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Σάρφ... 1737], ΠΑ' 116.
20. Євангеліє слов'янське. Москва, 1801 р. У срібному окладі. Від дітей Сави й Марти Горголі запис про пожертву 1819 р.: «*Προσимвъ принять и оставить навсегда въ храмъ, построенномъ на кладбищѣ, гдѣ положены тѣла усопшихъ родителей нашихъ Саввы и Марфы Горголи въ память любезнѣйшихъ родителей отъ дѣтей ихъ принесенное. Дмитрію, Александръ, Иванъ, Варвара и Дарья Горголи 1819 года.*».
21. Збірка літургій, 1803 р. Від Івана Бабія, запис від 29 жовтня 1825 року про пожертву до церкви св. Костянтина та Олени: «*29 Οκτωμβρίον 1825 έδώθη παρά Ιωάννου Βάβια εις την εκκλησίαν εις την αγίαν*

Євангеліє XIV ст. на «молдовлахійській мові» з грецької церкви м.Ніжин (Інститут рукопису НБУ ім.В.Вернадського)

Κωνσταντίνου.» [Αι Θείαι Λειτουργίαι... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1803], ΦΗ.

22. Катехізис Миколи Булгарі, 1681 р. Від ієромонаха Ігнатія Лакедемонського. [Κατήχησις... Ἐνετνρσιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1681], ΠΑ' 1438.

23. Παρακλίτικ, 1733 р. Від Кузьми Васильовича Личикова, запис про пожертву до церкви св. Костянтина та Олени від 13 жовтня 1785 р.: «*Κυπλενα σία κνυга Παρακλιτικη Κυзьμοу Васильевичемъ Личиковымъ въ греческую церковь на кладбищъ 1785 г. октябрия 13 числа.*» [Παρακλητική... Romaе, 1803], ΠΑ' 4654 (або венеціанські видання інших років – Є.Ч.).

24. Апостол, 1761 р. Від Спиридона Замалії, запис про пожертву 1840 року: «*Προσφέρει μοι χάριν εἰς τάς εν Νίζνη γραικῶν εκκλησιῶν παρά του Σπυριδῶνος Ζαμαλίας 1840 έτος.*» [Αποστόλων Πράξεις... Ἐνετίησιν... 1761], ΠΑ' 529–530.

25. Біблія, XVII ст. Неповна, без титульного аркуша. Від Георгія Х.Іванова, титарський запис від квітня 1749 року: «*προς τοις άλλοις και το δε εκ των βιβλίων του Γεοργίου Χ. Ἰωάννου μην ἀπρίλλιον 1749.*» [Βίβλος... S. A.].

26. Мінея на липень, 1689 р. Від Павла та Федора. [Μηναῖον... Ιουλίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Σάρω... Νικόδημου... Βαβατενούς... 1689], ΠΑ' 4047.

27. Євангеліє слов'янське, 1875 р. В оксамитовій оправі. Від фабриканта палітурних виробів Іванова, запис про пожертву від 25 вересня 1880 р.: «*Сельскохозяйственная и фабрично-заводская выставка въ Киевѣ въ сентябрь 1880 г. Нѣжинской греческой церкви отъ фабриканта переплетныхъ издѣлій Иванова, 25 сентября 1880 г.*».

28. Мінея загальна, 1862 р. Від Дмитра Спиридоновича Грассі. [Μηναῖον ... 1862].

29. Нотний обіход, 1857 р. Від Дмитра Спиридоновича Грассі. [Οκτώηχος; ... 1857].

30. Євангеліє румунське, 1643 р. [Εύαγγέλιον βλάχικον... 1643].

31. Анфологіон грецький, 1784 р. [Ανθολόγιον... Ἐνετίησιν... 1784], ΠΑ' 402

II.

1. Євангеліє грецьке [Εύαγγέλιον... 1671] = № 4 (див. попередній список).

2. Євангеліє двомовне [Εύαγγέλιον ἑλλη ν ο βλάχικον... 1693] = № 3.

3. Євангеліє арабською мовою [Εύαγγέλιον араβικόν... 1708] = № 2.

4. Євангеліє молдовлахійська, 1643 р. [Εύαγγέλιον-βλάχικόν... 1643] = № 30.

5. Служба на оновлення храму. З благословенням Вселенського патріарха Гавриїла за часів Іоанна Константина воеводи. Видано коштом митрополита Софійського Авксентія для поширення серед архієреїв у Бухаресті, 1708 р. грудня ієромонахом Анфимом із Іверії. 25 Арк. [Ερμηνεία και Ακολουθία εἰς εγκαινία ναού... Βουκουρεστίω... Ανθίμου... 1703], ΠΑ' 2632 (вірогідно = № 1,з помилкою при датуванні – Є. Ч.).

6. Книга про посадових осіб Волоського принципату... 1780 р. Εύππαγματίον (насправді Συνταγματίον – Є.Ч.) νομικον περὶ ἑνταξίας και καθήκοντος εκάστου των κριτηρίων και των ὄφικίων του πριντζιπάτου της Βλαχίας των ἀνηκόντων εἰς το πολιτικόν. Ὅδηγία της εἰς το εξῆς ἀποφάσεως των ως τύπου ἤδη συλληθεισῶν υποθέσεων, και συμφωνία των βασιλικῶν διαταγῶν. Προς ακριβή του δικαίου συντήρησιν, και προς το των πτωχῶν εκ παντός τρόπου ἀνεπηρέαστον φιλοπονιθέν παρά του ευσεβέστατου σοφωτάτου και μεγαλοπρεπέστατου ἡγεμόνος πάσης Ουγρολαχίας κυρίου κυρίου Ἰωάννου Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη βοεβόδα. Κατά τον εὔδομον χρόνον της θεοστηρίκτου, αὐτοῦ Αὔθεντείας. Ἱεραρχουντος του πανιερολογιώτατου μητροπολίτου κυρίου κυρίου Γρηγορίου» νυν τύποις πρώτον εκδοθέν εἰς ρωμαϊκήν και πάτριον γλώτταν, εν τη τυπογραφία της ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ούγροβλαχίας. Εν ἑτῆ σωτηρίῳ 1780 κατά μήνα Σεπτέμβριον. ΠΑ' 2898.

7. Типікон, 1643 р. [Τυπικόν... Βενετίασις... Ἰωάννη Πέτρω... Πινέλλω... 1643], ΠΑ' 5867.

8. Τριόдь, 1748 р. [Τριώδιον... Ἐνετίησιν... Νικολάω... Σάρω... 1748], ΠΑ' 5803.

9. Τριόдь з написом 1748 р. [Τριώδιον... Ἐνετίησιν... Νικολάω ... Σάρω... 1748], ΠΑ' 5803.

10. Евхологіон, 1777 р. [Εύχολόγιον το Μέγα... Ἐνετίησιν... Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ... 1777], ΠΑ' 2235.

11. Пентикостарь, 1675 р. [Πεντηκοστώριον... 1675] = № 9.

12. Пентикостарь, 1801 р. [Πεντηκοστώριον... Ἐνετίησιν... Πάνω Θεοδοσίῳ / Νικολάω Γλυκει... 1801], ΦΗ 41/42.

13. Παρακλίτικ, 1671 р. [Παρακλητική... Ἐνετίησιν... Ανδρέα... Ἰουλιανφ... 1671], ΠΑ' 5803 (пор. № 9 1733 р.)

14. Збірка літургій, 1814 р. [Αι Θείαι Λειτουργίαι... Ἐνετίησιν... Πάνω Θεοδοσίῳ... 1814], ΠΑ' 2-3 (пор. № 21 1803 р.)

15. Часослов, 1769 р. [Ὡρολόγιον Μέγα... Σπυριδῶνος Παπαδοπούλου... Ἐνετίησιν... Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ... 1769], ΠΑ' 2558.

16. Αρχιερατικον, 1778 р. [Αρχιερατικόν... Ἐνετίησιν... Αντωνίῳ τῷ Βόρτολι... 1778], ΠΑ' 569.

17. Ιρμολόγιον, 1832 р. [Εἰρμολόγιον... 1832].

18. Анфологіон 1784 р. [Ανθολόγιον... Ἐνετίησιν... 1784], ΠΑ' 402 = № 31.

19. Мінея на січень-квітень, 1779 р. [Μηναιον... Ἰαννουαρίου- Απριλλίου... 1779], ΠΑ' 3868, 3896,

3932.

20. Мінея на травень-грудень, 1778 р. [Μηναιον... Μαΐου – Δεκεμβρίου... 1778], ПА' 3996, 4029, 4060, 4094, 4159, 4189, але на вересень і грудень 1779 р. – 4127, 4231.

21. Мінея на лютий, 1784 р. [Μηναιον... Φεβρουαρίου... Ένετησιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... Νικολάω Γλυκει... 1778], ПА' 3899/3898.

22. Мінея на березень, 1779 р. [Μηναιον... Μαρτίου ... Ένετήσιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1779], ПА' 3932.

23. Мінея на вересень, 1775 р. [Μηναιον... Σεπτεμβρίου... Αγαπίου... Λοδέρδου... Ένετίσιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1775], ПА' 4126.

24. Мінея на листопад, 1778 р. [Μηναιον... Νοεμβρίου... Ένετήσιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1778], ПА' 4189.

25. Мінея на грудень 1779 р. [Μηναιον... Δεκεμβρίου... Ένετήσιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1779], ПА' 4231.

26. Мінея на квітень, 1780 р. [Μηναιον... Απριλλίου ... Ένετησιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1780], ПА' 3968.

27. Мінея на серпень, 1749 р. [Μηναιον... Αύγουστου... 'Αλεξάνδρου Καγκελλαρίου... Ένετήσιν... Νικολάω Γλυκει... 1749], ПА' 4083.

28. Мінея на жовтень, 1732 р. [Μηναιον... 'Οκτωβρίου ... 'Αλεξάνδρου Καγκελλαρίου... Ένετησιν... Νικολάω Γλυκει... 1749], ПА' 4149.

29. Мінея на червень, 1732 р. [Μηναιον... Ιουνίου... 'Αλεξάνδρου Καγκελλαρίου... Ένετησιν... Νικολάω Γλυκει... 1749], ПА' 4020.

30. Мінея на липень, 1672 р. [Μηναιον... Ιουλίου... 1672] = № 8, ПА' 4044–4045.

31. Мінея на серпень, 1673 р. [Μηναιον... Αύγουστου... Ένετησιν... Νικολάω Γλυκει... 1673], ПА' 4077.

32. Мінея на червень, 1689 р. [Μηναιον... Ιουνίου... Ένετησιν... Νικολάω Σάρω... Νικόδημου... Βαβατενούς... 1689], ПА' 4019 (пор. № 26).

33. Служба св. Спиридонові Тримифунтському, 1743 р. [Ακολουθία... Σπυρίδωνος... Ένετησιν... Αντωνίω ... Βόρτολι... 1743], ПА' 174-175.

34. Збірка полемічних творів проти латинян, 1692 р. [Γεώργιος. Τόμος καταλλαγής... Γιασίω... 1692].

35. «Маргарити» Іоанна Золотоуста, 1780 р. [Μαργαριται... Ιωάννου... Χρυσοστόμου... Ένετησιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1780], ПА' 3693.

36. «Новий скарб», у двох книгах XVII ст. [Νέος θησαυρός... Σ.Α.] (Пор. Новий рай – № 6).

37. Збірка життій святих з вересня по липень, XVII ст. [Συναξάρια... Βίοι Αγίων... Σ.Α.]

38. Катехізис Ніколая Булгарі, 1681 р. [Κατήχησις... 1681], ПА' 1438 = № 22.

39. Тома Мандакасі. Про невидимі речі... Θωμά Μανδακάσι Καστοριάκη περί των αοράτων δια των ορατών εννοούμενων πραγμάτων... [можливо, наступне або подібне видання: Έν Λειψία... παρά Ιωάννη Γόττλοπ Ερμανουήλ Βρέϊтκοпф... 1760 р., ПА' 5732].

Ми не можемо пояснити всі розбіжності між двома списками або відсутність значної кількості книжок у пізнішому варіанті «Описания». Можна припустити, що Дмитрієвський готував описи двічі, перший раз звертаючись до книжок, відібраних для бібліотеки КДА, пізніше, у вступній частині до «Описания» відзначив загалом найцікавіші й бажані, проте ще не отримані, плануючи зробити детальний їх опис у другій частині статті, присвяченій стародрукам. Частина розбіжностей може припадати й на друкарські або інші технічні помилки при переписуванні або підготовці текстів до друку, на які укладач не звернув уваги.

Проте головним об'єктом для Дмитрієвського були все ж таки грецькі манускрипти (№ I–XXV «Описания» та № I–XX у статті «Греческие нежинские храмы...»). Серед описаних рукописів два кодекси слов'янського письма з молдовлахійських князівств (№ III–IV «Описания»; IP НБУВ, ф. 301: 36 л., 43 л). Решта – грецькі рукописи, на опис останнього з них Статуту Ніжинського грецького братства, публікація в Трудах КДА була перервана.

Постає питання, чи дійсно всі ці стародруки й рукописи надійшли до КДА і де вони перебувають сьогодні. За

Євангеліє XI ст. з грецької церкви м. Ніжин (Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського)

даними самих статей усі ті книжки й рукописи, що були вилучені з грецької церкви 12 вересня 1884 року були й перевезені до КДА. Дійсно, у звітах КДА за 1884 рік читаємо, що з грецького Михайлівського монастиря з дозволу чернігівського єпископа Венямина через О.Дмитрієвського надійшли старожитності (ікони, плащаниця, календар та ін.), 27 грецьких і слов'янських рукописів і 27 друкованих грецьких церковно-богословських книг [39]. Оскільки на той час Дмитрієвський докладно ознайомив громадськість тільки з двома [40] з 27 відібраних рукописів, то принаймні решту з них він мав би забрати до себе для опрацювання й підготовки відповідних статей наступного 1885 року. Так і було, за інвентарним списком надходжень до ЦАМ Дмитрієвський передав рукописи з ніжинської Михайло-Архангельської церкви тільки через сім років – 10 квітня 1892 року [41]. Пізніше всі вони були включені до каталогу рукописів КДА О.Лебедева [42]. Відтак, до Музею Дмитрієвським були передані чотири Євангелія (Інв. 708–711; Лебедев: 21, 24, 36, 43) та Архієратикон (Інв. 712; Лебедев: 65); до бібліотеки КДА – 12 рукописів (Інв. 713–724; Лебедев: 411, 117, 78, 374, 141, 84, 114, 142, 140, 81, 79, 180). Таким чином, у Дмитрієвського могли залишитися ще принаймні десять раніше описаних рукописів. Повертаючись до списку з 25 рукописів «Описания», відзначимо насамперед відсутність в КДА рукописів за числами V, VI, VII, X, XIII, XVIII, XXI, XXV. Рукопис за номером XVIII в «Описании» був відзначений Дмитрієвським як такий, що ще не надійшов з невідомих причин. Цей рукопис ми зустрічаємо набагато пізніше – 1918 року, серед останніх надходжень до відділу рукописів Інституту князя Безбородька. Долю інших ніжинських рукописів допомагає з'ясувати каталог грецьких рукописів БРАН у Санкт-Петербурзі, підготовлений та виданий 1973 року І.Лебедевою [43]. Там серед 36 описаних кодексів зібрання О.Дмитрієвського знаходимо шість рукописів «Описания», яким відповідають такі числа зібрання БРАН: V – № 23, VI – № 24, VII – № 15, XI – № 10, XII – № 4, XXI – № 2. Але ж залишаються невідомі нам ще два кодекси, які не увійшли до списку I-XXV, але начебто були передані з Ніжина (якщо вірити звіту Церковно-Археологічного товариства при КДА за 1884 рік), і останній рукопис цього списку – збірка документів Ніжинського грецького братства з двома примірниками статуту. В каталозі І.Лебедевої є ще кілька, вірогідно, ніжинських рукописів. На жаль, характер опису (надто поверховий для каталогу такого рівня і часто неповний порівняно до відповідних описів Дмитрієвського) не дозволяє зробити однозначні висновки. Проте очевидно, що Синодики 9, 12 цього зібрання БРАН теж походять із Ніжина. Дуже ймовірно, що рукописи № 3, 6 теж ніжинські, хоча ми далекі від того, щоб зарахувати без ретельного дослідження й решту рукописів цього зібрання до тих, що колись зберігалися у церквах ніжинських греків. Адже О.Дмитрієвський неодноразово перебував на Балканах та Близькому Сході, мав можливість придбати грецькі рукописи й поза межами України. Що ж до останнього рукопису «Описания» Дмитрієвського – статуту братства, то він теж залишився у вченого, який мріяв написати історію ніжинських греків, і разом з усіма його приватними паперами надійшов після його смерті до відділу рукописів бібліотеки ім. Салтикова-Щедрина (тепер – РНБ), де й перебуває у ф. 253, № 812–813.

Отже, на цей час описані О.Дмитрієвським книжки й рукописи зберігаються в різних зібраннях і навіть різних державах. Як відомо, у 20-і рр. книжкові й рукописні фонди КДА були повністю передані до НБУ чи безпосередньо, чи то пізніше, після нетривалого перебування їх в Інституті народної освіти та Музейному містечку на території Києво-Печерської лаври (у відділі письма й друку Музею культури й побуту). Таким чином, в Інституті рукопису (колишній відділ рукописів) НБУВ тепер перебувають у ф. 301 (Церковно-Археологічний Музей Київської Духовної Академії) рукописи № 21л, 24л, 36л, 43л, 65л, 78л, 79л, 81л, 84л, 114л, 117л, 140л, 141л, 142л, 180л, 374л, 411л. Частина кодексів і документів, що залишилася у проф. Дмитрієвського й була вивезена ним до Санкт-Петербургу, перебуває у згаданих уже фондах відділу рукописів БРАН (зібрання Дмитрієвського) № 2, 4, 10, 15, 23, 24; та серед паперів особистого фонду вченого в РНБ, ф. 253, № 812–813. Не описані Дмитрієвським, але безперечно ніжинські за походженням кодекси і документи, є також в інших фондах ІР НБУВ, наприклад, у ф. I (Літературні матеріали) № 1041; і ф. 72 (Колекція грецьких рукописів) № 12, 42; ф. 310 (Рукописи бібліотеки Ніжинського Історико-філологічного інституту кн. Безбородька) № 86–88, 113 [44]. Передані до бібліотеки КДА 27 стародруків ніжинських церков перебувають у колекції КДА відділу історичних зібрань та колекції НБУВ. Проте це знов таки окрема частина ніжинських книжок, перелік яких уповні не збігається ані з першим, ані з другим із наведених нами списків. Так, на нашу думку, ніжинськими за походженням є такі видання, зазначені в каталогах КДА А.Криловського: № 2, 3, 4, 8 першого списку та № 7, 9, 10, 12, 13, 15–32, 34, 37 другого. Це ніяк не найцінніші з відзначених Дмитрієвським книжок. Найдавнішими є два видання 1671–1672 рр., тоді як більшість належить до XVIII ст., серед них 15 Міней, два Євангелія, два збірники, решта – літургійні книжки. Таким чином, кілька надзвичайно цікавих видань, вірогідно, залишилися в Ніжині. Проте й ці збережені в КДА, пізніше в НБУВ стародруки мають надзвичайну цінність, оскільки записи й помітки на них можуть бути для нас ще одним джерелом з історії ніжинської грецької громади.

Останнє повідомлення про книги, що перебували у дзвіниці грецьких церков після 1884 року, залишив проф. Михайло Бережков, який у серпні 1909 року переписав назви на титульних аркушах книжок, продивився їх за змістом, відзначив в окремих випадках склад, помітки, стан збереження. У

списку та на окремих картках [45] були записані назви 87 книжок різних видань від 1657 до 1813 року. Нижче подаємо повний перелік цих книжок українською мовою з урахуванням усіх відповідних записів М.Бережкова. Грецькі й слов'янські назви книжок передаються так, як це записав укладач списку.

1. Βίβλια без початку і кінця. Друк давній, в аркуш. На палітурці: «Μιλoστιvύι Γoσυδαρύ Μoι βατωσκα Μιχαίλο Στεπανoвичь Κρασнокυτωσκίυ» (Κρασнокυτωσκίυ – oдне з грецьких πρiзвищ у Νίжинi). [Βίβλος... S. A.]

2. Ψαλτήριoν Δαβίδ. Без першого аркуша, in 8EJ, без року видання.

3. Ψαλτήριoν Δαβίδ. "Εκδοση δευτέρα Ένετίησιν, παρά Πάνω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων. 1813, in 8°. ΦH 66-68

4. Те ж same. ΦH 66-68

5. Θεiοn και Ιορόn Εύαγγέλιoν άφιεροθέν μεn τφ ποτέ μακαριωτάτω και σοφωτάτω πατριάρχη Ιεροσολύμων Κυρίω Κυρίω Χρυσάνθω τω Νοταρά. Νεοστί δε μετατυπωθέν, και επιμελώς διορθωθέν. 1785, in folio, з гравюрами всіх евангелистів разом і окремо. [... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1785], ΠΑ' 1204.

6. Те ж same, ΠΑ' 1204

7. Те ж, але 1803 p. [Εύαγγέλιoν... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1803], ΦH 40.

8. Πράξεις των Αγίων Αποστόλων και Έπιστολαί. Без початку і кінця, XVIII ст. S.A.

9. Αποστόλων Πράξεις και Έπιστολαί. 1761. Παρά Νικολάω τω Σάρω. ΠΑ' 530

10. Αποστόλων Πράξεις και Έπιστολαί. 1786. Παρά Δημητρίω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων. ΠΑ' 548.

11. Збірка повчань на недільні дні всього року, складена ієромонахом Агапієм. Βιβλίoν καλούμενoν Κυριακοδρομίoν, ήγoυn διδαχαι και όμιλiαι εις τάς κυριακάς όλoυ του ένιαυτού. Συλληχθεισα παρά Αγαπίου μοναχού, εκ διαφόρων διδασκάλων. Παρά δε Άκακίου ιερομονάχου του Διακρούσση του εκ της νήσου Κεφαληνiας επιμελώς διορθωθεισαι και δια δαπάνης αυτού τυποθεισαι εις κοινήν ώφέλειαν. Ένετίησιν 1657. Παρά Ανδρέα τω Ιουλιανω. (Πουλειται κοντά εις τον Πόντε του αγίου Φαντίνου). Τω έντιμωτάτω και χρησιμωτάτω εν άρχουσι Κυρίω Κυρίω Πάνω Έρομνήμονι τω εξ Ιωαννίνων. До нього ж вірші, складені Αρσένιος ιερομόναχος ό Καλούδης άδεται. ΠΑ' 3340

12. Βιβλίoν ώραιότατοn, καλούμενoν Αμαρτωλών Σωτηρία. Το πριν συντεθέν εις κοινήν των Γραικών διάλεκτοn παρά Αγαπίου μοναχού του Κρητός, του εν τω Αγίω "Ορει του "Αθω άσκήσαντος, καί νυν νεωστι μετατυπωθέν, και μετ'επιμελείας διορθωθέν. Con licenza de'superiori. Ένετίησι. Παρά Νικολάω Γλυκεϊ τω εξ Ιωαννίνων 1681. ΠΑ' 3309

13. Ωρολόγιoν το Μέγα περιέχoν άπασαν την προσήκουσαν αύτω άκολουθiαν κατά την τάξιν των εν Έροσολύμοις Αγίων και Ευαγών Μοναστηριών. Ένετίησιν. Εν τη Τυπογραφία Νικολάου Γλυκεϊ του εξ Ιωαννίνων 1818. ΦH 104

14. Τριώδιoν ψυχοφελέστατοn, περιέχoν την πρέπουσαν εν τη αγία και μεγάλη Τεσσαρακοστή άπασαν άκολουθiαν. Νεωστι μετατυποθέν καί επιμέλεια διορθωθέν. Ένετίησιν, αψημ' (1748). Παρά Νικολάω τω Σάρω. Con licenza de' superiori. Зображення Спасителя і евангелистів, чорна рамка, прикрашена виноградним листям і китицями, герб з літерами ΝΣ і підпис Μιμηταί έστέοу Χριστού. ΠΑ' 5803

15. Те ж same, 1779 p., видання Μиколи Глика [Τριώδιoν... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1779] (засвідчена за 1778 p. – ΠΑ' 5811)

16. Те ж same, 1783 p., видання Ατονια Боргоλι. [Τριώδιoν... Ένετίησιν... Αντονίω Βόρτολι... 1783] (засвідченi видання 1779 p. – ΠΑ' 5812, а за 1783 p. Димитрия Теодосiева – ΠΑ' 5814)

17. Те ж same, 1800 p., видання Димитрия Теодосiева. [Τριώδιoν... Ένετίησιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1800], ΠΑ' 5819

18. Те ж same. [Τριώδιoν... Ένετίησιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1800], ΠΑ' 5819

19. Πεντηκοσtάριoν. Το παρόn βιβλίoν τετύπαται Ένετίησι παρά Νικολάω τω Γλυκεϊ τω εξ Ιωαννίνων. Διορθωθέν παρά του σοφωτάτου και παναιδεσιμοτάτο Αλλουσιού Γραδενίγoυ του Βιβλιοφύλακος. Έτει από της ένσάρκου οικονομiας аχογ' (1673). Con licenza de' superiori. Зображення Спасителя, евангелистів, запис про наслідування Христа, герб: бджола і літери ΝΕ. На останньому аркуші герб і слова Διορθώσει του λογιότατου Γραδενίγoυ Βιβλιοφύλακος. ΠΑ' 4719

20. Те ж same, 1801 p., видання Μиколи Глика. [Πεντηκοσtαριoν... Ένετίησι... Νικολάω τω Γλυκεϊ... 1801], ΦH 42

21. Те ж same, 1820 p. [Πεντηκοσtαριoν... Ένετίησι... Νικολάω τφ Γλυκεϊ... 1820]

22. Те ж same. [Πεντηκοσtαριoν... Ένετίησι... Νικολάω τω Γλυκεϊ... 1820]

23. Οκτοiχ. Παρακλητική συν Θεφ αγίω. Περιέχουσα την πρέπουσαν αύτη άπασαν άκολουθiαν. Ναι μην και τους δύο παρακλητικούς κανόνας της ύπεραγiας Θεοτόκου. Προσετέθησαν δε τα θεοτόκια άπολυτικά του όλoυ ένιαυ τού, και ό κανών του ακάθιστου. Νεοστι μετατυποθεισα και επιμέλεια ότι πλειστη διορθωθεισα 1728. Ένετίησι αψηγ' παρά τω Νικολάω Γλυκεϊ. ΠΑ' 4653

24. Інший Оκтоiх без початку і кінця. [Παρακλητική ... S.A.]

25. Ανθoλόγιoν без титульного аркуша.

26. Те ж same, без початку. [Ανθoλόγιoν... S.A.]

27. Мінея за сiчень. Видання 1682 p. Μиколи Глика. [Μηναϊoν... Ιαννουαριου... Ένετίησι... Νικολάω Γλυκεϊ... 1682], ΠΑ' 3854

28. Те ж саме. [Μηναῖον... Ἰαννουαρίου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1682], ΠΑ' 3854
29. Те ж саме, 1778 р. [Μηναῖον... Ἰαννουαρίου... Ἐνετίησι... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1778], ΠΑ' 3867.
30. Те ж саме, 1779 р. з додатком, що виправлено Παρά του ιεροδιακόνου Σπυριδωνος Παπαδοπούλου. [Μηναῖον... Ἰαννουαρίου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1779], ΠΑ' 3868.
31. Те ж саме, 1803 р. [Μηναῖον... Ἰαννουαρίου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1803], ΦΗ49.
32. Те ж саме. [Μηναῖον... Ἰαννουαρίου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1803], ΦΗ49.
33. Те ж саме. [Μηναῖον... Ἰαννουαρίου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1803], ΦΗ 49.
34. Мінея за лютий, 1732 р. Виправлена Олександром Кангеларіу. [Μηναῖον... Φεβρουαρίου... Αλεξάνδρου Καγκελλаріу... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1803], ΠΑ' 3886.
35. Те ж саме, 1779 р. Виправлена Спиридоном Παπαдопуло. [Μηναῖον... Φεβρουαρίου... Σπυριδωνος Παπαδοπούλου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1779], ΠΑ' 3896.
36. Те ж саме, 1802 р. [Μηναῖον... Φεβρουαρίου... Σπυριδωνος Παπαδοπούλου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1802], ΦΗ 40.
37. Те ж саме. [Μηναῖον... Φεβρουαρίου... Σπυριδωνος Παπαδοπούλου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1802], ΦΗ 40.
38. Служба священику Харалампію (10 лютого). Ακολουθία του αγίου ἱερομάρτυρος Χαράλαμπους του θαυματουργού, ψαλλομένη τη δεκάτη του Φεβρουαρίου μηνός, συντεθεισα παρά Γεωργίου του Τραπεζουντίου. Νυν δεύτερον τύποις εκδοθεισα, και μετ'επιμελείας δι πλείστης διορθωθεισα. Ἐνετίησιν, 1760. Παρά Ἀντωνίω τω Βόρτολι. Con licenza de' superiori. ΠΑ' 1657.
37. Мінея за березень, 1675 р. Βιβλίον του Μαρτίου μηνός, περιέχον την πρέπουσαν αὐτῷ ἀπασαν ἀκολουθίαν. Τυποθέν μεν παρά Νικολάω τῷ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων και παρά του σοφωτάτου Βιβλιοφύλακος και Ἀββά Αμβροσίου του Γραβενίγου επιμελῶς διορθωθέν. Ἐνετίησιν. Ἐτει ἀπὸ της Θεογονίας αχοε' (1675). ΠΑ' 3919.
40. Те ж саме, видання 1748 р., виправлене Олександром Кангеларіу. [Μηναῖον... Μαρτίου... Αλεξάνδρου Καγκελλаріу... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1748], ΠΑ' 3924.
41. Те ж саме, 1778 р., виправлене Спиридоном Παπαдопуло. [Μηναῖον... Μαρτίου... Σπυριδωνος Παπαδοπούλου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1778], ΠΑ' 3931.
42. Те ж саме, 1803 р., видання Миколи Гліка. [Μηναῖον... Μαρτίου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1803], ΦΗ 50.
43. Те ж саме. [Μηναῖον... Μαρτίου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1803], ΦΗ 50.
44. Мінея за квітень, 1732 р., виправлення Олександра Кангеларіу. [Μηναῖον... Ἀπριλλіу... Ἀλεξάνδρου Καγκελλаріу... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1732], ΠΑ' 3956.
45. Те ж саме, видання 1780 р. Миколи Гліка, виправлення Спиридона Παπαдопуло. [Μηναῖον... Ἀπριλλіу... Σπυριδωνος Παπαδοπούλου... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1780], ΠΑ' 3967.
46. Те ж саме, 1803 р. [Μηναῖον... Ἀπριλλіу... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1803], ΦΗ 5147.
47. Те ж саме. [Μηναῖον... Ἀπριλλіу... Ἐνετίησι... Νικολάω Γλυκεῖ... 1803], ΦΗ 51.
48. Мінея за травень, 1683 р. [Μηναῖον... Μαΐου... Ἐνετίησι... Ανδρέου... ουλιανφ... 1683], ΠΑ' 3986.
49. Те ж саме, 1778 р., виправлення Спиридона Παπαдопуло. [Μηναῖον... Μαΐο... Σπυριδωνος Παπαδοπούλου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1778], ΠΑ' 3996.
50. Те ж саме, видання 1780 р. Димитрія Теодосіева і словами μετά οσσιςεπιμελείας εκ πολλών σφαλμάτων ἑκκαθαρθέν. [Μηναῖον... Μαΐου ... Ἐνετίησιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1780], ΠΑ' 3998.
51. Те ж саме, 1797 р. [Μηναῖον... Μαΐου... Ἐνετίησιν... Νικόλαω Γλυκεῖ... 1780], ΠΑ' 4002.
52. Те ж саме. [Μηναῖον... Μαΐου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1780], ΠΑ' 4002.
53. Мінея за червень, 1683 р. [Μηναῖον... Ιουνίου... Ἐνετίησιν ... Ανδρέα... Ἰουλιανφ... 1683], ΠΑ' 4018.
54. Те ж саме, 1781 р. [Μηναῖον... Ιουνίου... Ἐνετίησιν... Νικολαω Γλυκεῖ... 1781], ΠΑ' 4030.
55. Те ж саме. [Μηναῖον... Ιουνίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ 1781], ΠΑ' 4030.
56. Те ж саме, 1804 р. [Μηναῖον... Ιουνίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1804], ΦΗ 49.
57. Мінея за липень, видання 1730 р. Миколи Гліка, виправленні Олександра Кангеларіу. [Μηναῖον... Ιουλίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1730], ΠΑ' 4048.
58. Те ж саме, 1781 р., виправлення Спиридона Παπαдопуло. [Μηναῖον ... Ιουλίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1781], ΠΑ' 4061.
59. Те ж саме. [Μηναῖον... Ιουλίου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1781], ΠΑ' 4061.
60. Те ж саме, 1799 р. [Μηναῖον... Ιουλίου... Βενετία... Νικολάω Γλυκεῖ... 1799], ΠΑ' 4064.
61. Мінея за серпень, видання 1777 р. Миколи Гліка, виправлена: Спиридона Παπαдопуло. [Μηναῖον... Αύγουστου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1777], ΠΑ' 4092.
62. Те ж саме, видання 1779 р. Димитрія Теодосіева. [Μηναῖον ... Αύγουστου... Ἐνετίησιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1779], ΠΑ' 4095.
63. Те ж саме, видання 1799 р. Миколи Гліка. [Μηναῖον... Αύγουστον ... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ... 1799], ΠΑ' 4099.
64. Те ж саме. [Μηναῖον... Αύγουστου... Ἐνετίησιν... Νικολάω Γλυκεῖ ... 1799], ΠΑ' 4099.

65. Βιβλίον του 'Οκτωβρίου Μηνός περιέχον την πρέπουσαν αύτω άπασαν άκολουθίαν. Con privilegio. Τυποθέν παρ «Ιωάννη Πέτρω τω Πινέλλω, και παρά θεοφύλακτου ιερομόναχου του Τζανφουρνάρου επιμελώς διορθωθέν. Ένετίησιν 'Ετει από της Θεογονίας αχημ' (1648)». Мінея за вересень–жовтень в одній обкладинці, видання 1648–1649 рр. Пінеллі. Зображення Спасителя та євангелістів, рамки виноградного листя з китицями, герб з літерами А.П. ПА' 4115, 4144.
66. Мінея за вересень, видання 1680 р. [Μηναϊον... Σεπτεμβρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1680], ПА' 4116
67. Те ж саме. 1732 р. [Μηναϊον... Σεπτεμβρίου... Ένετίησιν... Νικολάφ Γλυκεϊ... 1732], П А'4119
68. Мінея за вересень–жовтень, видання 1775 р. [Μηναϊον... Σεπτεμβρίου / 'Οκτωβρίου... Ένετίησιν... Δημητρίω Θεοδοσίου / Νικολάω Γλυκεϊ... 1775], ПА' 4126/4157
69. Мінея за вересень, 1779 р. [Μηναϊον... Σεπτεμβρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1779], ПА' 4127
70. Те ж саме, видання 1804 р. [Μηναϊον... Σεπτεμβρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1804] ФН51
71. Те ж саме. [Μηναϊον... Σεπτεμβρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1804] ФН51
72. Мінея за жовтень, видання 1754 р., виправлення Олександра Кангеларіу. [Μηναϊον... 'Οκτωβρίου... Αλεξάνδρου Καγκελλαρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1754], ПА' 4152.
73. Те ж саме, 1777 р. [Μηναϊον... 'Οκτωβρίου... Ένετίησιν... Δημητρίω Θεοδοσίου... 1777], ПА' 4158.
74. Те ж саме, 1781 р. [Μηναϊον... 'Οκτωβρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1781], ПА' 4160
75. Те ж саме, 1803 р. [Μηναϊον... 'Οκτωβρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1803], ФН53.
76. Те ж саме. [Μηναϊον... 'Οκτωβρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1803], ФН53.
77. Мінея за листопад, без титульного аркуша. [Μηναϊον... Νοεμβρίου... S. A.].
78. Те ж саме. [Μηναϊον... Νοεμβρίου... S. A.].
79. Те ж саме, 1779 р. [Μηναϊον... Νοεμβρίου... S. A.], ПА' 4190–4191.
80. Мінея за листопад–грудень, видання 1779 і 1777 рр., виправлення Спиридона Пападопуло. [Μηναϊον... Νοεμβρίου–Δεκεμρίου... Σπυριδωνος Παπαδοπούλου... Ένετίησιν... 1779, 1777], ПА' 4228, 4187 (за 1778 р.).
81. Мінея за листопад, 1801 р. [Μηναϊον... Νοεμβρίου... Ένετίησιν... Νικολάφ Γλυκεϊ... 1801], ФН33.
82. Те ж саме. [Μηναϊον... Νοεμβρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1801], ФН 33.
83. Мінея за грудень, видання 1732 р., виправлення Олександра Кангеларіу. [Μηναϊον... Δεκεμβρίου... Αλεξάνδρου Καγκελλαρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1732], ПА' 4218.
84. Те ж саме, 1802 р. [Μηναϊον... Δεκεμβρίου... Ένετίησιν... Νικολάω Γλυκεϊ... 1802], ФН 41.
85. Те ж саме, без початку і палітурки. [Μηναϊον... Δεκεμβρίου... S. A.].
86. Синаксарь (Пролог) 1682 р. Одна із книг о. Христудула, подарована до церкви Св. Архістратигів. Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος εκ του Μεταφραστου εις κοινή ν ήμετέραν διάλεκτον μεταφρασθέν μεν παρά Αγαπίου μοναχου του Κ ρητός. Τυποθέν δε και μετά πλείστης επιμελείας διορθωθέν παρά Ακακίου ιερομόναχου Διακρουση του εκ νήσου Κεφαληνίας. Con licenza de' superiori. Έτη από Χριστου αχημβ'. Ένετίησιν, παρά Ανδρέα τω Ιουλιανώ. ПА' 3365.
87. Ірмологіон, виданий 17 травня 1657 р. у Москві. Запис: «*ΑΨΚΒ майя В и по указу Его Императорского Величества, и по приказу Святейшего Правительствующего Синода дана сия книга из Синодальных домовья казны в Ииум в новостроенную церковь Успения Пресвятыя Богородицы безденежно.*»
- Впадає в очі велика кількість Міней, у тому числі 1803 року, та декілька літургійних книжок, зазначених у першому списку Дмитрієвського. Отже, принаймні частина видань цього списку і справді залишилася в Ніжині після передачі 27 стародруків до КДА 1884 року. На жаль, у списку М.Бережкова відсутні інші, часом надзвичайно цікаві й записані в Дмитрієвського книжки, доля яких нам невідома. Очевидно, що під час революцій 1917 року і кількох років громадянської війни та злиднів доля їх залежала від багатьох випадкових і не випадкових подій. На відміну від колекцій і зібрань, що перебували у маєтках або міських будинках нащадків колишніх поміщиків або багатіїв, книжки освітніх закладів і церков не були безпосереднім об'єктом знищення чи пограбування. Не буде перебільшенням сказати, що книжки, які зберігалися в тій самій дзвіниці, де їх бачили ще Дмитрієвський та Бережков, не викликали великого захвату в осіб, що їх могли там знайти, через те, що були написані незрозумілою грецькою або ж старослов'янською мовою та й за своїм змістом навряд чи могли зацікавити когось у ті лихі часи. Отже, коли Харлампович пише, що «тепер бібліотека складається з одної шафи» [46], у якій може знайдеться до 100 примірників, можна припустити, що йдеться про ті самі книжки, що їх описав 1909 р. М. Бережков. Очевидно, що перебуваючи в 1927–1932 рр. в Ніжині, Харлампович був свідком знищення і грецької дзвіниці, де перебували книжки, і самої грецької релігійної громади. Але писати про такі сумні події він, звичайно ж, не став. Не залишив про це детальних свідчень і М.Бережков. Яка саме кількість грецьких видань перебуває на цей час серед книжок бібліотеки Ніжинського державного університету, покаже оприлюднення результатів роботи в Ніжині, проведеної нашим колегою Т.Склавенітісом з Центру новогрецьких досліджень в

Афінах. Таке дослідження допоможе спростувати думку про цілковите знищення грецьких бібліотек міста Ніжина.

На зкінчення додамо, що абсолютна більшість видань грецькою мовою XV–XVIII ст. походить з Венеції – цього справжнього центру грецької просвіти, де діяли визначні підприємці й видавці греки Микола Глікис, Микола Сарос, Димитрій Теодосієв та інші. Саме ці венеціанські видання, а також традиційні рукописні книжки акумулювали в собі багатівікову мудрість народу, були матеріальними носіями його віри, втілювали сподівання на краще майбутнє. Адже книги були невід'ємною частиною Служби Божої і зберігалися в кожній грецькій церкві, за ними навчали грамоті, на їх перепис, а пізніше друк і оздоблення спрямовували великі кошти. Вивчення та каталогізація грецьких стародруків здавна завоювала місце як окрема ділянка світових бібліографічних досліджень. Місце перебування кожного з примірників давньої грецької книги подається разом з її описом. На жаль, українські бібліотеки та архіви не подані в загальновідомих бібліографічних довідниках грецьких палеотипів та стародруків. На основі наведених нами списків не можна зробити однозначний висновок про цінність колишніх грецьких зібрань в Україні. Відсутність багатьох позицій з наших списків у бібліографічних довідниках може бути наслідком, як ми вже зазначали, технічних помилок при переписуванні назв, а також відсутності в Україні сучасних бібліографічних довідників видань грецькою мовою XV–XIX ст. Проте ми не виключаємо того, що в наших бібліотеках до цього часу приховані справжні наукові сенсації – адже пошук грецьких стародруків у світі триває, і кожний рік приносить нові відкриття й часом суттєво доповнює наші знання про видавничу справу минулих століть.

Скорочення:

Adams – Adams H. M. Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501-1600. – Cambridge, 1967. – Vol. 1-2.

ΠΑ' – Παπαδόπουλος Θ.Ι. Ελληνική Βιβλιογραφία (1466-1800). – Τ. Α'. – Αθήνα, 1984.

S.A. – sine anno, без року видання.

ΦΗ – Φιλίππος Η. Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. – Τ.Ι: 1801–1818. – Αθήνα, 1997.

Примітки

1. Сторожевский Н. Нежинские греки. – Киев, 1863.
2. Дмитриевский А. А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в Церковно-археологический музей при Киевской Духовной Академии // Православное обозрение. Москва, 1885. – № 2. – С. 370–400; Описание рукописей и книг, поступивших в ЦАМ при КДА из греческой нежинской Михайло-Архангельской церкви // Труды КДА. – 1885. – Апрель – декабрь. – Киев, 1885. – [Приложение]. – С. 1–160.
3. ІР НБУВ, ф. Х: спр. 6790. – Харлампович К.В. Нарис VI. Просвітня діяльність ніжинської грецької громади. Соціальна допомога.
4. Фонкич Б.Л. Греческо-русские культурные связи в XV–XVII вв. (Греческие рукописи в России). – М., 1977.
5. Χρήστος Π. Λασκαρίδης. Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας. – Ιωάννινα, 1997.
6. Палулидис К. Некоторые мысли о судьбе архива греческою общества Нежина. Доклад на конференции «Украина – Греция: опыт дружественных связей и сотрудничества» в Мариуполе 24-26 мая 1996 г.
7. Ідеться не про загальну кількість примірників, а про перелік назв книжок, пор. дані, наведені у М. Домонтовича.
8. Сторожевский, вк. пр., с. 25–26.
9. Домонтович М. Черниговская губернія. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – СПб., 1861–1865. – С. 504.
11. Москва, ЦДАДА, Ф 141, оп. 7, спр. 32, Арк. 1, 4, 6, 9–11.
11. Белокуров С. К истории духовного просвещения в Московском государстве XVI–XVII вв. Церковные или светские книги были в библиотеке московских государей XVI в.? – Москва, 1899. – С. 51-64.
12. Москва, ЦДАДА, ф 181, оп. 14.
13. Белокуров, вк. пр., с. СХХVI–CLXXXIX.
14. Фонкич, вк. пр., с. 189–201.
15. Там само, с. 199–200.
16. Москва, ЦДАДА, ф. 141, оп. 71, спр. 32, 1690 р. 28 лютого, Арк. 3: Наказ про відправлення книг до Москви 28 лютого 7198 (1690) р.
17. Пор. вказані праці К.Папулідіса й Х.Ласкаридіса.
18. Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – Киев, 1831. – С. 30, 276. Текст наказу від 16 жовтня 1720 р. про призначення коштів па відновлення Лаври подано на с. 273–295 (№ 27).
19. ІР НБУВ, ф. Х: спр. 6790. – Харлампович К. Нарис VI.
20. Там само, с. 3.
21. Там само, с. 5.
22. Там само, с. 21.

23. Σκιαδας Αθανάσιος. Catalogi duo codicum manuscriptorum graecorum, qui in Bibliotheca Synodali Moscvensi asservantur. – In typographia Moscvensi, 1723 [ПА' 5277].
24. ІР НБУВ, ф. Х: 6790, Арк. 6.
25. Там само, Арк. 17.
26. Там само, Арк. 17–18.
27. Там само, Арк. 19.
28. Сперанский М. Описание рукописей библиотеки историко-филологического института князя Безбородко в г.Нежине. – М., 1900. – С. 122.
29. Там само, с. 121–122.
30. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г.Нежине. (Окончание). – Нежин, 1901. – С. 23–24.
31. Отчет о состоянии коллекции института кн. Безбородко к 1 января 1918 года // Известия Историко-филологической института князя Безбородко в Нежине. – Т. 32. Нежин, 1918. – С. 2–47.
32. ІР НБУВ, ф. 23, спр. 20–60. – Щоденники М. Бережкова.
33. Шафонский, вк. пр., с. 467.
34. Филарет Гумилевский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. VII. – Чернигов, 1874. – С. 384–385.
35. Дмитриевский А.А. Описание... – С. 2.
36. Дмитриевский А.А. Описание...; Греческие нежинские храмы...
37. Дмитриевский А.А. Описание... – С. 11–14. Реквізити, грецькі записи та інші особливості книг подані за даними Дмитрієвського і в порядку зазначення їх у статті.
38. Дмитриевский А.А. Греческие нежинские храмы... – С. 395–398. Назви книжок наведені за порядком переліку в статті.
39. Отчет ЦАО при КДА за 1884 год // Труды КДА. – 1885. – Март. – С. 422.
40. Там само, с. 428–429. Йдеться про реферати-доповіді на засіданнях ЦАМ: «О двух греческих рукописях библиотеки Нежинского греческого Михайловского монастыря», «О рукописях и старопечатных книгах Нежинского греческого Михайловского монастыря, поступивших в сентябре 1884 г. в ЦАМ».
41. ІР НБУВ, ф. 225, спр. 585, Арк. 76.
42. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. – Т.І. – Саратов, 1916.
43. Лебедева И.Н. Греческие рукописи // Описание рукописного отдела Библиотеки Академии Наук СССР. Т. 5. – Ленинград, 1973.
44. Усі грецькі рукописи у фондах ІР НБУВ описані автором у праці: Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. – Київ : Вашингтон, 2000.
45. ІР НБУВ, ф. 23, спр. 318, Арк. 71–72; 73.
46. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 6790, Арк. 19.

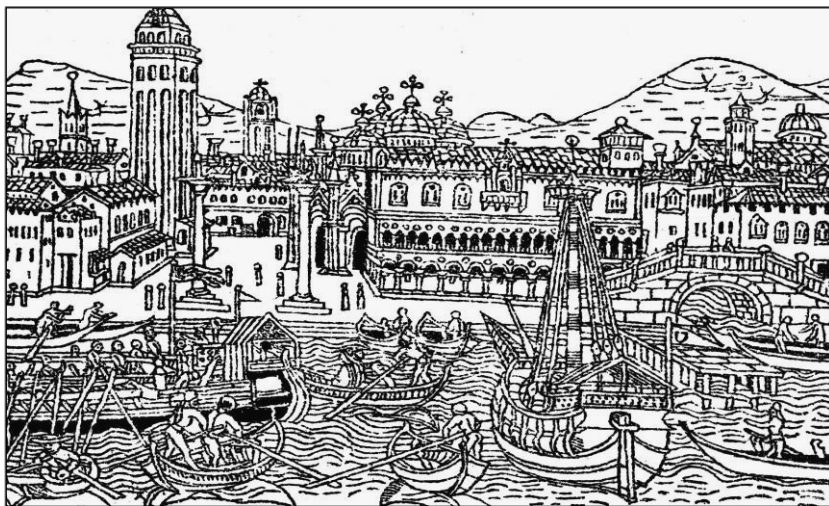

*Олександр Морозов,
завідувач Музею рідкісної книги
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя*

«АЛЬДИНИ» В БІБЛІОТЕЧНОМУ ЗІБРАННІ НІЖИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

*Альд Мануцій-старший
(1450-1515)*

Венеція у XV-XVI ст. Старовинна гравюра

Книгозбірня Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя – одна з найдавніших науково-освітніх бібліотек Лівобережної України, яку було започатковано 1820 року разом з відкриттям у Ніжині Гімназії вищих наук князя О.Безбородька. За понад 180-річну історію бібліотеки до її складу влилося чимало надзвичайно цінних книжкових і рукописних фондів, що справді перетворило її на унікальне історико-культурне явище.

Перлиною бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя безумовно слід вважати унікальну збірку європейських палеотипів (видань першої половини XVI ст.) та видань латинського шрифту другої половини XVI–XVIII ст., котра, як не дивно, найменше постраждала під час масових вилучень та переміщень літератури у 1930-х роках. Наукове вивчення збірки, яке започаткувала у першій половині 1990-х років київська дослідниця, відомий книгознавець М.Шамрай, а згодом продовжили співробітники бібліотеки університету, дозволило виділити у її складі низку видань відомих європейських друкарських фірм XVI–XVII століття – Альда Мануція та його нащадків, видавців Плонтена, Опоринуса, Етьєнів, Фробенів, Ельзевірів та ін.

Предметом нашої книгознавчої розвідки ми обрали нечисленну, але надзвичайно цінну колекцію «альдин» – видань венеціанської друкарні, заснованої відомим італійським ученим-гуманістом та друкарем Альдом Мануцієм. У складі колекції виявлених на сьогоднішній день «ніжинських» альдин нараховується сім видань. П'ять із них перебувають у Ніжині, та одне – у фондах відділу стародруків Національної Бібліотеки України імені В.Вернадського в місті Київ. Одна книга з бібліотеки Ніжинського університету є видавничим конволютом, у складі якого в одній палітурці переплетено два видання Альда Мануція-онука.

Батько «альдин» і засновник славнозвісного венеціанського друкарського дому Альд (скорочено від Теобальд) Пій Мануцій (Мануцці або Мануччі) народився неподалік від Риму, у невеличкому містечку Бассіано. Це сталося, за одними даними, 1450 року, за іншими – у 1448 або 1449 році [1].

Він був нащадком старовинного флорентійського роду. Повне ім'я його латиною звучало як «Aldus Pius Manutius Romanus».

Початкову освіту майбутній друкар та учений-філолог отримав у Римі. 1475 року він переїжджає до Феррари, де навчається у місцевому університеті і стає визнаним фахівцем у галузі давньогрецької та латинської словесності. Свою просвітницьку діяльність Альд починає як педагог. На дружнє запрошення видатного діяча доби італійського Відродження Джованні Піко делла Мірандоли Мануцій стає домашнім учителем двох його малолітніх племінників, князів де Карпі, навчаючи їх класичних мов. Саме на кошти одного зі своїх учнів, князя Альберто де Карпі, 1494 року Альд Мануцій і заснував видавництво, яке отримало назву «Дім Альда» [2].

*Друкування книжок.
Гравюра XVI ст.*

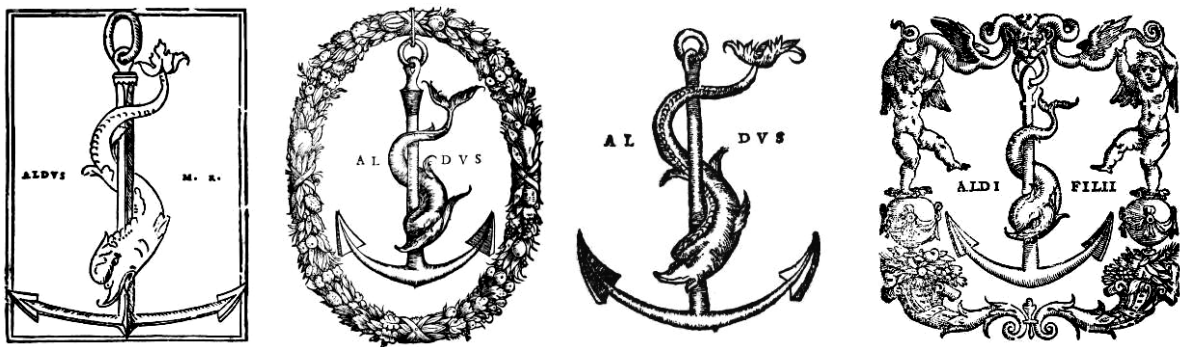
Місцем розташування своєї друкарні Альд обрав Венецію, яка на той час було не тільки морськими воротами Європи, осередком європейської торгівлі, але й центром просвітництва, науки та культури доби італійського Відродження. У другій половині XV ст. Венеція дала притулок потужній грецькій діаспорі, котра після розгрому турками Константинополя 1458 року була змушена шукати притулку в сусідніх християнських землях. Саме вчені греки-емігранти і вивозили до Європи унікальні рукописи – класичні твори давньогрецьких філософів, істориків та письменників. Порятунку для майбутніх поколінь, виправленню, науковому та літературному редагуванню цих текстів Альд Мануцій і присвятив усе своє подальше життя. Найкращим засобом для досягнення цієї мети виявився друкарський верстат – винахід, який спричинився до справжньої «інформаційної революції» в історії європейської цивілізації. Вперше застосований для тиражування книжок близько 1450 року німцем Іоганном Гуттенбергом, буквально за якихось 30–40 років він поширився Європою. Одним з осередків італійського книгодрукування була Венеція.

Історики книгодрукування небезпідставно вважають, що саме Альд першим з європейських друкарів започаткував систематичне видання творів класичних античних авторів: Гомера, Аристотеля, Платона, Сократа, Павсанія, Аристофана, Лукреція,

Геродота, Софокла, Вергілія, Овідія, Цезаря та інших. У переліку авторів, що друкувалися в «Домі Альда», були й талановиті сучасники – Петрарка, Данте, Боккаччо, Бембо, Еразм Роттердамський. На замовлення Альда талановитий італійський ювелір та гравер Франческо Гріффо з Болоньї виготовив шрифти (9 грецьких та 14 латинських), у тому числі й елегантний латинський курсив, який став справжньою окрасою альдин. Альда Мануцій справедливо вважають не тільки знавцем грецької та латинської мов, але й творцем сучасної системи пунктуації: саме він у своїх друках упорядкував застосування розділових знаків. Книги видавничого «Дому Альда» та його нащадків вражають не тільки ретельністю підготовки та редагування тексту, але й зовнішньою «суворою красою» (в них майже немає ілюстрацій та книжкових прикрас!), яка мимоволі нагадує класичні «лапідарні» написи на античних грецьких та римських мармурових стелах. Книги Альда – це справжні шедеври книжкового мистецтва доби гуманізму та Відродження, характерними ознаками якої було глибоко естетичне ставлення до життя, прагнення гармонії матеріального та духовного [3].

Близько 1500 року Альд Мануцій згуртує навколо своєї друкарні учений гурток, що отримав назву «Нова Академія» («Neacademia»), до якого увійшли відомі вчені: філологи, історики, філософи. Серед сподвижників та однодумців Альда були П'єтро Бембо, Марк Музурос, Сципій Картеромах, Арістовул Апостолос, Іоанн Грегоропулос, Андре Навагеро, П'єтро Альціоні та інші. Ці поважні інтелектуали з університетською освітою не тільки допомагали перекладати та науково коментувати тексти античних авторів, але й виконували у друкарні Альда буденні редакторсько-коректурні роботи. Бажаними гостями в «Домі Альда» були такі відомі мислителі, як Еразм Роттердамський та Михайло Триволіс (останній невдовзі прийняв чернецтво у Ватапедському грецькому православному монастирі під ім'ям Максима Грека і 1518 року виїхав до Москви, де відіграв важливу роль у започаткуванні книгодрукування) [4].

1506 року військові заворушення у Венеції зупинили роботу венеціанської друкарні Альда, але вже через два роки книговидавець знову повертається до міста. Заради відновлення друкарської справи він об'єднується зі своїм тестем (з донькою якого одружився близько 1500 року), досвідченим друкарем Андреа Торрезано де Азола та засновує друкарську фірму «Дім Альда та Андреа, тестя». І хоча А.Торрезано за віком був значно старшим за Альда та мав у Венеції авторитет як співробітник та нащадок славнозвісного друкаря Миколи Йенсона, енергійний та заповзятливий Мануцій стає безумовним лідером у новоствореній видавничій компанії. А.Торрезано не тільки поступився своєю зятю першістю та авторитетом, але й після передчасної смерті останнього (Альд Мануцій помер 1515 року від ран, нанесених йому вбивцями) продовжив його справу, зберігши як саму фірму, так і ім'я Альда на її видавничому знаці. Торрезано став вірним опікуном нащадків Альда – сина Паола та онука Альда-молодшого, які під його дбайливим керівництвом продовжили справу свого батька та діда [5].

Друкарський знак Альда Мануція та його нащадків («альдинський якор») на книжках з Ніжинської колекції альдин

Кілька слів варто сказати про нащадків та послідовників славетного Альда, які своєю просвітницькою діяльністю в Болонї та Римі гідно підтримали славу альдин. Його син Паоло Мануцій (1512–1574) гідно продовжував справу свого батька. З тією полум'яною енергією, з якою Альд-старший досліджував та видавав грецьких класиків, Паоло Мануцій віддався друкуванню праць латинських текстів. Він насамперед прославився як досвідчений латиніст та дослідник римських старожитностей. Маючи підтримку римського папи Пія IV, він тривалий час керував у Римі редагуванням та виданням творів Святих Отців церкви, а згодом повернувся до Венеції та очолив друкарню свого батька, в якій надрукував понад 200 надзвичайно цінних видань. Його син Альд Мануцій-молодший (1547–1597) також був найосвіченішою особистістю свого часу. Ще 14-річним юнаком він написав трактат про латинську орфографію, яка 1566 була надрукована окремим виданням (див. у додатку: каталог, № 6–7). Живучи в Римі, Альд-молодший виконував обов'язки керуючого Ватиканської друкарні. Зі смертю останнього у 1597 році завершилася славетна історія друкарні Альда та альдин. Усього за 100 років існування видавничого «Дому Альда» з-під його друкарських верстатів вийшло понад 1000 найменувань надзвичайно цінних видань, які сьогодні безумовно є надбанням європейської культури [6].

Особливою відзнакою видавничих фірм середньовіччя був обов'язковий фірмовий книжковий знак, який не тільки відіграв роль торговельної марки, але й ніс у собі глибоку символіку. Приблизно з 1499 року в книжках Альда-старшого з'являється (спочатку як ребус у тексті), а згодом переноситься і на титульну сторінку усіх його видань зображення дельфіна, що звивається довкола якоря. Цей символ, що отримав назву «альдинський якор», є графічною ілюстрацією до давнього афоризму «Semper festina tarde», що приблизно перекладається як «Поспішай повільно», «Не чини необачно». Нащадки Альда Мануція також використовували цей символ як друкарський знак, дещо видозмінюючи його відповідно до нових естетичних вимог та смаків нового часу [7].

Цікавість до видань Альда та його нащадків у середовищі європейських інтелектуалів XVI–XVIII ст. засвідчено численними маргіналіями (записами від руки на берегах сторінок книги), які є і на ніжинських примірниках. (Треба відзначити, що в ті часи робити на сторінках книги зауваження та нотатки було нормальним явищем для вдумливого, інтелектуального читача. Книги з маргіналіями сьогодні мають величезну історичну цінність як пам'ятки своєї епохи). Як засвідчують розвідки українських книгознавців, в Україні XVI–XVII ст. альдини були надзвичайною рідкістю. Це пояснюється тим, що основний потік видань античних авторів в Україну йшов не з далекої Італії, а з Німеччини та Польщі, де існували власні потужні видавничі центри. Надходження альдин у бібліотеки Києва, Харкова, Львова, Одеси та Ніжина відбувається, головним чином, у XVIII–XIX ст., коли у цих містах виникають приватні бібліофільські колекції, громадські наукові бібліотеки та навчальні заклади університетського типу. На сьогодні у бібліотеках України віднайдено 140 видань друкарні Альда та його нащадків у 190 примірниках [8].

Ніжинська колекція альдин, як уже зазначалося, нараховує 7 видань у 6 примірниках, один з яких зберігається у Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського (див. у додатку: каталог, № 2). Ці книги надійшли до бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька відповідно: № 1 та № 3 – у складі бібліотечного зібрання Ніжинського грецького Олександрівського училища, яке 1875–1887 рр. було передане до інститутської бібліотеки після реорганізації училища на загальнономіське [9]; № 2, 4, 5 та 6–7 – разом з книгозбірнею відомого німецького вченого-латиніста, професора Бонського, Бреславського та Лейпцизького університетів Фрідріха Річля (1806–1876), що була придбана у його вдови 1877 року. [10].

Книги, видані у друкарні славетного італійського вченого-гуманіста Альда Мануція та його нащадків, є справжніми перлинами пізньосередньовічного європейського книжкового мистецтва і становлять справжню гордість колекції книжкових пам'яток бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Науковий каталог цього невеличкого за обсягом зібрання альдин подається у хронологічному порядку, з обов'язковим позначенням на початку кожного окремого опису уніфікованої назви книги. Далі слідує повна назва видання, як вона подана на титульному аркуші. Якщо вихідні відомості зазначені у колофоні, це обов'язково відображено в описі. Обов'язковий блок бібліографічного опису містить відомості про основні параметри видання: формат, кількість сторінок, повноту примірника, сигнатури, наявність помилок у фоліації, книжкові прикраси та ілюстрації тощо. Факультативна частина опису звертає увагу, у першу чергу, на індивідуальні особливості кожного окремого примірника: склад видання, наявність маргіналій та власницьких записів, печаток, короткий опис палітурки, походження книги, основну бібліографію та ін.

Автор висловлює щирі вдячності працівникам відділу зберігання фондів бібліотеки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя та відділу стародруків Національної бібліотеки України імені В.Вернадського за цінні консультації та надану можливість «de visu» ознайомитися з кожним примірником цього унікального зібрання.

ПРИМІТКИ:

1. Лазурский В. Альд и альдины. – М. : Книга. 1977. – С. 19 ; Энциклоп. словарь изд. Ф.Брокгауза и И.Ефрона. – СПб., 1890. – Т. 1-а. – С. 530; Энциклоп. словарь изд. Ф.Брокгауза и И.Ефрона. – Т.36 – С. 565.
2. Лазурский В. Вказ. праця. – С. 23.
3. Лазурский В. Вказ. праця. – С. 27-30; Шамрай М. Альдини в бібліотеках України: Каталог. – К.: Академперіодика, 2008. – С. 5–7.
4. Лазурский В. Вказ. праця. – С. 24–25.
5. Энциклоп. словарь изд. Ф.Брокгауза и И.Ефрона. – Т.36 – С. 565; Шамрай М. Вказ. праця. – С. 8.; Лазурский В. Вказ. праця. – С. 34.
6. Шамрай М. Вказ. праця. – С. 5–6; Энциклоп. словарь изд. Ф.Брокгауза и И.Ефрона. – Т.1-а. – С. 530.
7. Лазурский В. Вказ. праця. – С. 72–75.
8. Шамрай М. Вказ. праця. – С. 11, 19.
9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: НВ ДАЧО), Ф.1105, оп.2, од.зб. 194, Арк. 2–19 зв.; Сторожевский Н. Нежинские греки. – К., 1863. – С. 25; Чернухін Є. Книжкові зібрання ніжинських греків // Грецьке православ'я в Україні. – К., 2001. – С. 160, (№ 2, № 7).
10. НВ ДАЧО, Ф. 1105, оп. 2, од.зб. 70, Арк. 4-31.

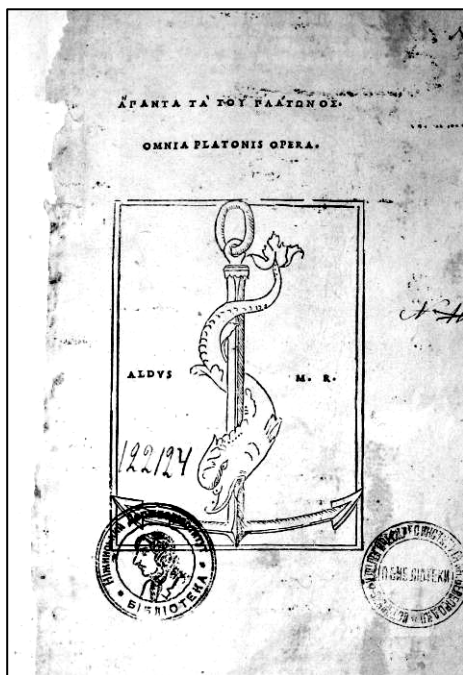
КАТАЛОГ «АЛЬДИН»
з колекції книжкових пам'яток
бібліотеки Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

№ 1. Plato (427 – 347 a.ae.n.). Opera. – Venetiis [Venezia]: in aedibus Aldi et Andrea soceri. IX. 1513.

OMNIA PLATONIS OPERA. = ΑΠΑΝΤΑ ΤΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ.

У колофоні: Venetiis in aedibus Aldi, et Andrea soceri mense Septembri 1513.

Інв. № 122124; Шифр: EXXV/ 1№ 10.

№1

2°. (32 x 21 x 7,5 см.). Сигнатури: 1⁸⁺³ 2⁴ a⁸-z⁸ aa⁸-hh⁸ ii⁴ A⁸-Z⁸ AA⁸-DD⁸ EE⁴.

Стор.: [32]; 502, [2]; 439, [1]. Примірник повний.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 225x120 мм.

Помилки у фоліації: стор. 190 замість 109, стор. 228 замість 218, стор. 343 замість 341. Колонтитул. Колонцифри вміщені у зовнішньому верхньому куті сторінки. Кустоди. Сигнатури у I-му рахунку позначені на перших 5 аркушах, у II-му та III-му рахунках – на перших 4 аркушах.

Склад видання: 1) стор. [1] I-го рахунку – титул; 2) стор. [3]. I-го рахунку – «Aldi Pii Manutii ad Leonem X. Pontificem Max. Pro rep. Christiana, proque re literaria, supplicatio.»; 3) стор. [6] I-го рахунку – «[I]ndex Librorum Platonis...»; 4) стор. [7] I-го рахунку – «Μ. Μουσούρου»; 5) стор. [11] I-го рахунку – «Πίναξ των Πλατωνος διαλογων...»; 6) стор. [13] I-го рахунку – «Πλατωνος βίος κατα' Λαέρτιον Διογε'νη»; 6) стор. [31]-[32] I-го рахунку – чисті; 7) стор. 1 II-го рахунку – «Πλατωνος, Δια'λογοι»; 8) стор. [503]-[504] II-го рахунку – чисті; 9) стор. 1 II-го рахунку – «Πλατωνος, Πολιτειων»;

Оздоблення: гравірований друкарський знак Альда Мануція з написом «Aldus M[anutius] R[omanus]» на титульному аркуші та на стор. [440] III-го рахунку.

Записи: На титульному аркуші – старі інвентарні номери. У тексті – численні графічні помітки на берегах. Стор. 339 III-го рахунку – напис олівцем: «Сентябрь, 1513 годъ. Въ Венециі. 9.VI.1841. Г.Нѣжинъ. Сютowiczъ». Стор. [440] III-го рахунку – напис грецькою мовою.

Печатки: «П[ечатка]бібліотеки Историко-филологического института кн. Безбородка», «Ніжинський держпедінститут. Бібліотека».

Палітурка: XIX ст. – картон, «мармуровий папір». Корінець обтягнутий шкірою.

Походження: Бібліотека Ніжинського грецького Олександрівського училища. Книга подарована училищу 1841 року якимось Цитовичем. Особа дарувача лишається нез'ясованою. Рід Цитовичів відомий у північних районах Чернігівщині, зокрема – Почепському повіті, з XVIII ст. (Див.: І.Ситий. Генеалогія української шляхти. – К., 2008. – № 43). У 1875–1887 рр. разом з бібліотекою грецького училища книгу передано на зберігання до книгосховища Ніжинського історико-філологічного інституту кн. О.Безбородька.

Бібліографія: Adams H. M. Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501–1600. – Cambridge, 1967. – Vol. 1–2. – № 1436; Сторожевский Н. Нежинские греки. – К., 1863. – С. 25; Чернухін С. Книжкові зібрання ніжинських греків // Грецьке православ'я в Україні. – К., 2001. – С. 160, (№ 2).

№ 2. Perottus, Nicolaus (*Sepontinus; Perotti, Niccolo 1430-1480*). *Cornucopiae siue linguae Latine commentarii*. – Venetiis [Venezia]: in aedibus Aldi et Andrea soceri. XI. 1513. (V. 1517).

Київ, НБУВ: Ald.21

(До 1934 р. – Бібліотека Ніжинського державного педінституту імені М. Гоголя, Інк. № 6137;

Шифр: А IV/ 1№ 4)

IN HOC VOLUMINE HABENTUR HAEC. / CORNUCOPIAE, siue linguae latinae comentarij diligentissime recogniti: atque ex archetypo emendati. / Index copiosissimus dictionum omnium, quae in hisce Sypontini commentarijs, quae in libris de lingua Latina, / et de Analogia M.Terentij Varronis: quae in undeuiginti librorum fragmentis Sexti Pompeij Festi; quae / in compendijs Nonij Marcelli de proprietate sermonum continentur: sic enim uno indice omnia comprehensa / sunt: ut quaecunq; quaerantur dictiones: inueniri facillime possint. Historias praetered, quae in toto hoc ipso uo-/lumine continentur: sic curaimus omneis uno in loco colligendas: ut et in qua columna, et in quo uersis / sine, facile quis, cum uolet: inueniat. Eodem modo et fabulae colectae sunt: et instituta: et inueniores rerum: / et mores: et prouerbia: et remediae: eaq; alia ex alijs postindicem iussimus imprimenda: notate enim sunt / totius operas singulae columnae, ac singuli columnarum omnium uersus arithmetics numeris: quemadmodum / ex eius ipsius indicis principio licet cognoscere: ubi primi numeri e litera notati, significant columnas: reli=qui punctis distincti, uersus. /

Eiusdem Sypontini libellus, quo Plynij epistola ad Titum Vespasianum corrigitur. /

Cornelij Vitellij in eum ipsum libellum Sypontini Annotationes. /

M.Terentij Varronis de lingua latina libri tres Quartus. Quintus. Sextus./

Eiusdem de Analogia libri tres. /

Sexti Pompeij Festi undeuiginti librorum fragmenta./

Nonij Marcelli Compendia, in quibus tertia fere pars addita est: non ante impressa, idq; labore, et diligen=tia lucundi nostri Veronensis: qui in Gallia Nonium cum antiques contulit exemplaribus. Additus praeterea / est longus tractatus degeneribus./

Hos libros etiam, pontificum Alexandri, Iulij, ac Leonis demum decretis: nequis alius / usquam Ijcrum impune imprimat, cautum est.

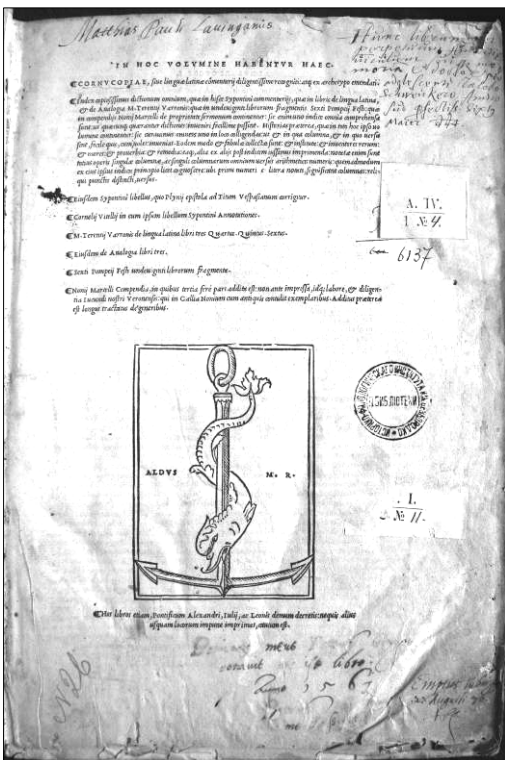
Колофон, стовпець 1054: Venetiis in aedibus Aldi, et Andrea soceri 1517 mense maio.

Колофон, стовпець 1436: Venetiis in aedibus Aldi, et Andrea soceri 1513 mense novembri.

2°. (34 x 23 x 8см.). Сигнатури: [1]–[10]⁸ a⁸–z⁸ A⁸–Y⁸.

Арк. : 79, [1]; стовп.: 1436; [4]. Примірник повний.

Друк: в один колір, стор. 1-79 I-го рахунку – в одну шпальту. Решта сторінок (II-го рахунку) – у два стовпчики. У II-му рахунку – нумерація стовпчиків (по два на одній сторінці). Розмір набірної шпальти: 255 x 150, 245 x 165 мм. Розмір стовпчика: 245 x 75 мм.

№2

Помилки у фоліації: у I-му рахунку: Арк. 19 замість 29; Арк. [1], [8], [14], [48] – нумеровані. У II-му рахунку: стовп. 498 замість 398; стовп. 493 – відсутній; стовп. 495 – повторюється двічі; стовп. 563–564 замість 603–604; стовп. 613 замість 631, стовп. 668–669 замість 968–969, стовп. 677 замість 977; після стовп. 1022 слідує стовп. 1023–1024, 1013–1014 та 1017–1018; стовп. 1064 замість 1054; стовп. [1055]–[1056] – нумеровані; стовп. 1701 замість 1710; стовп. [1121]–[1124] – нумеровані; стовп. 1188 замість 1178; стовп. [1127]–[1128] – нумеровані; стовп. 133 замість 1333; стовп. 1397–1398 замість 1409–1410; стовп. [1437]–[1438] – нумеровані;

Склад видання: 1) Арк. [1] I-го рахунку – титул; 2) Арк. 2 I-го рахунку – «*Purri Perotti in cornucopiae, siue commentarios linguae latinae ad illustrem principem Federicum ducem...*»; 3) Арк. 3–77 зв. I-го рахунку – абетковий покажчик; 4) Арк. 78 I-го рахунку – «*Recognito diligenter toto uolumine...*»; 5) Арк. 79 I-го рахунку – «*Leo Papa X universiis, et singulus...*» (P.Vembus); 6) Арк. 80-80 зв. – чистий; 7) стовп. 1 II-го рахунку – «*Nicolai Perotti Cornucopiae, siue commentariorum linguae latinae...*»; 8) стовп. [1055–1056] II-го рахунку – друкарський знак; 9) стовп. 1057 II-го рахунку – «*M. Terentij Varonis de lingua latina, et de verborum origine ad Ciceronem liber quartus*»;

10) стовп.[1121–1122] II-го рахунку – «*Sexti Pompei Festi librorum undeviginti fragmenta*»; 11) стовп. 1123 II-го рахунку – «*Aldus lectori S. Epistolae Pauli Pontificis ad Carolem Regem*»; 12) стовп. [1127–1128] II-го рахунку – *сторінка чиста*; 13) стовп. 1129 II-го рахунку: «*Nonii Marcelli Tiburticensis compendiosa doctrina ad filium de proprietate sermonum*»; 14) стовп.[1437]–[1438] II-го рахунку – *чисті*; 15) стовп. [1437]–[1438] II-го рахунку – *друкарський знак*.

Оздоблення: гравірований друкарський знак Альда Мануція з написом «*Aldus M[anutius] R[omanus]*» на титульному аркуші, на сторінках зі стовпцями [1055–1056] та [1437]–[1438] II-го рахунку.

Записи: На титульному аркуші – старі інвентарні номери. У тексті на берегах сторінок – численні рукописні помітки латиною.

На титульному аркуші:

1) «*Matthias Pauli Lauinganus*» (скорописом XVI ст.);

2) «*D[ominus?] meus [...] donavit [...] jis libro [...] Anno 1561 B[...]*» (напис пошкоджений);

3) у верхньому правому куті: «*Hunc librum [...] perpetuum Am[...]minilum prior(?) memoria et [...] orfoerio(?) adolescenti Jacobo Sweickero, Amico suo perfectiss.(?)Sixtus Maier[...]*» (напис пошкоджений);

4) внизу аркуша тією ж рукою, що і попередній: «*Emptus Tubingae 27 Augusti 76*».

На передньому форзаці:

1) червоним олівцем: «*Liber raris*»;

2) «*Акт 31, п.47, 22/Х-34. З Біб[ліотеки Ніженськ[ого] Пед[агогічного] Інстит[уту]*»

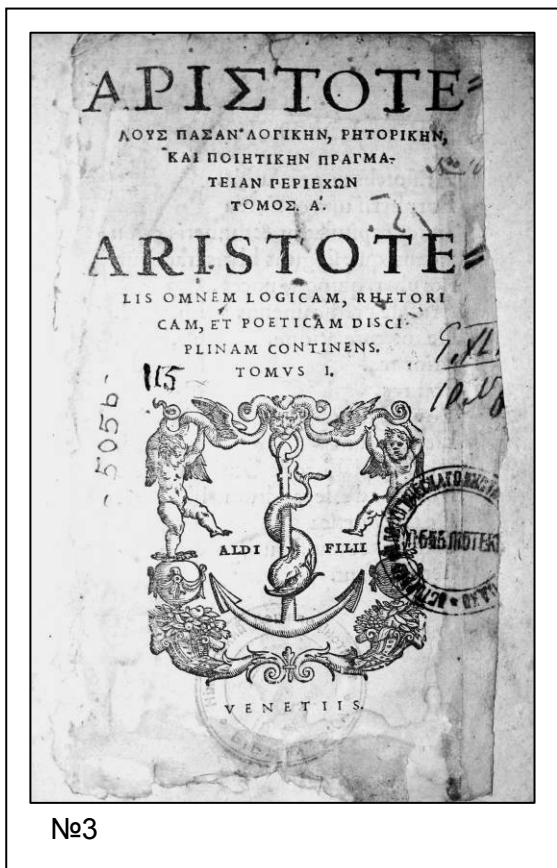
3) звичайним олівцем: «*F.Ric. /66*».

Печатка: «*П[ечатка] бібліотеки Історико-філологічного інститута кн. Безбородка*».

Палітурка: XVI ст.: дошки, обтягнуті шкірою світло-коричневого кольору, тиснений рослинно-лінійний орнамент. Збереглася добре. На корінці – паперова наклейка з позначенням шифру бібліотеки Ніжинського Історико-філологічного інститута кн. Безбородька. Металеві застібки (верхня збереглася повністю, нижня – частково).

Походження: Примірник належав бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька (згодом – Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.Гоголя), куди надійшов 1877 року разом з книгозбірнею професора Боннського та Лейпцизького університетів Фрідріха Річля (1806–1876). Вилучений з Ніжина та переданий до Бібліотеки АН України (згодом – НБУВ), акт № 31 від 22 жовтня 1934 р.

Бібліографія: Adams H.M. *Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501-1600.* – P 721 ; Шамрай М. Альдини в бібліотеках України. – К., 2008. – № 20, екз. б. ; Каталог палеотипов из фондов ЦНБ им. В.Вернадского НАНУ. – К., 1995. – № 1951.

№3

№ 3. Aristoteles (384–322 a.ae.n.). *Logica, rhetorica et poetica. Tomus I.* – Venetiis [Venezia]: apud Aldi filios. 1551.

ARISTOTE/LIS OMNEM LOGICAM, RHETORI / CAM, ET POETICAM DISCI / PLINAM CONTINENS. TOMUS I. = ΑΡΙΣΤΟΤΕ/ΛΟΥΣ ΠΑΣΑΝ ΛΟΓΙΚΗΝ, ΡΗΤΟΡΙΚΗΝ, / ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗΝ ΠΡΑΓΜΑ / ΤΕΙΑΝ ΠΕΡΕΙΕΧΩΝ / ΤΟΜΟΣ Α.

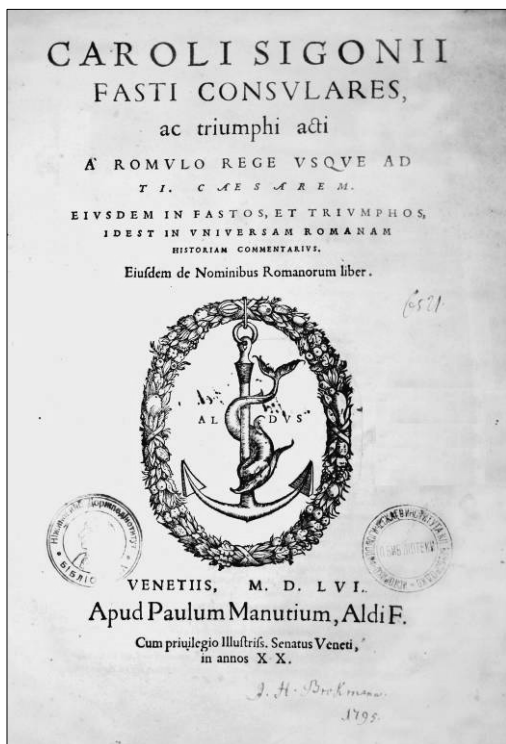
У колофоні: *Venetiis apud Aldi filios, expensis nobilis uiri Federici de Turrisanis eorum aunculi. 1551.*

Інв. № 5056; Шифр: EXLII / 10№ 6.

8°. (17,5 x 11,5 x 4 см.). Сигнатури: g⁸-z⁸ aa⁸-uu⁸.

Стор.: [2], [...], 97–680. Примірник неповний (втрачені стор. 3–96).

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 130 x 80 мм. Помилки у фоліації: стор. 114 замість 214, стор. 116 замість 216, стор. 130 замість 230, стор. 132 замість 232, стор. 142 замість 242, стор. 144 замість 244, стор. 169 замість 269, стор. 171 замість 271, стор. 173 замість 273, стор. 359 замість 358, стор. 358 замість 359, стор. 381 замість 391, стор. 452 замість 458. Колонитул. Колонцифри вміщені у зовнішньому верхньому куті сторінки. Сигнатури позначені на перших 4 аркушах.

№4

Склад видання: 1) стор. [1] – титул; 2) стор. 144 – «Αριστοτέλους ἀναλυτικῶν προτεῶρων, δευτερον»; 3) стор. 187 – «Αριστοτέλους ἀναλυτικῶν ὑστεῶρων»; 4) стор. 253 – «Αριστοτέλους τοπικῶν πρῶτον»; 5) стор. 396 – «Αριστοτέλους περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων»; 6) стор. 440 – чиста; 7) стор. 441 – шмуцтитул «Aristotelis de arte rhetorica lib. tres»; 8) стор. 442 – чиста; 9) стор. 443 – «Αριστοτέλους τέχνης ῥητορικῆς τῶν εἰς τρία το Α'»; 10) стор. 494 – «Τέχνης ῥητορικῆς το Β'»; 11) стор. 582 – «Αριστοτέλους Αλεξανδρῶ εὐπράττειν»; 12) стор. 585 – «Αριστοτέλους ῥητορικῆ πρὸς Αλεξανδρον»; 13) стор. 645 – «Αριστοτέλους περὶ ποιητικῆς»; 14) стор. [680] – книжковий знак видавничого дому Альдів.

Оздоблення: друкарський знак видавничого дому нащадків Альда Мануція з написом «Aldus Filius» на титульному аркуші та на стор. [680]. Гравіровані ініціали.

Записи: у тексті – рукописні помітки латиною на берегах сторінок. Стор. [680] – напис грецькою мовою.

Печатки: «[Печать] библиотеки Историко-филологического института кн. Безбородка», «Ніжинський держпедінститут. Бібліотека»;

Палітурка: XVIII–XIX ст. – картон, фарбований папір. Корінець та кутки обтягнуті шкірою.

Походження: бібліотека Ніжинського грецького Олександрівського училища. У 1875–1887 рр. разом з бібліотекою училища книгу передано на зберігання до книгосховища Ніжинського історико-філологічного інституту кн. О.Безбородька.

Бібліографія: Adams H. M. *Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501–1600.* – A 1733 ; Шамрай М. Альдини в бібліотеках України. – № 88.; Чернухін Є. Книжкові зібрання ніжинських ереків. – С. 160, (№ 7).

№ 4. Sigonius, Carolus. (Sigonio, Carolo. 1523-1584). Fasti consulares. – Venetiis [Venezia]: apud Paulum Manutium. 1556.

Інв. № R 6521. Шифр: В VI / 1№ 12

CAROLI SIGONII / FASTI CONSULARES / ac triumphi acti / A ROMULO REGE VSQVE AD / TI. CAESAREM. / EIVSDEM IN FACTOS, ET TRIVMPHOS, / IDEST IN VNIVERSAM ROMANAM / HISTORIAM COMENTARIIVS. / Eivsdem de Nominibus Romanorum liber. / VENETIIS, 1556 / Apud Paulum Manutium, Aldi F. / Cum priuilegio Illustriss. Senatus Veneti, / in annos XX.

На другому титулі (Арк. [1] II-го рахунку): CAROLI SIGONII / IN FASTOS CONSULARES, / AC TRIVMPHOS ROMANOS / Comentarius. / VENETIIS, 1556. / EX OFFICINA STELLAE GIORDANIS / ZILETI. / Cum priuilegio Caesareo: et Illustriss. / Senatus Veneti.

2°. (31 x 21 x 2 см.). **Сигнатури:** aa⁴-dd⁴ a⁴-z⁴ A⁴-S⁴ T²

Арк. : [3], 4–16; [4], 5–161, 166–169, [1]. Примірник повний.

NB. На звороті Арк. 16 I-го рахунку, що передує другому титулу, – слабкий дзеркальний відбиток видавничого знаку друкарського дому нащадків Альда Мануція (перебився з наступної сторінки, нині відсутньої). Це свідчить про зовсім відмінний первісний склад даного примірника. Наявність майже ідентичного видання з іншими відомостями про відповідальність (див. № 5 каталогу), свідчить або про спільну участь у виданні двох видавців, або про те, що другий видавець довершував розпочате Паоло Мануцієм друкування книги вже в іншій друкарні.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 240 x 150 мм.

Помилки у фоліації: у I-му рахунку – Арк. 13 замість 14; у II-му рахунку – Арк. [1]–[4] – нумеровані; за Арк. 161 слідує (без порушення тексту) Арк. 166–167; Арк. 164 замість 168; Арк. [170] – нумерований. Колонтитул. Колонцифри у правому верхньому куті аркушу. Кустоди. Сигнатури позначені на перших двох аркушах зшитку.

Склад видання: 1) Арк. [1] I-го рахунку – титул; 2) Арк. [2] I-го рахунку – «Illustriss. et potentiss. Ferrariensis duci Herculi II. Carolus Sigonius S.»; 3) Арк. [3] I-го рахунку – «Fasti Consulares ac Triumphi acti, a Romulo Rege usque ad ti. Caesarem.»; 4) Арк. [1] II-го рахунку – другий титул; 5) Арк. [2] II-го рахунку – «Sereniss. ac illustriss. venetiarum principi Laurentio Priolo Carolus Sigonius S.D.»; 6) Арк. [4] II-

го рахунку – «*Caroli Sigonii in commentarium fastorum, ac triumphorum Romanorum praefatio.*»; 7) Арк. 152 II-го рахунку – «*Caroli Sigonii de nominibus Romanorum liber. Cur Romani multis nominibus vsi sint.*»; 8) Арк. [169] II-го рахунку – «*Errata et praetermissa ita corrigenda ac svpplenda.*».

Оздоблення: гравірований друкарський знак видавничого дому нащадків Альда Мануція з написом «*Aldus*»; на другому титулі – гравірований друкарський знак: «*ex officina Stellae Giordanis Zileti*»; гравіровані ініціали.

Записи:

1) на передньому форзаці власницький запис Ф.Річля: «*Bonnae 1852 F.R.*»;

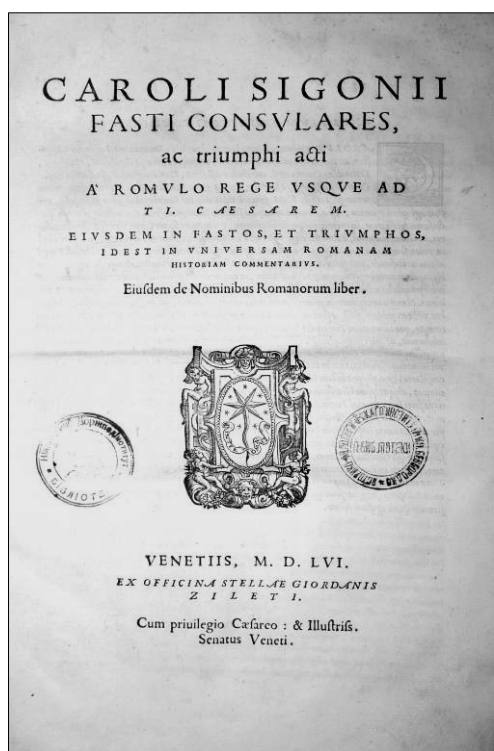
2) на титульному аркуші запис: «*J.H.Brokmama 1795.*».

Печатки: «*Библиотеки историко-филологического института кн. Безбородко*», «*Ніжинський держпедінститут. Бібліотека*»

Палітурка: XVIII–XIX ст.: картон, пергамен.

Походження: Примірник належав бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, куди надійшов 1877 року разом з книгозбірнею професора Боннського та Лейпцизького університетів *Фрідріха Річля* (1806–1876).

Бібліографія: *Шамрай М. Альдини в бібліотеках України: Каталог. – № 98.*

№5

№ 5. Sigonius, Carolus. (Sigonio, Carolo. 1523-1584). *Fasti consulares.* – Venetiis [Venezia]: ex officina Stellae Giordanis Zileti. 1556.

Інв. № 6672 Шифр: BVI / 1№ 11

CAROLI SIGONII / FASTI CONSVLARES / ac triumphorum acti / A ROMULO REGE VSQVE AD / TI. CAESAREM. / EIVSDEM IN FACTOS, ET TRIVMPHOS, / IDEST IN VNIVERSAM ROMANAM / HISTORIAM COMENTARIVS. / Eivsdem de Nominibus Romanorum liber. / VENETIIS, 1556./ EX OFFICINA STELLAE GIORDANIS / ZILETI./ Cum priuilegio Caesareo: et Illustriss./ Senatus Veneti.

На другому титулі (Арк. [1] II-го рахунку): CAROLI SIGONII / IN FASTOS CONSVLARES, / AC TRIVMPHOS ROMANOS / Comentarius. / VENETIIS, 1556. / EX OFFICINA STELLAE GIORDANIS / ZILETI. / Cum priuilegio Caesareo: et Illustriss. / Senatus Veneti.

NB. Примірник цілком тотожний до № 4 нашого каталогу, за виключенням Арк. [1] та [1зв.].

2°. (31x21x2 см). **Сигнатури:** aa⁴-dd⁴ a⁴-z⁴ A⁴-S⁴ T²

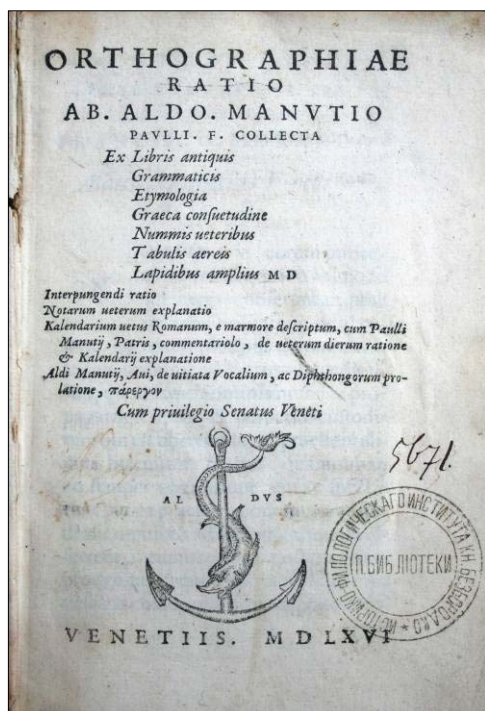
Арк. : [3], 4-16; [4], 5-161, 166-169, [1]. Примірник повний.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 240 x 150 мм. **Помилки у фоліації:** у I-му рахунку – Арк. 13 замість 14; у II-му рахунку – Арк. [1]–[4] – нумеровані; за Арк. 161 слідують (без порушення тексту) Арк. 166–167; Арк. 164 замість 168; Арк. [170] –

нумерований. Колонтитул. Колонцифри у правому верхньому куті аркушу. Кустоди. Сигнатури позначені на перших двох аркушах зшитку.

Склад видання: 1) Арк. [1] I-го рахунку – титул; 2) Арк. [1 зв.] I-го рахунку – «*Exemplum privilegii Caesarei.*»; 3) Арк. [2] I-го рахунку – «*Illustriss. et potentiss. Ferrariensium duci Herculi II. Carolus Sigonius. S.*»; 4) Арк. [3] I-го рахунку – «*Fasti Consulares ac Triumphorum acti, a Romulo Rege usque ad ti. Caesarem.*»; 5) Арк. [1] II-го рахунку – другий титул; 6) Арк. [2] II-го рахунку – «*Sereniss. ac illustriss. venetiarum principi Lavrentio Priolo Carolus Sigonius S.D.*»; 7) Арк. [4] II-го рахунку – «*Caroli Sigonii in commentarium fastorum, ac triumphorum Romanorum praefatio.*»; 8) Арк. 152 II-го рахунку – «*Caroli Sigonii de nominibus Romanorum liber. Cur Romani multis nominibus vsi sint.*»; 9) Арк. [169] II-го рахунку – «*Errata et praetermissa ita corrigenda ac svpplenda.*».

Оздоблення: гравірований друкарський знак: «*ex officina Stellae Giordanis Zileti*» (на першому та другому титулі); гравіровані ініціали.

№6

Печатки: на титулі – «Бібліотеки историко-филологического института кн. Безбородко», «Ніжинський держпедінститут. Бібліотека».

Палітурка: XVIII–XIX ст.: картон, папір, корінець та кути обклеєні пергаментом.

Походження: Примірник належав бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, куди надійшов 1877 року разом з книгозбірнею професора Боннського та Лейпцизького університетів **Фрідріха Річля** (1806–1876).

Бібліографія: Шамрай М. Альдини в бібліотеках України: Каталог. – № 99.

№ 6. Manutius, Aldus (iun.) (1547-1597). Orthographiae ratio. – Venetiis [Venezia]: [Paulus Manutius]. 1566.

Конволют. Приплетено: Manutius, Aldus (iun.). De veterum notarum explanatione... Venetiis. 1566. (див. № 7 нашого каталогу).

Інв. № 5671; Шифр: AIV/ 14№ 21.

ORTHOGRAPHIAE / RATIO / AB. ALDO. MANVTIO / PAULLI. F. COLLECTA / Ex libris antiquis / Grammaticis / Etymologia / Graeca consuetudine / Nummis ueteribus / Tabulis aereis / Lapidibus amplius MD / Interpungendi ratio / Notarum ueterum explanatio / Kalendarium uetus Romanum, e marmore descriptum, cum Paulli / Manutij, Patris, commentariolo, de ueterum dierum ratione / et Kalendarij explanatione / Aldi Manutij, Aui, de uitiata Vocalium, ac Diphthongorum pro / latione, παρέρχων / cum priuilegio Senatus Veneti. / Venetiis. 1566.

8°. (17 x 11 x 5 см.). **Сигнатури:** A⁸–Z⁸ Aa⁸–Zu⁸ Aaa⁸–Ddd⁸.

Стор.: [7], 8–800. Примірник повний.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 120 x 65 мм. Помилки у фоліації: стор.6 замість 176, стор. 906 замість 606, стор.971 замість 671, стор. 50 замість 750. Арк. 95, 113, 276, 299, 316, 357, 361, 429, 452, 473, 491, 543, 569, 574, 649, 676, 694, 742, 768, 791-795 – нумеровані. Колонтитул.

Колонцифри вміщені у зовнішньому верхньому куті сторінки. Кустоди. Сигнатури позначені на перших 5 аркушах зшитку.

Склад видання: 1) стор. [1] – титул; 2) стор. [2] – чиста; 3) стор. [3] – «*Praestanti viro iuris vtrivsqve singulari cognitione ornato Francisco Morando Aldus Manutius Paulli F. S.P.D.*»; 4) стор. 7 – «*Orthographiae ratio ab Aldo Manutio Paulli F. collecta*»; 5) стор. 791 – «*Interpungendi ratio*»; 6) стор. 791 – чиста; 7) стор. 792 – «*Aldus Manutius Paulli F. Francisco Morando S.P.D.*».

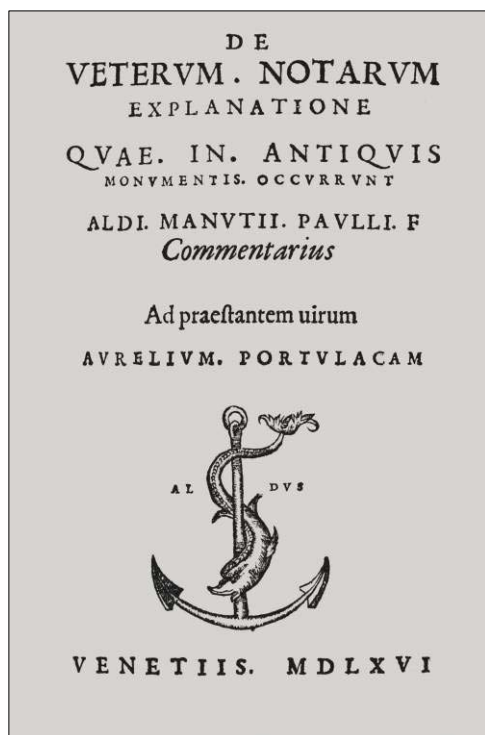
Оздоблення: друкарський знак видавничого дому нащадків Альда Мануція з написом «**Aldus**» на титульному аркуші.

Записи: На форзаці напис олівцем: «**Bonnae a. 1852. F.R.**». У тексті – рукописні помітки на берегах сторінок.

Печатки: «[Печать] библиотеки Историко-филологического института кн. Безбородка», «Ніжинський держпедінститут. Бібліотека»

Палітурка: XIX ст.: картон, фарбований папір. Шкіряний корінець втрачено.

Походження: Примірник належав бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, куди надійшов 1877 року разом з книгозбірнею професора Боннського та Лейпцизького університетів **Фрідріха Річля** (1806–1876).

№7

Бібліографія: Adams H.M. *Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501-1600.* – М 453; Шамрай М. *Альдини в бібліотеках України: Каталог.* – № 125.

№ 7. Manutius, Aldus (iun.) (1547-1597). De veterum notarum. – Venetiis [Venezia]: [Paulus Manutius]. 1566.

Алігат. Приплетено до видання: Manutius, Aldus (iun.). Orthographiae ratio. – Venetiis. 1566. (див. № 6 нашого каталогу).

Інв. № 5671; Шифр: AIV / 14№ 21.

DE / VETERVM. NOTARUM / EXPLANATIONE / QVAE. IN. ANTIQVIS / MONUMENTIIS OCCURUNT / ALDI. MANUTII. PAULLI. F. / Commentarius / Ad praestantem uirum / AVRELIUM. PORTULACAM / Venetiis. 1566.

8°. (17 x 11 x 5 см.). **Сигнатури:** A⁸-L⁸ †⁸-††⁸.

Стор.: [7], 8-167, [41]. Примірник повний.

Друк: в один колір, в одну шпальту. Розмір набірної шпальти: 120 x 65 мм. Помилки у фоліації: стор.6 замість 176, стор. 906 замість 606, стор.971 замість 671, стор. 50 замість 750. Стор. 95, 113, 276, 299, 316, 357, 361, 429, 452, 473, 491, 543, 569, 574, 649, 676, 694, 742, 768, 791-795 – нумеровані. Колонтитул. Колонцифри вміщені у зовнішньому верхньому куті сторінки. Кустоди. Сигнатури позначені на перших 5 аркушах зшитку.

Склад видання: 1) стор. [1] – титул; 2) стор. [2] – чиста; 3) стор. [3] – «*Praestanti viro ivris Avrelio Portulacae Aldus Manutius Paulli F. S.P.D.*»; 4) стор. 7 – «*De veterum notarum explanatione*»; 5) стор. 168 – чиста; 6) стор. 169 – шмуцтитул: «*Svmpta ex Paulli Patris Commentario in epistolas Ciceronis*»; 7) стор. 170 – чиста; 8) стор. 171 – «*Veteres Numerorum...*»; 9) стор. 174-176 – чиста; 10) стор. 177 – шмуцтитул: «*Vetus Kalendarium Romanum... In aedibus Massaeiorum ad Agrippinam*»; 11) стор. 178 – чиста; 12) стор. 185 – «*Pavli Manutii Patris de veterum dierum ratione*»; 13) стор. 198 – «*Kalendarii romani explanatio*»; 14) стор. 202 – чиста; 15) стор. 203 – шмуцтитул: «*De vitiata Vocalium ac Diphthongorum prolatione Aldi Pii Manutii Romani Avi παρέρυον*».

Оздоблення: друкарський знак видавничого дому нащадків Альда Мануція з написом «*Aldus*» на титульному аркуші.

Бібліографія: Adams H.M. *Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501-1600.* – М 453; Шамрай М. *Альдини в бібліотеках України: Каталог.* – № 125.

Гравіровані ініціали з альдинських видань

Галина Осипова,
завідувач відділу обслуговування
бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Сын брацкай Беларусі – выпускнік Нежынскага ліцэя

Францішек Богушевич

Меморіальна дошка на старому корпусі Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя сповіщає про те, що саме тут у 1865–1868 рр. навчався класик білоруської літератури. Двадцятип'ятирічний молодий чоловік приїхав до провінційного українського містечка на позичені гроші, аби отримати юридичну освіту подалі від Санкт-Петербурга, в якому він уже мав репутацію студента-бунтаря. Під впливом поезій Тараса Шевченка студент починає складати власні вірші українською мовою. Диплом 12 класу надає йому чин губерньського секретаря, і він починає працювати в судових установах Чернігова та Конотопа. Злиденне життя простих українців і білорусів, зневаження їхніх громадянських прав засмучують музу поета і письменника. Його твори російською, польською, білоруською мовами присвячені саме їм. «Дудкою смутку» назвав збірку поезій Францішек Богушевич, заснувавши нею нову білоруську мову.

Про це розповідає завідувач відділу обслуговування Галина Осипова. Саме вона зініціювала цей вечір, адже є білорускою за походженням. А також вона переклала на українську мову гумористичне оповідання «Лісник», яке блискуче прочитав старшокурсник Юрій Павлов. Студенти читали також поезії білоруською та українською мовами в перекладі Максима Рильського.

Паміж беларускім і українскім народамi склалася даўня традыцыйная дружба. Нас аб'ядноуае супольны гістарычны лёс, блізказць моў і культур, падобныя палітычныя, нацыянальныя, эканамічныя і культурныя праблемы на усіх гістарычных этапах барацьбы за сваю нацыянальную незалежнасць і державнасць. Таму цалкам зразумелы інтарэс розных пластоў украінскага грамадства да Беларусі. Украінскіх чытачоў цікавяць эканамічныя, палітычныя, літаратурныя і агульнакультурныя справы нашіх суседзяў-беларусаў, ход іхняга нацыянальнага і культурнага адраджэння.

Так склалася гістарычна, што Нежін – горад, дзе пражывалі і пражываюць людзі розных нацыянальнасцей. Тут існуюць і польская дыаспора, і грецкая абшчына, яўрэйская, асірыйская абшчына. Але няма беларускай дыяспары. Напэўна, хоць у Нежыне і пражывае многа беларусаў, ну яны настолькі аб'ядналіся з украінскім народам, што вельмы цяжка найці адрознення у нашых народах. А можа не знашлося такога арганізатара, каб сумеў аб'яднаць нашых зямлякоў. І хоць Украіна цёпла, па мацярынскі зустрэла і сустрачае нашых зямлякоў, мы (беларусы), які пражываюць тут, павінны зберагчы агенчык нашай беларускай культуры, бо гэта пакладае на нас памяць нашых бацькоў.

А пра Ф.Багушэвіча абавязкова трэба гаварыць, бо гэта ён заслужыў сваім жыццём і, як сказала Эліза Ажэшка, «ён быў адным з высакароднейшых людзей, якія служылі нашай зямлі»

Францішак Багушэвіч – вялікі шукальнік праўды і самы яркі прадстаўнік беларускай літаратуры дарэвалюцыйнай эпохі. Яму выпай гонар стаць адным з роданачальнікаў беларускай нацыянальнай літаратуры, заснавальнікам крытычнага рэалізма.

Нялёгкае жыццёвае доля выпала беларускаму паэту. Куды толькі ні кідаў яго лёс: вучыўся ён у Вільні і Пецяўбургу, працаваў настаўнікам у глухой беларускай вёсцы Доцішкі, са зброяй у руках змагаўся ў Аўгустойскіх лясах супраць прыгнёту царызму, амаль дваццаць год пражыў на Украіне і ў Валагодскай губерні, цяжкасці з выданнем твораў на роднай мове прымушалі ездзіць у Кракаў і Варшаву біць чалом польскім кныгавыдаўцам.

Біяграфія Багушэвіча складзена на падставе выпадкова ўцалеўшых фактаў. Скарэй за ўсё, таму што былі такія складныя часы і па-другое не трэба забываць, што ён не стаяў у гэтую пераломную эпоху на раздарожжы. Для яго не існавала пытання, з кім ісці: з дэмакратыяй ці з абаронцамі старых, антынародных парадкаў? Хістання выключаліся. Пры жыцці Багушэвіча на ягоныя зборнікі была надрукавана адна-адзіная рэцэнзія. І часта тыя, хто нават чытаў паэтавы вершы, не ведалі сапраўднага імя аўтара. Бязлітасны час захаваў нам вельмі мала звестак пра Францішка Багушэвіча,

але ён, гэты час, і вымераў сапраўднае значення для нашай культуры сціплага судовага следчага, які быў першым у шэрагу вялікіх нацiанальных паэтаў.

Так склалася, што амаль дваццаць год пражыў Францішак Багушэвіч на Украіне. Здараліся тут і радасці і гора. Апошняе пераважала. На Украіне паэт спазнаў і першыя радасці свайго жыцця. У Канатопе ён блізка сышоўся з мінчанкай Габрыэляй Шклённік, якая ў 1847 годзе выйшла за яго замуж. Паэт да канца дзён сваіх захаваў радасныя успаміны аб Украіне і яе таленавітым, працалюбівым і гасцінным народзе.

Сюды, у Нежын, і закінуў лёс аўтара «Дудкі беларускай». Рэпрэсіі царскіх сантрапаў абмінулі Ф.Багушэвіча: ён дзейнічаў у часе паўстання ў тых мясцінах, дзе ніхто асабіста яго не ведаў, таму улады не змаглі сабраць кампраметуючага матэрыялу, але заставацца ў Вільні было небяспечна і паэт палічыў за лепшае з'ехаць з нядрэмнага вока ўлад, які пазіралі на яго скоса і падазронна. Марыць аб паступленні на юрыдычны факультет якога-небудзь правінцыяльнага ўніверсітэта ён не мог. Гэта азначала-б адкрыта лезці ў пастку ахраннікаў. Цвярозы розум падказаў слушны вывад: не можа быць, каб канфідэнцыяльны спісы выключаных з Петербурскага ўніверсітэта за «палытычную ненадзейнасць», не былі разасланы палычыяй сваім адзяленням ва ўсіх ўніверсітэцкіх гарадах і кіраўніцтву вэшэйшых навучальных устаноў імперыі [1]. Якраз у гэты крытычны перыяд давалося яму сустрэцца з Янам Карлавічам (выдатным польскім філолагам і этнографам, які на працягу доўгага часу вывучаў вусную паэтычную творчасць беларускага народа і жыў па суседству і з якім Багушэвіч да апошніх дзён падтрымліваў блізкія сувязі), які не толькі ад шчырага сэрца паспачуваў бядзе і параіў ехаць у далёкі Нежынскі юрыдычны ліцей, але нават пазычыў грошай на дарогу. Так Ф.Багушэвіч 7 мая 1865 года трапіў на украінскую зямлю — у горад Нежын, дзе яму відаць, былі гарантаваны асабістая бяспека і магчымасць набыць жаданую адукацыю.

Нежынскі ліцей быў створаны на аснове так званай «Гімназіі вышэйшых наук», адкрытай у 1820 годзе з мэтай даць магчымасць украінскай шляхце выходзіць дзяцей у набажных правілах, набыць веды па мове і агульных навук. З 1832 года гімназія была рэарганізавана ў «Фізіка-матэматычны ліцей» з трохгадавым курсам навучання. «Юрыдычны ліцей» існаваў з 1840 года. Яго галоўная задача заключалася ў тым, каб «распаўсюджаць грунтоўныя веды ў галіне айчыннага заканадаўства». Ліцей існаваў да 1875 года, затым быў рэарганізаваны ў «Гісторыка-філалагічны інститут».

Перад намі афіцыйныя дакументы аб паступленні Францішка Багушэвіча ў гэтую наўчальную установу, якія знаходзяцца у нашым гарадскім архіве. Вось яго уласноручная заява:

«Его Превосходительству Господину Директору Нежинского Графа Кушелева-Безбородько и Действительному Статскому Советнику и Кавалеру Егору Павловичу Стеблин-Каменскому Дворянина Франца Казимировича Богушевича Прошение:

Желая ревностно заняться приспособлением себя к Государственной службе по гражданской части, честь имею покорнейше просить его Превосходительство дозволить поступить в число студентов лицея Кушелева-Безбородько, вверенного Вашему Превосходительству.

Присем честь имею представить

а) Свидетельство Санкт-Петербургского Университета

б) Копию Указа о дворянстве

в) Метрическое свидетельство

г. Нежин 1865, Мая 7-го дня.» [2]

У Францішка Багушэвіча патрабавалі прадставіць пасведчанне аб паводзінах пасля выбыцця з Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта, што ім і было выканана, і 29 мая 1865 года яго залічылі студэнтам ліцея.

Матэрыяльнае становішча бацькоў Францішка Багушэвіча і надалей заставалася, відаць, дрэнным. Інакш ён у снежні 1865 года не пісаў-бы такога прашэння: «Не имея никаких средств к жизни, я положительно не в состоянии продолжить образование на собственный счёт; крайняя моя бедность заставляет меня просить Начальство о назначении стипендии, но для этого необходимо свидетельство Вашего Высочородия о бедности, а посему осмеливаюсь утверждать высочороднейшей просьбой о снабжении меня таковым. При сем честь имею представить засвидетельствование от трех дворян Вашему Высочородию уезда о крайней моей несостоятельности.» [3] На жаль, гэта прашэння не было задаволена. 26 жніўня 1865 года Багушэвіч з Нежына пісаў маці Я. Карлавіча «Толькі нядаўна я атрымаў рэпетытарства на вельмі цяжкіх для мяне умовах, але для Нежына яно даволі добра аплочваецца — за 8 руб. у месяц (бяруць тут студэнты ліцэя і па 3 руб.), чаго ўжо хапае на стол і кватэру, і я задаволены, што не буду ў цяжар людзям, якім і без мяне шмат турбот». Толькі ў 1867 годзе яму нарэшце далі стыпендыю.

Як відаць з гадавых ведамасцей, вучыўся Францішак Багушэвіч у ліцэі добра і выпушчаны чыноўнікам «12 класа». Чын гэты даваў права на звання губернскага сакратара. Цікавым мне здалася прашэння паэта у 1868 годзе, калі ён прасіў выслать дакументы у горад Чарнігаў, якія, на мой погляд, характарызуюць яго як чэснага і добрасумленнага чалавека. Вось яны «Состоя в настоящее время на службе в г.Чернигове, покорнейше прошу Ваше Превосходительство выслать мои документы в

г.Чернигов, по жительство моему, в дом Мухи, при чем имею честь присовокупить что если окажутся за мной книги библиотеки Лицея и студенческой, то обязуюсь возвратить их стоимость немедленно»[4].

Скончыўшы ў 1868 годзе ліцэй, Багушэвіч затым каля пятнаццаці год працаваў у судовых органах на Украіне. І толькі прыблізна у сярэдзіне 80-гадоў яму нарэшце трапілася магчымасць зноў вярнуцца на радзіму, у Вільню, дзе Багушэвіч меў службу адваката пры акруговым судзе. Нажаль, мы не ведаем, з якога часу Францішак Багушэвіч пачаў пісаць, але як піша даследнік творчства паэта Сцяпан Майхровіч «перыяд гэты можна вызначыць больш-менш дакладна. Найбольш верагодна, што гэта былі 1865–1868 гады, калі паэт быў студэнтам Нежынскага юрыдычнага ліцея і як вядома, спачатку пісаў вершы на украінскай мове. Яго актыўная літаратурная творчасць пачалася, бясспрэчна, у гады судовай практыкі ў Канатоце і працягвалася пасля пераезду ў 1884 годзе ў Беларусь» [5]. Гэта зцверджае і біограф Багушэвіча, польскі літаратар Напалеон Роўба. Але вершы Багушэвіч у гэты час пакуль не друкуе і значная часціна іх «пропадала в приватних архивах друзів» за сведчанням Н.Роўбы. Другі дасліднік творчасці Багушэвіча Барысенка В.В. піша: «Да студэнтцкіх год адносяцца першыя мастацкія вопыты будучага паэта. Пад уплывам Шэўчэнкі ён піша свае першыя вершы на ўкраінскай мове. Першыя спробы яра маладога пісьменніка нідзе не друкаваліся і пазней самім-жа аўтарам былі знішчаны як «нічога не вартыя» [6].

Жывучы на Украіне, Багушэвіч блізка пазнаёміўся з жыццём украінскага народа. Так як па характару службовай дзейнасці Багушэвіч непасрэдна сутыкаўся з інтарэсамі і патрэбамі народа. Чалавек чулага сэрца і дэмакратычных перакананняў з выключнай увагай ставіўся да розгляду кожнай справы, якая датычылася простага працоўнага чалавека. «Тут ён набыў сярод сельскага насельніцтва, -успамінае калега Багушэвіча Н.Радзін, – вялікую папулярнасць і любоў. Яго звалі бацькам, добрадзеям, звярталіся да яго за парадамі і дапамогай. Службу ён пакінуў па арыгінальнай прычыне. Аднойчы ён прыцягнуў да адказнасці чалавека, віна якога спачатку здалася яму бясспрэчнай. Потым ён пачаў у ёй сумнявацца, але ўжо было позна. Ён пайшоў да старшыні суда і настойваў на сваім звальненні; ён не мог прымірыцца са сваім сумненнем...» [7].

Багушэвіч быў у захапленні ад перадавой культуры, літаратуры, мовы украінскага народа. Пад уплывам вялікага Шаўчэнкі ён пачаў свае першыя вопыты на украінскай мове. Вось, напрыклад, што расказвае пра паэта адзін з украінскіх інтэлегентаў, Д. Дарашэнка, у доме якога, у Вільні, ён часта бываў: «Вясною 1898 года давалося мне пазнаёміцца з самім Францішкам Багушэвічам. Сталася гэта васьмі спосабам. Раз, вярнуўшыся з свайго службовага падарожжа некуды ў бок Мінска, бацька з захопленнем расказваў мне аб дужа цікавым знаёмстве... якое завязалася ў яго на чыгунцы». Далей гаворыцца аб тым, што новы знаёмы, «які служыў на Украіне, як судовы следчы ў Чарнігаўшчыне, вельмі добра навучыўся па-украінску і васьмі цяпер у дарозе ўвесь час гаманіў з бацькам на гэтай мове, апавядаючы шмат цікавага з з сваіх успамінаў пра Украіну. Гэта быў Багушэвіч. Новае знаёмства вельмі зацікавіла бацьку. Ён пайшоў да Багушэвіча з візітамі запрасіў яго да нас. І васьмі праз некалькі дзён прыйшоў да нас увечары пан сярэдняга росту, з падстрыжанай барадой і доўгімі вусамі, з добрымі крыху сумнымі вачыма, які гутарыў ціхаю роўнаю моваю. Разгутарыліся. Я паказаў госцю «Зорю» (часопіс ліберальнага кірунку. Выдаваўся на украінскай мове ў Львове); відаць яна была госцю вядома, і ён зразумеў, што значыць факт атрымання забароненага часопісу малым гімназістам дзесьці ў Вільні. Ён пацалаваў мяне ў галаву і сказаў, што кожны чалавек павінен любіць свой народ, шанаваць сваю мову і працаваць дзеля свайго краю. Гэта былі першыя словы, пачутыя мною ў жыцці... ад дарослага, «саліднага» чалавека аб нацыянальным абавязку, і гэтыя словы навекі ўрэзаліся ў маю памяць, як свайго роду благаслаўленне ці завет. Наш госць пачаў гутарыць аб беларускім народзе...аб цяжкім жыцці гэтага народа, аб заняпадзе ў яго асветы і культуры. Ён прачытаў нам адзін верш – гэта была вядомая яго «Праўда». Чытаў ціхім голасам, памалу, але ў ягоным чытанні было гэтулькі глыбокай любові, гэтулькі пачуцця, гэтулькі глыбокае любові, гэтулькі непадробнае шчырасці, што чытання зрабіла на нас веліказарнае ўражэнне. Мы з бацькам былі глыбока ўзрушаны і некалькі часін сядзелі моўчкі. Толькі цяпер зразумелі мы красу беларускага слова. Мы спыніліся: хто-ж аўтар гэтых цудоўных вершаў? Але Багушэвіч не прызнаўся, што гэта ён напісаў іх. Ён прачытаў нам яшчэ некалькі паэзіяў... яны таксама спадабаліся, як і «Праўда» [8].

Гэтыя вельмі цікавыя біяграфічныя звесткі маюць важнае значэння, перш за ўсё, у тым сэнсе, што ставяць на больш рэальныя асновы і меркаванні аб уплыве, побач з рускай класічнай і украінскай літаратуры на фарміраванне мастацкага таленту маладога Багушэвіча.

Няма ніякага сумнення ў тым, што на Украіне паэт узбагаціў свой жыццёвы вопыт пазнанням народнага жыцця, дасканалы авалодаў мовай братняга народа і грунтоўна вучыў яго літаратуру і мастацтва. Судовая практыка кожны дзень блізка сутыкала яго з прастымі сялянамі, і ён знаходзіў тут шмат агульнага з побытам людзей беларускай вёскі, пераконваючыся, што народныя пакуты не канчаюцца на Беларусі і за яе межамі набываюць часам яшчэ больш жahlівыя праявы. Таму тут, Францішак Багушэвіч прайшоў вельмі павучальную жыццёвую школу, якая мела для яго пісьменніцкай

практыкі надзвычай важнае значэння. А на Украіне яму сапраўды было чаму вучыцца, што пераймаць і наследаваць.

Ужо адно імя геніяльнага Шэўчэнкі стварыла цэлую эпоху ў станоўленні новай украінскай літаратуры. «Магчыма, дзе-нібудзь далёка-далёка за межамі радзімы Тараса Шэўчэнкі ідэйная сіла і мастацкая абаяльнасць яго песен – заўважае з гэтага выпадку Майхровіч – ўспрыямаліся інакш. Але Францішак Багушэвіч жыў на Украіне, і лёс братняга украінскага народа непасрэдна хваляваў яго» [9]. Назвы зборнікаў Ф.Багушэвіча «Дудка беларуская» і «Смык беларускі» ідуць, бяспрэчна ад Шэўчэнкі. Заўсёды, неадступны клопат пра роднае слова вадзіў пяром паэта, калі ён пісаў да сваіх зборнікаў прадмовы, у скупых радках якіх цэлая праграма літаратуры на цэлую эпоху. Перш за ўсё трэба, каб ажыло, каб зайграла ўсімі сваімі фарбамі пад пяром мастакоў беларускае слова, мова родная, «што ўсе мы завём... «мужыцкай», і так – нічагусенька, як бы так і трэба». Не, так не трэба, – гаворыць Багушэвіч, – несправедліва гэта, вялікая бяда будзе таму народу, тым пісьменнікам, што цураюцца мовы сваёй. «Яно добра, а нават і трэба знаць суседскую мову, але найперш трэба знаць сваю... Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі!» [10].

Любоў да радзімы, да роднай мовы і літаратуры у Багушэвіча спалучаецца з павагай да нацыянальнай культуры іншых народаў. Яму уласціва разумення духоўных сувязей славянскіх народаў. Украінцаў, чэхаў, балгар і іншыя славянскія народы паэт называе «пабрацімамі нашымі». І мне здаецца, хоць прайшло больш за сто год з таго часу, калі выйшлі ў свет зборнікі Багушэвіча, яны і сёння не страцілі сваёй актуальнасці. Багушэвіч здолеў прымусіць па-новаму загучаць беларускую мову – натуральна, гнутка, афарыстычна і прыгожа. Гэта, трэба думаць, каштавала яму найвялікшых намаганняў і намаганняў было б недастаткова, каб паэт не ведаў, як гавораць беларускія людзі не толькі на Ашмяншчыне, але і дзе-небудзь пад Барысавам, адкуль узяў ён свайго Сымона Рэўку.

Памяць аб вялікім сыне беларускага народа жыве і сёння і доўга жыць будзе ў сэрцах людзей. І можна са зразумелай упэўненасцю сказаць, не «змоўклі песні тыя, што іграў на дудці», не забылі паэта і на Украіне. Шчыра па братняму ўшаноўвае памяць выдатнага сына Беларусі украінская зямля. Аб гэтым сведчыць і мемарыяльная дошка, на якой напісана, што з 1865 па 1868 год тут вучыўся выдатны беларускі паэт Францішак Казіміравіч Багушэвіч (дарэчы ў бібліятэцы універсітэта знаходзіцца кніга Сцяпана Александровіча «Незабыўнымі сцежкамі» з уласнаручным подпісам аўтара, які з пісьменнікам Паўлам Кавалёвым прыязжалі у Нежін на адкрыццё мемарыяльнай дошкі Францішку Багушэвічу 25 красавіка 1960 года дзе, на мой погляд, вельмі цікава аўтар расказвае пра наш горад, пра свята у нашаму універсітэце). Аб гэтым сведчаць і вуліцы у Нежыне і Канатопе, названыя іменем паэта-дэмакрата і шматлікія публікацыі выкладачыў нашага універсітэту: прафесара Г.В.Самойленка, А.Г.Астаф'ева, А.В.Забарнага, А.С.Белай і зусім нядаўна надрукованая стацыя Лысага Ігара – карэспандэнта газеты «Канатопскі край» – «Сын брацкай Беларусі», і кніга беларускага празаіка Васіля Хомченка «Пазнаўшы – затрымаць» (аб канатопскім перыядзе жыцці Багушэвіча), якая вышла у кіеўскаму выдаўніцтве мастацкай літаратуры «Дняпро» у перэкладзе Міколы Ануфрыўчука.

Прыміткі

1. Майхровіч С. К. Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя. – Мінск: Дзяржаўнае вучэбна-педагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1957. – 425 с. – С. 170.
2. Віддзіл забеспечення збереженасці дакументаў Дзяржаўнага архіву Чэрнігівскай абласці у м.Ніжын (далі ВЗЗДАЧ), ф. 1359, оп. 1, спр. 649, Арк. 151.
3. ВЗЗДАЧ, ф. 1359, оп. 1, спр. 701, Арк. 9.
4. ВЗЗДАЧ, ф. 1359, оп. 1, спр. 662, Арк. 86, 89.
5. Майхровіч С. К. Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя. – Мінск: Дзяржаўнае вучэбна-педагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1957. – 425с. – С. 220.
6. Барысенка В. В. Францішак Багушэвіч і праблемы рэалізма ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя. – Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук Беларускай ССР, 1957. – 364 с. – С. 178.
7. Там жа. – С. 181.
8. Майхровіч С. К. Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя. – Мінск: Дзяржаўнае вучэбна-педагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1957. – 425 с. – С. 199-200.
9. Там жа. – С. 201
10. Багушэвіч Ф. К. Выбраныя творы. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, рэдакцыя мастацкай літаратуры, 1952. – 133с. – С. 25-26.
11. Лисий І. Син братньої Білорусі // Ніжынська старовина. – Вип. 3 (6). – 2007.
12. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжынська вища школа: сторінки історії. – Ніжын, 2005. – 420 с.
13. Астаф'ев О. Г. Образ автора в циклі Ф. Богушевича «Песні» // Літаратура та культура Полісся. – Вип. 1. – 1990. – С. 193–194.
14. Стральцоў М. Жэццё ў слове. Літаратурна-крытычныя артыкулы. – Мінск: Выдавецтва «Беларусь», 1965. – 190 с.

15. Беларускія пісьменнікі другой паловы XIX стагодзя. Зборнік тэкстаў. – Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1956. – 354с.

16. Александровіч С. Г. Незабыўнымі сцэжкамi. – Мінск: Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1959. – 134 с.

Анатолій ЩЕРБИНА,
аспірант Ніжінскага дзяржаўнага ўніверсітэту
імені Миколи Гоголя

ПОДВИЖНИК АПОСТОЛЬСЬКОЇ ПРАЦІ

Пилип Морачевський.
Фото 1850-60-х рр.(?)

Пилип Морачевський
в останні роки життя

Дослідник творчості Пилипа Семеновича Морачевського В.Науменко, друкуючи 1927 року свій нарис, присвячений літературній діяльності письменника, справедливо зауважив: «Казалось бы, кому-кому, но Нежинскому историко-филологическому институту, преемнику Лицея кн. Безбородько, в котором Ф.С.Морачевский был 10 лет инспектором, не подобало ограничиться в своем издании (ідеться про ювілейний збірник інституту 1881 р. – Ред.) коротенькой биографической справкой о нем, а позаботиться о более серьезном освещении той почтенной личности».

І дійсно, біографічна стаття В.Толбіна, вміщена у збірнику «Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко» (СПб., 1881), подає лише стислу біографію та службову характеристику інспектора Лицею П.С.Морачевського. Висловлюючи, мабуть, офіційну проімперську точку зору, автор статті зверхньо згадує про «скользкое литературное поприще» Морачевського та невдалу спробу його надрукувати свій «Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию» та «малороссийский» переклад «Нового Заповіту». В задушливій атмосфері тодішньої Російської імперії, Пилип Семенович Морачевський, особа скромна, сумлінна та негорда, звичайно не здобув собі ореолу визнання, слави і пошани. Але тим більше вражає громадянська мужність цієї непересічної людини, яка в епоху «емських указів» та «валуєвських циркулярів» наслідилася підняти свій голос на захист права українського народу читати Святе Письмо рідною мовою, а отже – і права на буття!

Сьогодні настав час, коли ім'я та справи Пилипа Морачевського повертаються українському народові. Перевидуються твори письменника, друкуються наукові дослідження про нього, з'являються меморіальні та пам'ятні дошки, а у храмах Божих лунає українською мовою Святе Євангеліє в його перекладі. І Ніжинський державний універсітет імені Миколи Гоголя,

правонаступник Історико-філологічного інституту князя Безбородька, сьогодні вшановує добрим словом свого несправедливо забутого подвижника. Першість у цій благородній справі по праву належить професору університету Григорію Васильовичу Самойленку, який одним з перших, у 1999 році, опублікував дослідження «Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач». Книга ця, хоча й вийшла невеличким тиражем, але здобула заслужене визнання і витримала два перевидання. А в Музеї рідкісної книги університетської бібліотеки створено постійно діючу експозицію, де зберігаються книги П.Морачевського з його автографами.

Публікацією нарису А.Щербини «Подвижник апостольської праці», редакційна колегія «Інформаційно-наукового вісника бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя» покладає і свій вінок пам'яті та пошани великому земляку і патріоту.

(Ред.)

Народився Пилип Морачевський 14 листопада за старим стилем (26 листопада за новим стилем) 1806 року у селі Шестовиці Чернігівського повіту в день пам'яті Св. Апостола Пилипа. Його батько Семен був небагатим дворянином. Хата Морачевських була хіба що трохи більша за пересічну селянську, та мали вони ще розкішний сад. Виростав і духовно міцнів Пилип Морачевський у селі, серед простого люду, в гурті однолітків-селян, чуючи рідну українську мову. Змалку захопився складанням віршів, а поетом, власне, став уже під час навчання в Харківському університеті.

Студента-математика Пилипа Морачевського приохотив до віршування його родич Іван Кульжинський – літературознавець і етнограф родом із Сумщини, який написав твір «Малороссийская деревня», що мала значний вплив на ранню творчість Миколи Гоголя. Це він, Іван Кульжинський, передав кілька поезій Морачевського професорові Іванові Срезневському, який і надрукував їх у журналі «Украинский альманах».

Після закінчення університету Пилип Морачевський працює вчителем математики у повітовому училищі в Сумах. На нього має великий вплив професор Кульжинський. Він змушує Морачевського після дворічної праці вчителем математики скласти іспитовому комітетові Харківського університету екзамен із російської словесності й одержати звання вчителя-словесника. Після цього вони вдвох їдуть до Луцька і працюють до 1835 року у місцевій гімназії: Кульжинський – директором, Морачевський – учителем.

Коли ж російський уряд оголосив цей край «исконно русским», їхні шляхи розійшлися назавжди: Морачевський дедалі більше прихильється до українства, Кульжинський же, почавши зі змагань з польською культурою, закінчить сповненими ненависті й зневаги публічними виступами проти української мови та літератури.

Пилип Морачевський переїздить до Кам'янця-Подільського, де працює спершу старшим учителем, а згодом інспектором. Після 1849 року і аж до своєї відставки 1859 року Морачевський був інспектором Ліцею князя Безбородька і ніжинської гімназії [1].

Учні глибоко шанували свого вчителя. «Перед П.С.Морачевським, – згадував тодішній студент, а згодом відомий письменник Олександр Кониський, – інспектором у нас був Ієропес; він пам'ятний тим, що займався спеціально биттям гімназистів. Між нами твердо трималась така думка, що Ієропес не в змозі обідати, якщо не випоре двох-трьох учнів. Після Ієропеса П.С.Морачевський нам дуже сподобався, хоч ми і кепкували над ним. Дійсно, він був доброю і хорошою людиною і обходився з нами по-людськи. Одне було в ньому неприємне: як піде по квартирах і знайде у кого-небудь із гімназистів чи студентів вірші малоросійські, особливо Шевченка, так і конфіскує. А між тим, буваючи часто у Морачевського, я постійно заставав його в кабінеті за роботою: він щось писав і часто рився в Біблію слов'янській і латинській; це й були його заняття з перекладу Святого Писання на малоруську мову» [2]. Дослідники вважають, що, вилучаючи твори Шевченка, Морачевський хотів таким чином уберегти ліцеїстів від можливих неприємностей.

Пилип Морачевський був людиною наївною, щирою та нелукавою. Не може бути навіть сумнівів щодо його цілковитої поаяльності та законслухняності. Навіть більше – якщо проаналізувати поетичні твори Морачевського, то виявиться, що вони просто-таки переповнені вірнопідданицькими пассажами. Для прикладу достатньо навести цитату з його вірша на смерть Миколи І («18 февраля 1855 року»):

*«Тихо, любо, красно всюди,
В нас було за нього...
О, не було на цім світі
Царя ще такого!»* [3].

До речі, Пилип Семенович часто відгукувався віршами на актуальні політичні події (в творчому доробку були й ода на коронацію Олександра II, й ціла поема про Кримську війну 1853–1855 років). У його творчості годі шукати не те що якихось прямих інвектив на адресу влади (як у Шевченка, наприклад), а навіть якихось найменших натяків на «малорусский сепаратизм».

Те ж саме стосується й служби по відомству народної освіти. Пішов у відставку в листопаді 1859 року, маючи чин колезького радника та декілька нагород (орден Св. Станіслава 2 ступеня,

бронзову медаль на Андріївській стрічці, а також знак відзнаки за 25 років бездоганної служби). «Стандартність» життєвого шляху та служби, відсутність контактів з українофільськими колами того часу здивувала на початку ХХ ст. історика Ореста Левицького, котрий намагався знайти якусь «прогалину», «білу пляму» в біографії Морачевського. Проте, вивчивши обставини винесення єдиної за всі роки служби догани Пилипу Семеновичу, він дещо розчаровано написав редактору «Киевской старины» Володимирі Науменку: «Простите, что невольно ввёл Вас в заблуждение: мне помнилось, что донос на Морачевского был серьёзнее». Згаданий донос стосувався не політики, а всього-навсього прогулювання групою викладачів занять. До речі, на відміну від інших, згаданих у доносі осіб, Морачевський в нібито пропущений день просто не мав уроків...

На тлі такої дисциплінованості та законслухняності не викликало особливих підозр «хобі» вчителя – українське слово. Поетичні вправи «на малорусском наречии» в Російській імперії не заборонялися і вважалися такою собі «забавной безделушкой». Тим більше, коли, як уже згадувалося, вони були витримані в ультрапатріотичному «общерусском» руслі.

Те саме можна сказати й про роботу над словником української мови – у 1853 році Морачевський подав на розгляд Імператорської академії наук «Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию». Адже збір етнографічного матеріалу було дозволено, а нюанси (збирання пісень не зовсім те саме, що підготовка словника) не помічалися тими, хто мав слідкувати за непоширенням «украинофильских идей». Певно, робота над словником і підштовхнула Морачевського до ідеї перекласти Євангеліє.

Таким чином, до моменту отримання в Святійшому Синоді пакунку з перекладом Євангелія Морачевський не був відомий ані III Відділенню, ані тій невеличкій групці українофілів, за діями яких це саме відділення пильно слідкувало. Можна припустити, що саме це дозволило перекладачу спокійно зробити свою роботу. Якби переклад почав робити хтось із колишніх кирило-мефодіївців – за цим би одразу було знайдено насамперед політичний підтекст і реакція «вищих сфер» була б куди більш жвавою та різкою.

А от підстав підозрювати Пилипа Морачевського в тому, що він діє з якихось політичних чи «сепаратистських» міркувань, не було. Так само, як і шансів у перекладу бути надрукованим. Розуміючи це, він вирішує отримати підтримку впливових діячів Церкви [4].

Восени 1860 року П.Морачевський надіслав переклад українською мовою Євангелій від Матфея й від Йоана до митрополита Петербурзького Ісидора, з яким був особисто знайомий під час служіння Ісидора на кафедрі архієпископа Чернігівського. Морачевський у листі до митрополита писав, що Україна, мовою якої говорять 12 мільйонів православних християн, досі не має своєю мовою навіть Євангелія, у той час, як інші християнські народи мають своєю мовою цілу Біблію. А між тим «високі божественні істини, що їх зо всією простотою, ясністю та теплотою євангельської науки висловлено рідною, цілком зрозумілою для кожного мовою, з якою зливаються всі розуміння й думки народу, осяяли б темний розум ясним та спасенним світлом віри та вплинули б на хистку моральність народну швидше, певніше та глибше, ніж усі вчені пояснення». Морачевський просив у митрополита благословення на свій труд перекладу та на видання його. Митрополит Ісидор у листі від 14 листопада 1860 року повідомив Морачевського: «Після приватної наради з членами Св. Синоду повідомляю Вас, що переклад Євангелія, зроблений Вами чи ким-будь другим, не може бути

Розділ експозиції Музею рідкісної книги НДУ імені М.Гоголя, присвячений П.С.Морачевському

допущений до надрукування». Як видно, митрополит навіть не вніс порушеного питання про друк Євангелія українською мовою на формальне засідання Синоду [5].

Морачевський удруге звертається до Ісидора з проханням, тому що «... этот труд мой я считал делом столько полезным, сколько и богоугодным: и поэтому мне приятно будет, по крайней мере, оставить его детям моим на память обо мне как видимый знак моего благословения, которым буду просить им благословения Божьего».

Відхилений рукопис повернули поштою в день смерті дружини – 15 квітня 1861 року. Про цей фатальний збіг свідчить і власноручний надпис Морачевського на тому листі.

Проте Пилип Морачевський не опускає рук, і 16 листопада 1861 року переклад усіх чотирьох Євангелій було закінчено, виправлено й переписано начисто. Що робити, як бути? Як надрукувати?

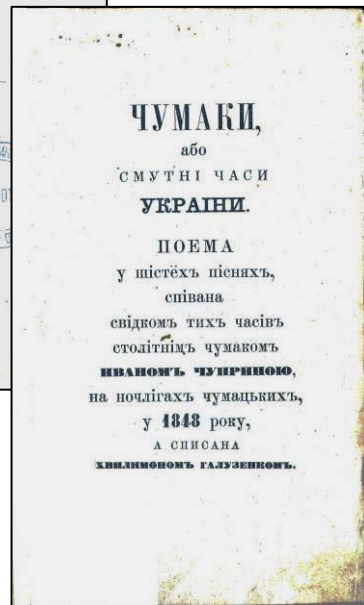
Щойно було скасовано кріпацтво. Виходить царський маніфест про волю, звісно, російською мовою. Люди в ньому мало що розуміють. Як писала Софія Русова, «... у деяких селах грамотний припадав на 130 жителів. Нікому було «Положение о крестьянах» прочитати. Приміром, почне священик чи писар читати: «Осени себя крестным знамением православный народ». Люди слухають затамувавши подих і безнадійно переглядаються: «Що воно там про сіно говорить?» Отож, 15 березня 1861 року цар розпорядився перекласти «Положение о крестьянах» українською мовою. За цю працю взявся Пантелеймон Куліш.

...9 вересня 1861 року Його Імператорська Величність видає указ про дозвіл священикам Полтавської духовної консисторії виголошувати проповіді українською мовою. Дивовижно... Але політика «батога и пряника» в Росії була доволі дієвою. Відкривали недільні школи, були частково амністовані члени Кирило-Мефодіївського братства.

Тож Пилип Морачевський розраховує на підтримку з боку Академії наук. Переклад Євангелія рецензують академіки І.І.Срезневський, О.В.Никитенко, видатний російський славіст-філолог О.Х.Востоков (який був першим видавцем Остромирового Євангелія (1843) – найдавнішого датованого східно-слов'янського рукопису, найважливішої староцерковної пам'ятки, написаної в 1056-1057 рр. для новгородського посадника Остромира дяком Григорієм). Рецензія академіків була більш ніж схвальною. [6]

Проте у будь-якому разі в Російській імперії останнє слово у подібних справах лишалося за Синодом – книги Св. Письма не могли виходити не лише без дозволу, але й мали друкуватися виключно в Синодальних друкарнях. Синод доручив розглянути переклад з богословської точки зору архієпископу Калужькому Григорію (Миткевичу), шефові жандармерії Долгорукову та Київському генерал-губернаторові Анненкову.

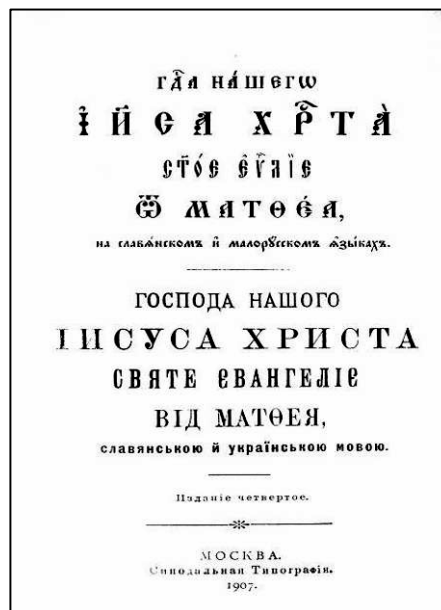
В.Науменко у своїй статті «П.С.Морачевський і його літературна діяльність» описує розгляд перекладу архієпископом Григорієм так: «Про цей момент у долі рукопису П.С.Морачевського ми одержали деякі цікаві подробиці від родича його С.І.Кониського, які й повідомляємо тут. С.І.Кониський, живучи на початку 60-х рр. у Петербурзі, познайомився з сім'єю І.І.Срезневського. Дізнавшись, що в Академії Наук отримано переклад Євангелія малоросійською мовою, він відправився до І.І.Срезневського і від нього дізнався, що для розгляду перекладу призначена особлива комісія. Срезневський захоплювався перекладом і стверджував, що це один з кращих перекладів Євангелія слов'янськими наріччями. Він же повідомив, що Академія працює Морачевського передала у Св. Синод. Синод переслав переклад Калужькому архієпископу Григорію (у миру Микола Миткевич), уродженцю Чернігівської губернії. За допомогою знайомих С.І.Кониському вдалося дізнатися від домашнього лікаря архієпископа Григорія, яке враження на нього справила

Автограф П.С.Морачевського в Музеї рідкісної книги НДУ імені М.Гоголя

Свято-Введенська церква в с.Шняківка, біля якої поховано П.С.Морачевського.

Титульна сторінка 4-го видання Євангелія від Матфея українською мовою в перекладі Пилипа Морачевського, 1907 р.

передана йому на розгляд праця П.С.Морачевського. Виявилось, що архієп. Григорій, який багато років не чув рідної мови, почавши читати Євангеліє в перекладі малоросійською мовою, розплакався від радості і зі сльозами зустрів лікаря, свого земляка: «Ось ідіть подивіться, яку Бог послав мені радість на чужині!». Вони разом читали цей переклад і захоплювалися ним. Переклад повернений був у Св. Синод із самим прекрасним відгуком, як свідчить С.І. Кониський зі слів лікаря».

Проте на думку кандидата історичних наук А.Стародуба, в Синоді чудово розуміли, що рішення у цій конкретній справі знаходиться поза сферою їхньої компетенції, і тому, швидше, імітували розгляд перекладу, аніж робили його насправді. І владика Григорій довго зволікав з відповіддю, явно очікуючи від Синоду вказівки, якою вона (відповідь) має бути. Потім, коли справа вже була вирішена і обер-прокурор Ахматов наказав повернути рукопис без будь-якого відгуку, він, проявивши «ініціативу», все ж оцінив переклад, зрозуміло, негативно: «Кроме того, что во многих местах не соответствует подлиннику, вообще написан языком низшей сферы малороссийской и заключает в себе правописание новое, необычное для самих малороссов, незнакомых с новомодными выдумками грамотеев и поему могущее затруднить чтение» [4]...

Більшість дослідників схиляються до думки, що достовірнішим можна вважати свідчення В.Науменка, опубліковане 1902 року, тим більше, що прізвище архієпископа Григорія було Миткевич, а дружиною П.Морачевського була Ганна Миткевичева. Цікаво, чи не було між ними родинних зв'язків?

Як аргумент на користь того, що на дозвіл Синоду можна було б очікувати, наводиться той факт, що протягом 1850-х – початку 1860-х рр. Синод дозволяв друк проповідей «на малорусском наречии» священника Василя Гречулевича, дозволив надрукувати «Священну історію» Степана Опатовича. Однак між дозволом на друк проповідей на «наречии» та санкцією на друк Святого Письма – принципова різниця. Проповідувати допустимо й на діалекті, а наявність української Біблії була рівнозначна визнанню окремішності й української мови, й українського народу [7].

А налякані анонімками, що надійшли на їх адреси, шеф жандармів Долгоруков і генерал-губернатор Анненков в один голос заявили, що Євангеліє в перекладі Морачевського є «книгою опасною и вредною».

Дослідник творчості П.Морачевського Василь Шендеровський переконаний: саме Євангеліє в перекладі Морачевського та вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла України...», який згодом став державним гімном, були поштовхом до проголошення царським урядом циркуляра від 8 липня 1863 року № 394 (відомого в історії, як Валуєвський) про заборону друкувати книги «малоросійською» мовою та згодом Емського указу 1876 року [8].

Тож сподіватися Морачевському побачити свою працю надрукованою було марною справою. Але він не полишає праці, перекладаючи, окрім Євангелія, ще й «Діяння Апостолів», «Апокаліпсис», «Псалтир», укладає курс «Священної історії» для училищ і народних шкіл. Головним девізом ученого були такі слова: «Все минеться, лише правда зостанеться». Коли відчув, що доживає віку, всі свої

твори надіслав до Академії наук на зберігання до ліпших часів. Пилип Морачевський так і упокоївся 26 вересня 1879 року, не дочекавшись друку своїх перекладів Св. Письма.

Зрушити справу видання Св. Письма живою українською мовою стало можливим тільки на початку ХХ ст., у зв'язку з наростанням визвольного громадського руху в Росії, підсиленого невдачами Росії у війні з Японією 1904-05 рр. Уряд змушений був іти на поступки громадським вимогам щодо політичних і соціальних реформ у державі. При Комітеті Міністрів було організовано «Особое Совещаніє» під головуванням С.Ю.Вітте для обговорення і розробки проектів реформ. У цей час українці теж усе послідовніше починають домагатися відміни обмежень українського слова та відкриття українських шкіл. Тоді ж у Петербурзі до Комітету Міністрів подано було від «Благодійного Товариства видання дешевих і корисних книг» (під такою назвою українська діаспора в Петербурзі мала свою організацію) петицію про зняття цензурних заборон з українського слова взагалі і, зокрема, щодо українських перекладів Св. Письма.

До справи видання Св. Письма українською мовою уважно поставився С.Ю.Вітте, який на засідання Комітету Міністрів, в якому мала розглядатися ця справа, запросив Президента Академії наук великого князя Костянтина Костянтиновича і митрополита Петербурзького Антонія (Вадковського) як Первоприсутнього члена Синоду. Великий князь Костянтин Костянтинович, людина високоосвічена і глибоко релігійна (поезії його, пройняті релігійним характером, друкувалися і широко відомі з ініціалами К. Р.), першим подав на засіданні свою думку про потребу видання для українського народу Св. Письма його рідною мовою, що служить одночасно піднесенню й загальної культури. Митрополит Антоній, ієрарх широких поглядів, якого реакційні церковні кола тих часів осуджували за «уступчивість», заявив, що православна церковна влада може в даному питанні стояти тільки на засаді, заповіданій Христом апостолам: «Йдіть же і навчайте всі народи»... (Мтф. XXVIII, 19) [9].

Здається, таке рішення прийняли ще й тому, що за два роки до того у Відні вперше було надруковано українською мовою Святе Письмо у перекладі Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя та Івана Нечуя-Левицького, яке нелегально проникало на терени Російської імперії. А ще, можливо, як писав М.Комаров, «переклад Морачевського і не міг зовсім загубитись, бо чимало земляків мало вже той переклад переписаний...» [10].

Отож, імператор 25 лютого, в день народження Тараса Шевченка (за старим стилем), затвердив постанову Ради Комітету Міністрів про зняття заборони на друк українського Євангелія... І Синод благословляє друкувати Євангеліє у перекладі Морачевського в Московській синодальній друкарні. Основним текстом при підготовці до друку став текст П.Морачевського, oprч котрого використали матеріал з українських перекладів П.Куліша і перекладу Євангелія, зробленого і надісланого Синоду в 1903 році М.Лободовським. Редактором перекладу Синод призначив 12 березня 1905 року єпископа Кам'янець-Подільського Парфенія (в миру – Памфіл Левицький, українець із Полтавщини), який організував у своєму місті кафедральному спеціальну перекладацьку комісію в складі протоієреїв Є.О.Сіцінського, К.Старинкевича, смотрителя Кам'янецького духовного училища А.З.Неселовського, учителя Кам'янецької жіночої духовної школи Н.І.Бичковського, М.Савкевича та С.Іваницького. Це були переважно богослови з Київської Духовної Академії. Головна праця велася протоієреєм Є.О.Сіцінським, який готував текст до зачитування на засіданнях комісії під головуванням єпископа Парфенія. Крім Подільської комісії над редакцією тексту українського перекладу працювали інші вчені: П.І.Житецький та Орест Левицький в Києві, професор Петербурзької духовної академії Н.І.Сагарда. Для філологічної та правописної редакції перекладу утворено було Комісію при Академії наук у Петербурзі, яка й здійснила остаточну редакцію перекладу. До складу цієї комісії під головуванням академіків О.Шахматова і Ф.Корша входили академіки Ф.Фортунатов і П.Коковцев та члени української діаспори в Петербурзі професори Ф.Вовк, О.Т.Лотоцький, протоієрей А.Падалка, О.Русов, П.Саладиллов, М.Славинський і П.Стебницький. Академічна комісія, за свідченням О.Лотоцького, працювала два роки і переглянула, в основному, текст перекладу Євангелія від Луки та Йоана; тексти Євангелій від Матфея і Марка надруковано 1906 року без попереднього перегляду Академічної Комісії. Всі Євангелія були надруковані з благословення Синоду в Московській синодальній друкарні у 1906-11 рр. слов'янською і українською мовами. Спочатку навесні 1906 року надруковано Євангеліє від Матвія, а згодом й інші. Перший наклад – 5 тис. примірників – розійшовся миттєво, в червні додруковано ще 10 тис., а в жовтні – ще 20 тисяч. Фантастичний, як на той час, тираж! Євангеліє від Іоанна вийшло вже 1911 року. М.Комаров писав, що коли в храмі у Кам'янці-Подільському на Великдень уперше зачитали Святе Письмо українською мовою, люди розгубилися, а потім почали плакати від радощів, що почули слово Боже рідною мовою.

Цікаво, що передані Морачевським на зберігання до Академії наук примірники рукописів за дивних обставин загубилися, і коли в 1900 році знову було піднято питання про друк, то довелося шукати копії, котрі збереглися у родині перекладача. Видання, здійснене протягом 1906–1911 рр. (майже через 30 років після смерті автора) було зроблено на основі примірника, надісланого до Академії його онуком.

Зазначимо, що було надруковано суттєво відредагований варіант перекладу, що й стало однією з причин відмови з боку Св. Синоду у виплаті нащадкам Морачевського авторської винагороди. До такої думки схилилися і рецензенти видання. Наприклад, Олена Пчілка написала, що «текст перекладу Морачевського, наскільки він нам звісний, поніс велику зміну і трудно було б тепер сказати, хто єсть автором українського Євангелія» [11].

Так чи інакше, те, що на перекладі не було зазначено ім'я Пилипа Морачевського, навряд чи можна визнати справедливим. Так само, як і другу частину прохання представника спадкоємців Пилипа Семеновича, який у жовтні 1914 року просив вищу духовну владу про «приведение в надлежащий приличествующий вид храма, построенного в селе Шнятовке, Нежинского уезда, Черниговской губернии, во имя Введения во Храм Пресвятыя Богородицы и об увековечении памяти переводчика Святого Писания Ф.С.Морачевского путем постановки скромного памятника на его могиле при той же церкви». Але й це не було виконане [12].

Щодо подальшої праці над виданням Святого Письма Нового Заповіту українською мовою в дореволюційні часи, то як зазначає проф. О.Лотоцький, незважаючи на прохання Президента академії наук, великого князя Костянтина Романова до архієпископа Парфенія продовжити працю, поставивши на чергу видання Діянь Апостольських, той, незважаючи на свою попередню позицію в цій справі, не зважився стати проти течії, що повіяла з міродайних верхів синодальних.

Течія, про яку каже проф. О.Лотоцький, на самі верхи синодальні йшла від загальної реакції в політиці російського уряду, коли знову повернулися нелегкі часи й для всього українства.

Що стосується Євангелій, то після першого видання протягом 1906–1911 рр., до першої світової війни 1914 р. були нові синодальні видання українського Євангелія як з текстом слов'янським, так і без нього, в одному українським перекладі [13].

Згодом цей переклад перевидавався протягом визвольних змагань 1917–1921 рр. За доби Української Центральної Ради розпорядженням Всеукраїнської Православної Церковної Ради Євангеліє було допущене для використання в богослужінні УАПЦ. Також цей переклад почав використовуватись у Польській Автокефальній Православній Церкві. За одним свідченням, у 1936 році Св. Синод Православної церкви Польщі видав Євангеліє в редакції архієпископа Парфенія як велику Напрестольну. Інше джерело вказує, що з благословення митрополита Діонісія дещо відредагований переклад П.Морачевського було видано у Варшаві 1939 року кириличними літерами. Патріарх Мстислав, перебуваючи в Канаді, організував фототипічний передрук цього видання (1939 р., Варшава) в 1948 р., а потім здійснив ще один передрук у С.Бавнд Бруку, США, 1966 року. Ці видання і до сьогодні використовуються під час богослужіння УПЦ в США [14].

Сайт «Слов'янська Біблія» вказує, що в 1988 році нова виправлена редакція тексту (1906–1911 рр.) була видана в Україні з благословення Патріарха РПЦ Пимена, перевидана в Луцьку 2005 року [15].

Крім перекладацької роботи, є у творчому доробку Пилипа Семеновича і поетичні твори, але більшість із них залишилась у рукописах і надрукована не була. З детальним переліком творів П.Морачевського можна ознайомитись у статті Б.Шевеліва «Чумаки» Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми», яка подана в збірці творів П.Морачевського під упорядкуванням П.Хропка і Ф.Кейди. Там же надруковані такі твори: «Чумаки, або Україна з 1768 року: поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких у 1848 році», «До чумака, або Война янгло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках», «Пісня нашому цареві», «18-те февраля 1855 року», «20-те февраля 1855 року», «Первое мая».

У поемі «Чумаки» П.Морачевський описує і Ніжин. Ось так, наприклад, звертаючись до дружини:

*«Ти ж казала, пригорнувшись
До мене близенько,
Що в Ніжині, в ріднім краю,
Не знатимеш горя,
Будеш рада, веселенька,
Як рибонька в морі...
Отже, ми і в ріднім краю...
Чого нам ще треба?
Колись, як ще на чужині
Блукали, серденько, –
Глянь у вікно... полюбайся
На українське небо!
Ніжин весь перед очима
Бач який широкий!
От і лицей наш біліє
Пишний та високий!...»*

Наведемо ще такий опис рідних поетові місць:

*«... Над Ніжином місяць світить,
Мов лампа в світлиці,
Місяць ясний, український,
Повний, білолиций.
Хрести церквів в його злоті
Горять, червоніють,
Кругом хати та будинки
З садами світліють.
Остер-річка край берегів
Ряскою повита,
Блищить, як скло, його світлом
Вся зверху залита.
І над нею Безбородський
Будинок ліцея
З широким двором і з садом
Так пишно біліє.
Тихо, нічого не чує,
Хоч би яку пташку;
Тільки часовий лицейський
Стука в калаташку,
Тільки пісня українська
Здалека несеться,
І серденько їй в відповідь,
І мліє, і б'ється...» [16]*

Увагу американських учених діяльність Морачевського привернула вже давно. У Пенсільванському університеті надруковано кілька праць про життя сподвижника. Нині про Морачевського згадали й у нашій країні, адже на 2006 рік припали дві круглі дати, пов'язані з його життям та творчістю: двохсотліття від дня народження та сторіччя публікації перекладеного ним Євангелія. Відомий поет та голова Українського фонду культури Борис Олійник переконаний: важливо, аби ім'я Пилипа Морачевського увійшло до «діючого корпусу духовних предтеч, бо його праця доводить, що ідея українства природна, вона виходить ще з генетичного коду». А Василь Шендеровський вважає, що про перекладача повинні знати не лише шевченкознавці та патріотичні ентузіасти. Він упевнений: постать Пилипа Семеновича така вагома, що потрібно видати книгу про нього, встановити меморіальні дошки в містах, де він жив та працював [17].

Якщо царська влада після першої російської революції 1905 року спромоглася видати хоча б Четвероевангеліє в перекладі Морачевського, то значно гірше обійшлася з пам'яттю про П.Морачевського радянська влада. Мало того, що більшовики знищували церковні книги; вони в 30-х рр. ХХ ст. розібрали і сам Введенський храм у с.Шняківці і навіть зрівняли з землею всі поховання на цвинтарі біля церкви, в тому числі – і могилу Пилипа Семеновича Морачевського.

Але підтвердилася правдивість слів, які були головним девізом ученого: «Все минеться, лише правда зостанеться». І ось 4 грудня 2006 року сталася видатна подія для всіх православних українців: з ініціативи Ніжинського благочиння Української Православної Церкви Київського Патріархату та місцевого осередку Товариства «Просвіта» ім. Т.Шевченка вперше після тривалої перерви відслужено панахиду на місці, де стояла церква, біля котрої поховано П.Морачевського – першого перекладача Нового Заповіту українською мовою. Нарешті на місці, де протягом десятиріч була пустка і ніщо не нагадувало ні про церкву, ні про видатну людину, що там була похована, постав великий дубовий хрест з пам'ятною дощечкою.

Особливо святковою ця подія була і для нащадків П.Морачевського, і для жителів маленького села Шняківка. Як відзначила одна з нащадків Пилипа Семеновича Тетяна Іванівна Котенко, котра з радістю приїхала з Києва вшанувати пам'ять свого великого родича, в цьому є промисел Божий: нащадки Морачевського давно збиралися відвідати с.Шняківку і поставити на могилі славного предка хоча б скромний хрест. І ось, як говорить Тетяна Іванівна, Господь послав велику радість: із Ніжина зателефонували представники Української православної церкви Київського патріархату, і запросили 4 грудня помолитися на могилі Пилипа Семеновича. Виявилось, що і хрест уже встановлено стараннями громади. На пропозицію вшанувати пам'ять видатного земляка відгукнулися Ніжинська райдержадміністрація, Ніжинська райрада, сільський голова с.Шняківки. З їх допомогою виготовлено та встановлено дубовий хрест, знайдено автобус, який доставив до Шняківки всіх бажаючих, хто хотів ушанувати пам'ять Пилипа Морачевського. А священики Ніжинського благочиння УПЦ КП, очолювані прот. Олександром Морозовим, відслужили панахиду біля хреста.

Важливою ця подія була і для селян: як вони самі говорили, не кожен із них і знав до цього дня, що в їхньому селі похована така видатна людина, яка стільки багато зробила і для України, і для української церкви, і для української літератури. Адже протягом сімдесяти років на цьому місці був звичайнісінький пустир. Важливу ініціативу висловив і сільський голова: у Шняківці є вулиця Пролетарська, де проживав П.Морачевський, і він збирається поставити на сесії районної ради питання про перейменування її на вулицю Пилипа Морачевського. Хрест, який земляки поставили в Шняківці, вже огорожено. В сільському музеї Шняківки планують зробити експозицію, присвячену П.Морачевському. Прошли науково-практичні конференції в Чернігівському історичному музеї та в Українському фонді культури (м.Київ).

Але найголовніше – це наша пам'ять про видатного земляка і довершення його справи: адже авторські рукописи перекладу Нового Завіту, здійсненого Пилипом Морачевським, які не зазнали редакторського втручання синодальної комісії і збереглися в архівах Києва та Санкт-Петербурга, вже підготовлені до друку. І треба лише знайти мецената, який допоможе їх видати. Залишається нез'ясованим, чи збереглися його переклади Послать Св. Апостолів.

Можливо, на сьогодні вже існують більш досконалі переклади Святого Письма українською мовою. Але праця Пилипа Морачевського, беззаперечно є пам'яткою духовної історії нашого народу, і саме тому її видання потрібне не тільки для бібліотек і музеїв, але і для всіх українців.

Примітки

1. Козирський В., Шендеровський В. Духовний подвиг Пилипа Морачевського (до 200-річчя від дня народження) // Дзеркало тижня – 2006. – № 30 (609) – 5-19 серпня.
2. Науменко В. Ф.С.Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – 1902, – Т. XXIX. – Ноябрь. – С. 174.
3. Пилип Морачевський. Твори [упоряд. текстів, авт. передм. та допов. прим. : П.Хропко, Ф.Кейда.] – К. : Логос, 2001. – С. 245.
4. Стародуб А. Євангеліє та циркуляр: переклад Четвероевангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 року [електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://sian-ua.info> (сайт «Високий Вал»).
5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. 3., – С. 295-300.
6. Самойленко Г.В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1999. – С. 71
7. Козирський В., Шендеровський В. Вказ. праця // Дзеркало тижня – № 30 (609).
8. Корнійчук О. «Все минеться, лише правда зостанеться...» // Хрещатик – 2006. – № 145 (2940). – 4 жовтня.
9. Власовський І. Вказ. праця, С. 295-300.
10. Оксана Корнійчук О. Вказ. праця // Хрещатик – № 145 (2940).
11. Комаров М. П.Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. – Одеса, 1913.
12. Олена Пчілка. Євангеліє – українською мовою (в новому тексті) // Рідний край. – 1906. – № 41.
13. Власовський І. Вказ. праця. – С. 295-300
14. Стародуб А. Право власності на літературну спадщину Пилипа Морачевського і видання Святійшим Синодом українського перекладу Четвероевангелія // Праці XIII Міжнародної наукової конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 20-22 травня 2003 року). – Кн.1. – Львів, 2003. – С. 544-547
15. Архієпископ Ігор (Ісиченко). Переклад Біблії і процеси релігійної самоідентифікації українців у XX ст.: доповідь на науковому семінарі Східного інституту українознавства імені Ковальських і кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Харків, 30 травня 2003 р.
16. Пилип Морачевський. Твори. – С. 245
17. Козирський В., Шендеровський В. Вказ. праця // Дзеркало тижня – № 30 (609).

Панахида на місці поховання П.Морачевського в с.Шняківка 4 грудня 2006 р.

Відкриття меморіальної дошки П.С.Морачевському в с.Шестовиця, 26 листопада 2007 р.

У Шняківці

На Морачевщині щетиниться стерня,
А на стерні кільцем, немов рідня,
Сидять і дивляться на мене земляки...
Повчати їх, звичайно, не з руки,
Та все ж питаю: «Чом забудьки ми?»
І кажуть земляки, що їм болить,
Коли надійде просвітління мить,
Що не дають розпрямитись горби
У душах... І втрачаємо скарби...
О Шняківко! Постала чітко, зримо.
Бо й я колись не раз проходив мимо
І верб розкішних, і рясних садів,
І мимо цього імені святого,
Збагнуть яке достоту не зумів.
А Морачевський – України син,
В чиєму серці сяє злotosинь,
Яке пекли, не тьмарячи краси,

І чумаки, і смутні часи,
Як і мені печуть, немов отрута,
І наші чвари, і сучасна смута.
Доймає думка чиста, світанкова:
Не порятує нас одне лиш СЛОВО.
До Слова треба розуму і хисту,
Щоб наближалась далеч промениста.
Нам Морачевський указав Дорогу,
Покликавши на допомогу Бога –
Євангеліє барвами заграло,
Сипнуло іскри Господа кресало,
І відтоді не гасне віри трут,
Усіх благословляючи на труд
Во благо вічне матері-України,
Яка чекає сонячної днини...
То ж пам'ятай, сьогоднішня сім'я,
Високе Морачевського ім'я!

В'ячеслав РИНСЕВИЧ,
старший науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства НАН України

Гетьман Іван Брюховецький Історичний нарис

Сумнозвісні часи Руїни тісно пов'язані з діяльністю таких колоритних осіб як Іван Мартинович Брюховецький, керовані владолюбством, вони енергійно йшли до влади, до пори до часу не дуже замислюючись, чого це буде коштувати їм, а надто, якою буде їхня спадщина для України.

Довгий час, належачи до оточення козацьких правителів Гетьманщини, Іван Брюховецький перебував у тіні інших, активніших та заслуженіших претендентів на владу. Невідомо навіть, де він народився, але виходячи з усього, що свідчить про його життя, з великою долею вірогідності можна припустити, що походив цей честолюбний діяч з України, та й сам Брюховецький ніколи не відокремлював себе від українського народу. Навряд чи як джерело щось важить відверто ворожа і неправдива характеристика, надана Брюховецькому лівобережним гетьманом Якимом Сомком, який запевняв, що, знаходячись в оточенні Б.Хмельницького, той не мав відношення до козацької служби (що було неправдою) та ще й обізвав його при цьому «полу ляхом» [1], а між тим це скомпоноване Сомком прізвисько подається як штрих біографії Брюховецького в енциклопедії Брокгауза й Ефрона. Що стосується його дати народження, то козацький літописець Самійло Величко наводить епітафію, в якій стверджується, що в понеділок 7 червня 1668 року, коли Брюховецький був вбитий, гетьману минуло сорок п'ять років, з чого виходить, що народився він у 1623 році, сумніватися у цій звістці загалом ніяких підстав немає, принаймні невідомі факти, які це заперечують.

Імовірно, як слушно помітив ще В.Антонович, перша згадка про Брюховецького, до того ж саме на козацькій службі, з'являється 1649 року, коли як «Іванець Хмельницького» він був записаний серед козаків гетьманської Чигиринської сотні у сорокатисячному козацькому реєстрі, складеному за умовами Зборівської угоди старшинами гетьмана Б.Хмельницького. Як правило, береться на віру твердження Величка, що Брюховецький за часів Б.Хмельницького займав становище старшого слуги [2]², твердження досить невизначене, адже Величко у тому ж місці свого літопису такий самий статус встановлював і за іншим майбутнім гетьманом – Петром Дорошенком, при тому, що принаймні вже в квітні 1657 року Дорошенко обіймав посаду прилуцького полковника, яку за умов очевидної конкуренції, з боку досвідчених бойових командирів Б.Хмельницького, навряд чи міг зайняти колишній

слуга. До певної міри й статус Брюховецького, що належав до числа дипломатів Б.Хмельницького, був також досить високим, щоб вважати його простим, хоч і старшим слугою, як прозвано його у літописі Величка. Зрештою однозначно невідомо, яке значення вкладалося Величком у подібну службову характеристику Брюховецького, адже вірогідно, що службовці, які забезпечували виконання волі гетьмана – фундатора Гетьманщини, знаходячись при його особі, розглядалися гетьманом саме як гетьманські слуги, а не у значенні підручних служок, як пізніше стали сприймати таких осіб. Властиво така категорія службовців, як гетьманські слуги, відома за багатьма актами другої половини XVII століття, яким гетьмани довіряли серйозні доручення (проведення розмежування земель різних суб'єктів власності, встановлення адміністративно-територіальних кордонів, розгляд судових справ і т.д.), мала бути добре знайома Величкові, і в подібному значенні в даному випадку він й міг її використати. Невідомо також, де Брюховецький отримав освіту, хоч не виключено, що він міг її здобути самотужки, проте очевидно й те, що був він людиною письменною, і такою, що вміла апелювати до логіки, цікавилася історією та мала православне виховання.

На здібності Брюховецького, як людини придатної для дипломатичних місій, звернув увагу той же Богдан Хмельницький, який відправив його послом у Трансильванію. М.Грушевський, повідомляючи про від'їзд Брюховецького до трансильванського князя Ракоція, прозиває його «один з гетьманських дворян без якої-небудь військової ранги». З таким невизначеним статусом він відбув з Чигирин до Трансильванії, везучи лист гетьмана від 10 квітня 1656 року, що повинен був закласти підвалини українсько-шведсько-трансильванського союзу. Посольство Брюховецького розмістили у замку Раднот, наприкінці травня – на початку червня Ракоцій провів з послом переговори стосовно зазначеного союзу, наслідком яких стало вирадження князем до Гетьманщини трансильванського посольства, очоленого Францем Шебеші. Посол Ракоція мав остаточно узгодити деталі проєктованої спілки і був відправлений до Чигирин слідом за Брюховецьким, який повернувся до Хмельницького [1].

Надалі Брюховецький фактично зникає з поля зору української політики і з'являється вже як представник інтересів сина померлого гетьмана Богдана Хмельницького – Юрія, що було пов'язано зі спробою останнього повернути собі гетьманський уряд, який після смерті його батька у нього відібрав Іван Виговський. Якщо беззастережно сприймати свідчення з літопису Самовидця, то саме завдяки переконливості Брюховецького, якого Юрій відправив на Запорозьку Січ представляти свої інтереси, запорожці підтримали намагання сина Хмельницького повернути собі гетьманську булаву. Щоб перетворити анемічного нащадка Богдана Хмельницького у прапор, під яким консолідувалися усі невдоволені Виговським, треба було мати неабиякий ораторський хист (яким зрештою Брюховецький володів), а слідом за запорозькими козаками Юрія, як прийнятного кандидата в гетьмани, визнали й козаки правобережних полків, серед них і такі відомі полковники як Іван Богун, Григорій Лісницький та інші, що ще не так давно до цього часу (серпень–вересень 1659 року) трималися Виговського, і авторитет яких перед козацтвом міг би дозволити їм самим розраховувати на гетьманство під час його падіння. Як наслідок, Юрій Хмельницький, практично за відсутності будь-якої конкуренції, був проголошений правобережним козацтвом гетьманом на раді під Германівкою 11 вересня. А 26 вересня, коли Виговський був змушений віддати свої гетьманські відзнаки представникам Війська канівському і миргородському полковникам І.Лизогубу та Г.Лісницькому, тобто вже й сам відмовився від влади, Військо так само одностайно передало Хмельницькому бунчук і булаву колишнього гетьмана. Цим завершилася політична комбінація, яка на той час влаштувала всіх, і яку, очевидно, розпочав саме Брюховецький (що збігається й з тим, що із Запорозької Січі він досить успішно починає вже свою власну кар'єру, здобувши вплив і популярність серед запорожців).

Подальші події показали, що Брюховецький не збирався триматися за гетьмана Юрія Хмельницького як за свого патрона. До того ж політика Юрія, у якого завжди бракувало волі для прийняття самостійних рішень, не визначалася стабільністю. Протягом наступного року він двічі змінив зовнішньополітичну орієнтацію, спочатку під тиском царських воєвод та лівобережних старшин, підписав 17 жовтня 1659 року Переяславську угоду з Москвою, а потім під тиском поляків та, очевидно, за намовою в першу чергу правобережних полковників, схвалив 17 жовтня 1660 року Слободищівський (Чуднівський) трактат, згідно якого знову повернувся під зверхність Польщі. Брюховецького в цей час поруч з ним вже не було, дотримуючись власної політичної лінії, він залишився на Січі, де здобув посаду запорозького кошового, при цьому новий кошовий поступово все більше звертав на себе увагу Москви як її вірний прихильник. Як наслідок, у цій ситуації він почав відкрито виступати проти Юрія Хмельницького, на що гетьман реагував болюче. Зокрема, видавши у Смілі 18 листопада 1660 року універсал, у якому Хмельницький закликав до підданства польському королю жителів Прилуцького полку, гетьман характеризував Брюховецького як «бігунна», тобто перебіжчика, що його зрадив [За].

Брюховецький був обраний кошовим у той час, коли серед запорожців вже добре показав себе, як досвідчений і талановитий командир, Іван Сірко. Сірка, хоч і було вписано у Переяславські статті

1659 року кальницьким полковником, але за тодішніх подій більше ніде його відношення щодо Кальницького полку не простежується, тому є вагомі підстави сумніватися, що він фактично приступив до урядування на території цього полку. Натомість Сірка постійно видно у цей період на чолі окремих загонів запорожців, які досить успішно діють то проти татар, то проти поляків. Брюховецький як полководець, природно, не міг йти у порівняння з Сірком, незважаючи на те, що слава останнього, як видатного войовника, тоді ще далеко не досягла своєї межі, проте новий кошовий був далеко кращим майстром інтриги, ніж довірливий та наївний Сірко. Вправно володіючи словом Брюховецький вмів переконувати оточення у своїй правоті, тому йому, очевидно, не важко було забезпечити за собою першість на Січі.

Крім того, вже тоді Брюховецький був здатний кинути тінь на тих людей, які могли стояти на його шляху до влади. Після переходу Ю.Хмельницького під руку польського короля, Брюховецький, представляючи як кошовий Запоріжжя, в останні місяці 1660 року здійснив поїздку до Москви, де встиг, з одного боку, натякнути, що Юрій завчасно спланував свій перехід на бік Польщі, за намовою пропольських (на той час) старшин Носача, Лісницького та Гуляницького, а з другого боку, висловив також сумнів у вірності царю Якимом Сомка – ставленика у гетьмани від лівобережних полків, які не визнали угоду Ю.Хмельницького з поляками [4]. Власне, від цього часу кошовий почав виявляти своє прагнення здобути гетьманську булаву. Очевидно, тоді ж у Москві Брюховецький провів переговори про мобілізацію наявних козацьких сил для наступу на Правобережну Україну з метою приведення її жителів у царське підданство та отримав царське доручення – прибути до Сомка у Переяслав і повідомити йому про підтримку царем волі козацтва щодо проведення ради, (хоч кошовий взявся за цю справу, проте особливого ентузіазму до її виконання не виявив). Повертаючись з Москви, він зупинився у Ніжині, звідки 26 січня відправив повідомлення царю про неможливість проїхати до Сомка через розпочатий татарами та поляками похід [5].

Дійсно, наприкінці 1660 – на початку 1661 рр. руським воєводою С.Чарнецьким був організований наступ татар і поляків на Лівобережжя. Їх наступ, що спостерігався на широкому фронті, охоплюючи Чернігівський, Прилуцький та частково Ніжинський полки, невдовзі дістав належну відсіч, насамперед завдяки зусиллям ніжинського полковника Василя Золотаренка, який проявив себе самостійним твердим командиром. Оскільки Золотаренко ще й прагнув підкреслити свою лояльність до Москви, з якою він на початку січня вступив у прямі переговори [6], московський уряд звернув увагу на енергійного полковника. Відтак, 30 січня до Золотаренка звернулися з Москви з проханням відбити Остер, щоб звільнити дорогу Ніжин – Київ – Переяслав [7] (до міст, де знаходилися царські гарнізони), а 2 лютого повідомили про відправлення до нього на допомогу (за його проханням) ратних людей з воєводами І.Лихаревим, П.Скуратовим та С.Змієвим [8], таким чином, для царського уряду особа Золотаренка набувала самодостатнього значення, за рахунок чого на Лівобережжі з'явився ще один кандидат на гетьманську булаву.

Опір Ніжинського полку, територія якого прикривала московські землі, мав тим більше значення, що бої на цьому напрямку продовжувалися, наприклад, у середині лютого козаки Золотаренка мали під Носівкою значне зіткнення із силами наказного гетьмана Г.Гуляницького, вірядженого на Ніжинщину Ю.Хмельницьким [9]. Гуляницький, що незадовго до цього сам був ніжинським полковником, становив особливу небезпеку для Золотаренка, оскільки міг користуватися підтримкою частини козаків та іншого населення Ніжинського полку, тому невдалий похід задніпровських козаків на Ніжин для нового ніжинського полковника означав визнання та підтвердження його влади значною частиною Ніжинщини (за винятком Остра та смуги придніпровських земель).

Таким чином весною 1661 року головним суперником Сомка у боротьбі за гетьманську владу виступав саме Золотаренко. Посланці Сомка у Москві (виїхали до неї 8 квітня) скаржилися, що Золотаренко, маючи 40000(!) війська, не допомагає захищати ні Переяславщину (частину якої окупували правобережні козаки), ні Чернігівщину, не бажає він також приймати участь і в козацькій раді [10]. Зрештою рада відбулася 26 квітня на Ніжинщині, під Биковим, і хоч Золотаренко зі своїм полком також був тут, проте, незважаючи на те, що присутні на раді Переяславський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Чернігівський та частково Полтавський полки разом зі слобідськими полками – Охтирським, Сумським і Рибинським обрали гетьманом Сомка, Ніжинський полк не приєднався до цього вибору [11]. Ніжинському полковникові вдалося поставити під сумнів волевиявлення представників інших полків, що було його особистою перемогою, але водночас й поразкою лівобережного козацтва, оскільки, не зумівши домовитися самостійно, полковники вдалися до арбітражу царя Олексія у цьому питанні, чого раніше ніколи не було. Цар зрозуміло був задоволений подібною поведінкою полковників, відповівши їм, що «об обранні гетманском и при ком вам гетмана обирать наш... указ будет к вам вперед» [12].

Загалом четверта стаття Переяславського договору 1659 року, що регулювала обрання Військом гетьмана, була складена нечітко, і її текст цілком можна трактувати так, що Москва, погоджуючись на цю статтю, не перешкоджала Війську обирати собі гетьмана самостійно, без санкції царського уряду,

натомість Військо мало після виборів повідомляти про зроблений вибір царю, а новий гетьман після обрання повинен був відвідати Москву. Про надсилання до Війська спеціального царського наказу з дозволом провести вибори гетьмана, або про обов'язкову присутність на такій раді царського представника у статті не згадується. Те що норма про царський контроль на такій раді не вважалася обов'язковою видно з самої вимоги до Війська, що міститься у цій статті, повідомляти про обрання гетьмана, адже якби на раді передбачалася обов'язкова присутність царського посла, ця вимога втратила б інформаційний сенс.

Наївний Сомко, можливо, сподівався на затвердження у Москві результатів проведених виборів (яке згідно статтей не було обов'язковим, але було йому потрібним), проте очевидно, що царський уряд насамперед цікавило підтвердження новообраним гетьманом існуючих юридичних домовленостей між Московським царством та Гетьманщиною, і до того ж саме у присутності царського представника, про що козацтво на Биківській раді найменше думало. Тому Сомко найменше від усього міг розраховувати, що Москва визнає вибір Війська. Оскільки для оголошення виборів незаконними у царського уряду загалом підстав не було, у Москві вирішили поводитися так, начебто ніяких виборів також не було, для цього подбали про те, щоб підкреслити рівність становища Сомка та Золотаренка. В липні був відправлений до України московський дворянин Ф.Протасьєв, який, прибувши, вручив як першому з них, так і другому царську винагороду – по 40 соболів та по 80 «рублів» [13], властиво, що однакова для обох винагорода, визначена їм Москвою, підкреслювала рівність їх становища перед царським двором, отже, таким чином Сомка гетьманом не визнавали, чим фактично касували усяке значення Биківської ради.

Характерно, що Брюховецький у цей час, як можливий претендент на владу, ще залишався поза увагою царського уряду, зустріч Протасьєва із запорозьким кошовим не передбачалася. В цей час навіть Сомко Брюховецького, як особу авторитетну, не лише у Гетьманщині, а й на Запоріжжі, не сприймав. У середині серпня Сомко відмовився від пропозиції Москви написати до Брюховецького стосовно спільних дій із запорожцями проти ворожих сил. Він відповів, що до Брюховецького писати не стане, про це краще написати Сірку [14], хоч можливо також, що Сомко не довіряв спритному кошовому, внаслідок чого волів тримати зв'язок із Запоріжжям через Сірка.

Натомість Брюховецький восени вже ретельно придивлявся до Сомка. Те, що його перестало задовольняти становище кошового запорожців, що він прагнув здобути посаду гетьмана козацької України, видно з його титулатури, яку він у цей час для себе вигадав, величаючи себе «кошовим гетьманом», як, наприклад, у листі від 14 вересня, з табору під Карай-Тebene. Звертаючись у ньому до Григорія Касогова, командира московського полку, направлено до Гетьманщини, з пропозицією про спільний похід проти турків і татар під Тавань, Брюховецький між іншим охарактеризував Сомка як зрадника, про зраду якого мовляв відомо усім [15]. Сомко, можливо, щось таки дізнався про інтриги «кошового гетьмана», оскільки 21 вересня відправив на Запоріжжя, до впливових тамтешніх старшин – Сірка та Сацька Туровця, свого листа, в якому, мабуть, пропонував якісь заходи проти Брюховецького. Лист той, очевидно, за січовими традиціями, було оголошено привселюдно, а оскільки Брюховецький мав досить часу, щоб схилити на свою сторону січове товариство, він викликав зовсім протилежну реакцію, від тієї, на яку очікував Сомко. Зокрема з відповіді Сірка і Туровця до Сомка, яку вони відправили йому із значним запізненням, можна припустити, що оприлюднення позиції Сомка щодо Брюховецького дало останньому можливість повністю виправдатися перед січовиками і в свою чергу переконливо звинуватити Сомка у зрадництві та таємних зв'язках зі своїм родичем, правобережним гетьманом Ю.Хмельницьким, унаслідок чого, зв'язок Сомка із Сірком та Туровцем у свою чергу компрометував останніх. У зворотному листі йшлося про те, що послання Сомка ледве чи не підвело Сірка і Туровця під смертну кару, що, звичайно, було суттєвим перебільшенням, але так чи інакше вони мусили демонстративно приєднатися до табору ворогів Сомка [16]. Втім, можливо, Брюховецький не знаходився весь час лише на Запоріжжі, так, один з його листів до Касогова, в якому він звинувачував Сомка, від 20 березня 1662 року позначено Рославлем, (містом на Смоленщині) [17].

Якщо Сомко тоді надавав серйознішого значення суперництву з ніжинським полковником Золотаренком, то й Брюховецький, окрім Сомка, також не випускав Золотаренка з поля зору і звинувачував ніжинського полковника у намірі випросити собі гетьманську булаву у московського царя. На підтримку царя розраховував в першу чергу сам «кошовий гетьман» і, щоб царський уряд не зупинився на кандидатурі Золотаренка, вирішив очорнити його перед ним. Зроблено було це досить тонко, оскільки прямий наклеп Брюховецького на ніжинського полковника міг вказати на його особисту зацікавленість у даному питанні, він завів собі сильного союзника, при цьому такого, який користувався довірою Москви, таким став нещодавно, 5 травня 1661 року, висвячений московським духівництвом на мстиславського та оршанського єпископа, ніжинський протопоп Максим Филімонович, більше знаний як єпископ Мефодій. Саме його, якого до того ж з боку Москви було ще й проголошено місцеблжустителем Київської митрополії, Брюховецький й попросив (8 квітня 1662 року, з Киселівки) подбати про «належну» характеристику Золотаренка перед царем [18]. За два дні до цього,

із тієї ж Кисилівки, він вже встиг повідомити Мефодію також про «зрадництво» Сомка, якого викривав, посилаючись на один з перехоплених його листів, у ньому ж Брюховецький висував незвичайний проект про створення Малоросійського князівства на чолі з братом царя Олексія Федором Михайловичем (майбутнім спадкоємцем московського престолу), з централізацією прибутків Гетьманщини (передачею прибутків з маєтностей і млинів з-під відома полковників до відома Військового Скарбу) [19].

16 квітня 1662 року, у Козельці, Яким Сомко, опираючись на підтримку лояльної до нього лівобережної старшини, домігся проголошення себе повночинним гетьманом Війська Запорозького. Те, що Сомко відтоді вважав себе повноправним гетьманом, засвідчують насамперед його універсали та листи від цього часу, в яких він відповідно титулується, так само й полковники, такі як миргородський П.Животовський, кременчуцький, прилуцький Л.Горленко, і навіть царський воєвода Косагов зверталися до Сомка після Биківської ради як до повночинного гетьмана [20]. Натомість царський уряд знаходить потрібним за тодішніх обставин знову знехтувати проведеними виборами, наполегливо називаючи, а відтак визнаючи, Сомка лише наказним гетьманом.

Така політика Москви для Брюховецького була доброю ознакою, тому що організоване Сомком проведення гетьманських виборів на Козелецькій раді було відкритою акцією, спрямованою на нейтралізацію інших претендентів на гетьманство, не в останню чергу самого «кошового гетьмана», що спонукало останнього посилити дискредитацію Сомка, як перед козацтвом і поспільством, так і перед Москвою. Протягом 1662 року Сомкові вже стало зрозуміло, яку мету ставить перед собою Брюховецький, тому, досить пізно спохопившись, він намагався довести представникам царського уряду, що гетьманом на Січі Брюховецького ніхто не обирав, а проголосив він себе там гетьманом сам, після того як привіз «государево жалованье с Москвы, пушки и порох» [21].

Відповідно після Козелецької ради додаткової гостроти набрало питання про необхідність проведення нової, «по справжньому представницької», з погляду Москви, ради (оскільки Козелецька за таку не визнається), на якій було б здійснене «справжнє» волевиявлення щодо бажаної для народу кандидатури гетьмана. Ще 13 травня цар наказав московському воєводі Григорію Ромодановському посприяти проведенню ради, на якій буде обрано гетьмана та затверджено статті, прийняті на Переяславській раді при переобранні Ю.Хмельницького (у жовтні 1659 р.), у зв'язку з чим воєводі пропонувалося написати до Сомка, ніжинського і чернігівського полковників – Золотаренка і Силича, загалом до старшини і до «кошового гетьмана»(!) Брюховецького [22], що таким чином теж почав сприйматися як реальний кандидат на гетьманську владу.

Боротьба за владу продовжувалася в умовах перманентної дрібної війни з татарами, поляками та правобережним козацтвом, а роль арбітра у цьому конфлікті привласнив собі московський воєвода Григорій Ромодановський. Замість того, щоб рухатися на театр воєнних дій, до чого спонукала ситуація, і до чого його зрештою закликало лівобережне козацтво, він розташувавши своє військо на Лівобережжі, досить далеко від Дніпра, що був лінією протистояння, почав вказувати лівобережним старшинам, що вони мають робити, зокрема пропонував зібратися для обрання гетьмана на раду у Зінькові. Цим він перевищував свої повноваження, оскільки мав би прибути до місця, яке погодять між собою козаки. Щоправда, його мало хто слухав. Сомко у червні 1662 року перебував біля Дніпра, де воював на власний розсуд, так само як зі своїм полком, але окремо від Сомка, це робив і ніжинський полковник Золотаренко. У Зіньків вони, звичайно, вирушити не могли і, очевидно, не мали такого бажання. А тому 30 травня Сомко з Баришівки написав царю, щоб Ромодановський не втручався у військові права, не приїжджав на раду, де обиратимуть гетьмана, і не підбивав би «на зло» Золотаренка та єпископа Мефодія, у листі він також обурювався поведінкою Брюховецького, що відсиджувався далеко від місць, де тривали бої, та своїми провокаційними закликами збуджував Полтавщину [23]. Така реакція була викликана листом полтавського полковника Д.Гуджола до Сомка (від 22 травня 1662 року). Гуджол, що під впливом Золотаренка, Мефодія та Брюховецького фактично не визнав гетьманських повноважень Сомка, ставив своє визнання влади Сомка у залежність від її визнання Золотаренком, а на війну без дозволу окольничого (Ромодановського, що розмістився у його полку) йти взагалі відмовлявся [24]. У наступному листі до царя проглядає деяка невпевненість Сомка, який почав втрачати прихильників, у визначенні своїх подальших кроків. З одного боку, за допомогою Москви Сомко прагнув нейтралізувати Золотаренка, при цьому досить незграбно намагався кинути тінь на ніжинського полковника (звинувачував Золотаренка у неправильному веденні війни, внаслідок чого люди тікають з Переяславщини, перебираючись на ворожу сторону), проте одночасно виступав проти тієї ж Москви, висувачи звинувачення проти Ромодановського (який в цей час фактично репрезентував царську політику в Україні), звинувачував його в тому, що він збирає біля себе у Зінькові ворожих до царя та байдужих до захисту України людей, назвавши за приклад полтавського полковника Гуджола, і властиво повідомляє, що не збирається йти на раду у Зіньків [25], така позиція Сомка навряд чи могла сподобатися в Москві.

Втім сам Сомко довіру до царського уряду у цілому не втрачав, в інструкції, яку він дав своєму посланцю в Москву, містилася пропозиція запропонувати Ромодановському перебратися до Дніпра для боротьби з ворожими силами та не посилати йому від себе, без відома гетьмана, тобто без відома Сомка, воєвод в українські міста, тому що від цього сильно потерпають люди. Крім того, Сомко скаржився через посланців, що воює проти татар лише з одним своїм полком [26]. До певної міри гетьману вдалося переконати царський уряд у тому, що на Переяслав рушили значні ворожі сили, вибори були відкладені, Ромодановський начебто навіть отримав наказ прибути на Переяславщину на допомогу Сомкові, але чомусь зовсім не поспішав його виконувати. Воєвода прибув під Переяслав лише наприкінці липня, при цьому об'єднання сил призвело до зламу у воєнній кампанії, внаслідок чого сили іншої коаліції – козаки Ю.Хмельницького, татари та поляки були відкинуті за Дніпро, чим, власне, було підтверджено слушність позиції Сомка, оскільки цей кардинальний успіх міг бути досягнутий значно раніше. Надалі, як відомо, козацько-московські сили розвинули наступ, захопивши такі міцні плацдарми на Лівобережжі як міста Канів та Черкаси, хоч їх подальше просування було припинене, після невдалого наступу на Бужин.

Амбітний кошовий, який практично мав у своєму розпорядженні весь військовий потенціал Запоріжжя, оскільки користувався повною довірою січовиків, мав можливість забезпечити вагоміші успіхи козацько-московських сил, спочатку при захисті Лівобережжя, а потім на Правобережжі. Проте, у джерелах зовсім не згадується про участь Брюховецького у військових сутичках 1662 року, що майже постійно траплялися тоді то на Лівобережжі, то на Правобережжі. Навряд чи можна розглядати це як випадковість. Якщо Золотаренкові та Сомкові за будь-яких обставин доводилося захищати відповідно Ніжинщину та Переяславщину, адже це були регіони, що слугували їм опорною базою для задоволення їхніх лідерських амбіцій, то це якраз було суттєвою причиною для Брюховецького не поспішати зі своїм втручанням на захист цих територій (тим більше, що Сомко просив воєнної допомоги у Москві, але аж ніяк не у «кошового гетьмана», що зазіхав на його владу), коли ж ситуація змінилася і козаки Сомка стали наступати, підтримати цей наступ, незважаючи навіть на зацікавленість у ньому царського уряду, означало підтримати Сомка, чого Брюховецький, звичайно, не міг собі дозволити. Він не став навіть наслідувати приклад Золотаренка, який зі своїми козаками воював окремо від Сомка, тримаючись біля московського війська Ромодановського.

Чвари між претендентами на булаву продовжувалися, незважаючи, а можливо завдяки тому, що царський уряд підтримував офіційні стосунки з кожним із суперників, наприклад, до Сомка та Брюховецького з Москви на початку 1663 року було відправлено стольника Ладигенського, при цьому кожному з них він мав вручити відповідну царську грамоту [27], (ще одну царську грамоту до Брюховецького, у квітні передав воєвода Г.Косагов, прямуючи зі своїм півтисячним загonom на Запоріжжя [28] – такий підхід не міг не створювати додаткове напруження у справі обґрунтування обома кандидатами своїх претензій на гетьманську владу.

З весни 1663 року почала з'ясуватися ситуація з проведенням ради для обрання гетьмана, якої так домагався Брюховецький. На цей час Золотаренко вже перестав сподіватися на власне обрання, побачивши нарешті наскільки сильно зміцнилося становище «кошового гетьмана», який в очікуванні ради розмістився наприкінці 1662 року у Гадячі. З цим містом Брюховецького здається єднали особливі зв'язки, оскільки пізніше, якщо дозволяли обставини, він перебував у ньому постійно, зробивши його своєю столицею. Відповідно й з городових полків за свідченням П.Гордона Брюховецького підтримували в першу чергу саме Полтавський і Гадяцький полки [28а].

Крім того, Брюховецький, привівши загопи запорожців на розташування до міст Гетьманщини, здійснив цим надзвичайно вдалий хід, тому що здобув собі безліч агітаторів, які схилилися поспільство до його підтримки, це тим більше для нього мало значення, що царський уряд не визнав рішень Козелецької, суто козацької, ради, де гетьманом було обрано Сомка.

Рада, яку було доручено організувати відправленим 10 березня 1663 року з Москви окольничому Д.Великогогіну та стольнику К.Хлопову [29], властиво цього разу планувалася як така, що мала відбутися за участю міщан та черні. З Гадяча Брюховецький 11 квітня відправив лист до Ромодановського, у якому наводив набір вже традиційних звинувачень проти Сомка – мов той змовився з Тетерею, з яким веде таємну війну проти царського війська, Тетеря при цьому закликає татар для нападів, а Сомко грабує царських людей, натомість «кошовий гетьман» просив у воєводи ратних людей, даючи зрозуміти, що готовий очолити опір ворогам [30], проте насправді в цей час він вже більше готувався до виборів ніж до війни.

Важливе місце у такому заході мало відіграти духовенство, і в кожного з двох головних претендентів у цьому таборі була своя партія прихильників. Сомка підтримувало київське духовенство – архімандрит Печерського монастиря І.Гізель, ігумени – Михайлівського монастиря Ф.Сафонович, Межигірського – В.Ясинський, Кирилівського – М.Дзик, ректор Київської колегії – І.Галятовський, які клопоталися перед Сомком про недопущення на Київську митрополію єпископа Мефодія, висуваючи на митрополита чернігівського і новгородського єпископа Л.Барановича. З огляду на близьке

проведення Генеральної ради, вони делегували для вирішення цього питання ігуменів – Київського Видубицького та Лубенського Мгарського монастирів – К.Старушича і В.Загоровського [31]. Природно, у Сомка були свої особисті причини перешкодити єпископу Мефодію отримати вищий духовний сан Української церкви. 13 травня у листі до свого прибічника, чернігівського полковника І.Силича, гетьман не лише проводив думку, що після смерті київського митрополита Д.Балабана, на Ніжинській раді треба буде обрати на його місце Барановича, але стосовно Мефодія висловлювався, що той «благословення давати не годен, бо проклятие на себе має, и не годится нам его межи собою єпископом мети, албо до рады своей такого звабцу и губителя припушати, нехай, а не касается до нас» [32]. Щоправда, обережний Баранович, хоч і бажав стати київським митрополитом, проте намагався уникнути відкритого конфлікту з Мефодієм, який опирався на Москву, тому чернігівський єпископ не прибув до Ніжина на раду, що, безперечно, було на користь Брюховецькому.

Справа Сомка на цей час ще не здавалася програною, хоч Брюховецького на весну 1663 року підтримували Полтавський, Зінківський (Гадяцький) та Миргородський полки, та за Сомка, як здавалося, стояли Лубенський, Прилуцький, Переяславський та Чернігівський полки, до яких приєднався й Ніжинський полк, принаймні полкові старшини цих полків дійсно гуртувалися біля Сомка до останнього, внаслідок чого пізніше, після закінчення двовладдя, найбільш впливові з них зазнали репресій з боку Брюховецького.

Серед старшин, що підтримували Брюховецького, був й київський полковник В.Дворецький. Невідомо, коли київський полковник та Сомко стали ворогувати, проте показово, що ще за рік до Ніжинської ради, – в той час, коли Ромодановський намагався зібрати раду в Зінькові, (всупереч Сомкові), Дворецький підтримував саме воеводу, а не Сомка і 13 червня 1662 року через своїх сотників намагався зібрати на згадану раду якнайбільше козаків свого полку (усіх козаків, які мали коней, при цьому брався забезпечити провіантом тих козаків, яким його не вистачало). Враховуючи також, що саме Дворецький очолив військовий суд, який прирік Сомка на смерть, напевне, київський полковник зі своїми полчанами на Ніжинській раді виявився на боці Брюховецького.

Згідно даних козацьких літописців Самовидця та Граб'янки, Брюховецький напередодні ради вів себе значно активніше ніж Сомко, зокрема, довідавшись про висланих царем для проведення ради Великогагіна та Хлопова, «кошовий гетьман» вийшов з Гадяча, і начебто перехопив їх дорогою, зустрівшись з ними у Батурині. Таким чином, він завчасно познайомився з царськими посланцями у сприятливих умовах, представивши їм своє бачення політичної ситуації перед радою. У цей же період «кошовий гетьман» розсилав також листи у різні полки, із закликами до поспільства стягатися під Ніжин на раду [33]. Прямуючи назустріч із царськими посланцями, Брюховецький 26 травня із Ромен відправив повідомлення царю, що згідно монаршої волі він вирушив на раду [34]. 8 червня Брюховецький прибув до Нових Млинів під Ніжином, звідки відправив ще одного листа до царя із звинуваченням Сомка і Золотаренка у зраді [35].

Великогагін та Хлопов прибули в Ніжин 15 червня у супроводі шести московських полків, дещо випередивши прихід козаків Сомка та Брюховецького, які розташувалися окремими таборами з протилежних боків міста.

При цьому, як зазначає Гордон, Великогагін «благосклонный к Брюховецкому», незважаючи на протести Сомка, розташував своє шатро біля табору Брюховецького, який був рекомендований Великогагіну, і до того ж отримав від Москви деякі обіцянки на свою користь.

Наступного дня Сомко і Золотаренко змушені були перевести свій табір до табору Брюховецького, а сам Брюховецький у шатрі Великогагіна мав з ним довірчу розмову, де отримав запевнення на свою підтримку [35а].

Ніжинську раду, так звану «Черневую, енеральную» Великогагін відкрив 17 червня. Поруч із Сомком і Брюховецьким значне місце займав і присутній на раді місцеблюститель митрополії Мефодій. Гордон повідомляє, що рада невдовзі після її відкриття перетворилася на зіткнення прихильників Сомка і Брюховецького, події відбувалися так, що спочатку прихильники Сомка, не давши дочитати Великогагіну царську грамоту, проголосили його гетьманом, але невдовзі отямився прибічник кандидата запорожців і розпочали бійку. Дивним виглядає твердження Гордона, що московському полковникові Штрасбургу довелося кинути в козаків декілька гранат, щоб захистити царське шатро. Після того як на розчищеному гранатами просторі залишилися вбиті і поранені, прихильники Сомка виявилися розгубленими, а сам він змушений був на коні рятуватися в свій табір, зате прибічникам Брюховецького вдалося захопити булаву і литаври Сомка.

Далі Брюховецький з Великогагіним та єпископом Мефодієм мали в царському шатрі нараду, Сомко ж прислав до Великогагіна прохання видати тіло вбитого прапороносця та поранених, з вимогою вчинити суд над тими, хто повбивав та поранив його людей, проте щодо останнього отримав від окольничого відмову, із звинуваченням, що у всьому винні люди Сомка.

Очевидно натяки на те, кого підтримують московські полки Великогагіна у випадку нової сутички, стали зрозумілими як прибічниками Брюховецького, так і тим хто досі підтримував Сомка.

Тому на другий день, 18 червня, коли зібралися козацькі полки, більшість козаків Сомка перейшла на бік Брюховецького, після чого рада перетворилася на розправу із заможним козацтвом, Сомко та його оточення з приблизно 150 чоловік (нібито за їх проханням?) були взяті під охорону московським військом (для їх же безпеки!), яких супроводили і зачинили у фортеці.

Тепер вже ніхто не заважав Брюховецькому проводити раду так як він хотів, були здійснені відповідні приготування, після чого викликали Великогагіна та єпископа Мефодія, в присутності яких Брюховецького проголосили гетьманом. Розповідь Гордона примушує серйозно сумніватися, що представники царя були на цій раді безпристрасними арбітрами, а присутність у Ніжині шести царських полків можливо виявила вирішальний вплив на події цих двох днів.

Натомість, суха офіційна реляція, складена московськими урядовцями, лише повідомляла про обрання гетьманом 18 червня Брюховецького, не вдаючись до жодних подробиць цього обрання [36].

Вражає виявлена Москвою зайва жорстокість до сторони, яка зазнала поразки, люди, які нібито добровільно довірилися її захисту, були видані нею на розправу Брюховецькому. 18 вересня у Борзні після вироку суду, який очолював київський полковник В.Дворецький, були страчені Сомко та полковники – ніжинський В.Золотаренко, чернігівський І.Силич і лубенський Я.Засядько, решту неприхильної до Брюховецького старшини відправили на заслання до Московщини.

Після ради московські полки вирушили зворотним шляхом до своїх кордонів, на Путивль.

Брюховецький спрямував своє військо до Дніпра, 20–26 червня був під Кропивною [37], 27 червня – під Носівкою [37а], принаймні 3 липня прибув під Переяслав, де й залишився майже на два місяці. Тут гетьман видав ряд універсалів містам, монастирям, шляхті і козакам.

Серед міст були відзначені Київ, Козелець, Чернігів, серед монастирів – Ніжинський Різдвяний, Максаківський Спаський та Лубенський Мгарський монастирі, отримав підтвердження на маєтності Чернігівської єпископії і єпископ Баранович. Цікаво, що серед відомих універсалів Брюховецького, що відносяться до цього часу, немає жодного, який адресувався хоча б до одного з чисельної групи київських монастирів. Опосередньо це може свідчити, що Брюховецький помітив опозицію київського духовенства своєму обранню гетьманом, можливо також, що після того, як він отримав владу, київські владики не зважувалися одразу звертатися до нього з проханнями, а сам він волів певний час не мати з ними справ.

З Переяслава гетьман розсилав також і свої агітаційні універсали до жителів Правобережжя. В них колишній кошовий робив наголос на тому, що лише заради любові до Вітчизни він вийшов із Запоріжжя з Низовим Військом на Генеральну Чернечу раду, на якій його було обрано гетьманом, натомість обвинувачував старшину, яка для того щоб здобути собі шляхетство та іншу користь доводить Вітчизну до останньої згуби через внутрішню незгоду, закликаючи до України ляхів і бусурман. Сам же Брюховецький проголошував, що його мета об'єднати рідний край, тому, давши належний устрій Війську на Лівобережжі, він пішов до Дніпра з надією, що український народ на Правобережжі приєднається до нього та Низового Війська, захищаючи Україну від її ворогів, під якими розумілися поляки і татари, що несуть їй різні нещастя. На противагу їм гетьман підносив переваги московської дружби, спростовуючи що вона несе неволю та вказуючи на успішну допомогу московського царя Запоріжжю.

Проте заклики Брюховецького в цей час не викликали помітної позитивної зворотної реакції. Навпаки, деякі придніпровські міста – Переволочна, Кременчук, Поток – перейшли на сторону Тетері, і у липні гетьман пропонував Косагову разом з полтавським полковником прибути до Омельника, щоб знову повернути їх до себе [38], щоправда, Косагов залишився на Запоріжжі.

Зрештою гетьман так і не зважився перейти з військом на правий берег Дніпра, навпаки у вересні Брюховецький відходить з полками вглиб Лівобережжя. 21 вересня він знаходився вже в таборі під Лубнами, де явно невчасно відпустив полки до місць їх постійного розташування з огляду на появу польського короля на Правобережжі.

Другу половину жовтня Брюховецький вже проводить у звичному для себе Гадячі, звідки відгукнувся новими закличними універсалами до жителів Правобережжя – знову доводив згубність прихильності до поляків, вказуючи що й війна з Польщею почалася за віру та свободу, та нагадував про великі жертви народу у цій війні (універсал від 18 жовтня). В універсалі від 31 жовтня, обурюючись, як і раніше, старшиною за затягнення до України поляків і татар, гетьман вже виявив обізнаність про наступ війська польського короля на Правобережжя (ще 8 жовтня король прийшов під Білу Церкву [39]). Борзенська розправа над старшиною, очевидно, мала певний резонанс у суспільстві, тому що Брюховецький намагався відвести від себе можливі звинувачення (щоправда, непереконливо), виправдовувався стосовно недавньої страти лівобережних старшин тим, що вони, так само як і правобережні, прагнули підвести Україну під татар і ляхів, при цьому як за велику ласку подавав, що їхні сім'ї переслідувань не зазнали (отже, таки припускав можливість репресій проти них). Наприкінці звернення гетьман знову повертався до подій на Правобережжі, повідомляючи про наступ Сірка з Низовим Військом та калмиками на Чигирин. Про калмиків згадується і в інших закличних

універсалах гетьмана цього часу, якась їх частина дійсно прибула на Лівобережжя ще до появи польського короля на Правобережжі, проте, об'єднавшись із запорожцями Сірка, вони спрямували свій удар не проти поляків, а на південь проти татар. Загалом калмики не бажали знаходитися при Брюховецькому, оскільки були незадоволені його пасивною поведінкою.

Хоч наприкінці жовтня загроза польського нападу на Лівобережжя була як ніколи прямою, нападу, який, власне, вже розпочався, адже сам Брюховецький 30 жовтня писав царю, що король здійснює переправу війська через Дніпро біля Ржищів [40], нічого не було зроблено, щоб завадити полякам переправитися через річку. У тому ж листі гетьман просив царя направити до нього військо Ромодановського, що продовжувало знаходитися у далекому тилу, та частини київського гарнізону Шереметева, щоб виступити проти ворога разом, проте це прохання навіть якби і було взято до уваги виконано було б нескоро, при тому що Ромодановський, перебуваючи усе літо у Белгороді, не зважав на можливість польського наступу і розпустив своє військо [41], а війську Шереметева, за задумом царського уряду, було відведено гарнізонну службу, а не польову, тому з Києва ні за яких обставин його виводити не передбачалося. Отже, організувати відсіч ворожому наступу випало на Брюховецькому самому, опираючись лише на свої сили.

Натомість гетьман, покинувши Гадяч, попрямував на зустріч із відправленими до нього царськими послами Д.Башмаковим та Є.Флоровим – 13 листопада він переїхав через Конотоп, а наступного дня, очевидно, прибув у Батурин, куди 17 листопада приїхали також московські послы. Можливо, така невідповідна, з огляду на наступ ворога, поведінка гетьмана диктувалася тим, що ініціаторами термінових переговорів були московські послы, які ще не знали про похід військ польського короля на Лівобережжя або недооцінювали його небезпеки. Оформлення договірних відносин із Брюховецьким, очевидно, для московських урядовців видавалося першочерговим, оскільки після Ніжинської ради воно й так затягнулося на півроку, з чим царський уряд не бажав більше зволікати, незважаючи ні на які обставини.

У зв'язку з виробленням Батуринських статей до міста зібралася більшість генеральних старшин та полковників Лівобережжя. Насамперед царські урядовці прагнули врегулювати питання утримання московського війська у Гетьманщині за її рахунок, із точним зазначенням раціонів на кожного військового залежно від його посади. За першою статтею гетьман з Військом брав на себе зобов'язання про таке забезпечення, починаючи від воєвод, кожному з яких належало дати по млину з двома колами, стрілецьких голів та полковників, яким належало хлібне утримання по 50 осьмачок, і закінчуючи рядовими рейтарами, драгунами, солдатами і стрільцями, які мали отримувати по 4 осьмачки на рік. Ще невідомо було, яку чисельність царського війська передбачалося встановити для перебування в Україні (яка могла виявитися досить великою), проте норми на їх утримання затверджувалися наперед, що свідчило як про спритність московських дипломатів, так і про легковажність Брюховецького, який навіть не міг знати чи зможе він виконати своє зобов'язання. З першою статтею була взаємопов'язана остання шоста, яка покладала право і обов'язок забезпечення хлібом царського війська в Україні на гетьмана, проте складена вона була так, що у найближчому майбутньому прибутку Гетьманщини могли перейти у безпосереднє відання царя (за нібито чолобиттям самого ж гетьмана і Війська).

Друга стаття стосувалася видачі царських підданих, що ухилилися від служби, або сплати податків своїм панам, пробиралися з Московського царства на проживання до Гетьманщини, передбачалася домовленість про їх покарання та повернення. Проте в даному випадку гетьман і старшина пообіцяли видавати лише злочинців, статтю про московських підданих відклали на майбутнє під приводом наступу війська польського короля на Україну.

Особливо важливої домовленості передбачалося досягнути за третьою статтею, яку висунули для прийняття царські дяки, вона обумовлювала необхідність проведення ревізії податків Гетьманщини та точного складення козацького реєстра, яку гетьману знову таки вдалося відкласти з огляду на війну.

Четверта та п'ята статті стосувалися купецьких справ. Вводилася заборона на продаж хліба «зрадникам» за Дніпром та на продаж українцями у Московській державі вина та тютюну, що завдавало збитків царській казні. В останньому випадку щодо винуватців передбачалася така кара як конфіскація товарів.

Щоправда, подальше погодження статей довелося припинити, оскільки королівське військо, при підтримки козаків правобережного гетьмана П.Тетері, вирушило на опанування Лівобережжям.

Мусили до них приєднатися й інші союзники – кримські татари, проте вдала диверсія Сірка і Косагова, які 11 жовтня зі своїми загонами увірвалися до Криму і знищили місто Перекоп [42], очевидно, змусила татарських мурз на невизначений час відкласти участь у кампанії, щоб забезпечити охорону своїх власних осель.

Польська армія, очолена королем Яном-Казимиром, за підтримки козаків правобережних полків, після форсування Дніпра, здійснювала похід у напрямку Сіверщини. Частина козацьких полків, очолених Тетерею, наступала дещо південніше.

22 жовтня Тетеря ще був на правому березі Дніпра у Корсуні [43], проте невдовзі й сам переправився через Дніпро. На лівому березі Тетеря затримався під Кременчуком, оскільки з 18 до 23 листопада його табір все ще знаходився під цим містом [44]. Кременчук разом з Потокком ще за місяць до цього захопив генеральний осавул Брюховецького П.Нужний [45], тому тут, мабуть, перебувала якась залога із лівобережних козаків, невідомо взяв Тетеря тоді це місто, чи залишив з ворожою залогою у заплілі, проте 21 грудня правобережний гетьман вже був далеко на Лівобережжі під Прилуками [46]. Тетеря, починаючи похід, намагався забезпечити себе від можливого удару з боку запорожців, яким 18 листопада написав листа [47], проте запорожці в той час й так збиралися в іншу сторону – 6-11 грудня разом з людьми Косагова та сотнею калмиків знову з'явилися під Перекопом, де напали на Перекопську орду, що змусило кримського хана остаточно відмовитися від підтримки походу польського короля [48].

Під час походу короля окремі міста Київського та Ніжинського полків здавалися йому без бою (Остер, Козелець, Кролевець), виявив до нього лояльність і Максаківський монастир, якому він надав підтвердження на монастирські села 13 січня під Новими Млинами. Але все це були локальні успіхи, до того ж король обминав міста, де знаходилися значні козацько-московські сили, що створювало проблему безпеки тилу, він, зокрема, не пішов ні на Київ, ні на Батурин. Очевидно, певні сподівання королем покладалися на підтримку місцевого населення, тому в містах, що визнавали його владу, король залишав лише невеликі гарнізони, які не так здобували контроль над містами, як фактично потрапляли у заручники до місцевих жителів. Втім в інших місцях, де наступали лише самі поляки, без союзних козаків, міщани не вдавалися навіть до такого умовного визнання, зокрема Березна, витримавши осаду з боку поляків, так і не впустила їх до міста [49], так само не перейшла на сторону короля і Борзна, що було відзначено Брюховецьким в універсалі до борзенців 22 січня.

У січні наступ польського війська було спинено під Глуховим, довга облога якого знаменувала собою крах усієї воєнної кампанії. Бракує детальнішої інформації про цей період протистояння. Величко, – єдиний, хто у своєму літописі під 30 січня подає детальний опис битви поляків з прибулим під Глухів військом Брюховецького. В битві польська армія, після жорстоких сутичок, що тривали протягом цього дня, нібито зазнала великої поразки, і загубивши усю артилерію та піхоту, відступила на Новгород-Сіверський⁵⁰. Більшість істориків опис Величка за факт нині не сприймає. М.Петровський, вважав битву між козаками Брюховецького (з московською підмогою воєводи Г.Ромодановського) та військом короля Яна-Казимира можливою, проте, на його думку, вона сталася значно пізніше, наприкінці лютого, до того ж в іншому місці, біля Вороніжа на Десні, і на доказ такої битви посилався на царську грамоту Олексія Михайловича, де про неї згадувалося [51].

Принаймні в лютому король ще залишався на території Сіверянщини. Принаймні так вважав Брюховецький, який 19 лютого під Вороніжем, в універсалі, виданому товаришу Глухівської сотні Г.Годуну, відзначав його заслуги, виявлені "под час теперешнього наступання од короля полского на Глухов". Дане уточнення входить у певне протиріччя з твердженням Величка, що облогу Глухова на цей момент було знято, (відштовхуючись від гіпотетичної генеральної битви 30 січня наведеної у літописі), оскільки про наступ короля на Глухів в універсалі мовиться у теперішньому часі, з іншого боку, такий вислів міг мати на увазі й нещодавній наступ на місто, який вже минув. Зрештою, знаходження Брюховецького 19 лютого під Вороніжем (у 20 кілометрах від Глухова) не виключає версії про пізніші лютневі бої гетьмана з поляками, які у такому випадку знаходилися біля Глухова ще не менше трьох тижнів. Очевидно, саме лівобережним козакам та населенню Сіверянщини випало витримати майже весь тягар цієї кампанії. Хоч Брюховецький в універсалі до борзенців 22 січня і надихав їх близькою допомогою війська князя Ромодановський, який нібито мав вирушити з військом із Сум 20 січня, проте свідчень, що князь з'явився під Глуховим у ці найважчі тижні наступу немає. Звичайна тактика князя полягала в уникненні зіткнень з поляками та татарами до останнього моменту, поки це було можливо. Імовірно, це було помічено ще сучасниками. Величко, який міг чути про події на Сіверянщині від очевидців і намагався їх узгодити між собою, стверджував, що Ромодановський прибув під Глухів до Брюховецького після розгрому польських сил, а тому московському війську залишилося лише переслідувати рештки сил короля, що відступали у напрямку Новгорода-Сіверського, проте, зрештою, і в цій справі особливого старання князь не виявив.

Узагальнено двічі згадував про цю зимову війну у своїй хроніці сучасник подій Софонович, що у двох місцях хроніки повідомляв про чотириохтижневу оборону Глухова королем, унаслідок якої його військо, зазнавши великих втрат, відступило у Литовські краї, він же зазначав, що відступ спричинив знищення королівських залог у задніпровських (власне, у сіверянських) містах [52]. У хроніці також немає даних про участь у боях царських військ, лише наводиться думка, що король, втративши під Глуховим багато війська, змушений був від нього відступити, зважаючи на небезпеку з боку московського війська, що наближалось.

Проте початково бої польських військ з царськими передбачалися, про що принаймні свідчить напрямок походу поляків, і якщо стали вони неможливими, то сталося це внаслідок виснаження

польської армії під час руху Сіверянщиною (населення якої сильно постраждало, так і не отримавши своєчасної допомоги від царських воєвод). Один із польських офіцерів засвідчував, що під Глуховим під час приступів та вилазок король втратив 5 тисяч чоловік та ще 8 тисяч під час відступу у Литву (до яких було зараховано побитих, померлих, поранених, хворих і т.п.) [53].

У березні на Сіверщині вже не залишилося жодних слідів польської присутності. Іноді, як у Кролевіці, де було розміщено польський гарнізон під час наступу короля, міщани самі ліквідували ворожу владу. Коли 26 березня від Брюховецького у Кролевець прибули уповноважені для розслідування справи про власність, залишену тут на зберігання славетним полковником Іваном Богунем, поляків, очевидно, в місті не було вже досить давно, оскільки для такої акції Брюховецькому потрібно було спочатку отримати відомості про звільнення Кролевця, а його посланцям у свою чергу потрібний був час, щоб дістатися до міста. Загалом, незважаючи на те, що Богун знаходився у ворожому таборі при війську польського короля, після його вбивства поляками, лівобережні козаки шанобливо поставилися до його пам'яті [54], можливо внаслідок не лише колишніх заслуг Богуня перед Україною, а й внаслідок цього підступного вбивства.

Інші міста звільняли козаки. Козелець зайняв київський полковник В.Дворецький, звідки за Дніпро слідом за Чарнецьким втікли дві польські хоругви, що були розміщені тут як залога після Різдва [55].

Сам Брюховецький 8 березня перейшов через Борзну, деякий час, принаймні 12–14 березня, перебував у Ніжині, звідки вирушив до Переяслава, рухаючись майже у протилежному напрямку від того, в якому відходили залишки польської армії, до заходів щодо їх переслідування він не вдавався, що зрештою було виправдано, оскільки його більше цікавило звільнення України, ніж поход у Білорусію (куди зрештою не пішли також і царські війська, хоч цар дбав про окупацію цього краю з 1654 року). Перебуваючи 23 березня вже у Переяславі, гетьман красномовно розписував свою перемогу та відступ з великою ганьбою короля з України, військо якого на переправах та дорогах полягло трупом, а сам він, на думку Брюховецького, взагалі невідомо залишався ще живим чи ні. Гетьман продовжував закликати Правобережжя до боротьби, згадуючи про страту поляками колишнього гетьмана І.Виговського (якого раніше називав зрадником), повідомляв про свій похід за Дніпро з військом Ромодановського (хоч сам Ромодановський у похід не збирався і не пішов) та калмиками, про виступ Запоріжжя проти поляків та пропонував остаточно покінчити з Тетерею.

Ще до того, як відступили деморалізовані важким зимовим походом залишки королівського війська, почав відводити на Правобережжя свої війська правобережний гетьман Тетеря, можливо це сталося вже в першій декаді січня, принаймні про це свідчить його наказ виданий у Корсуні 11 січня 1664 року (якщо є певною його дата). Проте й на Правобережжі на весну 1664 року почало розгортатися велике протипольське повстання. Брюховецький цього разу не обмежився словами і таки перейшов за Дніпро, хоч заглиблюватися на Правобережжя не став. Військо гетьмана переправилося через річку значно південніше Переяслава, де він знаходився протягом березня, після чого рухалося вздовж Дніпра на північ. 12 травня його табір був під Чигирином, 17 – під Свидівкою (трохи вище Черкас по Дніпру), піднявшись ще вище, 21 травня, після бою, гетьман з воєводою П.Скуратовим розмістилися у захопленому ними Каневі⁵⁶, якому належало стати місцем перебування Брюховецького протягом цілого року. 22–29 травня поляки, яких очолювали Чарнецький, Собеський і Маховський, біля яких також перебував і Тетеря, безуспішно намагалися відбити Канів, проте зрештою Чарнецький змушений був відступити до Корсуня, а Тетеря пішов під Білу Церкву [57].

Повстання на Правобережжі, очевидно, почалося стихійно, під момент невдач польського війська. Проте можна також зустріти і версію, що його начебто готував колишній гетьман Виговський. Наприклад, серед його організаторів, як правило, зазначають С.Сулиму, який, виступивши з Торговиці, захопив у Лисянці артилерію Тетері (за свідченням Косагова Сулима це вчинив за намовою Сірка) [58]. Однак іноді стверджується, що Сулима діяв в інтересах колишнього гетьмана І.Виговського, незважаючи на те, що останній 1 березня у Фастові видав універсал, в якому заперечував свою причетність до повстання [59]. Як відомо, поляки знайшли потрібним оголосити винним в організації повстання саме Виговського. Скориставшись нагодою, вони поквалливо розстріляли колишнього гетьмана, хоч доказів, які б свідчили, що повстання сталося за намовою Виговського, зібрано не було та й не могло їх бути зібрано. Не можна серйозно сприймати тотальне заперечення польської влади населенням Правобережжя як наслідок грандіозної змови, усі нитки якої вели до рук однієї людини (чи нехай навіть однієї з небагатьох). Можливо, для такого фігуранта як Маховський, за наказом якого стратили колишнього гетьмана, смерть Виговського означала остаточне забуття Гадяцького договору. Адже тепер, після того як Польща трохи оклигала після шведської навали, колишня згода польського уряду на утворення в Україні фактично самоурядної козацької території на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств (чи під назвою Руського князівства, чи під будь-якою іншою) мусила сприйматися поляками як неймовірно колишнє приниження.

Страта Виговського, яка не викликала заперечень пропольського гетьмана Тетері, і навіть, як вважають, була схвалена ним з особистих мотивів, призвела до того, що він фактично втратив

підтримку правобережного козацтва, а його кидання в різні сторони разом із поляками і без них для приборкання повстанців протягом того року, коли він ще залишався на Правобережжі, навряд чи можна вважати реальним гетьмануванням.

Не можна заперечити й те, що велику роль у збуренні населення проти поляків відіграв Сірко. Запорозький отаман у січні 1664 року вирушив був із Запоріжжя до Дністра, проте 13 березня раптом опинився в Умані. Сірко з Умані відправив листа до царя, в якому, повідомляючи про ефект від появи свого загону саме тут, писав, що, дізнавшись про його похід, Брацлавський, Кальницький та Уманський повіти, Могилів і Рашків піднялися проти поляків. Наприкінці місяця Сірко опинився на Чигиринщині, де захопив Смілу [60]. Очевидно, потребував підкріплення, оскільки 18 березня запрошував Косагова, що перебував на Січі, приєднатися до нього, щоб разом взяти Чигирин, проте той тоді не зміг вирушити до Сірка [61].

Виникла ситуація, яка дозволила Брюховецькому виступити з претензіями на об'єднання усіх козацьких земель під своєю булавою. До того ж з правобережної старшини цього року ніхто на місце Тетері не претендував (своїх сил було замало, орієнтація на Польщу себе дискредитувала, намагання Опари, а за ним Дорошенка закріпити за собою Правобережжя за допомогою Криму окреслилися лише через рік, а на Москву опирався саме Брюховецький).

28 червня нечисленні розгублені прихильники пропольського курсу вирядили з Насташки до короля посольство на чолі з генеральним обозним Семеном Половцем. В інструкції, що йому надали, єдиним шляхом, за допомогою якого можливо було б утримати Україну у підданстві короля, вважалось укладення негайного миру з Москвою. Проте Польща, що можливо ще сподівалася повернути втрачені території, до такого повороту в політиці тоді була неготовою, зрештою й Москва також за тих обставин на мир не погодилася б. Незрозуміло чому, але під виробленою інструкцією, нехай навіть для проформи, не було підпису гетьмана Тетері, якщо так сталося не випадково, то для старшин, що виправляли посольство, позиція Тетері особливого значення не мала.

Майже одночасно, але в протилежний бік, Брюховецький 26 червня відправив з Канева до царя і своїх посланців – полковників київського В.Дворецького та канівського Ф.Панченка з М.Артемовичем. Через них він повідомляв про свій похід за Дніпро, що супроводжувався постійними боями з ворогами, зокрема заявляв про свою спробу здобути Чигирин, яка виявилася невдалою, та сповіщав, що зосередив військо у Каневі. Серед важливіших причин, чому так вчинив, гетьман називав: по-перше, необхідність дати правобережному населенню безпечно зорати поля; по-друге, відсутність у містах військового люду, оскільки ні Сірко, ні Косагов, якого чекали із Запоріжжя, тут поки що не з'явилися; по-третє, неможливість довіряти переговорам з польськими комісарами, поки орда і Чарнецький мають змогу нападати на міста Правобережжя.

Брюховецький скаржився на відсутність царської допомоги з Белгорода та інших місць, унаслідок чого правобережні міста, які приєдналися до нього, залишаються без захисту, обурювався князем Ромодановським, що замість того, щоб з Лохвиці вирушити до Дніпра на допомогу, вирушив у протилежному напрямку до Белгорода та до того ж ще й заборонив прибути призначеному на Січ напівполковнику Омелянчу. Гетьман звинувачував Ромодановського в тому, що він не просто не надає козакам підтримку у боротьбі з ворогом, але й кривдить населення, даремно нищить людей, що викликає хвилювання серед козаків, які разом з ним ведуть бої під Каневом [62].

Принаймні на адресу Сірка і Косагова претензії гетьмана, здається, були нещирими. Незважаючи на те, що Ромодановський 31 травня заборонив Косагову йти на допомогу Брюховецькому [63], Косагов на початку червня повернув з під Охтирки до Канева. Саме звідси його загін, козаки Сірка та калмики, за бажанням Брюховецького, 20 червня вирушили на південь Правобережжя і вже через день розгромили татар, з якими зіткнулися під Городищем (за 20 верст від Канева) [64]. Орда йшла на допомогу до Чарнецького, проте після бою змушена була повернутися до Криму [65].

Щоправда, дії Сірка, Косагова та калмиків більше нагадували розвідницький рейд, тому що згадана коаліція сил була занадто малою, щоб забезпечити стабільний контроль над певною територією, між тим при Чарнецькому, що був головною ворожою силою на Правобережжі, у цей час, за свідченнями полонених, знаходилося 6 тисяч поляків, 1200 козаків та 5 тисяч татар [66]. А у Косагова, який повернувся до Брюховецького у Канів, загін на 18 вересня нараховував лише 68 рейтар та 159 солдатів та й ті розбігалися [68]. Імовірно, що і у Сірка, який після сутички під Городищем пішов далі на південь та розмістився у Торговиці, людей було небагато. Зрештою Сірко воював більше на свій розсуд, повернення до Брюховецького його не цікавило, тому у листі до царя від 25 липня Сірко обґрунтував неможливість приєднання до гетьмана потребою захищати Торговицю [68] (хоч присутність талановитого командира при Брюховецькому, якби він не сковував його ініціативу, була б доречною). Сірко ж у Торговиці й так надовго не залишився, покинувши її у жовтні, коли він вирушив під Очаків [69].

Відповідно, що гетьман, який був неспроможний провести достатньої мобілізації власних сил, який не здобув належного визнання з боку правобережного козацтва (попри те, що за деякими даними

у нього було під рукою 8 тисяч чоловік [70], не зважувався на активні дії проти Чарнецького і татар, що в середині вересня знаходилися під Ставищем. При тому ставищани, незважаючи на недолугі дії Брюховецького і московських воєвод, спромоглися самостійно дати належний опір переважним силам Чарнецького, побивши під містом багато польської піхоти [71] (тоді побутувало навіть твердження, що Чарнецький втратив під Ставищами 3 тисячі чоловік [72], що, очевидно, було перебільшенням). Брюховецький також не надав допомоги й кальницькому полковнику В.Варениці, якої той, захищаючи Кальник, просив у нього в цей час [73]. Незрозумілою виглядає пасивність гетьмана, – ситуація вимагала вирішальної битви, сили для якої були, проте він чекав на додаткові контингенти царських військ, замість того щоб рятувати співвітчизників, які виступили проти Польщі, тобто на відміну від нього робили те, до чого він їх закликав у своїх універсалах.

Тим часом Чарнецький, не маючи навіть достатньо сил для придушення опору на Правобережжі, намагався ще організувати через Бужинську переправу на Дніпрі вторгнення орди на Лівобережжя. Щоправда, ця авантюра не принесла успіху, переправлені 5 серпня татари були одразу розбиті, головним чином козаками переяславського полковника Д.Єрмолаєнка (багато з татар було побито, або потоплено у Дніпрі, під час термінової зворотної евакуації 6 серпня) [74].

До певної міри, хоч із затримкою, царський уряд відгукнувся на прохання Брюховецького надати допомогу. 23 вересня 1664 року цар віддав наказ воєводі Ф.Протасьєву прибути у Канів до гетьмана, проте військо Протасьєва нараховувало лише близько 1200 чоловік [75] (до якого мали приєднатися рештки загону Косагова, з тим щоб сам він відбув до Белгорода для розшуку дезертирів із свого загону [76]). Суттєво вплинути на загальну ситуацію на Правобережжі цей загін не міг. Та й Брюховецький жодного разу не вдавався до дій, які б засвідчили його рішучість якнайшвидше покінчити з головними силами ворога у генеральній битві.

Коли у листопаді лубенський полк Г.Гамалія у Медвині та прилуцький полк Л.Горленка (з частинами зінківського і полтавського полків) у Лисянці відбивалися від війська С.Чарнецького (з яким знаходився і Тетеря), Брюховецький знехтував черговою зручною нагодою розбити поляків, і, незважаючи на прихід Протасьєва, продовжував залишатися зі своїми підручними силами у Каневі. Єдине що тоді зробив гетьман – скористався цими боями для ще одного прохання до царя надіслати допоміжне військо [77], та, можливо, захопив вирушити на допомогу в район боїв загін Косагова (Косагов таки наприкінці жовтня чомусь замість Белгорода опинився у Медвині) [78]. Бої під Медвином розвивалися для Чарнецького далеко не блискуче, – пробувши 5 тижнів під містом [79], він двічі намагався взяти місто, проте тільки втратив багато людей і наприкінці листопада від Медвина відступив [80]. Вистояла також і Лисянка на відміну від Ставища, яке, не отримавши допомоги, було Чарнецьким захоплене і винищене [81].

Це була одна з останніх кривавих акцій цього безжального польського командира, невдовзі, в лютому наступного року, він помер. 10 лютого 1665 року Брюховецький вже знав про його смерть, у черговому листі з Канева повідомивши про неї царю [82].

Ще з грудня виникло питання про потребу поїздки Брюховецького у Москву. Гетьман, щоправда, як міг уникав цієї поїздки, пояснюючи: «Я бы рад в дороге, да когда бы неприятель на Украине не зимовал, выведу из Канева, Умань и другие города перейдут на сторону неприятеля» [83], проте, здається, царський уряд у цей час більше цікавила присутність Брюховецького у Москві, ніж звільнення Правобережжя від поляків. У листі за 2 березня 1665 року до окольничого Б.Хитрово гетьман продовжував виправдовувати своє подальше перебування у Каневі, причому з контексту виправдань помітно було, що тиск у справі поїздки гетьмана до Москви посилювався. Хитрово чомусь саме в цей час знайшов потрібним нагадати київському полковникові Дворецькому про Виговського і молодого Хмельницького (Юрія), які обіцяли у свій час поїхати до Москви, проте не тільки не поїхали, а й зрадили. Це був натяк на необхідність поїздки Брюховецького до Москви, як доказ його вірності царю, і про цю розмову Дворецький, мабуть, повідомив гетьману. Та Брюховецький, пишучи листа в Москву, хоч і стверджував, що був би щасливий побачити царя, проте шукав привід туди не їхати, підкреслював, що ворог знаходиться лише у двох милях від Канева, а у Києві обмаль людей для захисту міста [84]. Втім, незважаючи на те, що на січень 1665 року царський гарнізон у Києві нараховував 1955 чоловік [85], що складало у 2–2,5 рази менше ніж у попередні роки, прямої загрози для міста не було, що лише підтверджує, що Брюховецький не надто поспішав до Москви, де на нього чекали складні переговори.

Вже впровадження у життя Батуринських статей виявило перші розходження у взаємостосунках Брюховецького з Москвою, так, згідно 1 статті гетьман взяв на себе важке зобов'язання постачати провіант для московського війська, що перебуваючи у Гетьманщині мало забезпечувати захист від зовнішнього ворога, проте вже наприкінці 1664 року стало ясно, що обидві сторони у цьому пункті взаємно незадоволені, царські воєводи звинувачували гетьмана у тому, що він морить голодом їхнє військо, а він у свою чергу доводив, що робить для їхнього прохарчування більш ніж достатньо. Цар більше довіряв інформації своїх воєвод і в листі від 12 листопада вказував Брюховецькому на

необхідність поліпшити забезпечення царського війська в Україні провіантом [86]. Проте гетьман, відповідаючи царю 27 листопада з Канева, заперечував, що московське військо ним утримується погано, твердив, що від минулої зими майже кожний місяць роздає царським людям хліб, натомість нічого не залишаючи собі, обурювався, що «только в одном Каневе несколько тысяч осмачек в разное время роздал, и несколько сот четвертей, в Переяславле хранящихся, приказал раздать царскому воску» (1 осмачка дорівнювала 4 четвертям, або 104,95 л. сипучих речовин). Брюховецький додавав, що посилав також часто хліб на Кодак і Запоріжжя, і в своєму посланні констатував, що його перед царем «оболгали». З іншого боку, гетьман відмовлявся забезпечити царських солдат обмундируванням, повідомляв, що одягнути усе військо він просто не може, «чтобы не разорить народ, которому через столько лет войны вольности на несколько лет нужно дать» [87]. Спільної мови у цьому питанні з царськими воєводами в Україні Брюховецький не знаходив, воєводи скаржилися на погане постачання, а гетьман посилався на те, що військові на царській службі розпродають отриманий хліб, після чого дезертирують з війська. Крім цього, у згаданому листі до окольничого Хитрово Брюховецький вже досить недипломатично вказував, що у попередні роки під час великого наступу військ короля, спрямованого через Україну проти Великої Росії, воєводи не надали Україні дієвої допомоги, внаслідок чого постраждало багато українських міст, і, власне, Україна, сама гинучи, сама й захистила Росію від спустошення [88]. Таким чином, в обох сторін погляд на вирішення проблеми щодо задовільного утримання царського війська в Гетьманщині гетьманським урядом залишався непохитно протилежним.

Хоч Брюховецький, знаходячись у Каневі, залишався бездіяльним, загальна ситуація у перші місяці 1665 року для польських недобитків на Правобережжі залишалася несприятливою. На Поліссі з'явилося з'єднання овруцького полковника В.Децика, який намагався ліквідувати залишки польських сил та їх спільників на Київщині. Брюховецький навіть направив до нього у січні на допомогу прилуцький полк Л.Горленка, який, проте, так і не об'єднався з Дециком, гетьман чомусь це пов'язував з тим, що київський воєвода І.Чаадаєв перешкодив полку Горленка розміститися у Києві під час руху на Полісся [89]. Проте Децик й сам, маючи у розпорядженні лише свій полк, здійснив наступ на південь і за підтримки місцевого населення невдовзі захопив (південніше Києва) Мотовилівку, а наприкінці травня Брусилів [90].

4 квітня відправлені Брюховецьким та Протасєєвим під Корсунь лубенський полк Г.Гамалія і московський загін М.Жемчужникова та І.Стромиловського оволоділи цим містом (за винятком фортеці), при цьому знищили гарнізон та полонили відомих заслужених старшин правобережного козацтва – генерального обозного Т.Носача і генерального суддю І.Криховецького (вже не так старшин Тетері, що на цей час не мав ніякої влади, як імовірно представників протимосковської козацької партії). Цей напад, проте, не передбачав закріплення Корсуня за козаками Брюховецького, тому десять тисяч корсунців було відведено до Канева [91].

Організованої влади на цей час на Правобережжі не існувало взагалі, з березня на Придністров'ї розвинули ворожі дії проти Польщі загони Гоголя, Дрозда, Авдієнка та Кияшка, а Умань ще з 1664 року [92] за підтримки невеликого царського загону Свиньїна продовжував контролювати полковник І.Сербин [93]. Брюховецький 17 квітня повідомляв у Москву про суцільні перемоги промосковського табору – під Торговицею, Вільшаною, Лисянкою, Гомелем та за Бугом на Подністров'ї (в останньому випадку розгром зведеного загону поляків і козаків Тетері, відправлений проти полковника Василя Дрозда, очевидно, знаменував повний крах Тетері, про скільки-небудь помітну участь якого в українських подіях від цього часу дійсно більше нічого невідомо), єдиною втратою виглядала загибель Сербина в Умані, хоч місто продовжувало залишатися в руках прихильників промосковської орієнтації [94]. Загалом всі ці перемоги були не більше ніж вдачі сутички, йшлося про сотні знищених ворогів, що в умовах постійної тотальної війни на взаємознищення не могло принести кардинального успіху, проте, безумовно, посилювало жорсткість протиборчих сторін на спустошеній території.

Бруховецький протягом травня–червня двічі намагався захопити Білу Церкву, що залишалася центральним опорним пунктом поляків на Правобережжі, оскільки тут знаходився найбільший польський гарнізон, серед тих небагатьох, які вціліли після відступу польського короля. Щоправда, воєнна кампанія проводилася досить бездарно, готуючись здобути Білу Церкву, Брюховецький не протидіяв розпорошенню усіх потрібних для цього сил. З відправлених на допомогу гетьману за наказом царя калмиків лише частина приєдналася до полків Брюховецького у Каневі, інша частина зі своїм командиром Будієр-мурзою попрямувала до Криму воювати з татарами [95]. Московський товмач Понар'їн, який 19 червня виїхав з Криму, повідомляв, що за тиждень до його від'їзду, на Перекоп з'явилися 1500 калмиків, у яких провідниками були 30 козаків, і які нібито побили 10000 татар. Очевидно, що це були калмики, які пішли від Брюховецького. Гетьман знову не зумів зосередити усі можливі сили у потрібному напрямку, хоч, можливо, був на це нездатний, адже як воєнний стратег він особливим талантом не відзначався. Брюховецький повідомляв царю про свої успіхи, однак вони не

виглядали переконливими. Наприклад, гетьман інформував, що 21 травня, порадившись з Протасьєвим, він відправив козаків, царських солдат та калмиків під Білу Церкву проти польського воєводи Яблоновського, внаслідок чого поляків розбили, а їх недобитки були примушені до відступу в місто. Якщо виходити зі свідчень полоненого генерального судді правобережних козаків Криховецького, сили Яблоновського у квітні складали лише 7 хоругв власного війська та полк білоцерківських козаків, інший свідок прапорщик Некрасов, що під час згаданого бою втік з польського полону, оцінював військо Яблоновського в 4 тисячі чоловік. Яблоновський у зіткненні з коаліційним військом, яке очолював наказний гетьман Я.Лизогуб, втратив до тисячі чоловік [96], тобто принаймні четверту частину всіх своїх людей. Здавалося б, треба було розвивати успіх. Проте переможна реляція Брюховецького закінчувалася висновком про неможливість здобуття Білої Церкви, і він у черговий раз просив підкріплення у царя, з огляду на те, що загін Протасьєва, (канівського воєводи, що весь цей час знаходився з Брюховецьким у Каневі) нараховував лише п'ятсот чоловік [97]. Очевидно, виряджене Брюховецьким різношерстне військо просто не мало достатніх сил, щоб подолати не такі вже великі сили Яблоновського, хоч лівобережний гетьман мав досить часу і можливостей, щоб підготуватися для звільнення Правобережжя від залишків польських військ.

За Самовидцем, у перший похід (на св. Трійцю) гетьман виправив проти поляків тільки півтори тисячі козаків та 700 калмиків. Втім, Брюховецький, через відправленого до Москви прилуцького полковника Л.Горленка, вказував також на участь у цьому поході і невеликої кількості московських ратних людей [98]. Пізніше, (за літописом після св. Петра, але насправді це було дещо раніше) в другий похід вирушив вже сам Брюховецький з калмиками, козаками і «московю». Цього разу були зібрані значніші сили (Горленко у Москві навіть називав такі цифри як 20 тисяч козаків і 7 тисяч калмиків), проте й друга спроба здобути Білу Церкву зазнала невдачі [99], внаслідок чого калмики залишили гетьмана взагалі, а козаки збунтувалися і розійшлися. Останнє не відповідало дійсності, проте небажання лівобережного гетьмана затримуватися біля Білої Церкви було очевидним. Другий похід розпочався 29 травня [100], та вже у середині червня Брюховецький відступив від Білої Церкви, скориставшись тим приводом, що київські воєводи М.Львов та Д.Савлуков не надають йому військової допомоги [101].

Несподівано швидкий відступ гетьмана з Білоцерківщини насамперед був пов'язаний з приходом на Правобережжя кримської орди, яку залучив до українських справ Степан Опара. Займаючи посаду медведівського сотника ще принаймні з 1658 року – часів протистояння гетьмана Виговського та полтавського полковника М.Пушкаря [102], Опара у наступні роки, імовірно, шукав можливості здобути більш провідне становище, яке більше відповідало б його амбіціям.

Незважаючи на те, що на Правобережжі з 1664 року безперервно продовжувалися активні бойові дії проти поляків та Тетері, з початку 1665 року почала окреслюватися негативна для Брюховецького тенденція об'єднання тієї частини правобережної старшини і козаків, що виступали проти орієнтації як на Польщу, так і на Москву. Прибічники такого курсу почали гуртуватися навколо медведівського сотника Степана Опари, який ще наприкінці 1664 року розірвав стосунки з Тетерею і поляками і, незважаючи на відправлені до нього тоді листи Чарнецького і Тетері, відмовився впустити в Медведівку поляків. Одночасно Опара вважав неможливою спілку і з прихильниками Москви, що виявилось досить швидко. Наприклад, один із найближчих прибічників Опари П.Апостол, який тоді очолював залогу в Кременчуку, в лютому 1665 року страшно погромив під цим містом козаків Полтавського полку, тобто ту сторону, що тоді підтримувала промосковського гетьмана Брюховецького (було вбито близько 400 козаків). Хоч одразу після розриву Опари з Тетерею і поляками Тетеря чомусь підозрював Опару у змові з Москвою, а тому погрожував медведівському сотникові порозумінням з Кримом і Москвою, щоб дістати його до своїх рук [103]. Проте Тетеря не знав, що на Крим орієнтувався якраз сам Опара, і про це в січні 1665 року, наприклад, було дещо відомо навіть Брюховецькому, який через своїх посланців – зінківського полковника В.Шимана та писаря С.Шубу повідомляв тоді у Москву, що «Опара надумал было бусурманом поддаться, но вроде переменялось» [104]. Насправді нічого не змінилось, вже з весни орда кочувала під Чорним лісом, безпосередньо загрожуючи південним полкам Правобережжя, а в червні вторглася на Уманьщину.

17 червня табір Брюховецького відкотився вже під Мотовилівку, звідки в листі до царя гетьман, сповістивши про свій похід з Протасьєвим під Білу Церкву та її облогу, мотивував неможливість продовження облоги саме тим, що Опара зтягнув до України орду, яка збирається у Цибульнику нібито з наміром вдарити по козацько-московським силам під Білою Церквою. Гетьману на цей час вже стало відомо про перші наслідки її появи, він повідомляв, що «клятвопреступный Опара... злодейски Умань уловил», а тому посилаючись на «великое малолюдствие» царського війська при ньому, до отримання московської допомоги взагалі планував відступити за Дніпро [105] (Опара, спираючись на татар, 11 червня захопив Умань, де тоді також було розсіяно та полонено невеликий московський загін) [106].

Дані щодо військових сил, що знаходилися тоді при Брюховецькому, суперечливі, якщо за наведеним свідченням прилуцького полковника Горленка, у червні при Брюховецькому повинні були знаходитися 20 тисяч козаків та 7 тисяч калмиків (при тому що 10 тисяч калмиків нібито знаходилося на Запоріжжі), то сам гетьман у листі до царя у той же час, згадавши про 500 чоловік московського війська, що були разом з ним, про свої збройні сили взагалі нічого не повідомляв, нібито їх при ньому не було, відтак за тоном його листа складалося враження, що він перед ордою є майже беззахисним [107]. З під Мотовилівки Брюховецький спочатку відступив під Київ, де 21–24 червня стояв табором на річці Либідь [108], звідки зрештою відійшов на Лівобережжя, а разом з цим остаточно припинилися його спроби об'єднати під своєю булавою козацькі землі. Якщо які-небудь відповідали дійсності деякі тодішні твердження, що за винятком Білої Церкви, Чигирин, Корсуня та Умані усі інші міста Правобережжя схилилися до підданства царю (і, таким чином, під регімент промосковського гетьмана), цей відступ, мотивований загрозою від орди, свідчить не на користь Брюховецького.

Доречно згадати, що коли ця ж орда, після того як її мурзи підступно захопили 18 серпня Опару та його старшину, намагалася розбити козаків Опари, яких було небагато (так, біля Умані в червні Опара мав при собі лише два козацьких полки, і навряд чи його сили суттєво збільшилися протягом наступних тижнів), то відсутнього успіху у цьому вона не досягла, і, очевидно, сама була неспроможна його досягнути. Не змігши взяти козацький табір, мурзи змушені були обмежитися сумнівними погрозами на адресу козаків, нібито відправлять за польською допомогою у Білу Церкву та Чигирин. Відтак, це зіткнення закінчилося компромісними домовленостями – частина козаків приєдналася до П.Дорошенка, що починав боротьбу за гетьманську владу, а 200 чоловік відійшли на Лівобережжя [109].

Опара був першим із претендентів на гетьманську булаву, хто спробував реалізувати програму звільнення України від претензій як Польщі, так і Москви за допомогою Криму (та, імовірно, Туреччини, до якої він за логікою подій мав би звернутися пізніше, як це потім зробив Дорошенко). Інша справа що, зважаючи на недостатню підтримку Опари в Україні, кримські мурзи тоді так і не зважилися остаточно на відкритий розрив з Польщею, схилившись до рішення вести війну лише з Москвою та її прихильниками. Відтак саме тому, щоб урегулювати стосунки з поляками, татари в серпні зрадили Опару, підступно захопивши його, коли він їхав до них на зустріч, та видавши його полякам, які його стратили.

Наприкінці червня, вже перебуваючи у Переяславі, Брюховецький відправив до царя листа з новинами про несприятливий розвиток ситуації на Правобережжі, в якому, відволікаючи увагу від своєї невдалої військової кампанії, повідомляв про свій намір здійснити поїздку до Москви [110]. Начебто відправивши проти Опари і орди, що тоді знаходилися під Корсунем, чотири полки – переяславський, канівський, миргородський та стародубський (про зіткнення яких з Опарою чи татарами у ці тижні нічого невідомо, і якого, мабуть, просто не було), гетьман з Протасьєвим, при воєводі також знаходився і його загін, відбув з Переяслава до Гадяча, куди прибув 5 липня [112] (за іншими даними 7 липня) [113].

Командування над полками Брюховецький залишив наказному гетьманові переяславському полковникові Д.Єрмолаєнку, втручання якого у події на Правобережжі обмежувалося утриманням канівського плацдарма та воєнними демонстраціями поблизу нього, при тому що у Каневі, у бездіяльності знаходилося ще чотири козацькі полки – ніжинський, прилуцький, лубенський та зінківський [113]. Не в останню чергу внаслідок згорання активних дій лівобережного козацтва протягом другої половини 1665 року на Правобережжі повністю були ліквідовані останні вогнища протипольського повстання 1664 року, яке переважно проходило під гаслами промосковської орієнтації.

Після розправи татар з Опарою, знищивши у напруженій боротьбі внутрішню опозицію, правобережним гетьманом став представник номінально пропольської на той час орієнтації Петро Дорошенко, кандидатуру в гетьмани якого запропонували не поляки, а татари, що вирішили надати йому підтримку. Дорошенко був більш представницькою постаттю ніж Опара, оскільки був полковником ще з часів Б.Хмельницького та онуком гетьмана Михайла Дорошенка. В умовах хаосу 1665 року на Правобережжі, що супроводжувався грабунками татар та захопленням ними ясиру, Дорошенко виявив сильний характер, холоднокрівність та кмітливість, що дозволило йому організувати на більшій частині цієї території якусь подобу влади та втримати її.

Наказний лівобережний гетьман Єрмолаєнко, знаходячись у Переяславі, у своїх реляціях до Брюховецького, досить відсторонено повідомляв про перебіг подій на Правобережжі, де нищилися їх останні союзники, не намагаючись навіть імітувати надання їм допомоги, і, як це не дивно, зовсім спокійно це сприймав й сам Брюховецький [114]. Так, коли 13 вересня Дорошенко рушив на Брацлавщину, проти брацлавського полковника Василя Дрозда [115] (для якого поляки і татари були найпершими ворогами, що робило його потенційним прибічником Москви), то незважаючи на затяжні бої, що розгорнулися під Брацлавом і тривали до листопада [116], Єрмолаєнко не надав йому ніякої

допомоги, внаслідок чого опір Дрозда було зламане, а Брацлавщина перейшла під владу Дорошенка, який об'єднав під своїм регіментом Правобережжя. Поразка Дрозда призвела й до втрати тієї частини Київщини, яку займав полк овруцького полковника Децика, оскільки зумовила його відхід з Київщини на Лівобережжя. Зрозуміле незадоволення Децика та його козаків, очевидно, з приводу саме ненаданої лівобережними старшинами допомоги Правобережжю проти поляків і татар, було використано Єрмолаєнком і Романом Ракушкою (підскарбієм Брюховецького) для розправи над овруцьким полковником якраз під приводом самовільного залишення ним Правобережжя [117]. Єрмолаєнко зі свого боку вважав, що жодної можливості для допомоги Дрозду у нього не було, а Децика оголосив бунтівником [118] (поширилися чутки, що Децик збирався захопити гетьманську владу), хоч очевидно, що Єрмолаєнко, так само як раніше Брюховецький, не бажав розпочинати серйозні бої з ордою без допомоги царського війська (Самовидець вважав, що таку допомогу Дрозду було обіцяно) [119].

Тим часом наприкінці липня Брюховецький вирушив у обіцяну подорож. Очевидно, гетьман рухався через Сіверщину (1 серпня він проїхав через Глухів), дорогою до нього приєдналися делегації з ряду міст (Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Канева, Стародуба, Остра та Козельця) і окремі представники духовенства, крім того разом з гетьманом їхала значна частина військової старшини, яка складалася здебільшого з його висуванців. 11 вересня 1665 року Брюховецький прибув до Москви. Це була його друга поїздка за останні роки, але цього разу він приїхав як гетьман, лише представницька свита якого нараховувала 535 чоловік [120]. Таким чином, він став першим серед українських гетьманів, який з'явився на настійливе побажання царського уряду до Москви.

За наведеним П.Клименком порівнянням, приїзд гетьманського посольства до Москви нагадував приїзд переможців, тих хто підтримав Брюховецького у боротьбі за владу і тепер, у свою чергу, користуючись особливим довір'ям гетьмана, склав його оточення у цій поїздки [121]. Проте, не усі з таких найближчих прибічників Брюховецького знаходилися у його свиті, та винагороджували їх у Москві, насамперед, виходячи зі становища, яке вони здобули при новому гетьмані. Так, деяких з полковників, яким 2 листопада були надані царські грамоти на дворянство, у Москві не було, наприклад, не було наказного гетьмана Д.Єрмолаєнка – переяславського полковника, що як довірена особа разом з військовим підскарбієм Р.Ракушкою залишився управляти Гетьманщиною, а відтак він не міг бути присутнім у Москві, не було також полковників – полтавського Г.Витязенка, чернігівського Д.Ігнатовича, миргородського Д.Постолєнка, стародубського Л.Острянина, прилуцького Л.Горленка та канівського Я.Лизогуба, проте, незважаючи на це, на усіх їх виписали нобілітаційні акти. У свою чергу не усі старшин, що прибули з Брюховецьким до царя, було відзначено подібним чином, серед них знаходяться лише три з присутніх там полковників – ніжинський М.Гвинтовка, київський В.Дворецький, лубенський Г.Гамалія, а також генеральний суддя П.Забіла та генеральний писар С.Гречаний. Можна припустити, що дана акція проводилася за погодженням з самим Брюховецьким, який й пропонував означені кандидатури, показово, що іншого генерального писаря З.Шийкевича, який у Москві розсварився з Брюховецьким, за намовою гетьмана царські урядовці миттєво відправили на заслання. Таким чином легітимізувалося право Москви карати генеральну старшину за ініціативою гетьмана, це було вигідно як царському уряду, так до певної міри і гетьману, але перекреслювало правову норму згідно якої козаки самі себе судять і карають. Тоді ж, переважно протягом листопада, отримали царські грамоти на підтвердження своїх прав міста Київ, Гадяч, Канів, Козелець, Ніжин, Стародуб, Чернігів, Переяслав, Погар, Почеп та Мглин, було надано грамоти – Київському Печерському та Канівському монастирям.

Сам гетьман отримав у Москві боярський титул, а також руку доньки окольничого, князя Д.Долгорукого. Брюховецький ще з 17 вересня через І.Желябужського просив боярина П.Салтикова поклопотатися перед царем, щоб його одружили на московці [122]. Імовірно, у Москві не одразу сприйняли прохання гетьмана, лише 31 жовтня, коли Брюховецький знову порушив питання про шлюб, кандидатура нареченої була нарешті визначена [123].

Урочистий прийом Брюховецького у Москві, який затягнувся на три місяці та супроводжувався різними царськими милостями для посланців Гетьманщини, для самого козацького краю мав дещо інші наслідки, які були закладені Московським договором від 22 жовтня 1665 р.

Йдучи на підписання Московського договору, Брюховецький створював нові реалії в українсько-московських відносинах. Ще вісімнадцятилітнього Ю.Хмельницького у 1659 році царські воєводи примусили переукласти договір, що начебто ґрунтувався на договорі, погодженому з Б.Хмельницьким у 1654 році, чим було створено прецедент перезатвердження договірних статей з кожним наступним гетьманом, якого визнавала Москва. Брюховецький, ставши гетьманом, на відміну від молодого Хмельницького, йшов шляхом поступок цілком свідомо. Спочатку він підписав зі своїми військовими старшинами у 1663 році Батуринські статті, які обумовлювали чинності статтей 1654, 1659 рр. та включали кілька додаткових пунктів, хоч окреслювали напрямок до обмеження та ліквідації самоуправління Гетьманщини, проте залишали шлях до відступу. Але у 1665 році, як принаймні

виглядало назовні, Брюховецький добровільно виїхав до Москви та пішов на підписання майже ліквідаційного для самоуправління України договору, до якого його не змушували обставини, і який набув чинності не внаслідок затвердження на козацькій раді на території Гетьманщини, а в результаті невідомо як досягнутих домовленостей при царському дворі, які за формою начебто були виконанням побажань козацтва. Легітимність цього договору засвідчувалася підписами окремих представників старшини та міського патриціату, що прибули до Москви разом з гетьманом, і які таким чином виступали від імені всього українського народу.

На противагу від попередніх договорів, Московський договір, у першу чергу, мав змінити статус Гетьманщини, перетворивши владу московського царя на козацьких землях з опосередньої (через гетьмана) на безпосередню. Гарантувати такі перетворення мали: реорганізація фіскальної системи Гетьманщини, як структури що знаходиться у віданні царя (стаття 1); встановлення, як норми, правила присутності царського представника під час обрання гетьмана та обов'язкового отримання підтверджувальної царської грамоти на таке обрання, видача військовим обозним до обрання гетьмана військової артилерії та символів гетьманської влади царським воєводам в Україні (стаття 3); підтвердження, нібито врегульованої ще попередніми договорами, норми про заборону гетьману мати стосунки з іншими державами (стаття 9); постійне розміщення більш як дванадцятитисячного гарнізонного царського війська в українських містах (стаття 5). Суттєвим чинником нівелювання окремишнього устрою Гетьманщини ставала й 4 стаття, яка відкривала у ближчій перспективі шлях до ліквідації фактично незалежного стану Київської митрополії, через перепідпорядкування її з-під номінального контролю константинопольського патріарха у підлеглість до патріарха московського.

Брюховецький залишив Москву лише у грудні, ще 3 грудня видавши у Москві універсал до жителів Погара, він 13 січня вже був на території Гетьманщини, проминувши в цей день містечко Ніжинського полку Вороніж, і не пізніше 2 лютого прибув у Гадяч, де майже постійно й знаходився останні роки свого гетьманування.

Згідно умов Московського договору, у січні 1666 року царські чиновники отримали накази з детальними інструкціями про перепис лівобережних полків Гетьманщини з метою виявлення чисельності потенційного податного населення та маєтностей, що слугували прибутковою базою для гетьманської адміністрації, це мало забезпечити ефективну організацію стягнення податків на царське ім'я. Для неї передбачалося створення фіскального апарата незалежного від гетьмана, що складався б з представників Москви, а зібрані ним податки мали б, у першу чергу, йти на утримання царського війська в Україні.

У згаданих документах, підготовлених з волі царя Приказом Малої Росії, наголошувалося, що робиться перепис за проханням гетьмана Брюховецького – «по челобитью боярина и гетмана» – як, наприклад, демонструє це один із таких наказів стольнику О.Ізмайлову, виданий у січні 1666 року на перепис 24-х поіменно названих міст та інших неназваних містечок, сіл і слобод у Переяславському, Ніжинському, Чернігівському і Київському полках. Регламентований наказом порядок проведення перепису достатньо свідчить як про масштаб цього заходу, так і про його мету, вимагався, щоб «войты и бурмистры и лутчшие люди хлебными и денежными поборы сами меж себе обложилися по своим пожитком и по пашням... переписать всяких чинов жилецких тяглых людей дворы и в них людей прожиточных и середних и молодчих... угодыя, реки и озера, и рыбные ловли, бобровые гоны, и звериные стойла, и бортные угодыя, и пасеки, и мельницы, и рудни, и оскольких колесах которая мельница и рудня, и иные всякие заводы, хто имени какими угодыя владеют и сколькими волами и коньми пашню хто пашет... переписать сколько в тех городах порознь рандов, и перевозов, и ярмонок, и в которые дни бывають по ярманкам торги, и на которых реках перевозы» [124]. Переписані жителі України при цьому одразу мали потрапляти у підпорядкування «бояром, и воеводам, и приказным людем», які й повинні були збирати податки з населення на утримання царського війська, до того ж побори на старшину та інших урядовців Гетьманщини, що існували раніше, не скасовувалися.

Перепис проводився з певними труднощами. Один із царських переписувачів – Наумов, що за царським наказом проводив перепис міщан у Миргородському та Полтавському полках, 7 серпня доповідав, що козаки та міщани чинять перепису опір, а Брюховецький в зв'язку з цим взагалі пропонував його відкласти (власне, всупереч розпорядженню царя): «боярин де и гетман в достольные города для переписки ездить ему, Степану, не велел для ихъ казачьи измены и бунту, а велел ему стоять в Миргороде, покамест их казачья шатость утишится».

Ще 28 грудня 1665 року прибув до Києва новий київський воєвода П.Шереметев – першим із воєвод, призначених царем до служби в Гетьманщині, після укладення Московського договору. На початку його служби в місті кількість царських ратних людей досягнула тут 6373 чоловіки, що зрештою майже на півтори тисячі перевищувало норму, встановлену для Києва договором. Невдовзі 28 січня отримали також царський наказ воєводи, яким належало виїхати до тих українських міст, де раніше царських військ не було. Шереметев, заздалегідь повідомляючи гетьманові про їх прибуття (із

військовими частинами, що мали розташуватися гарнізонами у містах призначення), порушив перед Брюховецьким питання про їх статус. За твердженням Шереметєва, наведеном у листі до царя від 6 березня, на цей запит гетьман відповів, що як тільки воєводи прибудуть, він одразу передасть їм міста та хлібні припаси, які зібрані в них для царського війська та запорозьких козаків [125]. Яким чином відтепер будуть збиратися грошові надходження та хлібні припаси на ім'я царя, Шереметєв 6 березня ще не знав, тому, очевидно, й не міг досі погодити це питання у переговорах з Брюховецьким, але вже через лічені дні він дізнався з інструкцій, що усі визначені прибутки мають надходити до царських воєвод та інших призначених Московією відповідальних осіб. Та сам Брюховецький у справі розміщення воєвод насправді не бажав швидко поспішати назустріч царському уряду, що простежується, наприклад, за таким епізодом, коли Шереметєв наказав переяславцю греку І.Томарі, який раніше збирав мито з купців на користь гетьманського уряду, тепер збирати його на ім'я царя, гетьман заборонив Томарі це робити, поки він не отримає відповідного царського наказу (що викликало скаргу Шереметєва на Брюховецького до царя) [126]. Підписавши Московський договір, Брюховецький вже не міг відкрито протидіяти царському уряду, хоч, мабуть, досить швидко зрозумів, що втрачаючи джерела фінансування, він втрачає самостійність у матеріальному забезпеченні своєї влади, власне, влади Війська Запорозького, оскільки надані за цим договором гетьману на булаву Гадяч, а на артилерію Лохвиця та Ромни, природно, не могли покрити усіх звичайних витрат гетьманського уряду.

Симптоматично, що функції генерального підскарбія Гетьманщини невдовзі настільки звузилися, що дану посаду було ліквідовано, останній з відомих універсалів Р.Ракушки, який тоді обіймав цю посаду, датовано 7 травня 1666 року.

Також досить скоро, вже на весні 1666 року, ті статті Московського договору, що стосувалися розміщення в Гетьманщині царських гарнізонів далися взнаки Запоріжжю, тому що один із таких гарнізонів (300 чоловік) розмістився у Кодакі, взявши під свій контроль підходи до Січі по Дніпру. Обуренню запорожців не було меж ще й тому, що сталося це за прямою згодою Брюховецького, який, на їхню думку, завдячував своїм становищем саме їм.

Те, наскільки погіршилися відносини між колишнім кошовим та запорожцями, особливо чітко демонструє лист запорозьких козаків до Брюховецького, відправлений 2 березня з Чортомлику. За своїм викладом це було переважно звинувачення, згадавши в листі про Кодак, де мала розміститися московська залога, і про новоспечене боярство гетьмана, січовики приходили до висновку, що він більше не цінє дружби з Січчю, натякали, що для утримання влади для нього набагато більше важить підтримка Запоріжжя, ніж будь-яка інша, проте зазначали вони, через свої дії він може її втратити [127].

Проте й Брюховецький був незадоволений наслідками розміщення царських гарнізонів у містах. У листі від 15 квітня до царя він тепер, так само як і колись Сомко, скаржився на злодійства ратних людей у Гадячі, Котельві та інших містах, де, за його твердженням, не залишилося жодного необкраденого ними двора, при тому що до жодного з вилонених злодіїв не застосовувалося ніякого покарання [128]. Винним у такому становищі, звісно, був сам Брюховецький, який, погодившись у Москві на розміщення порівняно великої кількості царських гарнізонів у містах Гетьманщини, не забезпечив, хай навіть спільного з Московією, належного механізму для розслідування таких ситуацій, що фактично поставило гетьманську владу у цьому питанні у повну залежність від царських воєвод.

Відповідно погіршилися стосунки січовиків з розміщеною на Запоріжжі царською залогою Г.Касогова, який зрештою, остерігаючись за свою безпеку, на початку травня змушений був з рештками свого гарнізону відійти звідси на Переволочну. Так само вороже запорожці зустріли прибулий літом на Січ полк на чолі з П.Сафоновим, якого невдовзі позбавили права вільно виходити з Січі [129].

Зрештою зміна соціального становища значної частини населення Лівобережжя, яке перетворювали на податне, призвела до погіршення обороноздатності контрольованої Брюховецьким території. Якщо раніше лівобережний гетьман не без успіху воював на Правобережжі, то з 1666 року на нестабільному прикордонні, яке нижче Києва здебільшого проходило по Дніпру, вже активізуються спроби правобережного гетьмана Дорошенка захопити смугу земель на лівому березі. Брюховецький протидіяв цьому досить мляво. В червні у листі до Шереметєва він оголосив про свій намір дати відсіч Дорошенкові і перейти в наступ на Кременчук та Крилів (міста, що знаходилися біля Чигирини), проте, окрім своїх козаків, йому для цього, твердилося в листі, потрібні були калмики, яких він збирався дочекатися, та царські ратні люди з гарнізону Шереметєва, яких той йому давати не збирався. Навпаки київський воєвода вів переговори з польським комендантом Білої Церкви Я.Стахорським стосовно умов замирення. За цих обставин Брюховецький уже не прагнув розвивати свою задекларовану ініціативу. До того ж у червні лівобережний гетьман і сам отримав повідомлення від царя про те, що Москва розпочала мирні переговори з Польщею [130], яке супроводжувалося наказом припинити війну з ворожими силами на Правобережжі, а тому відтепер він у будь-якому випадку повинен був утриматися від бойових дій.

Проте реалізація умов укладеного Брюховецьким Московського договору так сприяла зміні настроїв в українському суспільстві, що гетьман почав дуже швидко втрачати свою колишню популярність на Лівобережжі, і чим швидше він її втрачав, тим швидше її набував Дорошенко, тому для лівобережного гетьмана тепер насамперед нагальнішою та актуальнішою ставала проблема забезпечення громадського спокою на своїй території.

Імовірно, популярності Дорошенка сприяла його внутрішня політика. У 1666–1668-х рр. Дорошенко забезпечив населенню Правобережжя відносно мирні умови проживання, швидше дипломатичним ніж збройним шляхом, ліквідувавши тут польські опорні пункти (польський гарнізон залишався лише в Білій Церкві), до того ж його податкова система, здається, не була обтяжливою для жителів, що вигідно її відрізняло від тієї, яка запроваджувалася на Лівобережжі.

Як наслідок, у середині липня 1666 р. на Переяславщині вибухнуло велике повстання козаків Переяславського полку, спрямоване проти Москви і Брюховецького, яке розпочалося вбивством переяславського полковника-дворянина Ермолаєнка у Богущівській Слободі. Повсталі змінили свою полкову старшину [131] (при цьому обрали полковником ініціатора повстання харковецького сотника М.Хоменка), зайняли ряд сотенних міст – Золотоношу, Домонтів, Гельмязів, Іркліїв, Кропивну, Півдану, тимчасово здобули Переяслав та взяли в облогу переяславську фортецю, де сховалися рештки московського гарнізону воєводи Г.Вердеревського, які вціліли при захопленні міста [132] (лише при штурмі Переяслава 19 липня Вердеревський втратив 200 чоловік).

Повстання розгорталося, незважаючи на те, що проти переяславських козаків та інших повстанців з числа жителів Переяславщини Брюховецьким були відправлені сім козацьких полків (Ніжинський, Чернігівський, Полтавський, Гадяцький, Прилуцький, Миргородський та формований наново Переяславський, під командою Д.Райчі) [133], до яких прилучився московський загін кількістю 2300 чоловік воєводи П.Щербатова з Києва (допоміжного воєводи Шереметева).

Ще в перші дні повстання переяславські козаки звернулися по допомогу за Дніпро до Дорошенка. Але за цих сприятливих для себе обставин Дорошенко діяв вкрай невдало, якщо він дійсно збирався здобути визнання на Лівобережжі. Замість того щоб самому з'явитися зі своїми козаками на Переяславщині, причому якнайшвидше, після початку повстання, він так і не наважився перейти через Дніпро. Перебуваючи в цей час у Черкасах, він звідси чомусь звернувся з листом до канівського полковника Я.Лизогуба, аби той приєднався до нього та переяславців [134]. Проте заклик гетьмана тоді не знайшов відгуку у цього новоспеченого полковника-дворянина.

Дорошенко, адресуючи 21 липня листа до нового переяславського полковника Хоменка, заохочував того до подальших активних дій і обіцяв надати йому допомогу, [135] але зрештою обмежився тим, що відрядив до полковника лише незначні підкріплення з наказним гетьманом Головченком та двотисячний татарський загін мурзи Лала-Тілеба, окремі відділи якого полювали за людьми на Переяславщині.

Дорошенко також спробував перетягнути на свій бік запорожців, втручання яких у події на Переяславщині дозволило б посилити ряди повстанців, та особливої користі від переговорів з Січчю він здобути не зміг. Все ж проведені переговори і безперешкодне повернення посланців Дорошенка в Чигирин дуже занепокоїли Брюховецького. Зокрема, в серпні лівобережний гетьман, доповідаючи в Москву про згадані контакти Дорошенка із Запоріжжям, акцентував увагу на тому, що запорожці, замість того щоб відправити дорошенківців до нього, відпустили їх «с листами и с честью, и своих запорожских козаков неведомо с чем к Дорошенку послали». (Відтак Брюховецький таки хвилювався щодо можливої зміни ставлення до себе з боку Запоріжжя, тим більше, що підстави для цього були).

Та коли восени Дорошенко залучив до нападу на Лівобережжя кримську орду (сам тут так і не з'явившись), це стало одним із найбільших його політичних прорахунків, якщо припустити що він прагнув прихилити до себе населення лівобережних полків.

До появи татар українці Лівобережжя готові були підтримати повсталу Переяславщину, тому що були незадоволені політикою Брюховецького. Населення почало розглядати царські війська як окупаційні, оскільки окрім того, що їх утримання лягло на плечі місцевого населення, саме з московських офіцерів і солдатів став формуватися апарат фіскалів, на який було покладено стягнення податків.

Як згадувалося, у 1666 році було проведено перепис населення, що мав полегшити царському уряду збирання податків та збільшення надходження платежів. Вводилося одразу кілька типів податків як прямих, так і непрямих (податками обкладалися різного роду нерухомість та торгівля). Царські фіскали, запроваджуючи оподаткування населення, поводитися з людьми вкрай брутально, що сприяло загальному негативному ставленню до Москви. До того ж цього року особливо помітно стало, що царські війська в Україні не так захищають українців від зовнішніх ворогів (що вони доладно не зробили жодного разу з часів Переяславської ради 1654 року), як все більше перебирають на себе функції поліцейських частин. Ці частини жодним чином не були підвладні гетьману, тому солдати, які

чинили злочини проти місцевого населення, залишалися безкарними, оскільки царські воєводи, які їх очолювали, самі нерідко були джерелом беззаконня.

Показово, що лівобережні козаки не хотіли воювати з повстанцями, так, Шереметєв повідомляв царю, що у Каневі, де тоді знаходилося три козацькі полки – Київський, Лубенський та Канівський, можна покластися лише на старшину, а козаки хочуть зрадити [137] (у місті перебувало три тисячі козаків та московський загін у сто чоловік) [138], при цьому київський полковник В.Дворецький, який там знаходився, вважав, що козаки готуються перебити старшину [139]. Те, що лівобережні козаки не бажали воювати проти повстанців, видно з випадку, що трапився під час бою 12 вересня біля Піщаної між повсталими піщанськими козаками та царським військом спільно з козаками Ніжинського і Чернігівського полків. Ніжинський полк під час бою став розбігатися, а козаки Чернігівського полку взагалі відмовилися вступити в бій і навіть, за словами Шереметєва, під час вилазки повстанців з міста видавали їм ратних людей царя, внаслідок чого царський воєвода Щербатов змушений був відступити від Піщаної до Переяслава [140].

Кримська орда, що з'явилася на Лівобережжі в жовтні, не зустріла опору царських військ та козацьких полків Брюховецького, що зачинилися у містах. Невідомо, про що домовлявся з мурзами Дорошенко, проте орда відзначилася переважно тим, що сильно спустошила місцевості Ніжинського та Прилуцького полків [136]. Тут було захоплено у ясир велику кількість людей, що стало справжньою трагедією краю. Населення цей напад застав зненацька, оскільки розорені місцевості знаходилися далеко від Дніпра, і люди вели себе безпечно, сподіваючись, як виявилось безпідставно, на захист полків Брюховецького та царських військ. Після того як людологи погналі до Криму захоплений полон, хвиля обурення викликана поведінкою царських воєвод на Лівобережжі спала майже на рік, оскільки нове нещастя примусило людей на певний час забути про старі біди. Саме внаслідок таких дій сумнівних союзників Дорошенка (які до того ж ще претендували на роль протекторів), повстання проти Брюховецького і Москви так і не поширилося за межі Переяславщини.

Сам Брюховецький протягом цих подій самоусунувся від військового керівництва, взагалі не виявляв особливої ініціативи до придушення повстання, весь час перебуваючи у Гадячі. Імовірно, те відкрите невдоволення внутрішньою політикою гетьмана, яке вийшло назовні, для Брюховецького до певної міри було несподіваним, а оскільки продовження попередньої політики у подальшому все більше спонукало б його опиратися на зовнішню підтримку, така перспектива все більше змушувала його замислюватися над тим що відбувається.

У листі до царя гетьман начебто вболівав за долю царського гарнізону у Переяславі, що, проте, не завадило йому звинуватити переяславського воєводу Вердеревського у тому, що саме він випалив місто [141], Брюховецький обіцяв на вимогу царського посланця І.Леонтєєва влаштувати показові страти бунтівників і в той же час вказував на неможливість і несвоєчасність цього заходу [142], напевне не поділяв думки царських урядовців, що такий захід буде ефективним, і до того ж невідомо, чи вдався до нього. Між тим Леонтєєв вважав цілком виправданим здійснити суцільне винищення району повстання, у своїх варварських намірах перевершуючи навіть татар, про що відкрито повідомляв Брюховецькому «те де городы достойно все высечь и выжечь и всячески разорить, чтобы впредь никому никакого пристанища не было» [143], це, зрозуміло, не могло подобатися гетьману, який раніше здобув популярність, претендуючи на роль благодійника свого народу.

Зрештою внаслідок знеохочення козаків до активних дій проти повстанців, опір на Переяславщині розтягнувся на три чверті року, і лише у березні 1667 року, не отримуючи відчутних підкріплень від Дорошенка, здалися міста, що трималися найдовше, – Золотоноша, Домонтів, Піщана та Іркліїв. Власне, їх капітуляцію до певної міри можна вважати умовною, оскільки про жорстокі заходи проти повстанців вже не йшлося, вгамування непокірних міст закінчилося прийняттям від їх жителів присяги на вірність царю [144].

Московське підданство, а відтак і влада Брюховецького як промосковського гетьмана стали ще більш обтяжливими для жителів Лівобережжя після 20 січня 1667 року, коли Москва та Польща, уклавши в Андрусові перемир'я на 13,5 років, поділили Україну між собою. Для народу, що майже два десятиліття вів війну з Польщею і зазнав великих жертв, захищаючи за собою право самостійно розпоряджатися своєю долею, чим за великим рахунком й було обумовлене прийняття ним московського протекторату, таке рішення двох держав виглядало протиприродним, а з боку Москви щодо України зрадницьким. Такі висновки впливали з того, що за умовами замирення ці держави перетворювалися з ворогів у співників, кожна з яких повинна була допомагати іншій втримати під своєю владою ту частину України, яка відходила до неї за Андрусівським договором, при цьому малася на увазі не лише дипломатична чи збройна допомога проти третьої сторони (власне, насамперед проти Криму чи Туреччини), але й проти внутрішніх «розбійників», що заперечували б встановлений договором порядок, тобто проти козаків, тому що вжитий евфемізм стосувався саме козацтва, яке хоч й не було назване прямо, проте досить прозоро проглядало під назвою

«розбійників», що не визнають поділ України, і для можливого приборкання яких вимагалися спільні зусилля двох держав на основі спеціального пункту міждержавного договору.

Гетьман навіть не отримав своєчасного повідомлення від царського уряду про намір царя укласти перемир'я з Польщею, відправляючи у січні 1667 р. до Москви своїх посланців, канівського полковника Я.Лизогуба і військового канцеляриста К.Мокрієвича, Брюховецький, окрім вітання через них своєму сватові боярину П.Салтикову, доручив передати царю про «пилный и тщательный около неприятеля и тамтобочных измнниковъ промысль», який нібито тривав повсякчасно і мав тривати у майбутньому, для чого гетьман просив відправити на допомогу царські війська [145]. Проте війна, принаймні між Польщею і Москвою, була вже закінчена.

У січні 1667 року гетьман, безумовно, був ще повністю лояльний до Москви, та царський уряд не поспішав інформувати Брюховецького про детальний зміст укладеного договору. Однак, повної копії цього документу йому передавати взагалі не стали. Щоправда, стольник І.Телепньов, їдучи до Києва, заїхав 27 лютого у Гадяч, де побіжно повідомив гетьману про укладене на 13,5 років в Андрусіві перемир'я [146], проте він не став вдаватися в подробиці досягнутої угоди, хоч новина одразу викликала тривогу Брюховецького. Так, гетьман, після від'їзду стольника, написав листа до царя, де просив сповістити йому та Війську про перемир'я, щоб про нього можна було оголосити усім жителям Лівобережжя, оскільки зауважував гетьман – «меня стольник... Телепнев о нынешнем миру или примирью достоверно не уведомил, и не сказавши, в Киев на скоро уехал» [147], але очевидно, що тоді у Москві якраз і прагнули уникнути розголошення деталей досягнутої угоди.

Невдоволення умовами польсько-московського перемир'я проявилось насамперед на Запоріжжі (за 30 статтею договору Польща і Московське царство брали Запорозьку Січ в обопільне утримання без усякого на те погодження із січовиками). Може й не зовсім логічним протестом проти Андрусівського перемир'я виглядало винищення запорожцями 6 квітня 1667 року поблизу Січі татарського посольства Маамет-аги [148], єдина провина якого складалася у тому, що воно поверталось з Москви, втім, з огляду на те, що його безпека гарантувалася царським урядом, ця розправа у будь-якому випадку означала виклик Московській державі, незалежно від того ставилося це за мету чи ні. У квітні за наказом із Малоросійського приказу із Січі було виведено царську залозу (на думку О.Апанович, унаслідок укладення Андрусівської угоди) [149], проте стосунки між Запоріжжям і Москвою від цього не поліпилися, навпаки невдовзі вони стали відкрито ворожими, після того як запорожці 15 травня перебили московське посольство на чолі зі стольником Ф.Ладигенським, яке прямувало до Криму [150]. Оскільки стольник мав необережність вимагати покарання винуватців за напад на татарське посольство, він мимоволі перетворився на сторону, від якої зажадали пояснень щодо Андрусівського договору, що й закінчилося для нього фатально.

Унаслідок цього конфлікту в складному становищі опинився Брюховецький. Царський уряд вимагав від гетьмана належного покарання усіх винних у справах обох перебитих посольств.

26 червня цар направив Брюховецькому лист, у якому відкрито обурювався вчиненими запорожцями вбивствами, при цьому підкреслювалося, що здійснення перепишу в Україні (що мав дати потрібну для оподаткування інформацію) відбувається за проханням самого ж гетьмана і старшини, подавалося й обґрунтування (досить сумнівне з погляду інтересів України, як єдиної країни) про доцільність укладеного з Польщею перемир'я [151]. Проте покарати винних для Брюховецького означало вступити у безнадійний відкритий конфлікт із Запоріжжям, при цьому він би не так покарав винних, як перетворив Запоріжжя із непевного союзника у відкритого ворога. Лист кошового Остапа Васютенка від 21 травня до Брюховецького за своїм тоном був не примирливим, а застережливим. Васютенко від імені запорожців доводив про їх обурення вчиненим роз'єднанням народу, в листі, власне, обвинувачувалася нова московська політика, застерігалось, що, незважаючи на вірну службу запорожських козаків царю, той помирився з королем (малося на увазі коштом України), при цьому вбивство Ладигенського подавалося як кара за великі образи, які чинить Москва жителям в українських містах, від Брюховецького вимагали «в городах перестать всякие вымыслы чинить и жить по прежнему», на закінчення писалося про готовність запорожців, скільки буде життя, захищати свої права та вольності [152].

Проте якраз попередня політика гетьмана й була причиною введення зазначених «вымыслов», що він не міг не усвідомлювати. Зважаючи на те, що на Лівобережжі у 1667 році різко погіршилося загальне ставлення до Москви, а гетьман втрачав підтримку серед козацтва, Брюховецький окрім даремно вирядженого на Запоріжжя осавула Ф.Донця для розслідування справи про погромлені посольства чогось суттєвішого у цьому напрямку не зробив, та й, очевидно, уникав роботи. Гетьман, не бажаючи остаточно зіпсувати стосунки із Січчю, запропонував Москві пробачити запорожців, серйозно зваживши таким чином на усе те, що містилося у відправленому до нього листі кошового Васютенка. Щоб якимось пом'якшити напруження, що виникло у стосунках з Москвою в зв'язку з цією справою, Брюховецький спробував перекинути вину за те що там сталося на запорожських козаків, які були вихідцями з Правобережжя, повідомивши в Москву, що «заводчики убийств с Дорошенковой

сторони – атаман Гайчук с Лысенки и ясаул Хвесик с Чигирина», оскільки ж Правобережжя, за поділом узгодженим в Андрусові, начебто відійшло до польської сторони, то й справу розслідувати треба було б з Дорошенком і поляками.

Ситуацію загострювало те, що, з іншого боку, на Січі продовжували виявляти незадоволення політикою гетьмана, якого вважали там своїм ставлеником. Політика Брюховецького ототожнювалася з політикою Москви, заручником якої він став, навіть тоді коли він не мав до неї жодного відношення. Є свідчення, що наприкінці червня запорозькі козаки збиралися скликати раду на Солониці, вимагаючи, щоб туди з'явився і Брюховецький [152]. До того ж на Запоріжжі було скинуто схильного до замирення з царським урядом кошового Васютенка, який спробував заарештувати вбивць царського посла Ладиженського. 27 червня полтавському воєводі М.Волконському повідомили, що запорозьці Васютенка «с отаманства скинули, и тех де... убийцев свободных учинили... и наставили кошевым отамана Курилу Донскова», такі новини лише ще більше спонукали Москву до застосування жорстких заходів проти Січі.

Проте й серед козаків лівобережних полків також швидко зростало нерозуміння й несприйняття порядку, що встановлювався у Гетьманщині, вони конфліктували з царськими воєводами і скаржилися на них Брюховецькому [154]. Погіршилися також відносини між гетьманом та київським воєводою Шереметєвим, під команду якого знаходився найбільший московський гарнізон в українських містах, воєвода у листуванні з гетьманом відкидав звинувачення, що царські воєводи порушують козацькі права, зате з підозрою ставився до самого Брюховецького.

16 липня під час сварки між переяславським полковником Д.Райчею та новим переяславським воєводою А.Чириковим, що погрозувала перейти у збройний конфлікт між козаками і царськими солдатами, Райча обмовився перед Чириковим, що гетьман заборонив козакам писати Шереметєву про будь-які справи. Чириков одразу повідомив про сказане в Київ, а Шереметєв скористався його звітом, щоб дискредитувати Брюховецького перед своїм урядом. Він відправив посланця до Москви, який повинен був про усе це там розповісти [155].

Але стосунки гетьмана з царським урядом, навіть незважаючи на його складні відносини з царськими воєводами в Україні, в цей час й так почали швидко псуватися. Російський історик С.Соловйов обурювався: «Легко понять, какое впечатление должно было произвести в Москве известие об убийстве крымских гонцов и потом об убийстве Ладыженского и о волнениях в целой Украине, а Брюховецкий писал, чтобы великий государь простил запорожцев, иначе будет плохо!», а відтак він вважав цілком виправданим тодішній образливий прийом гетьманських посланців царськими урядовцями у Москві [156]. Імовірно, саме такою логікою тоді керувалися цар та його оточення, виявляючи свою реакцію на незрозумілу з їх точки зору бездіяльність чи безвідповідальність Брюховецького у такій важливій справі для московського уряду як покарання Запоріжжя за вчинену наругу над послами. До того ж цар зовсім не збирався пробачати січовиків. 28 червня Шереметєву в Київ надіслали царську грамоту, в якій цар, згадуючи про вбивство Ладиженського та бунти запорожців, наказував воєводі передати вимогу Брюховецькому, щоб він продовжив розслідування цих справ.

Між тим невдоволення українців московською політикою настільки явно почало впадати в очі царським воєводам в Гетьманщині, що його відлуння досягнуло царського двору. 7 липня цар видав адресований до Війська Запорозького маніфест, спрямований на заспокоєння невдоволених. У ньому козацтву досить незграбно пояснювалося, що московські війська перебувають у малоросійських містах «не на остережение вашего верного подданства», а для захисту від ворогів, з приводу польсько-московського перемир'я за рахунок України в маніфесті чомусь висловлювалося сподівання, що його укладення «у вас в радость и в великую славу принято будет». Проте очікування таких сподівань заперечувалися самим змістом грамоти, навряд чи можна було чекати від козацтва заспокоєння, коли в грамоті цар вимагав належного покарання винних за перебиті посольства, які зрештою постраждали від цинічної зовнішньої політики царя, в грамоті також викладався запит, який опирався на звістки, що надходили з Гетьманщини, – з якої причини козаки всупереч підписаним статтям мають намір без царського дозволу і навіть без відома царя зібрати раду? Її можливе скликання розцінювалося як спроба вийти з під царського підданства [157].

Критичного осмислення своєї політики щодо України царським урядом зроблено не було, натомість будь-яка негативна реакція в Україні на цю політику викликала в Москві роздратування.

Демонстративно погане ставлення царського уряду до Брюховецького (нехай і опосередне – через ставлення до його посланців), звичайно, не могло бути причиною розриву гетьмана з Москвою, проте сприяло зростанню взаємної недовіри, оскільки довіри між обома сторонами вже не було. Тим більше, що Брюховецький цілком міг дізнатися про контакти царського уряду з правобережним гетьманом П.Дорошенком у грудні 1667 року, які трансформувалися у переговори, що проходили у Переяславі у січні наступного року, принаймні з боку Дорошенка вже на досить високому представницькому рівні. 20 січня у розмові з посланцем царського уряду стряпчим В.Тяпкіним послали правобережного гетьмана,

його брат Григорій Дорошенко та генеральний писар Л.Буткевич, запропонували визнати Петра Дорошенка гетьманом на обох сторонах Дніпра. І якщо Тяпкін на це не погодився, то не тому що його хвилювала доля Брюховецького, а тому що він не міг прийняти умови правобережного гетьмана щодо наступних взаємовідносин України і Москви, однією з яких було виведення з українських міст царських військ. При достатніх поступках з боку Дорошенка, при яких приєднання Правобережжя не перекреслювало б підпорядкування Гетьманщини Московській державі, Брюховецьким, очевидно, пожертвували б, оскільки Тяпкін на переговорах не заявив одразу про неможливість усунення Брюховецького від влади, коли послі Дорошенка торкнулися цього питання.

Лівобережний гетьман, здається, не був обізнаний про перебіг переговорів у Переяславі, але можна констатувати, що наприкінці 1667 року він перестав сподіватися на постійну підтримку свого становища з боку Москви за ті політичні поступки, які він зробив для неї в попередні роки, оскільки ж ці поступки та й уся московська політика всередині України, в першу чергу, били саме по ньому, для нього остаточним став вибір, або перетворитися на слухняного московського чиновника, який беззастережно виконує усі отримані з Москви накази, доки ним не пожертвують за першої ліпшої нагоди, або опертися, поки ще можна було, на Запоріжжя та українське суспільство та самому очолити невдоволених встановленими царським урядом у Гетьманщині порядками, до яких багато в чому він же й призвів. Останній вибір у випадку успіху дозволяв не тільки повернути колишнє значення Гетьманщини, але й, що, очевидно, було суттєвішим для честолюбного Брюховецького, повернути колишнє значення гетьманського уряду. Тому доводи єпископа Мефодія, після поїздки до Москви, що був ображений виявленням йому там прийомом, і який звітти виніс враження, що царський уряд дійсно може пожертвувати Брюховецьким за рахунок порозуміння з Польщею і Дорошенком [158], виявилися для лівобережного гетьмана як ніколи переконливими.

Наприкінці 1667 – на початку 1668 рр. конфронтація між лівобережним козацтвом та царськими воєводами почала набирати незворотного характеру. Про бунти, відмову населення платити податки та конфлікти з козацькими полковниками в цей час доповіли в Москву воєводи майже з усіх українських міст, де вони знаходилися – з Переяслава, Батурина, Миргорода, Сосниці, Остра, Прилук, Ніжина, Новгорода-Сіверського, Лубен, Стародуба, Глухова та Полтави.

Брюховецький на це реагував вже спокійно, наприклад, коли миргородський воєвода М.Приклонський у січні поміж іншим прямо поскаржився гетьману, що запорозький полковник Соха заборонив шишацьким отаманові і вїту збирати з жителів хлібні припаси в царську казну, він навіть не став розбирати цю скаргу, збувши її словами «нестаточное дело, чтоб запорожцы то учинили».

Воєводи, передбачаючи війну, вимагали посилення своїх гарнізонів незалежно від кількості ратних людей, що були в їх розпорядженні. Найбільші московські залоги були розташовані в Києві, Чернігові та Ніжині, в решті міст їх кількість коливалася від кількох десятків до кількох сотень чоловік. Наприкінці січня майже всі залоги вже були заблоковані, внаслідок чого царський уряд перестав отримувати інформацію з України.

За свідченням Самовидця, рішення відступити від царя було прийняте на раді Брюховецького з полковниками та іншою старшиною у Гадячі, яка відбулася на Богоявлення. Привертає увагу наведене в літописі Самовидця застереження, що присутні збиралися спроводити з міст царських воєвод та їхніх людей за можливості без боїв, бої передбачалися лише у випадку їх відмови залишити міста, хоч те, що конфлікт спричинить наступ на Лівобережжя царських військ, передбачалося також, тому було вирішено залучити на допомогу татар [159]. Стосовно деталей цієї ради заслуговують довір'я дані ніжинського протопопа С.Адамовича, якому вдалося про неї вивідати у безпосереднього її учасника прилуцького полковника Л.Горленка. За Адамовичем, рада була зібрана таємно, за участю полковників ніжинського Артема (Мартиновича), чернігівського І.Самойловича, полтавського К.Кублицького, переяславського Дмитра Райчі, миргородського Г.Постоленка, київського В.Дворецького та згаданого прилуцького Горленка, військових суддів П.Забіли та П.Животовського, військового писаря Ф.Михайлова та інших. Пропозиція відступити від Москви з боку самого Брюховецького для старшини виявилася дещо несподіваною, тому щоб переконати її що йдеться про справжні наміри, гетьман присягнув старшині, а слідом за ним старшина присягнула йому [160].

Царський уряд, зрозумівши нарешті з численних реляцій царських воєвод з українських міст за грудень 1667 – січень 1668 рр., що на Лівобережжі назріває вибух проти тутешньої московської політики, вдався до спроби зняти накопичене тут напруження, терміново відправивши сюди 6 лютого курмиського намісника, дворянина І.Желябужського, з грамотами адресованими гетьману Брюховецькому та місцєблюстителю Київської митрополії єпископу Мефодію. Зокрема планувалося (нарешті!) на старшинській раді зачитати гетьману, полковникам та іншим старшинам договірні посольські статті (укладені в Андрусові), при цьому заперечити звістку про наступну передачу Києва полякам (що зробити було непросто, оскільки за договором у 1669 році Київ мали передати Польщі) та повідомити про намір передати збирання податків на утримання царського війська в Україні від

царських воєвод українській владі – козацьким та міським урядовцям, проте ці заходи виявилися уже запізненими [161].

За твердженням московського полковника Я.Гульця, що перебував на той час у Гадячі, гетьман почав збирати біля себе військо ще з початку зими, після приїзду до нього в Гадяч єпископа Мефодія [162]. Оскільки Гульць був очевидцем скупчення війська, не довіряти цьому свідченню немає підстав. Отже, імовірно, ще у грудні Брюховецький вже прийняв рішення про звільнення від обтяжливої московської опіки, і цілком правдоподібно, під впливом аргументів Мефодія.

Можливо, що рішення про розрив було прийняте ще трохи раніше. Наприклад, Самовидець звернув увагу на те, що восени 1667 року незвичайно багато козаків вийшло із Запоріжжя до міст на зимівлю [163], що могло бути невинуватим. Щоправда, восени енергія значної частини запорожців була звернена проти Криму, причому з логіки захисників єдності України, якими вони себе представляли нещодавно, коли перебили посольство Ладиженського, ці їх дії виглядали досить несподіваними. Так, скориставшись виходом кримської орди у Підгаєцький похід на підмогу правобережному гетьману Дорошенкові, який прагнув перешкодити реалізувати Польщі умови Андрусівського перемир'я стосовно опанування нею Правобережжя, чотири тисячі запорожців, очолених Жд. Рогом та І.Сірком у жовтні спустошили Крим. Відповідно це примусило татар терміново, сепаратно від Дорошенка, помиритися з поляками та поспішити назад на півострів рятувати свої оселі. Брюховецький з цієї недолугої акції Запоріжжя, можливо, здобув лише ту сумнівну користь, що, навівши докази спустошення Криму запорожцями царському уряду [164], зумів до певної міри приховати перед ним мету своїх можливих воєнних приготувань, адже мобілізація козацтва, що скупчувалося у містах, пояснювалася тепер неминучою війною з Кримом.

Нарешті 8 лютого Брюховецький відкрито пішов на розрив колишніх стосунків з Москвою.

У своїх універсалах до жителів Новгорода-Сіверського та Колонтаєва (від 10 та 11 лютого) Брюховецький повідомляв, що від Москви було вирішено відійти за спільною згодою старшини Війська Запорозького (в одному з варіантів – і за згодою черні також), внаслідок змови Москви і Польщі проти України. Він нагадував про винищені українські міста Бровари, Гоголів і Воронків київським гарнізоном Шереметева, (треба розуміти, що київський воєвода таким чином проводив, рекомендоване йому царським урядом, втихомирення населення) та сповіщав про підтримку повстання населенням Слобожанщини – недригайлівцями, ольшанцями, терновцями та іншими, обіцяв допомогу Криму і закликав народ до об'єднання та боротьби. (Те що Брюховецький вважав важливим підняти Слобожанщину, видно й з того, що серед його подібних закличних універсалів згадуються й ті, що були туди адресовані – в Охтирський та Сумський полки і в Сурівську сотню, текст яких проте не зберігся [165].

Гульць пізніше давав свідчення, ніби 8 лютого біля Брюховецького зібралося восьмитисячне військо, що зробило неможливим опір невеликого московського гарнізону у Гадячі, який нараховував лише двісті чоловік. Проте сам же московський полковник заявляв, що їм було запропоновано залишити місто вільно, без кровопролиття. Імовірно, що гетьман не мав на меті знищення московських військових людей, прагнучи лише спровокувати їх до меж Гетьманщини, адже й Гульць підтверджував, що московський загін не був атакований у Гадячі, де з ним легко було б розправитися, а побили його вже на виході з міста. Твердження Гульця про побиття царських людей (у тому значенні, що на них напали першими) заперечується твердженням Брюховецького, який у своїх закличних універсалах виданих 10-11 лютого повідомляв, що «Москву» до кордону хотіли провести в цілості, не вдалося це з вини самих же москалів, які зненацька напали на народ, який змушений був дати відсіч. Можна припустити, що намір мирно спровокувати царських солдатів з Гадяча не вдався через взаємну недовіру та ворожість обох сторін, але й те що сталося, навряд чи можна розглядати як спробу гетьмана збройно знищити невеликий загін. Імовірно, внаслідок якоїсь провокації, московське військо було розсіяне, частина людей була полонена, деякі таки добралися до кордону, хоч через сувору зиму частина їх замерзла на дорозі. Про кількість потерпілих у Гадячі московських людей, не виключено що під враженням моменту суттєво перебільшену і тенденційну, відомо зі свідчень прапорщика гадяцького гарнізону І.Єганова, який, втікаючи, дістався до Севська. Він вказував, що тут було побито близько 120 стрільців і солдатів та з тих що відступили дорогою замерзло 30 чоловік [166]. Останнє зауваження, до речі, свідчить на користь того, що втікачів ніхто не переслідував.

Інший свідок, рейтарський ротмістр гадяцької залоги З.Вергільов, що 12 лютого дістався з Гадяча до Белгорода, пояснюючи тут, чому на них напали козаки, вказував, що нападники висунули проти царських людей обвинувачення, – «шинки и ранды отымали» (наслідки Московського договору) та «мир с королем учинили без козаків» (наслідки Андрусівського перемир'я), внаслідок чого козаки вважали порушеними «свои вольности» [167]. Відповідно екзальтоване звинувачення на адресу Брюховецького з боку царя, у тому що гетьман навмисне знищив московських людей, яких йому було надано для його ж охорони – «крови неповинные над московскими стрельцы пролил, которые его ж отступника оберегали, а он их зверски пожрал» [168], було несправедливим, оскільки роздратовані

козаки примусили розплачуватися московських солдат за московську політику останніх років, інша річ, що Брюховецький виявився неспроможним гарантувати їх безпеку. Треба враховувати, що нав'язана гетьману московська охорона, навіть при тому, що вона наглядала і шпигувала за ним, дійсно охороняла його, але охороняла як виконавця волі московського уряду від тих же козаків та решти українського народу, адже нікого іншого, від кого в Гадячі треба було б охороняти Брюховецького, не було. Це теж могло стати одним із чинників нападу, коли дійшло до відкритого розриву. Самовидець також писав, нібито воєвод, якщо вони погодяться добровільно, гетьман і полковники прийняли рішення вивести з міст мирно, щоправда, приписував, що «задор» з гадяцьким гарнізоном стався за «позволенням» Брюховецького [169] (проте за тих обставин навряд чи дозвіл або заборона гетьмана могли б якось змінити перебіг подій).

В інших містах спроби вирішити справу миром також, як правило, виявилися безуспішними, зокрема лист з таким змістом від Брюховецького отримав чернігівський воєвода А.Толстой [170]. Гетьман радив Толстому зі своїми людьми покинути Чернігів і під гарантією безпеки, яку він надавав і яку згідно з його наказом мав забезпечити чернігівський полковник, відступити з ними на Москву. За приклад Брюховецький наводив, що так нібито вчинили гадяцький, миргородський та полтавський воєводи, що «вцелє с ратными людьми до границы опроважены» (незважаючи на те, що останнє загалом залишилося у сфері нереалізованих задумів). Проте цей крок до порозуміння, невідомо наскільки ширший, був приречений на невдачу. Московські воєводи не довіряли козакам, так само як і козаки не довіряли їм. До порад гетьмана, якщо вони суперечили волі царя, воєводи прислухатися не тільки не збиралися, але й вважали їх зрадницькими, при цьому виводити своїх людей з міст без наказу царя добровільно ніколи не стали б, тому в тих випадках, коли сподівалися витримати облогу, воліли залишатися у міських фортецях. Так, наприклад, вчинив не тільки чернігівський воєвода, але й ніжинський (у Ніжині протопоп Адамович заздалегідь попередив воєводу І.Ржевського про виступ козаків [171], переяславський та острицький. Особливим було становище царського гарнізону в Києві, захопити який козаки не намагалися, хоч загалом і його було заблоковано, втім в інших містах, з яких воєводи, як правило, також відмовилися вивести своїх людей, тамтешні гарнізони, що нараховували меншу кількість солдатів, майже одразу були ліквідовані місцевими силами, серед яких гарнізони Сосниці, Глухова, Батурина, Новгорода-Сіверського [172], Прилук, Миргорода, Стародуба [173] та Полтави [174] (хоч за Величком полтавський гарнізон було мирно відведено з Полтави до московських місць [175], проте цар у грамоті від 8 березня до запорожців стверджував, що козаки й там побили царських ратних людей при виході з міста [176]).

Невідомо наскільки точними були вісті Я.Снежацького, колишнього бранця, що повертався з кримського полону через Чигирин, повідомлені 28 січня 1668 року київському воєводі П.Шереметеву. Снежацький розповів, що у Дорошенка було проведено таємну раду, на якій начебто за присутності посланця Брюховецького координувалися плани виступу правобережного гетьмана з татарами проти Польщі та наступного об'єднання Правобережжя і Лівобережжя під протекцію Туреччини та Криму [177] (треба уважати під булавою Дорошенка). Сумнівним у свідченні людини, що на цій раді присутньою не була і не вказала джерела своєї інформації, виглядає стикування тих питань, що нібито там розглядалися. Так, Дорошенко тоді неначе різко звинуватив Брюховецького, як людину що проти військових звичаїв взяла на себе гетьманську владу, відтак він відмовляв йому в праві бути гетьманом, особливо після того, як той уклав Московський договір. Представник Брюховецького при цьому виправдовував свого гетьмана перед Дорошенком, отже дотримувався протилежної точки зору. Проте надалі питання влади більше не зачіпалося, хоч по суті йшлося про подальшу долю Брюховецького, майбутнє якого як гетьмана при подібних закидах Дорошенка виглядало досить похмурим. Мало того, без вирішення цього питання, при тому ж довіреному представникові Брюховецького, і фактично разом з ним, всеодно приймається рішення надзвичайної ваги – про майбутнє об'єднання України, в якому властиво, враховуючи висловлене Дорошенком, місця Брюховецькому не знаходилося.

Подальший розвиток подій дозволяє твердити, що якщо й була така рада, то інтереси Брюховецького на ній ніхто не представляв, що загалом не лише не виключає участі на ній представників лівобережної старшини, які змовлялися усунути від влади Брюховецького, але й, з огляду на майбутні події, робить її присутність на раді більш ніж вірогідною. Певніше те, що Дорошенко бажав тоді максимально приховати свої наміри від Брюховецького, проти якого, власне, він в першу чергу й виступив, не збираючись ділити з ним владу. До того ж вже у січні 1668 р. під контроль правобережного гетьмана було взято прикордонний Канів, що майже чотири роки належав Брюховецькому (де зокрема знаходився й царський гарнізон). При цьому немає значення чи сталося це тому, що місто нібито за розпорядженням Дорошенка мали зайняти зі своїми полками його полковники Гоголь і Жерибало [178], чи внаслідок того, що канівський полковник Я.Лизогуб перейшов на бік правобережного гетьмана (який при ньому й надалі залишився канівським полковником), чи внаслідок обох цих причин, пов'язаних між собою, проте малоімовірною здається можливість, що це

могло відбутися за погодженням з Брюховецьким, а отже, це був крок, який міг вести лише до загострення стосунків між обома гетьманами.

Характерно, що Дорошенко 20 лютого у листі до київського воєводи Шереметєва, демонстративно дистанціювався від протимосковського руху, що розгортався на Лівобережжі, вказуючи що усе що відбувається на Лівобережжі, відбувається з вини самого Лівобережжя (таким чином, натякаючи на особливу роль Брюховецького у цих подіях, хоч і не називаючи його прямо [179], а дещо пізніше, після смерті Брюховецького, у всьому що сталося, звинувачував ще й єпископа Мефодія, який схилив гетьмана «к таким бунтам и кровопролиттю» [180].

Загалом українське вище духовенство (до якого за браком на той час єпископів слід віднести й архимандритів та ігуменів), зберігаючи обережність, залишилося нейтральним до акції Брюховецького, хоч на рівні протопопів та священників протимосковське повстання мало співчуття та підтримку. Тільки чернігівський єпископ Баранович невдовзі після початку повстання (15 березня) звернувся до Війська із закликом замиритися з Москвою [181], але загалом тон цього послання не містив рішучого засудження повсталих. Тому, очевидно, царський уряд залишився не зовсім задоволений його компромісною щодо повсталих позицією, хоч Баранович невдовзі і отримав від Москви сан архієпископа. По суті нейтральність Барановича диктувалася його прагненням як у церковних, так і в політичних стосунках тримати Гетьманщину від Московської держави на певній відстані, відтак при усьому бажанні чернігівського єпископа врегулювати українсько-московські відносини такий підхід не міг забезпечити ієрарху у подальшому підтримку Москви у питанні здобуття ним сану київського митрополита.

Збройний виступ проти Москви на Лівобережжі все ж виявився дещо несподіваним для царського уряду, який вдався до помітної протидії лише на початку березня. Так, царські війська, що знаходилися у Белгороді, Сєвську та Смоленську, мали виступити на придушення акції Брюховецького. 9 березня до київського воєводи Шереметєва було відправлено царську грамоту з наказом підтримати наступ царських військ, коли він розпочнеться, при можливості надаючи допомогу осадженим гарнізонам у Переяславі, Ніжині та Чернігові [182]. (У березні київський гарнізон Шереметєва разом із загоном відрядженим на допомогу острицькому воєводі Д.Рагозіну нараховував майже чотири тисячі чоловік, і хоч під Києвом боїв не було, проте гарнізон втратив пораненими і вбитими близько 200 чоловік внаслідок допомоги наданої Рагозіну) [183].

Серед заходів, які здійснив Брюховецький після подій у Гадячі, було відправлення тих козаків, що були у нього під рукою, у порубіжні з Московщиною міста Гетьманщини – до Зінькова, Котельви та Опішні [184] (згідно поради, яку йому ще після повернення з Москви дав єпископ Мефодій [185], заохочуючи до підтримки розпочатої ним боротьби, він також розсилав закличні листи (відомі на прикладах універсалів до жителів Новгород-Сіверського, Колонтаєва та до Війська Донського).

Привертає увагу намагання гетьмана підняти проти Москви Слобожанщину, зокрема на заклики Брюховецького відгукнувся славетний запорозький войовник І.Сірко, якого якраз у цей час занесло до слобідських полків, в одному з яких – Харківському, він принаймні з 1666 року займав посаду полковника. (У 1666 році Сірко як харківський полковник, очоливши слобідські полки, відбив напад татар на Слобожанщину). Щоправда, полковництво Сірка було досить своєрідним, він не знаходився постійно у полку, наприклад, у вересні та жовтні 1667 року харківський полковник проводив свою власну невелику війну проти Криму.

М.Багалій вказував на лист Сірка від 25 лютого 1668 року з Мерехви до Брюховецького у справі повстання, в якому він просив вислати на допомогу під Мерехву три тисячі козаків Полтавського полку, щоб разом з ними зайняти Харків, що залишався під контролем прихильників Москви. Проте підтримки від козаків лівобережних полків Сірко так і не дочекався, а тому змушений був розраховувати на власні сили. Багалій як дату виступу Сірка проти Москви наводив 4–6 березня, коли той з Мерехви вирушив на Харків. Унаслідок того, що більшість харків'ян не підтримала свого полковника, він змушений був відступити у південну частину Харківського полку. Замість Сірка ворожа йому партія обрала харківським полковником Ф.Рєпку, і оскільки населення Харківщини виявилось розколотим на протилежні орієнтації, на території полку розпочалася громадянська війна (згодом у Харкові таки спалахнуло повстання на користь Сірка, його прибічники вбили полковника Ф.Рєпку, але не змогли здобути харківську фортецю, що й не дозволило надовго захопити місто) [186].

Щоправда, виступаючи проти московського підданства, Сірко, імовірно, керувався своїми мотивами, а не відданістю Брюховецькому. Наприклад, представники царського уряду в Криму Б.Ушаков та П.Долгово 11 червня доповідали у Москву (очевидно, звітувавши про події, коли Брюховецький був ще живий), що Сірко нібито прислав до Криму свого сина просити у хана допомоги проти царських військ і обіцяв через нього повернути бранців захоплених в Криму, пропонував до їх повернення тримати свого сина в заручниках і при цьому начебто порадив ханові самому призначити кого-небудь гетьманом з полковників [187]. Ураховуючи, що Сірко був постійним та безкомпромісним ворогом Криму, повідомлення про пошук ним татарського протекторату не викликає особливої довіри,

але разом з тим звертає на себе той збіг обставин, що через кілька тижнів після вбивства Брюховецького, кримський хан проголосив гетьманом запорозького писаря Петра Суховієнка, якому надав орду для війни з Москвою.

Відомо про бої Сірка на Слобожанщині, коли татари і козаки билися разом, такі зокрема відбувалися в червні, коли в бою під Охтиркою Сірко з татарами бився проти московського війська, проте зайняти зі своїми прибічниками Слобожанщину йому так і не довелося. Однак, появу цих татар як допомогу хана Сіркові треба повністю відкинути, це були ті 7 тисяч татар, що прийшли до Брюховецького, а після його вбивства приєдналися до Дорошенка, коли той у червні вирушив на допомогу прикордонним містам Гетьманщини Котельві й Опішні, які намагався захопити Ромодановський. Знаходилися ці міста якраз недалеко від слобідської Охтирки.

Зрештою Сірко знеохотився до цієї війни, відступивши з території слобідських полків, він перебрався до Дорошенка на Правобережжя [188], і восени, коли, незважаючи на смерть Брюховецького, протимосковський рух на Лівобережжі був у розпалі, участь Сірка у ньому вже не спостерігається.

Ще у лютому на початку повстання за допомогою до Криму і Туреччини звернувся Брюховецький. За Самовидцем, до Криму від нього з цієї місією поїхав С.Гречаний (відомий певний час як генеральний писар Брюховецького), а через Білгород (Дністровський) до Туреччини – з пропозицією про прийняття турецького підданства – відправилися Г.Гамалія та канцелярист Л.Кашперович [189].

Протягом лютого-травня Брюховецький весь час знаходився у Гадячі, можливо, очікував на прибуття орди, проте зрештою кримський хан так і не зважився на активне втручання у конфлікт Лівобережжя з Москвою. До Брюховецького на допомогу прибуло лише кілька тисяч татар, з якими він поволі й вирушив у сторону московського кордону, куди дійти йому вже не судилося. Лівобережні полковники на цей час за спиною свого гетьмана вже вели переговори з Дорошенком, запрошуючи того на раду до війська, щоб позбавити гетьманства Брюховецького [190].

Протягом перших трьох місяців повстання Дорошенко знаходився в Чигирині, де мав можливість спостерігати, як складаються події за Дніпром, та зважувати їх імовірні наслідки. Лише у травні Дорошенко вирушив на Лівобережжя, дещо раніше відправивши поперед себе полковника Щербініна з осавулом, перед якими в Лубнах владу Дорошенка визнав Лубенський полк [191]. В останніх числах травня табір Дорошенка розташувався під Голтвою, де він (за твердженням полоненого московського полковника Гульця, що перебував тоді при ньому) з невеликим відділом власного війська (дві тисячі чоловік) чекав на підхід лубенського, миргородського, полтавського, ніжинського, переяславського, чернігівського, стародубського й інших лівобережних полків, які йому в той час присягали [192], та чатував на вихід Брюховецького з Гадяча. (Проте, відомо, що з Дорошенком на Лівобережжя вирушило принаймні чотири правобережні полки – торговицький, уманський, корсунський та черкаський, саме з ними потім 8 липня гетьман, повертаючись на Правобережжя, переправлявся біля Срібного за Дніпро). Гульц був переконаний, що Дорошенко також вів таємні переговори з мурзами татарського загону, що прибув у Гадяч на допомогу Брюховецькому, стосовно спонукання лівобережного гетьмана до виходу з міста, внаслідок чого його можна було б схопити, проте не повідомляв про джерело своєї інформації, досить сумнівної, якщо виходити з контексту подальших подій.

Раптова вимога Дорошенка до Брюховецького покласти гетьманську булаву, безумовно, була для останнього несподіваною. Ніжинський протопоп Адамович навіть запевняв, що митрополит Тукальський, який знаходився при Дорошенкові, писав перед повстанням до Брюховецького про намір правобережного гетьмана здати йому своє гетьманство, і лише перехід Канівського полку на бік Дорошенка засвідчив нещирість цього наміру [193]. Проте цей перехід стався ще в січні, що не зупинило Брюховецького перед виступом 8 лютого, тому, йдучи на конфлікт з Москвою, гетьман, мабуть, більше розраховував на підтримку, озлобленого московськими порядками, населення Лівобережжя та на допомогу Криму і Туреччини, ніж на допомогу від Дорошенка. Тепер, як компенсацію за втрату гетьманства, Дорошенко пропонував лівобережному гетьману у пожиттєве володіння Гадяч з околицями [194], що, звичайно, не влаштовувало такого честолюбця як Брюховецький, і призвело до перетворення потенційного конфлікту між обома гетьманами у відкритий. Мабуть, до останнього моменту Брюховецький не знав, а тому не усвідомлював, у якому слизькому становищі він опинився після порозуміння старшини переважної більшості лівобережних полків з Дорошенком.

Зрештою Брюховецький вирішив вирушити з татарами, що прибули до нього, з Гадяча на сполучення із запорозькими загонами, які він ще на початку лютого відправив у порубіжні з Московщиною міста Гадяцького полку. Джерела сходяться на тому, що гетьман мав намір допомогти своїм козакам у Котельві та Опішні, які чинили тут опір московському війську Г.Ромодановського [195], проте надалі викладені у них свідчення різняться.

За Величком Брюховецький, покинувши Гадяч, йшов повільно, не менше двох тижнів, очікуючи на надходження козацьких полків, поки не опинився на Сербиному полі біля Диканьки (можливо, перебільшенням є те, що цей чомусь відхилений на південь рух, який склав близько 70 кілометрів, тривав так довго, адже ще 25 травня гетьман перебував у Гадячі). Водночас Дорошенко здійснював похід із-за Дніпра начебто на ту ж Котельву й Опішню, щоб відбити напад на ці міста Ромодановського, відтак на своєму шляху він ледве чи не випадково натрапив на табір лівобережного гетьмана. Загалом версія Величка про обставини зустрічі гетьманів виглядає непереконливою. Навряд чи вона була випадковою, якщо приймати за факт попередні переговори Дорошенка з лівобережними полковниками, про що у тексті самого Величка не згадується зовсім (не знав про них, або не вірив, що вони були?). Натомість Адамович і Гульц, перший у жовтні 1668, другий у січні 1669 року, кожний незалежно один від одного, відтворюючи обставини загибелі Брюховецького, були впевнені, що такі переговори Дорошенко провів ще до того, як наблизився до Брюховецького, стрижнем яких була домовленість про позбавлення останнього гетьманської булави та визнання влади Дорошенка над Лівобережжям. Місце зіткнення як ніжинський протопоп, так і московський полковник, вказують приблизно, але, враховуючи також і зазначене Величком та Самовидцем, – у всіх їх – це загалом один район, у смузі Зінків-Опішня-Диканька. Далі у всіх коментаторів подій стверджується про перехід лівобережних козаків і татар на бік Дорошенка, проте у різних варіантах, як це відбулося.

У Гульца – Брюховецького у власному таборі безперешкодно схопив, прибулий туди, сотник Дорошенка Савка, а коли лівобережний гетьман вже з обоза Дорошенка спробував врятуватися втечею, куди він був приведений, його вбили [196].

У Адамовича переверот описується детальніше (але наскільки правдивіше?), – десять сотників Дорошенка з'являються до Брюховецького з вимогою передати гетьманські клейноди правобережному гетьману, у відповідь Брюховецький їх заковує і відправляє у Гадяч, проте наступного дня до нього з'являється зі своїм військом вже сам Дорошенко, внаслідок чого татари та лівобережне військо зраджують Брюховецького, козаки грабують його добро, а два сотники, захопивши гетьмана, приводять його до Дорошенка. Далі викладається про догану Дорошенка Брюховецькому, на яку той не став відповідати. Опис драми закінчується наказом правобережного гетьмана заарештувати Брюховецького (прикувати до гармати), який козаки начебто невірною зрозуміли, забивши колишнього гетьмана на смерть, при цьому не залишивши на ньому жодного неушкодженого місця [197].

У Величка опис так само детальний, він навіть зазначає точну дату, коли все трапилося – 7 червня. За описом Дорошенко відправив до Брюховецького сотника Брацлавського полку Дрозденка (однак, виникає підозра, наскільки реальним був цей посланець, оскільки його найменування не лише співвідноситься з прізвищем брацлавського полковника В.Дрозда, добре знаного за подіями на Правобережжі у 1665 році, а й надто вже тут перегукуються між собою Дрозденко-Дрозд та Брацлавський полк), Дрозденко заарештував лівобережного гетьмана, проте тут, на протигагу іншим свідченням, згадується про захист Брюховецького кількома сотнями запорозького товариства, яких очолював вірний йому запорозький полковник І.Чугуй, захист, щоправда, безуспішний, лівобережне військо, що зрадило свого гетьмана, схопило його та привело до Дорошенка, на очах якого Брюховецького «помилково» вбили. Дорошенко зрозуміло заявив Чугую, що не наказував його вбивати [198].

За Самовидцем, Брюховецький, зібравши військо, вирушив з татарами на допомогу Котельві, проте недалеко від Опішні через «фортель» Дорошенка та зраду татар і козацтва (за винятком запорожців) потрапив до рук правобережного гетьмана, який дозволив його забити голоті. Крім Брюховецького голота замордувала також багато значних козаків (очевидно, його висуванців) та запорожців [199].

Іноді те що сталося називають радою, так зокрема вважав Л.Окиншевич, що спирався у цьому на свідчення, які дали відправлені до Москви воеводою Г.Ромодановським українські бранці, щоправда, їх розповідь не дає для такого висновку вагомих підстав, за їх же словами, на цій сумнівній раді разом з лівобережним гетьманом вбили його нового бунчужного, а також запорозького полковника Соху, що спробував захищати Брюховецького (ще одна звістка про спробу захистити гетьмана, і знову саме запорожцями), після чого козаки обох боків Дніпра обрали гетьманом П.Дорошенка [200].

Отже, незважаючи на відмінності в деталях, майже усі, хто писав про останні дні Брюховецького, безсумнівно, правдоподібно свідчать про загальну ненависть лівобережних козаків (за винятком запорожців) до свого гетьмана, який мусив розплатитися за усі нещастя останніх років. А відтак виходить, що Дорошенко не врятував би Брюховецького навіть якби що-небудь зробив для цього, попри те, що робити він нічого не збирався, хоч Величко й приписує Дорошенкові слова, що він не бажав смерті Брюховецького.

Адамович подавав натуралістичні подробиці розправи над гетьманом – «учали терзати, и платья на нем резать, и его ослопьем, и дулами, и чеканами, и рогатинами как собаку бешеную до смерти прибив, нагого покинули».

Незважаючи на те, що зібрані свідчення підштовхують до думки, що Брюховецький став жертвою стихійного гніву лівобережних козаків та інтриг Дорошенка, є свідчення що певну роль у режисурі цієї розв'язки відіграли лівобережні старшини.

Серед тих, хто ініціював змову лівобережних полковників з Дорошенком, Самовидцем вказано поіменно лише чернігівського полковника Д.Многогрішного та Сірка [201]. Власне на те, що Многогрішний був причетним до змови, опосередньо може свідчити подальше його призначення Дорошенком наказним гетьманом на Лівобережжі. Проте попри знаходження Многогрішного і Сірка в таборі лівобережних полків на Сербиному полі, на якому відбулася трагедія, незважаючи на їх можливу участь у змові, сумнівно, що це вони спровокували вбивство Брюховецького. Напевне, як і інші, вони хотіли позбавити його влади, але смерть гетьмана була їм непотрібною, оскільки вони не цілилися на його місце, яке мало відійти Дорошенкові.

Після загибелі Брюховецького шляхи Многогрішного і Сірка розійшлися, і жодних фактів, які б свідчили про їх скоординовані дії в минулому задля реалізації якихось спільних планів, таких що вимагали вбивства гетьмана, немає.

Многогрішний 7 червня вирушив разом з Дорошенком під Котельву, після деблокування якої від московських військ, вони, розділившись, повернули назад, Многогрішний попрямував у Чернігів, куди прибув не пізніше 28 червня. Сірко з Сербиного поля пішов разом з татарами, як вже згадувалося, на Слобожанщину, під Охтирку, а після малоуспішних там боїв подався на Правобережжя.

У Многогрішного, крім загального несприйняття українцями політики лівобережного гетьмана, яку він проводив до лютого 1668 року, були особисті мотиви бажати його падіння. Наприкінці 1667 року його брат, колишній ніжинський наказний полковник Василь Ігнатович, вбив свою дружину, за що був кинутий Брюховецьким до в'язниці в Гадячі, а після цього, на початку 1668 року, гетьман позбавив й самого Дем'яна Многогрішного уряду чернігівського полковника, оскільки перед протимосковським повстанням чернігівським полковником згадується Іван Самойлович.

Невдовзі після початку повстання Многогрішний якимось чином відновив свою владу над полком, довівши цим, що він людина смілива і рішуча, напевне незалежно від Брюховецького, який все більше втрачав контроль над подіями. Його брат весь цей час знаходився в ув'язненні в Гадячі і лише за тиждень до вбивства Брюховецького був переведений у Веприк, де його після загибелі гетьмана звільнили веприцькі козаки. Чомусь саме середній брат Дорошенка Андрій знайшов тоді Василя Ігнатовича у Веприку, привіз у Гадяч й наказав їхати до рідного брата Д.Многогрішного під Котельву, а потім разом з ордою йти на Москву (натомість той перейшов на бік Москви). Те, що це було саме так, не підлягає сумніву, оскільки про обставини свого ув'язнення і звільнення Василь Ігнатович розповів сам у Посольському приказі в жовтні 1668 року Відтак, допускаючи можливість переговорів Многогрішного з Дорошенком щодо Брюховецького, можна припустити, що головною умовою Дорошенкові з боку Многогрішного був пошук і звільнення брата, якого він зробив пізніше, вже за часів свого гетьманства, ніжинським полковником.

Проте не можна погодитись із думкою, що Многогрішний сам прагнув стати гетьманом, тому, мовляв, зрадив Дорошенка: будучи призначений Дорошенком наказним гетьманом на Лівобережжі після його повернення на Правобережжя, вступив у переговори з Москвою, щоб ствердити свою владу на Лівобережжі. Це необгрунтоване твердження іноді «гуляє» в літературі, між тим до початку переговорів з Москвою Многогрішний у серпні-вересні 1668 року намагався завадити деблокувати московським військам царський гарнізон у Ніжині і твердо захищав Чернігів своїми невеликими силами проти великої армії Г. Ромодановського, що довго тривати не могло, а на розпачливі заклики про допомогу до Дорошенка в Чигирин, за якою в цей час звертався неодноразово, почув відповідь – «захищайтеся самі» [202].

Після смерті Брюховецького Дорошенко вирушив із військом під Котельву, проте після відступу Ромодановського, не затримуючись ні там, ні взагалі на Лівобічній Україні, через Гадяцький і Прилуцький полки поволі рушив на Правобережжя, зокрема дорогою зупинившись 24-25 червня і в Гадячі, куди відвезли вбитого гетьмана.

Козацькі літописці згадують, що Дорошенко розпорядився поховати спотворене тіло Брюховецького в Гадячі у церкві Богоявлення, а його дружину і майно забрав у Чигирин. Детальніше про це знову ж таки йдеться у Адамовича – «тело нагое положив на воз брат его Дорошенков, Андрюшко, повез в Зенково местечко, и приехал, в гроб положили, послал сена, нагого, а в Гадич приехал в иной гроб положили вздев на него платья, а на теле нигде целого места не было, всего избили ослопами. И похоронили его в Гадиче, в церкве от него создана».

Деяка нерухомість Брюховецького дісталася духовенству, наприклад, його двір у Новгороді-Сіверському Дорошенко 21 червня 1668 року надав універсалом чернігівському архієпископу

Л.Барановичу. Проте здається, що скільки-небудь значного майна за роки правління марнославний Брюховецький так і не нажив, для якого понад усе була влада.

Вбивство Брюховецького за тодішніх політичних обставин виглядало актом помсти, і ніяким чином не сприяло згуртуванню українців. Коли Дорошенко повернувся в Чигирин, короткочасове об'єднання лівобережних та правобережних полків розсипалося, при цьому навіть лівобережні полки розкололися на три орієнтації, на Лівобережжі розгорнулася громадянська війна, що супроводжувалася інтервенцією московських і кримських військ.

* * *

Так завершилося п'ятирічне гетьманування Брюховецького, який розпочав своє правління як відданий прихильник Москви, а закінчив як проклятий нею ворог. Він, безумовно, довгий час умів завойовувати довір'я людей, від яких залежала його доля. Послідовно намагаючись досягнути гетьманської влади, і при цьому не гребуючи жодними засобами, Брюховецький, досягнувши її, досить швидко побачив, що ціною, яку він за це заплатив, було суттєве обмеження його гетьманських повноважень, яке було й обмеженням прав Гетьманщини. Початково гетьман цілком свідомо готовий був йти на такі поступки, оскільки розраховував, що принаймні отримає за це належну військову допомогу Москви, яка дозволить об'єднати усі козацькі землі під московською зверхністю, а отже, і під його булавою. Та ці сподівання зрештою виявилися марними. Після знищення поляками і татарами армії В.Шереметьєва восени 1660 року, Москва вкрай неохоче посилала свої війська для участі у бойових діях, до того ж здебільшого це були незначні за кількістю військові контингенти, що не могли допомогти Брюховецькому опанувати та втримати Правобережжя. Натомість застосовувалася тактика розміщення царських гарнізонів у містах Лівобережжя, які, після підписання Московського договору 1665 року, мали забезпечити тут реальний контроль царської влади над територією, що повинна була включитися до сфери безпосередньої фіскальної політики московського уряду.

Вже з весни 1666 року Московська держава шукала порозуміння з Польщею, яке було досягнуте у січні 1667 року укладеним за рахунок поділу українських земель Андрусівським перемир'ям, що стало першим із значних прорахунків політики Брюховецького, який не зміг ні передбачити такий розвиток подій, ні перешкодити йому. Реалізуючи умови Московського договору, царський уряд з надзвичайною енергією приступив до створення механізму оподаткування в Гетьманщині, самостійно визначаючи коло та кількість податних суб'єктів, що знаходилися на її території. Встановлення розмірів платежів та збирання податків покладалося на царських воєвод в українських містах та на їх оточення, що вело до виникнення паралельної адміністративної системи, яка підривала вертикаль козацького самоуправління: гетьман – полковники – сотники. Нові порядки, які до того ж справедливо сприймалися як результати політичної діяльності Брюховецького, викликали гостру негативну реакцію різних прошарків українського населення, внаслідок чого гетьман втратив авторитет навіть серед старшин свого оточення, що наочно могли побачити наслідки перетворень, спричинених домовленостями гетьмана з Москвою, якими фактично майже повністю було ліквідовано самоврядування Гетьманщини. За цих обставин Брюховецький зважився кардинально змінити свій попередній політичний курс, виступивши проти перетворення Гетьманщини у московську провінцію, чим створив перший і останній прецедент такого роду. Адже, якщо Виговський, або Ю.Хмельницький, розриваючи з Москвою, йшли одночасно на приєднання Гетьманщини (на різних умовах) до складу Польщі, то Брюховецький йшов на такий розрив тоді, коли Москва та Польща були вже союзниками, при тому що його протимосковський виступ так і не був забезпечений нормальними дипломатичними домовленостями з Туреччиною та Кримом. Ідучи на розрив, Брюховецький недооцінив бажання Війська усунути його з гетьманського уряду. Гетьман, імовірно, сподівався, у випадку відновлення колишнього статусу Гетьманщини, відновити й свою колишню репутацію, недооцінюючи ступінь падіння своєї популярності в українському суспільстві. Ця помилка коштувала йому життя – Брюховецький був убитий козаками.

Проте, очевидно, що саме вбивство Брюховецького, що був висуванцем Січі, як невдовзі виявилось, вкрай збурило Запоріжжя, воно спонукало запорожців до сепаратного союзу з Кримом і зробило їх послідовними ворогами на кілька наступних років гетьмана Дорошенка, який успадкував владу Брюховецького на Лівобережжі, а це зрештою й перекреслило той шанс на об'єднання України Дорошенком, про який писав М.Грушевський. Історія не дала шансу самому Брюховецькому виправити наслідки тієї згубної для України політики, яку він проводив до лютого 1668 року. Проте, за Глухівськими статтями (березень 1669 року), укладеними з Москвою гетьманом Д.Ігнатовичем (Многогіршним), що змінив на Лівобережжі Дорошенка, і який на час укладення статей не контролював навіть і половини його території, плани впровадження прямого московського оподаткування у Гетьманщині було скасовано. Повернення до цього відбулося більше ніж через півстоліття, і зрештою є підстави вважати, що відмова царського уряду від своїх тодішніх задумів була наслідком не тільки стійкості Ігнатовича на переговорах, але й наслідком українсько-московської війни 1668 року, початок якої поклав такий Брюховецький, попри його безнадійні зусилля організувати

«мирну евакуацію» царських гарнізонів з України. Власне, невідворотність війни була спричинена реакцією українського суспільства на тодішню недолугу політику Москви в Україні, тому її вибух був неминучим, незалежно від волі гетьмана. Зі спалахом цієї ж війни було пов'язане й суттєве зменшення царських гарнізонів у Гетьманщині та відновлення реальної влади полковників у полках Лівобережжя, Москва обрала більш обережну лінію ліквідації самоврядування України. Щоправда, Україна залишилася роз'єднаною, проте не лише Брюховецький був винний у тому, що це сталося, і вже зовсім не був винний у тому, що було втрачено останній шанс її об'єднати у 1668 році. В тому, що державотворчі процеси, які різною мірою відбувалися тоді в Україні, не завершилися утворенням повноцінної Української держави, не останню роль відіграло геополітичне становище України, адже кожна із сусідніх країн зробила вагомий внесок у те, щоб цієї держави не було. Українці ж тодішніх часів, навіть при тому що далеко не завжди їх очолювали гідні цього представники, для того щоб самим вирішувати свою долю принесли набагато більше жертв, ніж приносили за подібних обставин інші народи.

Додаток

1. 1663, жовтня 31. Гадяч. – Універсал Івана Брюховецького до українського народу на правому березі Дніпра з закликом не розпочинати братовбивчої війни та з порадою приєднатися до Запорозького Війська і спільно виступити проти ворогів.

Jan Brzuchowiecki, hetman z wiernym Wojskiem je^o carskiego przeświewnego weliczewstwa Zaporoskiem.

Wszystkiej starszynie i czerni, braciej naszej miłej, rycyrskim i pospolitym ludzjom, po horodach i wsiach, na tamtej stronie Dniepra mieszkającym, jako jednowiernej i jednownętrzej braci naszej, prawowiernemi piersiami jedynej tejsze s. wschodniej Cerkwie Matki naszej wykarmionym, synom braterskiego zjednoczenia od P. Boga użyczywszy, do wiadomości donosimy. Widziemy my to dobrze i dowodnie słyszemy, że wy, bracia nasza miła, czerń, na nas bracia swą rąk swoich podnosić nie chcecie i nie pragniecie braterskiej krwi pić niewinnej, ale do tej wnétrznej wojny gwałtem was przyciągają waszy krwiepijcy starszy, umyśliwszy wolność kozacką dla swego państwa i szlachectwa wygubić, króla lachów i pohańców tatar zaciągnęli, żeby Ukrainę ladzka i tatarską szablą wykorzenić, i tak z tego jako i z tamtego boku Dniepra, Rossyjską ziemię pustą uczynić, i miasto chwały Bożej w cerkwiach Bożych przez usta prawowiernych chrześcian słynącej, dziakiemu zwierzu i bestiom rykającym puste mieszkanie uczynić, a tak ponieważ wy, bracia nasza, jedni z nami chrześcianie, jednego Boga w Trojcy s. s. niewysławionego, i jego Przeczystą Matkę ze wszystkimi s. s. wyznawajcie, i jednego sławnego narodu rossyjskiego plemie zostajemy, odstąpcie od pohańców, i od lachów, którzyby radzi, żeby i jednego na świecie rusina i kozaka nie było, lecz z nami w kupie zostawajcie i do nas się nawracajcie, gdyż my, bracia wasza, uzbrowiwszy się Bogiem, i jego święta prawda przy wojskach od prawowiernego dziedzicznego rossyjskiego monarchi, od je^o car. przeświew. weliczewstwa pana naszego miłości. na pomoc nam posłanych, i przy kałmyckich tajszach z potężnymi wojskami z kniazem jmcia Romodanowskim ciągnących następującym na wiarę chrześciańską, na żony i na dziatki nasze, i na nas samych, lachom, tatarom i wszystkim nieprzyjaciolom odpór dawać i od onych bronić będziemy, głów swoich za wiarę chrześciańską, za wolności starodawne, za żony i dzieci nasze, a nadewszystko za dostojęństwo prawowiernego monarchi naszego jego car. przeświewnego weliczewstwa nie oszczędzając i umierać gotowemi zostając. Jest tedy nam za co chwalebnie umierać za wiarę, za wolności, za żony i za dzieteczki swoje, lecz wy, bracia nasza, uważcie, za kogo niesiecie na plac głowe swoje i przeciw kogo? Przyznać musicie, że za poganina na chrześcianina wojujecie, że za nieprzyjaciela dawnego ruskiego za lacha na brata jednownętrznego rękę podnosicie i za pogańską i za ladzka wiarę umierać niewinnie chcecie. Sam ukrzyżowany za grzechy nasze Bóg spodziewamy się że nam dopomoże i zwycięstwo daruje na pohańców, i na lachów, i na tych, kto przy nich stoi i onym dopomaga duszy chrześciańskie w wieczną niewole bisurmańską prowadzić, a co nam starszy waszy na oczy wyrzucają tych ludzi, których wojsko skaralo, ci waszych starszych duchem natchnieni byli, także myśliili, tatarom i lachom naród chrześciański pod szablę poddać, nict inszy nie karał tylko same wojsko według praw starodawnych, żony też i dzieci ich i teraz ze wszystkim nie naruszenie zostają. A tak omamieniu złemu nie wierzcie lachiemu i tatarskim^a i do nas się schylcie. Ponieważ i Sirko z kałmykami, z bohunami, i z nizowym wojskiem ku Czehrynowi ciągnie, to wszystko sobie uważcie, i do nas ze wszystkim добрым przysyłajcie, nadzieja w Bogu że i noga nieprzyjacielska z Ukrainy nieucieczce, jeśli my w kupie będziemy.

Dan w Hadiaczem, d. 31, 8bris, v. s. a. 1663.

Jan Brzuchowiecki, zwyż mianowany hetman. L. S.

О п у б л и к о в а н о: Памятники. – К., – 1859. – Т. IV. – Отд. III. – С. 379–381. – № LXXXI. Копія зберігалася у бібліотеці К.Свідзінського у збірці Онацевича.

Переклад

Іван Брюховецький, гетьман з вірним Військом його царської пресвітлої величності Запорозьким.

Всій старшині і черні, братії нашій милій, лицарським і посполитим людям, що живуть у містах і селах по той бік Дніпра, як єдиновірній і єдиноутробній братії нашій, вигодованих правовірними персами цієї ж єдиної святої Східної Церкви, матері нашої, від Бога побажавши братського з'єднання, до відомості доносимо. Бачимо ми те добре і ясно чуємо, що ви братія наша мила, чернь, на нас своїх рук піднімати не хочете, і не прагнете невинну

^a Так у тексті публікації.

братерську кров пити, але що до цієї внутрішньої війни вас примушують ваші кровопивці старші, які замисливши вольності козацькі знищити заради свого панства і шляхетства, короля ляхів і поганців татар затягнули, щоб Україну лядською і татарською шаблею викоренити, і як по цей, так і по той бік Дніпра, Російську землю спустошити, і замість хвали Божої в церквах Божих, устами правовірних християн проголошеної, спустошені простори для диких тварин та рикаючих звірів залишити, а тому що ви, братія наша, такі ж християни як і ми, єдиного Бога в Святій Трійці неісповідного і його Пречисту Матір з усіма святими визнаєте, і єдиного славного народу Російського племенем залишаєтесь, відступіть від поганців, і від ляхів, які були б раді, щоб жодного на світі русина і козака не було, краще з нами разом залишайтесь і до нас звертайтеся, коли ж ми братія ваша, озброївшись Богом і його святою правдою, при військах від православного дідичного російського монарха, від його царської пресвітлої величності, пана нашого милостивого, нам на допомогу відправлених, і при калмицьких тайшах, та з могутніми військами на чолі з князем Ромодановським, будемо чинити опір ляхам, татарам і всім ворогам, і над тими хто їх підтримує, і цим допомагає душі християнські у вічну неволю бусурманську спроводити, а що старші ваші закидають нам в очі про тих людей, яких війська скарало, то вони були духом ваших старших просякнуті, так само мислили татарам і ляхам народ християнський під шаблю підвести, і ніхто інший їх не карав, тільки саме Військо, згідно стародавніх прав, а жінки та діти їх і тепер залишаються у цілковитій безпеці. А тому не вірте злему обману лядському і татарському і до нас схиліться. Тому що і Сірко з калмиками, з богунами^а, і з Низовим Військом до Чигирини йдуть, і то все візьміть собі до уваги, і до нас же з усім добрим надсилайте, покладаємось на Бога, що жодна нога ворога з України не втече, якщо ми будемо разом.

Дано в Гадячі, 31 жовтня старим стилем, року 1663.

Іван Брюховецький, вищеназваний гетьман. М. П.

2. 1668, лютий. Гадяч. – Універсал Івана Брюховецького до мешканців Новгород-Сіверського із закликом допомогти звільнити Україну від московського війська.

Івань Брюховецькій, гетманъ сѣ вѣрнымъ Войскомъ Запорожскимъ.

Господину сотнику новгородцкому вѣрного Войска Запорожского, атаману городовому и всѣму старшему и меншому товариству, также войтомъ, бурмистромъ, громадомъ и посполитымъ людемъ, такъ в самомъ городѣ Новгородкѣ, какъ и по всѣмъ городамъ и селамъ въ сотнѣ Новгородской будучимъ, доброго отъ Господа Бога здоровья желаючи, до вдома подаемъ, что за особымъ Божиимъ остерегателствомъ, мы уведомилися и узрѣли, что москалеи сѣ нами хитро поступають, а сѣ ляхами помирясь, сѣ обоихъ рукъ, се есть свое московское и ляцкое, насъ Войско Запорожское и весь народъ християнскій украинскій выгубляти, и Украину, отчизну нашу, сѣ основаніемъ разоряти постановили, и на то давъ ляхомъ на наемъ войска чужеземского четырнадцать миліоновъ денегъ, присягли по нуждѣ отъ нихъ москалей, яко отъ зломышляющихъ намъ неприятелей, отлучилися есмы, однако мы не сами, но за згодною всею старшины и черни Войска Запорожского радою, оныхъ сѣ крѣпостей украинскихъ гоняти умыслили есмы, занеже показалося намъ то неслучно, чтобъ мы о такомъ московскомъ и ляцкомъ намъ и Украинѣ неприбыльномъ намереніи вдаючи, уготованное пагубы ожидать, а самихъ себя и весь народъ украинскій до вѣдомого упадку о себѣ не радючи приводити имѣли; и для того не тѣша болши общихъ неприятелей нашихъ, сѣ войскомъ и со всѣмъ народомъ тое стороны, яко с братією своею, къ братцкому союзу пришедши, уже за милостію Божією изъ знатныхъ крѣпостей украинскихъ неприятелей москалей нашимъ промысломъ, а згоднымъ казаковъ и посполства послушаніемъ и единоголаснымъ радѣніемъ повыводили есмы, и ихъ гдѣ ни есть в крѣпостяхъ будучихъ будто равнымъ же подобіемъ вывести могли прилѣжно, при помощи Божіей, какъ сами промышляемъ, такъ и надежнымъ особамъ радѣти и промыслъ чинити вручили есмы, и надежда на Бога, что в скоромъ времени и тѣхъ всѣхъ изгонимъ; понеже слобожане под рукою московскою будучи, познавъ и увидя хитрую московскую неправду, что имъ слобожаномъ равную сѣ нами уготовили пагубу, ихъ московскимъ защищеніемъ возгнушавъ, к намъ Войску Запорожскому склонитися и къ любви братцкой приходити хотять: уже недригайловцы, олшанцы и терновцы и иные къ союзу братцкому сѣ нами приставъ, едино сѣ нами разумѣють. Но какъ къ намъ доходятъ вѣдомости: во многихъ городахъ и селлахъ нѣкоторые живущіе люди таковымъ нашимъ радѣніемъ около цѣлости Украины отчизны гнушаючись, ссоры въ міръ всѣвають, а къ соединенію насъ всѣхъ намеренному не приступаючи, вредительные росколы цѣлости добра посполитого всчинають, и над своею братією немилостивые мучительства и гонительства исполняютъ, чему сѣ повинности началства нашего поборствуя, всякому даемъ на разсужденіе: удобное лѣ то дѣло неприятеля въ отчизнѣ имѣючи и оногo единогодушно не выганяючи, между собою единъ другого воевати и свою единогодушную братію, яко неприятелей, гонити, чего самъ Творецъ нашъ Іисусъ терпѣти и всякого наступающаго на кровь братню благословити не будетъ; понеже не отъ оногo лѣ толко отъ домового несогласія и внутреннихъ разностей, которые чрезъ прошедшія лѣта между нами пребывали, Украина, отчизна наша милая изнищена и избилное людское житіе разорилось? Не радовалися ли окресные наши враги, когда видѣли, что мы сами кровь

^а Так у тексті

свою проливали, и сильные свои войска Запорожские, егда от одной стороны, а другіе другой стороны держачись, умалилися и на разных мѣстахъ побеждени бывали? Отъ чего нын Господь сохрани да изволить! А такъ прилѣжно желаемъ и упоминаемъ, чтобъ всякъ, преставъ отъ недружбы и отъ гонителства на свою братію, любовь и согласіе междо собою хранили, и своей старшин, належащую отдаючи повинность, зломыслящихъ намъ непріятелихъ москалей добывати, изъ городовъ выгоняти допомагали, чего и вторицею желаемъ и упоминаемъ.

Писанъ в Гадичю, февраля, 1668 года.

О п у б л і к о в а н о: Акты ЮЗР. – Т. VII. – № 14.2 – С. 40–41. У публікації назва: Списокъ съ списка бѣлоруского писма, каковъ писалъ листъ Брюховецкой къ новгородцкому жъ сотнику и къ атаману и къ войску, и ко всмъ жителемъ, а къ Москвѣ присланъ нынѣшнего жъ 176 году, марта въ 15 день.

Примітки

1. Акты Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. 7. – № 121. – С. 359.
2. Величко С. Літопис. Переклад Валерія Шевчука. – К., в-во худ. літ-ри «Дніпро», 1991. – Т. 2. – С. 28.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. – Ч.2. – ДВОУ «Пролетар», 1931. – С. 1188-1190. – № СХХХVI. 3а. Памятники. – Т. III. – С. 445.
4. Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., в-во «Мысль», 1991. – Кн.6. – Т. 11. – С. 93-94.
5. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 108. – С. 332.
6. Акты Южной и Западной России. – СПб., 1867. – Т. 5. – № 23. – С. 43-44.
7. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 24 (1). – С. 44.
8. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 24 (3). – С. 44–45.
9. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 26. – С. 46.
10. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 28. – С. 51–52.
11. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 31. (2,3). – С. 56–57.
12. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 31. (6). – С. 61–62.
13. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 40. (1). – С. 77–78.
14. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 41. – С. 93.
15. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 43. – С. 96–97.
16. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 115. (4). – С. 337.
17. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 115. (3). – С. 336–337.
18. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 46. (1). – С. 100–101.
19. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 46. (2). – С. 101.
20. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 35 (5). – С. 67; № 35 (18). – С. 69.
21. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 12. – С. 359
22. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 51. – С. 105–107.
23. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 55. – С. 110–112.
24. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 55. – С. 113.
25. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 2. – Од. зб.15444. – 1а.
26. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 55 (2). – С. 113–114.
27. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 121. – С. 343.
28. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63 (1). – С. 135.
- 28а. Патрик Гордон. Дневник 1659–1667. – Москва, в-во «Наука», 2003. – Т. II. – С. 129.
29. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 70. – С. 173–174.
30. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 62. – С. 134.
31. ІР НБУВ. – Ф. 127. – Од.зб.130. – Арк. 1.
32. ІР НБУВ. – Ф. 127. – Од.зб.130. – Там само.
33. Літопис Самовидця. – К., «Наукова думка», 1971. – С. 89.
34. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 67 (2). – С. 164.
35. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 67 (1). – С. 163.
- 35а. Патрик Гордон. – Т. II. – С. 130.
36. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 70. – С. 173–174.
37. Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. – Х., 1891. – Приложение 1. – С. 26. – № 1; ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 55671. – Арк. 200 зв. – 201.
- 37а. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 54592. – Арк. 460–460 зв.
38. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63 (2). – С. 131–136.
39. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 78. – С. 184–185; № 82. – С. 188.
40. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 84. – С. 189–190.
41. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 84 (2). – С. 191–193.
42. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63 (6). – С. 138–139.
43. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 81. – С. 187–188.
44. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63 (9). – С. 142 – 145; ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 58516.
45. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 83. – С. 189.
46. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 56728. – Арк. 526 зв.
47. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63 (9). – С. 142–145.
48. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63 (12). – С. 147–149.

49. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Т. 5. – С. 138–139.
50. Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 43.
51. Петровський М. До історії Руїни. – Ніжин, 1928.
52. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., в-во «Наукова думка», 1992. – С. 232.
53. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 87 (7). – С. 205–206.
54. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 18663.
55. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 87 (7). – С. 205–206.
56. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 87 (3). – С. 200–201.
57. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 87 (3). – С. 200–201.
58. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63 (16). – С. 153–154.
59. Памятники. Т. 4. (1 вид.) – Відділ 3. – № LXXXIX. – С. 404–405.
60. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63. (14). – С. 150–152.
61. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63. (18). – С. 156.
62. Центральний державний історичний архів України у Києві. – КМФ. – 7. – Оп.3. – № 137.
63. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63. (16). – С. 154–155.
64. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63. (20). – С. 157.
65. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 87. (5). – С. 202–203.
66. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 87. (2). – С. 199–200.
67. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63. (20). – С. 157–158.
68. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 88. – С. 209–210.
69. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63. (22). – С. 162.
70. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63. (24). – С. 163.
71. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 87. (2). – С. 199–200.
72. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 89. (1). – С. 210.
73. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63. (23). – С. 162–163.
74. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 89. (23). – С. 211–212; № 92. – С. 214–215.
75. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од.зб. 15555. – 1.
76. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 63. (21). – С. 161.
77. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 105. – С. 233.
78. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 99.
79. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 105. – С. 233–234.
80. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 98. (2). – С. 223–224.
81. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 110. (2). – С. 247.
82. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 113.
83. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 104. – С. 233.
84. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 114.
85. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 106. – С. 234–235.
86. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 98. (1). – С. 222–223.
87. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 98. (2). – С. 223–224.
88. Бантыш – Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Ч.1 (1649–1687). – С. 159–164.
89. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 110. – С. 245 – 247; № 111. – С. 250.
90. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 107. (2). – С. 283.
91. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 121. – С. 266; № 122 (1). – С. 267–268.
92. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 110. (2). – С. 228.
93. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 120. (2). – С. 263–264.
94. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 122. (2). – С. 268–271.
95. Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII століття. – К., 1974. – С. 80–81.
96. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 127. (2). – С. 283.
97. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 122. (4). – С. 273–274.
98. Панашенко В.В. Палеографія ... С.80–81.
99. Літопис Самовидця. – С. 98.
100. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 127. (2). – С. 283.
101. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 134. – С. 293.
102. ІР НБУВ. – Ф. 61. – Од.зб. 1559. – Арк. 13–14.
103. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 103. (17). – С. 233.
104. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 108. (14). – С. 238.
105. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 122. (5). – С. 274.
106. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 122. (6). – С. 275–276.
107. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 122. (5). – С. 274.
109. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 141. – С. 307–308.
110. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 136. (1). – С. 300–301.
111. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 136. (2). – С. 301.
112. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 136. (3). – С. 301.
113. Акты Южной и Западной России. – СПб., 1869. – Т. 6. – № 16. – С. 60–61.
114. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 2. – С. 24–42; № 12. – С. 52–53.
115. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 2. (4). – С. 30.

116. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 2. (7). – С. 34; (8). – С. 35; (9). – С. 35–36; (10). – С. 37; (11). – С. 37; (12) – С. 40; (14). – С. 41; № 12. – С. 52–53.
117. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 2. (13). – С. 40–41; № 7. (3). – С. 46–48.
118. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 18. – С. 62–63.
119. Літопис Самовидця. – С. 99.
120. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 2. (1). – С. 2–4.
121. Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини (1654 – 1767) // Записки історико-філологічного відділу УАН. ВУАН, іст. секція. Кн.7 – 8. – К. – 1926. – С. 313.
122. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 2. (8). – С. 9.
123. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 3. (9).
124. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 1481.
125. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15418. – С. 3.
126. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15418. – Там само.
127. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15418. – С. 15.
128. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 42. – С. 105.
129. Апанович О.М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50 – 70 рр. XVII століття. – К., 1961. – С. 94.
130. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 45. (1). – С. 119–120.
131. Марченко М. Повстання у Переяславському полку 1666 року // Вісник Київського університету. – № 2. – 1959. – С. 103.
132. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 45. (4). – С. 127.
133. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 45. (5). – С. 128; ІРНБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15418. – С. 58.
134. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15421. – С. 54–55.
135. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 44. (6). – С. 115.
136. Літопис Самовидця. – С. 100.
137. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15418. – С. 47.
138. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15418. – С. 51.
139. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15418. – С. 34.
140. Марченко М. Повстання... С.108.
141. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 48. (6). – С. 137.
142. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 50. (5). – С. 144.
143. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 50. (5). – С. 145.
144. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15421. – С. 28 – 31.
145. ЦДІА України у Києві. – КМФ –7. – Оп.3. – № 137.
146. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 60. – С. 173.
147. Бантыш – Каменский Д.Н. Источники ... С.178–180.
148. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 62. (2). – С. 179.
149. Апанович О.М. Запорозька Січ... С.94.
150. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 62. (5). – С. 184.
151. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 62. (14). – С. 205–206.
152. Акты ЮЗР. – Т. 6. – № 62. (12). – С. 203–204.
153. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15421. – С. 59, 93.
154. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15421. – С. 96.
155. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15421. – С. 164–165.
156. Соловьев С..М. История... Кн.6. – Т.12. – С. 347–348.
157. Бантыш – Каменский Д.Н. Источники... С.159–164.
158. Акты ЮЗР. – Т.7. – № 29. (2). – С. 63.
159. Літопис Самовидця. – С. 104.
160. Акты ЮЗР. – Т.7. – № 34. – С. 89–90.
161. Акты ЮЗР. – Т.7. – № 12. – С. 31–34; № 13 (1). – С. 34–35.
162. Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т.8. – № 16. – С. 55–58.
163. Літопис Самовидця. – С. 103.
164. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 1 (1). – С. 1.
165. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 14 (3). – С. 42.
166. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 18. – С. 46–47.
167. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 13727.
168. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 13. (2). – С. 35.
169. Літопис Самовидця. – С. 104.
170. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 1. (15). – С. 42–43.
171. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 34. – С. 90.
172. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 19. – С. 47 – 48; № 25. (2). – С. 58.
173. Літопис Самовидця. С.104; Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 25. (2). – С. 58.
174. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 20. – С. 48–49.
175. Величко С. Літопис. Т. 2. – С. 79.
176. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 20. – С. 48–50.
177. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 11. (2). – С. 30–31.
178. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 10. – С. 29–30.

179. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 17. – С. 45.
180. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 29. (10). – С. 62–63.
181. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 24. – С. 52–53.
182. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 21. – С. 50–51.
183. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 24. – С. 52–53.
184. Акты ЮЗР. – Т. 8. – № 16. – С. 56.
185. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 29. (2). – С. 63.
186. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, в-во «Дельта», 1993. – С. 64–65.
187. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – С. 249.
188. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 34. – С. 91.
189. Літопис Самовидця. – С. 104.
190. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 34. – С. 91.
191. Акты ЮЗР. – Т. 8. – № 16. – С. 56.
192. Акты ЮЗР. – Т. 8. – № 16. – С. 56–57.
193. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 34. – С. 92.
194. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 34. – Там само.
195. Акты ЮЗР. – Т. 8. – № 16. – С. 57; Т. 7. – № 34. – С. 93; Величко С. Літопис. Т. 2 – С. 79.
196. Акты ЮЗР. – Т. 8. – № 16. – С. 57.
197. Акты ЮЗР. – Т. 7. – № 34. – С. 92.
198. Величко С. Т. 2. – С. 80.
199. Літопис Самовидця. – С. 105.
200. Окиншевич Л. Генеральна рада на Гетьманщині XVII – XVIII століття. – К., 1929. – Додаток № 9. – С. 419.
201. Літопис Самовидця. – С. 104.
202. Акты ЮЗР. – Т. 8. – № 52 (5). – Арк. 176–178.

Дати у роботі наводяться за старим стилем.

Олександр МОРОЗОВ,
завідувач Музею рідкісної книги
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

«ПРАЦІ ВІДДАНОЇ ПЛІД...» МИТРОПОЛИТ СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ І НІЖИН

Митрополит Стефан Яворський

2008 року виповнилося 350 років від дня народження Стефана Яворського – видатного богослова, письменника, філософа, проповідника і церковного адміністратора, ім'ям якого названо одну з центральних вулиць Ніжина. Людина талановита і енергійна, Стефан Яворський, нащадок збіднілого шляхетського роду, швидко зробив собі блискучу кар'єру, піднявшись до найвищих щаблів церковної ієрархії, здобувши титул «лавроносного поета» та визнаного не тільки в Україні та Росії, але і в Європі теолога та філософа. В Музеї рідкісної книги Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя розгорнуто постійно діючу книжкову виставку, присвячену життю та діяльності митрополита Стефана Яворського.

Серед найяскравіших діячів українського культурно-просвітницького руху кінця XVII – початку XVIII ст. почесне місце, безумовно, належить митрополиту Стефану Яворському. Цей драматичний час був в історії України не тільки періодом втрат і розчарувань (згадаймо протиканонічне підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові 1686 року, невдалий виступ гетьмана Івана Мазепи проти царя Петра I, що закінчився не тільки втратою сподівань на українську державність, кривавим погромом Батурина та Полтавською «баталією», але й знаменував початок втрати Україною залишків автономії у складі Російської імперії, тощо). Як не дивно, але саме в цей драматичний період неабияких височин сягає розвій українського духу. Це був період розквіту

«українського Барокко» в літературі, філософії, мистецтві та архітектурі. Славнозвісна Києво-Могилянська Колегія, що переживала найкращі свої часи, здобуває статус Академії. Саме за доби гетьмана І.Мазепи найбільше українських учених та церковних діячів перейшло в Московську державу і там започаткувало нову добу в історії російської духовної культури, і хоча причини цього переходу були різні, з упевненістю можна сказати, що українці, зокрема Іоаннікій Галятовський, Єпіфаній Славинецький, Дмитро Туптало-Ростовський, Іоанн Максимович-Тобольський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та багато інших діячів зробили переворот у духовному житті російського суспільства, направили його до освіти та європейської вченості.

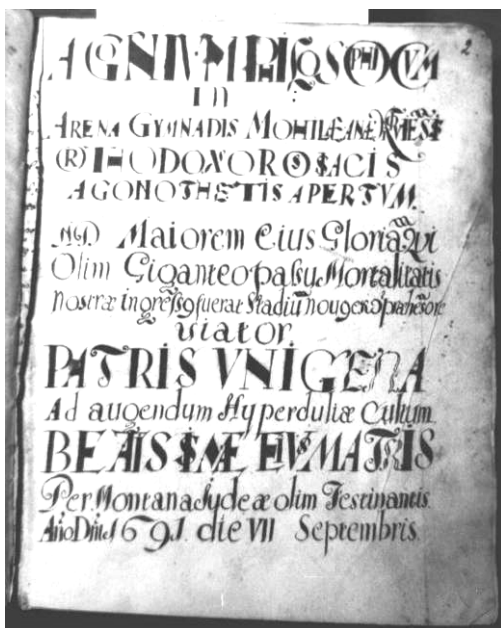
Постать митрополита Стефана Яворського в контексті вищесказаного викликає надзвичайно велику цікавість у дослідників історії Української православної церкви цієї доби. Незважаючи на досить обширну джерельну базу та досить вичерпну бібліографію, досі в історичних, богословських та літературознавчих працях немає єдиного узгодженого погляду на його особу. І хоча в різних дослідженнях простежуються окремі моменти діяльності Стефана Яворського, ми, на жаль, на сьогодні не маємо навіть детальної біографії цього діяча. Як справедливо відзначає сучасний львівський дослідник філософської спадщини С.Яворського І.Захара, «широкому загалу він майже не відомий. Його ім'я лише спорадично з'являлося у літературознавчих, історичних та історико-філологічних працях, та й то згадувалося окремими рядками»...

Коли потрапляєш з центральної площі Ніжина на Гоголівську вулицю, перед очима виникає мальовничий краєвид історичного центру міста, який вінчають величні та виразні за своєю архітектурною цілісністю споруди чоловічого Благовіщенського монастиря. П'ятибанний соборний храм цього монастиря, відомий під назвою «Богородичний Назарет», справді вражає монументальністю, і, незважаючи на запустіння та занедбаність, мимоволі наводить на думку про його велич та насичену і драматичну історію.

Заснуванням Благовіщенського монастиря, цього визначного духовного закладу старого Ніжина, ніжинці зобов'язані митрополиту Стефану Яворському, який таким чином навки увійшов в історію міста.

Стефан (світське ім'я – Симеон) Яворський народився у 1658 році в православній родині збіднілих шляхтичів у невеличкому місті Яворові, що на Львівщині, на території тодішньої Речі Посполитої. З дитинства він виявив неабиякий хист до навчання, і тому, коли його батьки переїхали на територію Гетьманщини, оселившись неподалік від Ніжина (с.Красилівка під Козельцем), юний Яворський вступив до Києво-Могилянської Колегії.

Успішно закінчивши цей славний навчальний заклад, Яворський продовжував освіту в елітарних вищих школах Львова, Любліна, Познані та Вільни. У 1689 році повернувся до Києва, маючи ступінь ученого теолога і магістра філософії та вільних мистецтв, і невдовзі став викладачем у Могилянській Колегії. Водночас під ім'ям Стефана він прийняв чернецтво у Київському Пустинно-

Стефан Яворський. «Філософське змагання», рукопис 1691 р. ІР НБУ ім. В.Вернадського

С.Яворський. Камінь віри. – Москва, 1728. Музей рідкісної книги НДУ ім. М.Гоголя

Миколаївському монастирі. З 1697 року був призначений ігуменом цієї святої обителі.

Маючи глибоку енциклопедичну освіту, С.Яворський викладав у Колегії не тільки богослов'я, але й філософію, поетику, риторіку. В освічених колах тодішнього Києва він користувався популярністю як талановитий оратор-проповідник, поет та публіцист. Серед надрукованих Яворським літературних, богословських та полемічних творів значний інтерес для нас мають такі яскраві зразки його творчості, як панегірики «Геркулес після Атланту», «Арктос», «Луна голосу, що волає в пустелі», теологічні праці «Виноград Христов», «Конкордація Святого Письма», «Про церкву», «Про Святу Трійцю», «Камінь віри», «Знамення пришествя антихриста та скінчення віку» тощо. До нашого часу дійшли численні тексти проповідей, віршів та елегій, написаних Яворським староукраїнською та латинською мовами.

У 1700 році доля звела Стефана Яворського з Петром I. Енергійний російський самодержець відразу оцінив неабиякі здібності талановитого українського ченця та наказав негайно висвятити його на митрополита Муромського і Рязанського. Петро I вирішив використати честолюбного Яворського, сподіваючись з його допомогою підкорити церкву світській владі. Коли у 1700 році помер московський патріарх Адріан, Стефана Яворського призначили на посаду місцеблжустителя Патріаршого престолу. Яворський дуже не хотів переїжджати в Москву і всіма можливими засобами опирався цьому призначенню. Але чинити непослух запальному та швидкому на розправу самодержцю не наважився...

Спочатку Яворський підтримував реформи Петра I, зокрема в галузі освіти. Ставши протектором Слов'яно-Греко-Латинської академії в Москві, він розпочинає її реорганізацію за взірцем Києво-Могилянської академії. Разом з грецькими богословами братами Ліхудами починає роботу над виправленням тексту Святого Письма.

Проживаючи в Москві, преосвященний Стефан не забував і про рідну для його серця Україну. Саме в цей час у Гетьманщині відбувається масове кам'яне будівництво храмів та навчальних закладів, центрами якого стають гетьманська столиця Батурин, духовний осередок українства Київ та великі полкові міста. Звичайно, «законодавцем моди» був сам гетьман Іван Мазепа, який охоче жертвував гроші на будівництво нових училищ та церков. Намагалися не відставати та наслідувати приклад гетьмана-мецената й інші можновладці.

Цілком схвалюючи благодійницьку діяльність І.Мазепи, з яким його зв'язували давні теплі взаємини, С.Яворський і сам вирішив збудувати в Україні великий православний храм. Найкращим місцем для будівництва він обрав велике полкове місто Ніжин, яке з дитячих років запало йому в серце. До того ж ніжинським протопопом у той час був брат Стефана Павло Яворський, якому й доручено наглядати за будівельними роботами.

Як пізніше писав у своїй грамоті цьому монастирю його фундатор, **«Всемилоствивый Господь Бог подаде ми на сердце во еже на хвалу Его святую стяжание свое истощити и воздвигнути храм в честь воплощения Сына Божия, сиречь храм Благовещение Пресвятыя и возлюблена и преблагословенная, славная Владычицы нашей Богородицы и Приснодевы Марии, Благодатию Божиею помоществуемый яхся предлежащаго ми дела, и понеже брат мой родной Павел Яворский бысть протопоп Нежинский, изволися в Богоспасаемом граде Нежине храм он Богородичен устроить».**

У 1702 році Стефан Яворський викупив власним коштом за 1300 крб. «доброю монетою» двори ніжинських міщан, що прилягали до сучасної вулиці Гоголя біля Соборного майдану, і розпочав будівництво величного храму в ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці. Для його спорудження він запросив відомого московського архітектора Григорія Устинова.

В одному з листів до свого брата, Ніжинського протопопа, у 1705 році Стефан Яворський писав: **«Пречестный отче, протопопе Нежинский, мне по Духу Святому и по плоти любимый брате! На то у нас стало намерение о строении Церкви святой дело. Уговорил я сего подрядчика Григория Ивановича Устинова, человека подлинно певного и в малярном деле, и в архитектуре искусного, дабы он по образцу тому, на котором и вы, и я, и он подписался, построил церковь, а я оному платить должен отрубом седьм тысяч рублей, а на ваши украинские деньги тридцать и пять тысячей. Запаса или легумену мы должны дать по росписи и договору... И уже он подрядчик Григорий Иванович взял у меня на задаток тысячу рублей, а у вас в Нежине имеет две тысячи рублей... Железо и дрова, которые, еще будут от кого нам дарованыя, так же известно, тое все оценивши, отдать реестром... Вам теде предлежит самому прилежным образом имети Бога и председательство Богородично на помощь. Опасно еще бы не всуе толикое иждивение пошло. Хочет он фундамент додавати з кирпича и глаголет быти дельно. Я ему дал на волю, однако ж еще земля явится могуща. Лучше бы до Трехтемирова вдатся и у преосвященного, либо у самого ясновельможного (тобто у гетьмана Івана Мазепи – Авт.) просити, чтоб позволили сколько байдаков камня твердого. Бо оттуду возили на фундамент Церквам братской и Николской, хотя бы сотце рублей и прибавить, которые я готов дати. Легумену, которую обещал дати ясне**

вельможный добродей (гетьман Иван Мазепа – Авт.), одыщите сею парою: бо о том сам мне говорил, когда ты был недавно на Москве, потом де могу отъехать на войну...».

Як видно з цього листа, Стефан Яворський клопотався про будівництво храму і з цією метою просив допомоги у гетьмана Івана Мазепи, тоді ще повноважного володаря України, зокрема, в питаннях доставки в Ніжин каміння на фундамент соборного храму та виплати будівельникам «легумену», тобто частини платні у вигляді харчових запасів.

Будівництво великого п'ятибанного храму вимагало, звичайно, кваліфікованої копіткої роботи і тривало 14 років. Але місцеві «муровщики» під керівництвом досвідченого архітектора успішно справилися з цим складним завданням. Зведений за канонами російсько-візантійського мурування величний храм в основі мав форму квадрата із заокругленими кутами. Його увінчували п'ять масивних бань із золоченими хрестами, які трималися на склепіннях, що у свою чергу спиралися на чотири великих стовпи. Внутрішній простір храму прикрашав грандіозний семиярусний іконостас, який, за свідченням сучасників, був не гіршим від іконостасу Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Стіни у вітварі були розписані монументальним олійним живописом.

За час будівництва храму в історії України відбулися драматичні події, що позначилися на долях багатьох людей. Спроба Івана Мазепи за допомогою шведського війська вирватися з міцних обіймів російського царя-реформатора закінчилася поразкою гетьмана та розгромом шведів під Полтавою у 1709 році. Ця драматична подія та репресії, яких після поразки зазнала українська старшина, багатьох примусили шукати засобів виправдання себе перед швидким на розправу царем-переможцем. Так, Стефан Яворський, який раніше писав красномовні панегірики на честь гетьмана І.Мазепи, був змушений у листопаді 1708 року проголосити йому анафему з амвону Московського Успенського собору. А в новозбудованому ніжинському монастирі його фундатор розпорядився спорудити своєрідний пам'ятник на честь «Полтавської баталії»: в іконостасі соборного храму вмістили ікону з триумфальним портретом царя Петра, зображеного верхи на коні. Можна гадати, що Яворський важко переживав ці драматичні події і свою вимушену участь в них. Сучасники згадували, що митрополит всіма можливими засобами намагався полегшити участь «мазепинців», яких жорстоко карав цар Петро...

У 1716 році, коли Благовіщенський храм у Ніжині освячували собором архієреїв за участю самого митрополита Стефана, то вирішили створити при ньому архімандрію і монастир, який нарекли «Богородичним Назаретом». У 1717 році Стефан Яворський надав монастирю грамоту, якою затвердив усі його привілеї та маєтності. Тоді ж до новозбудованої обителі приписали й ніжинський Красноострівський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир з усіма його землями.

До останніх днів життя Стефан Яворський піклувався про збудовану в Ніжині обитель. Щорічно надсилав він до монастиря грошові пожертви та багаті подарунки. Тривалий час у монастирській ризниці зберігалися подаровані митрополитом дорогоцінні речі: срібний позолочений напрестольний хрест із мощами різних святих, золотий наперсний хрест та Панагія, прикрашені коштовним камінням та діамантами, жезл із слонової кістки, подаровані преосвященному Стефану східними патріархами, і, звичайно ж, найбільша цінність – книги. У 1721 році, незадовго до смерті, Стефан Яворський склав каталог своєї унікальної бібліотеки, що нараховувала понад 600 томів, і передав її Благовіщенському монастирю у Ніжині. У власноручному листі він писав, що дарує книги в Ніжин, **«дабы в монастыре была своя библиотека для ученых иеромонахов, которые бы могли наставлением сих книг Слово Божие проповедати и народ поучати...»** Освічений архієрей прагнув створити в Ніжині великий духовний навчальний заклад за зразком Київ-Могилянської академії, але, на превеликий жаль, цим мріям не було суджено втілитися в життя. Свій дарунок Стефан Яворський супроводив зворушливою елегією бібліотеці: «Possessoris horum librorum luctuosum vale» («Стефана Яворського, митрополита Муромського та Рязанського, з книгами слізне прощання»), написаною віршами латинською мовою. Цей твір бароккової поезії став популярним вже у XVIII ст. і неодноразово перекладався на тодішню російську книжну мову. Українському читачеві він більше відомий у блискучому перекладі М.Зерова (дивись додаток).

*Благовіщенський собор в Ніжині,
1702-1716 рр. Сучасне фото*

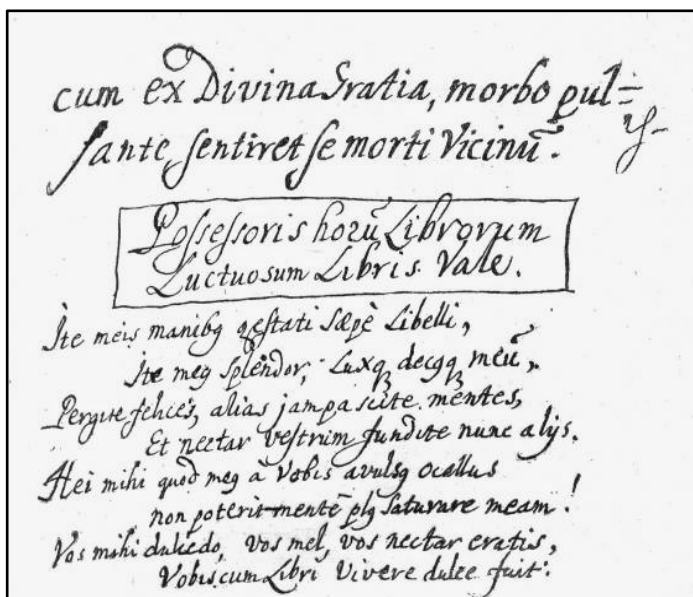
В останні роки життя Стефана Яворського виявилися його ідеологічні та політичні розбіжності з царем Петром I. С.Яворському, як і багатьом ієрархам, не подобалася політика царя щодо церкви. Після скасування патріаршого устрою Російської церкви і утворення у 1721 році Священного Синоду, ставши його Президентом, Стефан Яворський виступав за відновлення патріаршества. Захищаючи традиційне православ'я, він критикував віротерпимість Петра, який сприяв поширенню ідей протестантизму та постійно порушував церковні канони. В численних проповідях митрополит рішуче, хоча й не називаючи імен, засуджував жорстокість та самодурство владної верхівки, за що особисто від Петра I отримав заборону проповідувати. Коли ж Яворський виступив на захист звинуваченого у зраді царевича Олексія Петровича, російський самодержець вирішив скомпрометувати митрополита і наказав розпочати проти нього слідство та цькування. Неодноразово просився митрополит Стефан, щоб його відпустили на рідну Україну, де б він міг знайти спокій в одному з монастирів, але хворого Яворського до останніх днів примусом тримали у Петербурзі, час від часу дошкуляючи йому полонченими інтригами. Не витримавши задушливої атмосфери сановної столиці, («вавілонського полону», як писав сам Яворський), у 1722 році преосвященний митрополит упокоївся на 64 році життя...

Драматичною була історія заснованого Стефаном Яворським монастиря в Ніжині. Вже перші архімандрити Модест Ільницький та Єпифаній Тихорський, яких у Богородичний Назарет рукоположив сам преосвященний Стефан, не змогли виконати волю його засновника. Внутрішнє життя монастиря весь час потрясали конфлікти та інтриги, що точилися поміж братією. Головною причиною кризи у монастирському житті «Богородичного Назарету» стала загальна ситуація, що склалася в Українській православній церкві на початку XVIII століття. Духовна криза суспільства, яке було заражене прагненням до збагачення, ускладнювалась падінням авторитету Київської ієрархії. Запідозривши київських архієреїв у таємних симпатіях до Івана Мазепи та антиурядової опозиції, Петро I наніс їм нищівного удару. У 1718 році було заарештовано та вивезено до Петербурга митрополита І.Кроковського, який дорогою при загадкових обставинах помер (небезпідставно вважають, що він міг бути отруєний за наказом Петра I). Після того київська кафедра протягом кількох років була незайнятою, а її колишній статус центру східно-слов'янського православ'я низведений до стану звичайної єпархії. Церковна реформа 1721 року лише поглибила кризу української церкви...

Після смерті у 1722 році Стефана Яворського, його наступник на посаді Президента Синоду та ідейний суперник Феофан Прокопович зробив все можливе, щоб звести нанівець діяльність свого попередника. Влада пішла навіть на нечуване на той час порушення умов заповіту померлого архієрея. У 1723 році гроші, які пожертвував С.Яворський перед смертю на «Богородичний Назарет», були конфісковані Священним Синодом. Невдовзі справа дійшла і до унікальної бібліотеки преосвященного Стефана: 1732 року її було вилучено з Ніжина та передано до Харківського колегіуму, причому під час перевезення чимало унікальних видань та рукописів просто зникло. На

сьогодні тільки близько 150 книжок з цієї книгозбірні збереглося у фондах наукової бібліотеки Харківського держуніверситету...

Як результат, вже через 10 років після відкриття Богородичний Назарет виявився спустошеним: за свідченням архівних джерел тоді в монастирі залишалось не більше 4 монахів, а новозбудований Соборний храм був занедбаний так, що в ньому «голуби та горобці собі пристанище знайшли». Проте треба віддати належне, були в монастирі й справжні господарі, які намагалися підняти його з руїни. Так, у 1740 році спільними зусиллями братія збудувала кам'яні келії на глибокому склепінчастому підвалі. А в 1754 році архімандрит Митрофан Горленко клопотався перед Священним Синодом про повернення монастирю вилученої бібліотеки та грошей, заповіданих С.Яворським. Зрештою, після тривалих бюрократичних зволікань, чиновники духовного відомства вирішили повернути монастиреві 3000 карбованців, а вилучену бібліотеку постановили не повертати,

Стефан Яворський. Елегія «До бібліотеки». Факсиміле. Автограф, що зберігався в Ніжинському Благовіщенському монастирі

оцінивши натомість її в 500 карбованців грошової компенсації.

Неодноразово дерев'яні споруди монастиря руйнувалися нищівними пожежами, які для тогочасного Ніжина були звичайним явищем. Так, після пожежі 1750 року вогнем були зруйновані **«трапеза з церквою, келії у верхах розломані, і до того ж наймані двори монастирські, з яких тільки прибуток в монастирі і був, всі до основи погоріли»**. А 1 вересня 1757 року нова пожежа, що перекинулася з грецького кварталу, знищила будинок архимандрита та дерев'яні покрівлі братських келій і дзвіниці.

Не менш руйнівною, ніж стихійні лиха, для української духовності була політика російського самодержавства. Проведена у 1786 році секуляризація церкви в Україні вилучила в монастирських маєтностей. Замість нерухомого майна монастирям виділяли штатні грошові оклади за рахунок державної казни. «Богородичний Назарет» був зарахований до другого класу, за штатом тут знаходилося всього 8 ченців.

Після цього монастир знову швидко почав занепадати. Чорну справу довершила катастрофічна пожежа 14 вересня 1797 року, яка винищила півміста. Як розповідали свідки, тоді горіло все, навіть цегла та залізо плавилися та руйнувалися від жахливої спеки. В монастирі тоді згоріли всі верхи соборного храму та дахи келій, будинок настоятеля, дерев'яна огорожа, трапезна церква з дзвіницею, монастирські крамниці та гостинний двір... Здавалося, що існуванню монастиря покладено кінець. Духовна влада вже обговорювала можливість розселення монахів і перетворення храму на звичайну парафіяльну церкву. Але ніжинці рішуче відкинули цю пропозицію, бо вважали, що Ніжин без заснованої С.Яворським обителі втратить головне – духовні традиції. Вони звернулися безпосередньо до імператора Олександра I і отримали дозвіл на відновлення «Богородичного Назарету».

З 1803 року в історії монастиря розпочався новий період, пов'язаний з діяльністю його відбудовника Віктора Черняєва. Архимандрит Віктор (в миру Василь) народився у Чернігівщині, походив із заможної купецької родини. Прагнення отримати гарну освіту привело його, як свого часу і С.Яворського, до Києво-Могилянської академії. Успішно закінчивши її, він деякий час викладав давньоєврейську та грецьку мови у Могильовській, Чернігівській семінаріях. Опинившись у Ніжині та дізнавшись про лиху долю, що спіткала Богородиченський монастир, В.Черняєв без сумнівів покинув кар'єру вченого монаха і вирішив присвятити своє життя відродженню обителі. За двадцять років керівництва монастирем він не тільки відновив поруйнований соборний храм, але й зібрав гроші на велике кам'яне будівництво, до речі, вклавши в нього чимало власних заощаджень. Завдяки праці та старанням архимандрита Віктора у 1808 році збудовано кам'яну двоповерхову церкву Святих апостолів Петра і Павла з трапезною та дзвіницею, на якій встановили годинник з боем для громадського користування. Тоді ж з'явилися кам'яні торгові ряди вздовж сучасної вулиці Гоголя, які і тепер служать ніжинцям відповідно до первісного задуму їх будівельника. Крамниці належали

С.Яворський. Камінь віри. – Типогр. Києво-Печ. Лаври, 1730. Музей рідкісної книги НДУ ім. М.Гоголя

Проповіді С.Яворського. Ч.1, Москва, 1804. Музей рідкісної книги НДУ ім. М.Гоголя

Благовіщенський монастир у Ніжині. Фото поч. ХХ ст.

Архімандрит Віктор Черняєв

монастиреві та здавалися в оренду ніжинським купцям. У 1817 році В. Черняєв збудував двоповерховий будинок настоятеля, а також відбудував Георгієвську церкву Ветхоріздвяного монастиря. За ініціативою настоятеля було оновлено розписи Благовіщенського собору. Для виконання художніх робіт залучили кращих місцевих малярів Ф.Ціхановського, Я.Левенця та інших іконописців.

В історію Ніжина архімандрит Віктор увійшов не тільки як відбудовник Богородичного Назарету. Він користувався великою пошаною як добрий пастир та гарний проповідник. Саме В.Черняєву належить честь відкриття нетлінних мощей похованого у 1721 році в монастирі святителя Михайла Грецького. У вільний від нелегких господарських справ час архімандрит Віктор продовжував наукові праці: вивчав текст Святого Письма, писав теологічні твори, цікавився історією Ніжина. За невтомні труди Черняєв був удостоєний подяки та дорогоцінного подарунку особисто від імператора Олександра І. Але, будучи людиною прямою і непримиренною до несправедливості, він не міг приховати негативного ставлення до бюрократичних чиновників, як світських, так і духовних. І тому місцеві «перші» особи часто впізнавали себе і свої не завжди достойні вчинки в гострих проповідях архімандрита. Цього вони, звичайно, не могли простити вченому монаху. Почалися хитромудрі інтриги... Скориставшись звичайним господарським конфліктом, коли архімандрит Віктор в емоційному запалі дещо перевищив свої повноваження, вони домоглися його усунення з посади настоятеля. А коли той поїхав до Києва скаржитись на свавілля чернігівського архієпископа Лазаря, його просто оголосили втікачем з монастиря. Незважаючи на те, що В.Черняєв просив дозволу повернутися на батьківщину, його позбавили сану та заслали звичайним ченцем до суздальського монастиря. І лише у 1827 році йому дозволили виїхати за кордон. Подальша доля цієї неординарної особи досі залишається невідомою...

Будемо відвертими, негарно обійшлися з архімандритом Віктором в Ніжині. Але вдячна пам'ять ніжинців надовго зберегла його ім'я, поставивши поряд з засновником монастиря Стефаном Яворським. Відроджений з попелу Черняєвим Богородичний Назарет довгі роки був важливим духовним осередком міста.

У соборному храмі монастиря в різні часи були поховані визначні діячі православ'я, зокрема, святитель Михайло Грецький, архімандрити Єпіфаній Тихорський, Платон Левицький, Йосип Митькевич, архієпископи Волинський Інокентій та Кавказький Іоаннікій.

Бурхливі події початку ХХ ст. захопили церкву у свій нестримний вир, причому зміни були надзвичайно радикальними. У 1907 році, після придушення владою першої демократичної революції, Благовіщенський монастир став одним з осередків чорносотенного «Союзу Руського Народу». А вже у 1920-х рр. у ньому правила Службу Божу громада Української Автокефальної Православної Церкви. Але це продовжувалося недовго. Ніжинський окрадмівділ у 1926 року «вжив заходи» до припинення цього «неподобства», оскільки церковні співи, що їх було чути на центральній вулиці міста, заважали «культурно відпочивати робітникам, селянам, червоноармійцям та дітям...».

У 1930-х рр. розпочалася гучна кампанія, спрямована на винищення духовності. В цей час безбожна влада, ніби в насмішку, здійснили цинічний експеримент, підселивши до монахів, що

доживали віку на території Благовіщенського монастиря, черниць із щойно ліквідованої Введенської обителі. А невдовзі закрили й Богородичний Назарет, зруйнували кутову дзвіницю Петропавлівської церкви...

Кілька десятиріч понівечені споруди монастиря височили над старовинною Гоголівською вулицею. Тільки своєчасне втручання фахівців Ради Міністрів України у 1961 році врятувало цю унікальну духовну пам'ятку від руйнування заповзятливими місцевими геростратами, які готувалися вирішити проблему нестачі коштів на реставрацію храму за допомогою бульдозерів...

В Музеї рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя до 350-річчя від дня народження митрополита розгорнуто книжкову виставку «Стефан Яворський і Ніжин», де представлено колекцію видань XVIII-XIX ст. творів видатного вченого та письменника, унікальні та рідкісні книги, що розповідають про життя Стефана Яворського, його вчену та просвітницьку діяльність, повні драматизму взаємини з гетьманом Іваном Мазепою та царем Петром I, історію заснування Ніжинського Благовіщенського монастиря та гірку долю бібліотеки його засновника.

ЦЕРКОВНІ СТАРОЖИТНОСТІ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ РІДКІСНОЇ КНИГИ НІЖИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Напрестольне Євангеліє 1689 р. з Ніжинського Благовіщенського монастиря

Книгозбірня Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя – одна з найдавніших науково-освітніх бібліотек Лівобережної України, яку було започатковано 1820 року разом із відкриттям у Ніжині Гімназії вищих наук князя О.Безбородька. За понад 180-річну історію бібліотеки до її складу влилося чимало надзвичайно цінних книжкових і рукописних фондів, що справді перетворило це зібрання на унікальне історико-культурне явище [1].

Перлиною бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя безумовно слід вважати унікальну збірку кирилических стародруків XVII-XVIII ст., яка, незважаючи на втрати, викликані масовими вилученнями та переміщеннями літератури у 1930-х роках, збереглася досить непогано і налічує сьогодні понад 100 одиниць зберігання.

Окрасою ніжинської колекції кирилических стародруків є великоформатне напрестольне Євангеліє (in folio, 46x67 см., вага 17,5 кг), надруковане у Москві 1689 року. І хоча ця книга-велетень сама по собі вражає розмірами і є справжнім взірцем друкарського мистецтва кінця XVII ст., головною особливістю ніжинського Євангелія є його художнє оздоблення. На відміну від інших відомих на сьогодні примірників цього видання, що зберігаються у фондах державного історико-культурного заповідника «Кієво-Печерська лавра», відділу стародруків Національної бібліотеки України імені В.Вернадського або Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського, ніжинський фоліант відрізняє його вишукане художнє оздоблення. Пишні барокові гравійовані рамки, зображення євангелістів, заставки та заголовки титульної та трьох перших сторінок кожного з чотирьох Євангелій розфарбовані у кольорі від руки та визолочені. Обріз книжкового блоку теж багато оздоблений різьбленим рослинним орнаментом та позолотою. Цікаво, що аналогічний примірник Євангелія московського друку 1689 року, що належить сьогодні відділу рукописів НБУ імені В.Вернадського і походить з Кієво-Братського Богоявленського монастиря, відрізняється від ніжинського не тільки відсутністю розфарбованих гравюр, але й наявністю вклесеного наприкінці книги друкованого вкладного запису, де перераховано імена благодійників-вкладників, у тому числі – й Стефана Яворського. В ніжинському примірнику на його місці знаходиться чистий аркуш [2].

Як вдалося з'ясувати, ніжинське Євангеліє надійшло до бібліотеки Державного педагогічного інституту імені

Миколи Гоголя після завершення II світової війни без окладу і було реставроване та оправлене в нові (сучасні) дошки у 1970-ті роки. Наявні на його сторінках записи та печатки дозволяють простежити драматичну історію цієї унікальної пам'ятки книжкового мистецтва.

На прикінцевих сторінках книги вміщено запис від руки олівцем фіолетового кольору (подаємо зі збереженням автентичної орфографії): *«Нежинский Благовещенский маностыр (sic!) Рождественской церкви»*, що безумовно, свідчить про приналежність Євангелія ризниці та багатій свого часу бібліотеці «Богородичного Назарету» – Ніжинського чоловічого Благовіщенського монастиря, заснованого 1702 року митрополитом Стефаном Яворським за сприяння гетьмана Івана Мазепи. Цю думку підтверджує і наявний на окремих сторінках книги відбиток печатки XIX – початку XX ст.: *«Православ[ная] община Нѣжинс[каго] Благовещенс[каго] мужск[аго] монастыря»* (див. докладніше додаток). Як відомо, за радянської влади цей монастир був ліквідований у 1920-х роках. Унікальний архівний фонд його нині зберігається у Центральному державному історичному архіві в м. Києві, а ризниця (у якій переховувалося чимало дорогоцінних ікон, мистецьких пам'яток та церковних речей, зокрема подарованих самим фундатором, митрополитом та місцеблюстителем російського патріаршого престолу Стефаном Яворським, східними патріархами, київським митрополитом Рафаїлом Заборовським, російським царем Петром I) була розпорощена під час масового вилучення і нищення церковного майна.

Імовірно, разом з іншими цінними монастирськими речами, Євангеліє потрапило в експозицію атеїстичної виставки, що діяла у Ніжині у 1920-1930-х рр. в приміщенні колишнього Петропавлівського костюлу. Про це, зокрема, свідчить виявлений нами по краям гравійованих зображень євангелістів слабкий відбиток печатки, що погано читається: *«Спілка воювничих безбожників... 1920 р. Ніжен... Виставка»*. Мабуть, саме тоді книга втратила й коштовний (срібний з позолотою) оклад.

Сліди унікальної книжкової пам'ятки пощастило відшукати в описі майна Ніжинського Благовіщенського

монастиря, що його наводить у своїй фундаментальній праці *«Историко-статистическое описание Черниговской епархии»* архієпископ Філарет (Гумілевський). Поміж десятих на престоліних Євангелій, що зберігалися в соборному храмі монастиря, *«одно, печатанное в Москве 1689 года, вклад московского мещанина Феодора Яворского, обложено серебряными вызолоченными досками. На верхней доске 17 финифтовых икон, изображающих лица Бога Отца, Сына Божия и св. Духа, Божией Матери и Иоанна Предтечи в разных положениях, заимствованных из евангельских событий. На нижней доске 15 финифтовых икон, изображающих Богородичные праздники и лики святителей Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоуста и Николая Чудотворца. Весу в этом Евангелии 1 пуд и 23 фунта»* [3].

Цікаве доповнення до наведеного опису Євангелія, поданого владикою Філаретом, дає ще один дослідник ніжинської церковної старовини, законоучитель Історико-філологічного інституту князя Безбородька протоієрей Андрій Хойнацький, котрий 1907 року у Ніжині опублікував свій *«Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря»*: *«На краю верхней доски Евангелия славянскими буквами вырезана следующая надпись: «Во славу святых, единосущных, животворящих и нераздельных Троицы, Отца, Сына и св. Духа, в похвалу пресвятыя Богородицы, при державе Благочестивейшаго государя нашего царя и великаго князя Петра Алексеевича всея Великия и Малыя и Белья России самодержца, и при благороднейшем сыне его и государе цесаревиче и великом князе Алексие Петровиче, сделанное и украшенное серебром и золотом сие святое евангелие во славном и преименитом царствующем граде Москве, во храм Благовещения девы Марии, тщицем и коштом его царскаго величества московскаго дворянина, его милости господина Феодора Ивановича Яворскаго на Украине в славный град Нежин, в лето от создания мира 7216 от воплощения Бога Слова 1709, индикта 19-го, месяца июня»* [4].

1907 року фотографічні знімки окладу та окремих сторінок ніжинського Євангелія, разом із знімками інших церковних старожитностей Ніжина, експонувалися на виставці XIV Археологічного

з'їзду в місті Чернігові, що знайшло свій відбиток у каталозі цієї виставки [5]. На превеликий жаль, поки що цих зображень виявити не пощастило.

Отже, як свідчать наведені джерела, унікальне напрестольне Євангеліє великого формату було подароване в ніжинський Благовіщенський монастир 1709 року Федором Яворським, рідним братом фундатора обителі, місцеблюстителя Московського патріаршого престолу, митрополита Муромського і Рязанського Стефана Яворського.

Таким чином, напрестольне Євангеліє кінця XVII, що сьогодні стало справжньою перлиною Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, є унікальною історико-культурною пам'яткою меморіального значення, і водночас єдиною достовірно атрибутованою книгою, що належала ризниці Ніжинського Благовіщенського монастиря. На жаль, втрачено оклад цього унікального видання, котрий теж був яскравим взірцем культового мистецтва кінця XVII – початку XVIII ст.

У додатку до нашої розвідки подаємо повний науково-бібліографічний опис цієї унікальної книжкової пам'ятки.

Бібліографічний опис: Євангеліє напрестольне. – Москва: Друкарський двір. – 1689.

ЄВГІЛІЄ ІИСА ХРСТА. / Во славу челоѡколюбца единого, / тріпостаснаго Б҃га Оца, и Сїна, / и С҃таго Д҃ха: напечатася во / типографіи цр҃твующаго великаго града / Москвы: Повелѣниемъ бл҃гочестивѣйшихъ / великихъ г҃дрей нашихъ Цр҃ей, и великихъ / Кїзей, Іоанна Алексіевича, Петра Алексіевича, / всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи/ самодержцевъ. Бл҃гословеніемъ же въ / дѣховномъ чинѣ оца ихъ и б҃гомолца, / великаго г҃дна, сѣйшаго квр҃ь / Іоакима Патріарха Московскаго / и всѣя Россіи/ В лѣто о^т сотворенія міра „ЗРЧЗ: О^т рж҃тва же по/ плоти Б҃га Слова, „АХПӨ. Індикта, ІВ. М҃ца августа.

Формат: 1°. (46,0 x 67,0 см). **Стор.:** 6, 620, [4]. Примірник повний.

Друк: у два кольори; стор.1-590 – однією шпальтою; від стор. 591 до кінця – у дві шпальти.

Рядків – 16, 32. Сторінки – у широких гравірованих рамках. Колонтитули. У верхньому колонтитулі – позначення розділу та глави видання. У нижньому колонтитулі – позначення порядку євангельських читань. Колонцифри – в нижньому колонтитулі посередині сторінки. Позначення сигнатур відсутні.

Шрифти (10 рядків) – 254, 173 мм.

Склад видання: 1) *титул* – стор. 1 І-го рах., 2) *передмова до Євангелія від Матфея* – С. 3–4 І-го рахунку; 3) *житіє євангеліста Матфея* – С. 6 І-го рахунку; 4) *Євангеліє від Матфея* – С. 1–164 ІІ-го рахунку; 5) *передмова до Євангелія від Марка* – С. 165 ІІ-го рахунку; 6) *житіє євангеліста Марка* – С. 168 ІІ-го рахунку; 7) *Євангеліє від Марка* – С. 169–271 ІІ-го рахунку; 8) *передмова до Євангелія від Луки* – С. 273–274 ІІ-го рахунку; 9) *Житіє євангеліста Луки* – С. 276 ІІ-го рахунку; 10) *Євангеліє від Луки* – С. 277–453 ІІ-го рахунку; 11) *Передмова до Євангелія від Іоанна* – С. 455–456 ІІ-го рахунку; 12) *Житіє євангеліста Іоанна* – стор. 457 ІІ-го рахунку; 13) *Євангеліє від Іоанна* – стор. 459–590; 14) *Правила читання Євангелій на тижні всього року* – стор. 591–620.

Поміж сторінками 5 І-го рахунку та 1 ІІ-го рахунку, 168 та 169 ІІ-го рахунку, 276 та 277 ІІ-го рахунку, 458 та 459 ІІ-го рахунку, що місять розфарбовані гравійовані ілюстрації, при пізнішій реставрації вклеєно додаткові чисті захисні аркуші паперу.

Стор. 5 І-го рахунку, 166, 167, 272, 275, 457 ІІ-го рахунку та 1–4 ІІІ-го рахунку – чисті.

Аркуш зі сторінками 281–282 ІІ-го рахунку пошкоджений.

Оздоблення: Гравійовані ілюстрації (4 євангелісти), рамки, заставки, кінцівки, ініціали. Гравюри, гравійовані рамки та заголовки титульної сторінки й перших трьох сторінок на початку кожного Євангелія – розфарбовані від руки (акварельні фарби, позолота).

Стор. 1 І-го рахунку: титул у гравійованій рамці.

Стор. 6 І-го рахунку: гравюра «Євангеліст Матфей».

Стор. 1-2 ІІ-го рахунку: рамка, заставка та поле набору розфарбовані від руки, заголовок Євангелія визолочений.

Стор. 168 ІІ-го рахунку: гравюра «Євангеліст Марк».

Стор. 169–170 ІІ-го рахунку: рамка, заставка та поле набору розфарбовані від руки, заголовок Євангелія визолочений.

Стор. 276 ІІ-го рахунку: гравюра «Євангеліст Лука».

Стор. 277–278 ІІ-го рахунку: рамка, заставка та поле набору розфарбовані від руки, заголовок Євангелія визолочений.

Стор. 457 ІІ-го рахунку: гравюра «Євангеліст Іоанн».

Стор. 458–459 ІІ-го рахунку: рамка, заставка та поле набору розфарбовані від руки, заголовок Євангелія визолочений.

Записи: 1) титульна сторінка (стор. 1 I-го рахунку) – чорнилом від руки: «1689 год».

2) стор. 4 III-го рахунку – напис олівцем фіолетового кольору: «**Нежинский Благовещенский манастырь Рождественской церкви**»

Печатки: 1) стор. 283, 341, 511, 539, 581 – «**Православ[ная] община Нѣжинс[каго] Благовещенс[каго] мужск[аго] монастыря**»;

2) стор. 277, 357 (погано читається): «**Спілка войовничих безбожників... 1920 р. Ніжен... Виставка**».

Палітурка: ХХ ст. – дошки, обтягнуті дерматином. Тиснення.

Обріз: прикрашений різьбленим візерунком та визолочений.

Походження: Ніжинський Благовіщенський монастир, подарунок московського міщанина Федора Яворського, рідного брата засновника монастиря митрополита Стефана Яворського (1709 р.).

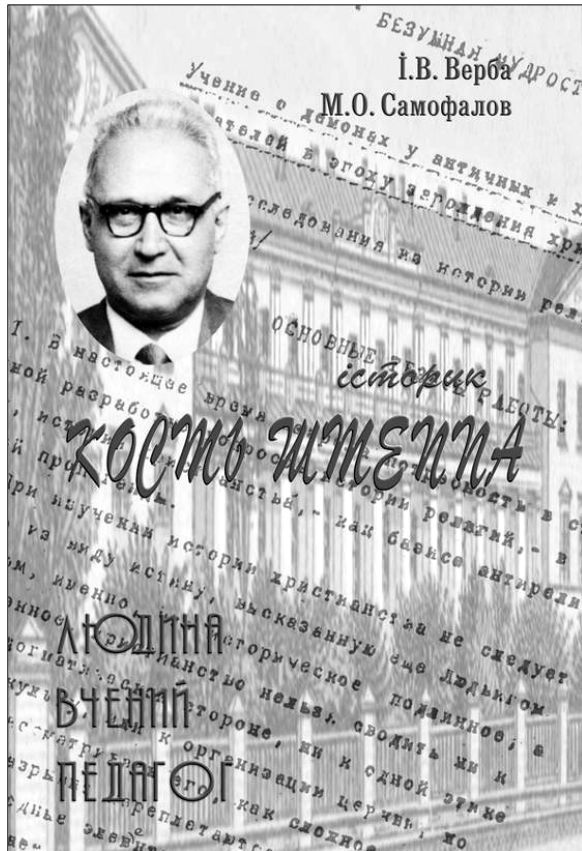
ПРИМІТКИ

1. Добиаш А. Заметка об основной библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко. – Нежин, 1895. – С. 3–5.
2. Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. Каталог. – К., 2008. – С. 99, № 393; Половнікова С., Ситий І. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського. Каталог. – Київ, 1998. – № 122, С. 87.
3. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн.3. – С. 188.
4. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 69–70.
5. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 103–104.

Сергій ЗОЗУЛЯ,
старший науковий співробітник
Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК

Книга про першого в Україні доктора європейської історії

Важко знайти більш суперечливу постать в українській історичній науці, ніж Кость Штеппа. Його сприйняття і сучасниками, і нащадками вкрай неоднозначне – від науковця першої величини до таврування як колабораціоніста з окупантами. Щось подібне на сучасну оцінку постаті Степана Бандери, – тільки масштаб дещо скромніший.

Кость Тодосьович Штеппа народився у Лохвиці на Полтавщині, але родина по батьківській лінії має німецьке коріння. Звідси й прізвище з подвоєнням – Steppa. Якраз прізвище й стало його найголовнішою таємницею життя: не з власної волі змінивши лише одну літеру, його життя змінилося настільки, що важко навіть уявити. З нез'ясованих допоки причин К.Штеппа залишив історико-філологічний факультет університету в Петрограді й перейшов до військового училища, а з початком світової війни був мобілізований. Завершилися його фронтові пригоди у врангелівському Криму – тяжке поранення, полон і щаслива помилка чи то від неухажливості, чи то від малоосвіченості реєстратора в госпіталі: замість запису про надходження пораненого білого офіцера Штеппи (що неодмінно закінчилося б для нього розстрілом), його записали як українського селянина Штепу, про що виписуючись він отримав відповідну довідку. Надалі протягом усього радянського часу свого життя Кость Тодосьович підписувався виключно прізвищем у новій редакції.

Задавалося б, – сама доля поклала перед ним чистий аркуш. І він вирішив скористатися цим шансом – закінчити навчання й надалі пов'язати своє життя з науковою роботою, присвятити його дослідженню улюбленої історії античного часу. Провчителювавши рік удома в Лохвиці, К.Штеппа опинився в Ніжині. Наскільки яскравою особистістю і талановитим ученим був цей випускник Ніжинського інституту народної освіти (так тоді йменувався сучасний університет у Ніжині) красномовно говорять дати біографії Костя Тодосьовича: у 1922 році закінчив інститут, у 1924 році закінчив аспірантуру, захистив промоційну роботу (щось на зразок сучасної кандидатської дисертації), почав викладати в інституті; у 1926 році – декан факультету соціального виховання, у 1927 – захистив докторську дисертацію, отримав посаду професора в ніжинському інституті, у 1928 році – керівник актикознавчої секції науково-дослідної кафедри, де раніше навчався у аспірантурі. За вісім років він студента до професора і декана, від аспіранта до першого в Україні доктора європейської історії, до того ж – єдиного в тодішньому Радянському Союзі доктора наук із провінційного наукового центру. Блискучі досягнення! Якщо ж додати ще й здобутки на ниві академічної науки – з 1927 року К.Штеппа був активним співробітником кількох історичних установ Всеукраїнської академії наук, автором понад двох десятків солідних наукових праць, – результати більш, ніж вражаючі.

У 1930 р. К.Штеппа переїхав до Києва, де впритул до початку німецько-радянської війни працював у академії, викладав в університеті, був членом міськради, керував науково-етнографічною експедицією у Середній Азії, навіть брав участь у посівній кампанії в одному із сіл на Київщині. Завершилося все – як це не жахливо звучить – банально для того часу: арештом у 1937 році, звинувачення також не оригінальне – буржуазний націоналізм, антирадянська діяльність, шпигунство на користь імперіалістичних держав. Інакше кажучи – у серйозних дядьків із серйозних органів були серйозні проблеми з фантазією: всі звинувачення формулювалися виключно словами офіційних партійних постанов і агітаційних матеріалів радянської преси. І ось тут, й у донині знаменитому Лук'янівському СІЗО, у камері смертників, на допитах із «пристрастєм», особливо під час кількамісячного так званого конвеєру (коли у перерві між допитами давали ледве дух перевести, не даючи майже тиждень не те що відпочити – навіть заснути) – Кость Штеппа почав давати потрібні «свідчення», називати

«спільників», підписувати все, що треба було підписати. І обмовляти себе – спочатку шпигуном-антирадянцем, потім – секретним агентом, що виявляв у Академії наук «справжніх» ворогів. Заявив, що завербований був ще в Ніжині, якраз коли почав налагоджувати контакти з історичними установами М.С.Грушевського. Приписував собі виключні здобутки у викритті ворогів. Звісно, мотивами вказувалися громадянська свідомість і класове сумління, обов'язку перед соціалістичною батьківщиною щодо очищення її від ворожих елементів. Але то все філологічна патетика, проза життя полягала в банальному бажанні за будь-яку ціну вижити. І не останню роль у цьому прагненні відіграло те, що поза стінами ізолятору залишилася дружина з трьома дітьми; наймолодша донька народилася за два дні після його арешту і померла за півроку до звільнення. Проте старання все ж дали головне – після півторарічного ув'язнення К.Штеппу не тільки звільнили, але й навіть поновили на всіх посадах, що невблаганно наштовхувало на певні підозрілі думки, адже радянські спецоргани так просто подібних реверансів нікому не робили. І чи не стара історія з новим прізвиськом стояла за «сексотством» талановитого науковця? Цього ж часу – наприкінці 1930-х років – під радянську репресивну машину потрапили і батьки, і молодший брат К.Штеппи – стареньких примусово виселили з власного просторого будинку, й вони тулилися у прихистивших їх сусідів, що пам'ятали заповідяне односельцям колишнім парафіяльним священиком добро; брата Володимира взагалі розстріляли – мало того, що був священиком, ще й мав німецьке коріння – значить, німецький шпигун! То ж коли в Ніжині ще в середині 1920-х років гепоушники запропонували Костю Тодосьовичу «співпрацю з органами», вони наперед знали, що це саме та пропозиція, від якої він не зможе відмовитися.

Потім почалася кривава бійня, влаштована двома тиранами ХХ ст. К.Штеппа цілком свідомо не намагався потрапити до евакуаційних ешелонів. Помічений радянською системою як неблагоннадійний, він розумів: евакуація для нього закінчиться достроковим побаченням із загробним світом. Дарма, що всі звинувачення були зняті, що й надалі змушений був співпрацювати з НКВС, що наукові роботи писав тільки в руслі вивіреної і «правильної» ідеологічно методології, – його німецьке коріння для радянської влади з початком війни з Німеччиною перетворювало К.Штеппу на шпигуна і військового злочинця. Потім, уже на еміграції після війни, К.Штеппа зазначав, що залишився «під німцями» й активно працював на окупантів з міркувань боротьби проти більшого зла для українського народу на боці меншого – єдиної на той час сили, що могла побороти більшовизм. Утім, тоді навряд чи було до ідеологічних міркувань і демонстрації принципів. Нацисти, як відомо, не конче відрізнялися від своїх попередників у ставленні до українського питання. До того ж у К.Штеппи була певна «обнадійлива» обставина – німецьке коріння давало право на статус «фольксдойча» (німця за походженням на окупованих територіях із певними пільгами); він, навіть, претендував на статус «рейхсдойча» – повноцінного громадянина Третього рейху, що надавався окупаційною владою лише у виключних випадках. Щоправда, подібне послаблення було цілком ілюзорним – як і за радянського часу за К.Штеппою постійно наглядали відповідні органи (тепер нацистські); в роботі на посаді спершу керівника відділу культури Київської міської управи, згодом – ректора Київського університету, нарешті – головного редактора газети «Нове українське слово» про жодний вияв ініціативи чи власної позиції було годі й говорити. Не дарма ж газету називали «помийницею» – її ляляли і радянська сторона, і українські патріоти, навіть окупаційне командування не було цілком задоволене її впливом на киян, – останні існування цієї газети просто ігнорували (й не дивно – що можна було приємного й корисного вчитати в газеті, де або передруковувалися пропагандистські матеріали з німецьких газет, або річкою лився антирадянський і антисемітський бруд – і це аж ніяк не вияв життєвої позиції редколегії – цілковитий диктат геббельсівської пропаганди; але водночас, майже нанівець зійшли антиукраїнські випадки – ось у цьому вже більше простежується позиція редакції на чолі з К.Штеппою). З іншого боку – сприяння К. Штеппи у працевлаштуванні (а значить – в отриманні дров, харчової пайки, зарплатні) допомогла вижити, особливо впродовж страшної зими 1942 року, багатьом визначним українським науковцям і культурним діячам, що залишилися в окупації: Н.Полонська-Василенко, М.Геппенер, М.Андрусак. Цікаво, що попри переїзд із Ніжина задовго до початку війни, К.Штеппа підтримував тісні зв'язки з колишніми наставниками та колегами, і за нагоди допомагав їм – наприклад, під час окупації допоміг із працевлаштуванням колишньому своєму викладачеві в ніжинському інституті О.Грузинському та колишньому своєму аспірантові К.Пухтинському.

Перебуваючи в еміграції, К.Штеппа став засновником нової наукової дисципліни – радянології. Відчувши на своїй спині репресивну радянську машину, він спочатку в Німеччині, потім у США не лише викривав, але й намагався дати наукове обґрунтування радянському тоталітарному режимові. Його «Основи сталінізму» та «На історичному фронті. Радянська історична наука та політична лінія правлячої партії» стали чи не першими науковими роботами, що аргументовано й виважено знайомили західного читача з радянською реальністю сталінського часу. До цього про СРСР і його політичний режим Захід знав або з викривальних антирадянських памфлетів, або з панегіричних публікацій журналістів – симпатиків радянської системи чи оплачених радянськими спецслужбами замовних статей.

Солодким життя К.Штеппи (тепер він уже міг вільно підписуватися справжнім своїм прізвищем) поза батьківщиною навряд чи назвеш: старший син Еразм, уже перебуваючи в Німеччині, потрапив під останню хвилю нацистської мобілізації до Вермахту, відразу потрапивши на східному фронті до радянського полону – як наслідок 20 років таборів, з них 10 – на Колимі; ні російська, ні українська діаспора не сприймала його як свого – для перших К.Штеппа був українським націоналістом, для останніх – зрадником ідеї української визвольної боротьби, колабораціоністом. Але найбільш страшним для нього було те, що всі його наукові напрацювання, матеріали до досліджень, рукописи залишилися у спаленому й поруйнованому Києві. Талановитий учений-античник, науковий доробок котрого й досі належним чином ще не вивчався, не міг продовжити розпочаті ще в Ніжині наукові студії.

Так до К.Штеппи й ставилися аж до кінця минулого сторіччя – як до зрадника і колабораціоніста, і Радянському Союзу, і в емігрантських колах. Лише наприкінці 1990-х років, коли стало можливим опрацювати архіви СБУ, стало можливим прояснити хоча б частково справжню історію життя цієї людини. Першим, хто наважився «підняти на гора» біографію К.Штеппи був київський дослідник Ігор Верба. Спочатку за матеріалами архівно-слідчої справи К.Штеппи передвоєнного часу, потім за іншими матеріалами, дотичними до його особи цей дослідник поступово в кількох публікаціях реконструював передвоєнний і окупаційний період життя вченого. Побіжно, в контексті вивчення діяльності установ, де працював К.Штеппа (ніжинського інституту, науково-дослідної кафедри, академічних комісій), чи дослідження біографій колег по історичному цеху з'являлися нові дані про нього. Згодом до цих розшуків долучився ще один київський дослідник – Михайло Самофалов. Він звернув більшу увагу, ніж попередні дослідники на ніжинський період життя вченого, віднайшов у вітчизняних і російських архівах нові документи, – зокрема, вивчив нещодавно переданий донькою Агласю і сином Еразмом архів К.Штеппи до Державного архіву Російської Федерації. Як наслідок – усі попередні та нові відомості він включив до своєї дисертаційної роботи. Після успішного її захисту М.Самофалов разом із І.Вербою на основі своїх попередніх напрацювань написали першу узагальнюючу роботу про життя і творчість незаслужено забутого вченого.

На початку нинішнього року спільну роботу І.Верби та М.Самофалова окремою книгою було видано Центром пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Це ошатне видання має кольорову обкладинку, де на тлі фото Гоголівського корпусу Ніжинського університету 1920-х років міститься післявоєнне фото Костя Штеппи. Десять розділів книги струнко виписані за основними віхами з життя історика, красномовним є назва останнього: «Хто ж насправді такий Кость Штеппа?» Цілком логічно, що окремих розділ займає ніжинський період його життя.

Книга «Історик Кость Штеппа: людина, учений, педагог» написана простою, зрозумілою мовою, не переобтяжена науковими термінами, містить цікаві цитати з архівних джерел, листів К.Штеппи, його публіцистичних і наукових робіт; і стане в нагоді як фахівцям, що вивчають українську історіографію, так і широкому колу читачів – шанувальників української історії. Побачити й погортати цю книгу в Ніжині можна в історичному відділі Ніжинського краєзнавчого музею, на вул. Батьюка, 14.

Надія ОНИЩЕНКО,
член Спілки журналістів України

ГОРОБЕЦЬ І ГОРЛИЦЯ

«Я не уверена в себе. Я люблю Вас как брата, котрого хотела б видеть и слышать каждую минуту, и вечно смотреть в Ваши бархатные очи. А на больше я боюсь. Я не хочу быть тяжелой ношей для кого-нибудь, а тем больше для Вас, потому что больше Вас люблю чем себя.

Я прошу Вас писать потому что письма Ваши дороги для меня, и за них я буду бесконечно благодарна Вам. Пишите мне меньше, чем прошлое письмо, и пишите Вы, а не ты 16 июня. Чернигов.

Адрес очень прост: П.Ф.Глебовой в Нежин в дом священника Бордоноса».

Ці рядки Параска Глібова, дружина Леоніда Глібова і дочка ніжинського священика Федора Бордоноса, у 1860 році надіслала Пантелеймону Кулішу.

Хочу зразу ж застерегти читача – в цьому любовнику трикутнику ви не знайдете якоїсь сучасної телесеріальної «сунічки», бо її в цих стосунках не було. А була культура почуттів і моральна відповідальність, яка через 150 років зворушила відомого кулішезнавця Євгена Нахліка, автора монографічної розвідки «Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою», виданої у Львові наприкінці минулого року Львівським відділенням Інституту літератури ім.

Т.Г.Шевченка Національною академією наук України. Разом з Оксаною Нахлік вони упорядкували, прокоментували та підготували маловідоме листування зазначених осіб. Воно адресувалося не широкому загалу, тим більше теперішньому, і тому вимагало делікатного втручання. Саме тактовність і наукову послідовність у ставленні до чужої душі виявили автори.

«Рік 1859-й приніс Пантелеймонові Кулішу найбільше прикращів у позашлюбних романах, зате від початку травня до середини липня наступного року несподівано настав його час». Так починає біографічно-культурологічне дослідження Євген Нахлік. Ще в Полтаві на початку травня 1860 року відбулося взаємне захоплення з панночкою Ганною фон Рентель. Роман з Параскою Глібовою наприкінці травня 1860 року почався з його боку досить бурхливо. Його апогей припав на час побачень у Чернігові та Ніжині в червні. А на початок липня зачарування Пані Параскою пішло на спад, пристрасть перейшла в інтимну дружбу. Спалахнув потяг до юної вихованки київського Інституту шляхетних дівчат Горпини Ніколаєвої, його екзальтованої шанувальниці, з якою він уже з минулого року листувався і яка була наївно захоплена яскравим письменником як тодішнім провідником українського культурного руху. Уявіть собі, тодішні інститутки захоплювалися саме такими чоловіками!

Перепопнений нежданим щастям Куліш листовно зв'язався 4 липня 1860 року Данилові Каменецькому: «Мысль у меня стоит на страже чувства, и поэтому я не погружаюсь в преисподнюю любви. Между тем человек открывается мне в женщине поразительно! Узнавая с каждым днем, что такое женщина, я вместе с тем уразумеваю лучше и нашего брата, мужчину. Никогда не буду считать сближение с женщинами недостойным возвышенного характера. Это-то и есть именно жизнь; а то, что называют жизнью ученые и деловые люди, то – надворная работа».

З шістнадцятилітньою Параскою Бордоніс ніжинський студент юридичного ліцею князя Безбородька Леонід Глібов одружився 12 травня 1852 року, маючи 25 років. Його залицання, одруження як стверджує, посилаючись на архівні документи, автор розвідки, проходили на тлі його проблем зі слабким здоров'ям і з навчанням. У перші роки подружнього життя родина мешкала в будинку тестя – настоятеля Успенської церкви більше трьох десятиліть отця Федора, який зайняв це місце після смерті батька протоієрея Євтимія. Це був добropорядний сім'янин, батько багатодітної родини, у якій найстаршою була саме Парасковія.

Євген Нахлік детально розповідає про подвижницьке служіння Федора Бордоноса Богу і парафіянам. Отець Федір міг бути серед тих ніжинських священиків, що на майдані біля іншої місцевої церкви – Спасо-Преображенської, відправили панахиду по Шевченкові під час перевезення труни з тілом поета через Ніжин 5 травня 1861 року.

Праведному отцеві Федору Глібов присвятив поему російською мовою «Кто блажен?», написану і надруковану 1868 року в «Черниговских епархиальных известиях» і окремим відбитком у друкарні губернського земства.

Священицькі обов'язки отць Федір виконував до останку. За справлянням церковного обряду, панахиди, його спіткав черговий, цього разу вже смертельний крововилив у мозок, після чого він за тиждень помер 11 лютого 1877 року у віці 69–70 років. Світлій пам'яті Федора Бордоноса – «одного из почтейнейших членов нежинского духовенства» – присвятив розлогу, пропущену крізь серце статтю в неофіційному додатку до «Черниговских епархиальных известий» місцевий священик і відомий літератор Андрій Хойнацький, автор церковних та церковно-історичних праць, законовчитель ліцею князя Безбородька й настоятель інститутської Свято-Олександрівської церкви.

Після двогодинного відспівування тіло отця Федора винесли з церкви і більше 5000 тисяч народу оточили труну на церковному погості і на майдані навколо храму. Такого людського зібрання старожили не пригадували навіть під час Хресних ходів і в день Богоявлення Господнього.

Те, що Параска захопилася Кулішем – творчою особистістю, талановитим літератором, Євген Нахлік не вважає випадковістю. Раніше вона вже вийшла заміж за ліцеїста також із письменницьким хистом. Її тягнуло до людей тонкого душевного складу, мистецьки обдарованих. Їй подобалися інтелігентні, незвичайні особистості. Але у шлюбі «жива душа» з її іншим темпераментом не змогла гармоніювати із «задумливою душею» – почувала неповноту життя, психологічний і, мабуть,

фізіологічний дискомфорт, невтоленність бажань. По шістьох-сімох роках подружнього життя зі спокійним чоловіком Параска знудгувалася, зажагувала різноманітності, нових вражень, свіжих почуттів. Глібов теж не почувався щасливим у шлюбі. Чи не тому, що він одружився з Параскою не так з любові, як із симпатії, і не захоплювався нею настільки, наскільки вона потребувала? У родину прийшла біда – 31 грудня 1859 року у них померла єдина донечка Ліда. Тож Куліш з'явився у Чернігові дуже вчасно. Його зустріч із Параскою припала на той період, коли обоє переживали стан невинуватих сімейних очікувань. Їх обох об'єднав весняний настрій...

Пік Кулішевих почуттів припав на початок їхнього знайомства і зближення. Він навіть відвідав Параскиних батьків у Ніжині і разом з нею виїхав із Ніжина в Київ, сподіваючись на подальше співжиття. Проте вже з першої поштової станції за Ніжином – Володькової Дівиці – Параска завагалася і повернулася назад, чим вразила Куліша. Справа їхнього зближення здавалася настільки вирішеною, що Глібов послав їй навздогін відпускну – дозвіл дружині від чоловіка на проживання окремо від нього будь-де в Російській імперії. Без такого документу дружина не мала в ті часи на те права. Очевидно, Леонід Глібов прагнув задовольнити бажання жінки.

Невдовзі Параска все-таки поїхала в Київ на зустріч з Кулішем. Та він був дуже стриманим. А Параска остерігалася безоглядного зближення з ним. Вона очікувала його чоловічої рішучості і надійності і тому підсвідомо виказувала у наведеному вище листі своє занепокоєння. Куліш зробив із цього свої висновки. В листі 17 липня 1860 року він пише: «Как это хорошо случилось, что мы не наделали никаких глупостей! Призраки счастья будут мелькать в наших воспоминаниях без темных пятен. Человеку только и удается мечтать о счастье. Мечты наши были прекрасны, и едва ли им соответствовала действительность, если б мы уехали с Вами с Чернигова или из Нежина. Помните Ваши последние опасения? Они поразили меня так же, как и возврат Ваш из Девицы, и я внутренне одобрял свой сдержанный образ действий. Мы останемся хорошими друзьями издали и в случайные свидания. Жизнь вместе могла бы сделаться несчастною от нескольких фраз, выражающих подозрительность там, где подозрительности не должно быть места».

На думку Нахліка, якби Куліш із Параскою зійшовся тісніше – аж до неформального подружнього життя, то досить швидко розчарувався б у ній, бо вона, жадаючи понад усе цілковитої уваги до себе, ревнувала б його до творчої та видавничої діяльності, як це робила щодо Глібова. А Куліш, з його літературними амбіціями, не зміг би з цим змиритися.

Описуваний роман відбувається та тлі життя Чернігівської громади 1860 року. Пантелеймон Куліш зупинився у помешканні 31-річного Степана Даниловича Носа, тодішнього провідника місцевих свідомих українців, які об'єдналися на ґрунті любові до рідного народу, його мови та культури. Він мав неабиякий вплив на відродження в Чернігові українських народних традицій. Якщо раніше вишиванки носили тут лише серед простолюдю, то за прикладом Носа відвідувачі його гостини, прозваної Куренем, стали вдягатися у вишиванки, шаровари, свитки, черевики. І це вважалося зразком запорозького смаку. Як лікар та етнограф Ніс доводив, що народні та запорозькі звичаї мудрі й корисні, одяг здоровіший, українські чоботи гігієнічніші, ніж гамбурзькі, а народне лікування травами ефективне й варте вивчення, адже воно відповідає місцевим побутовим і кліматичним умовам та етнопсихологічним особливостям пацієнтів. Популярності Носові додавало й те, що він був автором фольклористичних та етнографічних публікацій у газеті «Черниговские губернские ведомости». Бібліотека Куреня, що складалася з книжок переважно історичного змісту, пізніше дала початок Чернігівській громадській бібліотеці. Степан Ніс організував розповсюдження на Чернігівщині і Полтавщині книжок українською мовою, передусім видань «Друкарні П.А.Куліша». У свій час та у своєму середовищі Ніс був неперевершеним виконавцем українських народних пісень.

Культурницька діяльність Носа, спрямована на відродження самобутності українського народу, потрапила в поле зору пильної російсько-імперської влади. Вона вбачала небезпеку вже в самому носінні українського одягу. Це був виклик імперській уніфікаційній системі.

Чернігів на той час був невеликим губернським містом: 1850 року в ньому нараховувалося 6494 мешканці, а 1858 року було тільки 884 двори. Та після Києва й Полтави він помітно виділявся серед інших міст підросійської України національно-культурним пошвавленням.

Не зумівши реалізуватися у повнокровному еротичному спілкуванні, Параска Глібова спрямовує почуття й енергію на суспільно-значущі вчинки, зокрема на український театр. Найбільший успіх аматорського драматичного гуртка чернігівської інтелігенції випав на долю «Наталки Полтавки» Івана Котляревського. Параска Глібова виконувала роль Терпелихи, а Степан Ніс – Миколи. Їх акторська майстерність відзначалася рецензентами: Павлом Чубинським та Леонідом Глібовим.

Про успіх вистави та її вплив на національно-культурне піднесення збереглося свідчення і незалежного глядача – Іллі Шрага, який на час прем'єри «Наталки Полтавки» (у постановці «товариства кохаючого рідну мову») мав чотирнадцять з половиною років, а згодом, ставши українським громадським і політичним діячем писав в «Автобіографії»:

«Ще в гімназії на мене велике вражіння зробила «Наталка Полтавка», яку було надзвичайно добре виставлено. Під впливом «Наталки Полтавки» я і деякі з товаришів захопилися українством – звичайно, більш з околиць боку, поробили собі українське убрання. Його можна носити було тільки вдома, бо була обов'язкова форма. Але якось трапилося, що на Великодніх святах мене побачили на вулиці в українській одежі і подали про це до відомости начальства; мене покликав до себе інспектор, заборонив носити українську одіж і попередив, що як побачить мене на вулиці в українському убранні і він про це довідається, то покарає мене».

Саме в перерві між першою і другою дією «Наталки Полтавки», поставленої у чернігівському театрі в червні 1863 року, було продеklamовано байку Леоніда Глібова «Горлиця і Горобець», у якій автор посміявся з залищань Куліша до його Параски. Після байки прочитано «наську побрехеньку» «Очаківська біда» Пантелеймона Куліша. Хтось невідомий (а може й сам Глібов) зумисне дотепно зрежисерував таке поєднання поетичних творів, щоб асоціативно пов'язати Горобчика-молодчика з Кулішем. Це була віртуальна помста делікатного естета Кулішеві. Те, що не зробив субтильний Глібов у реальному житті, він здійснив у поетичному світі. Байка засвідчила духово-душевну і творчу силу Глібова й виконала психотерапевтичну роль: витісняючи накопичені почуття образи, болю і гніву у творчість, він за її допомогою звільнявся від них.

Хоч Параска Глібова і зробила яскравий внесок в успіхи вистав чернігівського драматичного гуртка, та все ж вона не належала до того типу жінок, які компенсували брак любовного щастя громадсько-культурною, мистецькою чи професійною діяльністю.

Від другої половини 1863 року до кінця 1867-го року Леонід Глібов переживав найтяжчі у своєму житті часи, зазнавши дискримінації з боку губернської влади, будучи без постійної роботи, власного помешкання, коштів, хворівши та сліпнувши. Хворіла і його дружина. Вона померла 4 листопада 1867 року. Поховали Параску на грецькому кладовищі в Ніжині. На могильному дерев'яному хресті була табличка з епітафією Леоніда Глібова:

*Сокрито здесь так много чистых грез,
Любви и светлых упований,
Неведомых для мира слез,
Никем не понятых страданий.*

Євген Нахлік вважає, що Глібов тонко відчував душу дружини, знав про її таємні бажання і страждання, які не зміг задовольнити. Він радше співчував Парасці, аніж любив її.

Нездійснений роман Пантелеймона Куліша і Параски Глібової міг стати однією з причин розриву літератора з інституткою Горпиною Николаєвою. Відмовивши нареченому, вона збиралася їхати з Кулішем на південь і, навіть, на навчання за кордон. Але, як і Параска, передумала в останній момент, можливо, повіривши розповідям про його фліртування.

Як чоловікові і письменникові, Кулішеві для душевного комфорту і творчого натхнення потрібна була жіноча увага. Насамперед йшлося про те, щоб закохати в себе дівчину або чужу жінку. Цього й добивався він, а не реальних чи сексуальних зв'язків, які неминуче обтяжливий та й осудливий з морального боку. Хоч трохи успішний любовний досвід підніс його самооцінку.

Під час подорожі Україною навесні–влітку 1860 року Куліш пережив кілька любовних захоплень. Усі вони залишилися маргінальними в його біографії. Жоден роман не дотягував до того, щоб докорінно змінити його особисте життя.

Розумний читач Юнга і Фрейда погодиться з Євгеном Нахліком у такому дослідженні сердечного життя Пантелеймона Куліша. Мене ж більше приваблює висновок, зроблений самим Кулішем у листі Каменецькому 4 липня 1860 року.

«Интрига, соблазн никогда не были и не будут моею целью. Сколько я узнал тайного, чего не знают люди, живущие всю жизнь с моими героинями! Как ясен для меня механизм нашей семейной жизни – на разные лады и тоны! Идеал вечно будет царствовать в мире; напрасно наши закорявевшие критики вопиют против него».

І чи не пошук ідеалу спричинив появу монографічної розвідки доктора філологічних наук Євгена Нахліка?!

Людмила ЛИТВИНЕНКО
Головний бібліотекар Бібліотеки
НДУ імені Миколи Гоголя

КНИЖКОВІ ВИСТАВКИ

З ПЛЕЯДИ ЛІТЕРАТОРІВ НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ (ДО 200-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Н.В.КУКОЛЬНИКА)

Серед літераторів – випускників Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька одне з чільних місць посідає російський письменник, драматург, поет, літературний критик, видавець Нестор Кукольник (1809-1868).

Народився він у Петербурзі 20 вересня 1809 року, в сім'ї вихідця із Закарпатської Русі, професора Петербурзького Педагогічного інституту, згодом першого директора Ніжинської гімназії вищих наук Василя Григоровича Кукольника. Навчався у Житомирському повітовому училищі, а в 1824–1829 рр. у Гімназії, яку закінчив з відмінним атестатом.

Надзвичайно обдарований, талановитий юнак був душею гімназійної спільноти, улюбленим учнем багатьох професорів. Допитливий гімназист не задовольнявся навчальною програмою, як свідчив він сам: «моим профессором эстетике, политической экономии и некоторых других наук – была библиотека Гимназии...» Кукольник, крім російської, української, польської володів також латинською, німецькою, французькою, італійською, литовською та білоруською мовами, мав музичне обдарування, захоплювався історією та театром. Його літературний талант проявився ще в гімназійні часи. За романтичні вірші, поеми та драми співучні називали його

«Возвышенный».

У 1831 році Кукольник з братом Платоном вирушає до Петербургу, де в 1832 році побачила світ його драма «Торквато Тассо», яка принесла автору майже сенсаційний успіх. У 30-ті роки Кукольник яскраво виявив себе як драматург. Його п'єси належали до двох типів. Герої «драматичних фантазій» – творчі особистості, європейські митці (поети, художники, актори). Це «Торквато Тассо», «Мейстер Минд», «Джакобо Санназар», «Джулио Мости», «Доменикино». Інші драми створені на сюжети з російської історії – «Князь Михаил Васильевич Скопин-Шуйский», «Генерал-поручик Паткуль», «Боярин Федор Васильевич Басенок», «Маркитантка» та ін. Захисником монархії виявив він себе у віршованій драмі «Рука Всевышнего Отечество спасла», яка привернула увагу царя Миколи I, та завдяки якій Кукольник «прославився» як «вірнопіданий» та графоман. Без п'єс Кукольника не можна було уявити тодішній театральний репертуар, вони склали цілу епоху в історії російського театру.

У 40-х роках у творчості Кукольника переважають великі прозові твори – романи «Эвелина де Вальероль», «Альф и Альдона», «Дурочка Луиза», «Историческая красавица», «Три периода», що створені на сюжети з європейської історії. Його мала проза, численні повісті та оповідання також мають історичну основу. У деяких з них сюжети взято з епохи Петра I. Це повісті «Полковник Лесли», «Кликуша», «Аленка или 1746 год» та ін.

Кукольника пов'язували дружні стосунки з Карлом Брюлловим та Миколою Глінкою. Цей тріумвірат був душею зібрань літераторів, журналістів, акторів у петербурзькій квартирі братів Кукольників. На «середках» у них бували українські письменники і митці – Тарас Шевченко, Аполлон Мокрицький, Микола Маркевич, Петро Гулак-Артемівський, гімназійні друзі – Петро Мартос, Микола Прокопович, Євген Гребінка та ін.

Вихований в Україні Нестор Кукольник присвятив ряд творів українській тематиці. Одним із перших він звернувся до історії життя Насті Лісовської (віршована драма «Роксолана»). У повісті «Максим Созонтович Березовский» автор розповідає про драматичну долю талановитого українського композитора. У повістях «Вольный атаман пан Савва» та «Запорожцы» Кукольник звертається до героїчного минулого українського народу, показує життя та побут українського козацтва у властивому йому стилі романтизму. Плідною була видавнича діяльність Н.Кукольника. Він був засновником та видавцем «Художественной газеты», журналів «Иллюстрация», «Дагерротип», редагував «Русский вестник».

Ніколи Кукольник не забував свою «альма-матер» та товаришів по навчанню. Він взяв активну участь у підготовці до друку ювілейного видання «Лицей князя Безбородько» (СПб., 1859), в якому вміщено 12 статей, що належали його перу. Серед них ґрунтовна стаття «Лицей князя Безбородько», біографічні нариси про директорів та професорів – «В.Г.Кукольник», «И.С.Орлай», «Н.Г.Белоусов», «П.И.Волынский», «И.Я.Ландражин», «П.И.Никольский» та ін.

Різниця у творчих поглядах Гоголя і Кукольника не заважала їхньому тісному спілкуванню, особливо в останній період життя. Вони мали спільні погляди з питань живопису, архітектури, скульптури, історії. Кукольника турбують ті ж морально-етичні проблеми, що й Гоголя. Адже вони виховані Ніжинською вищою школою, в одній інтелектуальній та емоційній атмосфері. У неопублікованих «Письмах к потомкам», незакінченому рукописі «Вопросы русской жизни» та інших картинах Н.Кукольник показує глибину морального падіння, що чекає Росію, якщо в суспільстві нічого не зміниться, намагається вирішувати ті ж проблеми, що й Гоголь у «Выбранных местах из переписки с друзьями».

Останній період життя Н.Кукольника пройшов у Таганрозі, де продовжувалася його літературна і громадська діяльність. Його ім'я пов'язано з багатьма добрими справами з благоустрою цього південного краю. Ще за життя Н.Кукольник втратив популярність як письменник. Але в Таганрозі він написав драми «Давид Гаррин», «Маркитантка», «Морской празник в Севастополе», «Денщик». Його остання драма «Гоф-Юнкер» була заборонена цензурою не без участі царя Олександра I.

Цензурні утиски щодо його творів застосовувалися і в петербурзький період. Було заборонено включати до зібрання творів драми «Роксолана», «Тортини», «Барон Фанфарон и маркиз Петиметр». Це розвінчує міф про Кукольника як реакційного письменника. Вихований на ідеях Вольтера, Дідро, Руссо він не міг не втілювати їх у деяких своїх творах.

Творчість Нестора Кукольника була помітним явищем у російському літературному процесі 30–40-х років XIX ст. Зараз літературна спадщина письменника все частіше потрапляє до поля зору науковців України (Оксана Супронюк, Ігор Чорний, Дмитро Стус, Григорій Самойленко, Павло Михед) та Росії (Олександр Николаєнко, Юрій Манн), які у дослідженнях відходять від ідеологізованого підходу, що довгий час панував у літературознавстві.

Більшість творів Кукольника тепер не перевидаються. Приємним винятком є видання роману «Иоанн III, собиратель земли русской» (М., Современник, 1995) та книги поезій «Стихотворения», що вийшла в Таганрозі 1999 року. І зараз з насолодою слухаємо ми чудові романси М.Глінки на слова Н.Кукольника – «Сомнение», «Вот место тайного свидания», цикл «Прощание с Петербургом». Ці шедеври двох митців безсмертні.

І КОЛОСИТЬСЯ НИВА, ЩЕДРО ЗАСІЯНА ДОБІРНИМ ЗЕРНОМ

18 квітня 2008 року виповнилося 80 років від дня народження колишнього ректора університету **Федора Степановича Арвата** (1928–1999) – дійсного члена АПН України, професора, який все своє життя віддавав благородній справі навчання і виховання молоді, розвитку освіти і педагогічної науки.

Ім'я Ф.С.Арвата викликає велику повагу і шану у колективі бібліотеки, як ім'я непересічного вченого, педагога, керівника, великого книголюбця. Він був Учителем та дбайливим наставником для кожного, хто його знав, одержував людську підтримку, добре слово. Ми любили його за невичерпний оптимізм і веселу вдачу.

Арват і Книга, Арват і Бібліотека – це дві особливі грані духовно багатішої натури колишнього ректора. учений-філолог, якого книга супроводжувала все життя, він відносився до бібліотеки з особливим пієтетом, постійно дбав про її розвиток, розбудову, примноження славних традицій.

Федір Степанович підтримував всі ініціативи й починання колективу бібліотеки. За сприяння Арвата у 1985 році було створено музей Рідкісної книги, який став візитівкою не тільки бібліотеки, а й університету. Раритети, дбайливо зібрані й збережені не одним поколінням професорів, викладачів, бібліотекарів, стали основою музею, його гордістю та окрасою. Понад два десятиліття несе музей розумне, добре, вічне серед студентській та учнівській молоді, зачаровує книжковими скарбами численних гостей університету та міста. Адже Федір Степанович розумів, що

книга – це велика духовна, історична та культурна спадщина, яка здійснює емоційний вплив на кожного, хто долучиться до її невичерпних джерел.

Ще один науковий підрозділ було створено за підтримки Ф.С.Арвата. На базі Гоголіани бібліотеки та кафедри світової літератури 1995 року було організовано Гоголівський науково-методичний центр, керівником якого став завідувач кафедри, відомий український гоголезнавець П.В.Михед.

Джерельна база (рідкісні видання творів М.В.Гоголя, література про його життєвий і творчий шлях, цінні матеріали періоду існування Гімназії вищих наук князя Безбородька) дозволили розгорнути плідну наукову роботу.

Підготовка та видання наукового збірника «Гоголезнавчі студії» згуртувала кращих гоголезнавців України, далекого та близького зарубіжжя. Виходили в світ бібліотечні покажчики, які стали підґрунтям для подальших наукових досліджень.

Та найбільше нам, бібліотекарям, запам'ятався Федір Степанович як активний читач. До останніх днів свого життя він торував стежку до бібліотеки. Якраз у 90-ті роки в університетській книгозбірні з'явилися книги багатьох авторів, інтелектуальне надбання яких було заборонене в часи тоталітарного режиму, недоступне для пересічного читача. Для читацьких інтересів та уподобань ректора був широкий простір. Його цікавили ті видання, в яких розкривалася правда про історичне минуле України, визначні події та постаті, злочини компартійної системи колишнього СРСР.

І зараз у нашій пам'яті його уважні, мудрі очі викликають спогади, породжують думки, бажання творити добро.

Непростою була життєва стежка Федора Степановича, але це була дорога науки, мудрості, добра. Саме під такою назвою на сайті бібліотеки у складі сайту університету представлена віртуальна книжкова виставка. Розроблення експозиції, бібліографічні списки джерел та фотосвітлини виконані головним бібліотекарем І.М.Супруненко.

З УКРАЇНОЮ В СЕРЦІ

Ніжин знає і пам'ятає **Ольгу Мак** (1913-1998) – талановиту ніжинську студентку, видатну українську письменницю діаспори, авторку багатьох художніх творів: «3 часів єжовщини» (1949, 1953, 1954), «Бог вогню» (1955–1956), «Чудасій» (1956), «Жаїра» (1957), «Куди йшла стежка» (1961), «Каміння під косою» (1973), «Мій Ніжин» та ін.

Письменниця належить до того покоління українців, яких «пролетарська, народна» влада прирекла на незміряні страждання.

Ольга Мак (Ольга Нилівна Петрова) народилася 20 липня 1913 року в Кам'янці-Подільському в небагатій родині урядовця. Рання смерть батька, голодне напівсирітське дитинство, юність, затьмарена штучним голодомором 1932-1933 рр., політичні репресії, які зруйнували її сімейне щастя – всі ці катаклізми «важкої історії» випали на її нелегку долю.

Серед різноманіття художніх творів української літератури, які висвітлюють криваві часи сталінських репресій, особливе місце займає книга спогадів Ольги Мак «3 часів єжовщини» (Мюнхен, 1954). Письменниця проливає світло правди на жорстокі репресії 1937–1941 рр. в Україні, зорганізовані злочинним сталінським режимом. Кожна сторінка твору –

свідчення безвиході, у яку потрапляло безліч українців та їхніх сімей. Талановите перо письменниці відтворило весь жах дій тоталітарної влади, політичного терору, спрямованого проти української інтелігенції.

Особливо цінною є ця книга для ніжинців, адже вона розкриває невідоме обличчя політичних репресій 1937–1939 рр. у Ніжинському педагогічному інституті, де в той час навчалася авторка. По суті, це чи не єдине документальне джерело про страшні 30-ті роки, вкарбоване у пам'яті славетної письменниці, яке вилілося у спогади. На жаль, архівні документи інституту за ці роки втрачені, вони згоріли під час війни. Зі сторінок книги постає образ її чоловіка – палкого патріота України, вченого-мовознавця, професора Ніжинського педінституту В.О.Дорошенка (у книзі – Олександр Мак), доля якому уготувала пройти всіма колами сталінського пекла політичних репресій. Літературний талант дозволив Ользі Мак переконливо і яскраво відтворити картини страху, безнадії, атмосферу підозр, наклепів, пошуку «ворогів народу», які панували, як і скрізь, у колективі викладачів інституту (у книзі назви міст та прізвища дійових осіб змінено). 1937 рік «змів», за свідченням письменниці, із колективу

інституту 32 працівники (директора, викладачів, студентів старших курсів, співробітників, навіть неграмотного конюха). Одні були розстріляні, інші – заслани до таборів або звільнені з роботи.

Попри таку складну ситуацію, коли викладати було вже нікому, пошук і знищення «ворогів народу» продовжувався.

Влітку 1938 року професора В.О.Дорошенка було заарештовано та ув'язнено у ніжинській тюрмі. Книга розкриває незламність духу українського інтелігента, його мужність, розум, знання, які дозволили йому цього разу захистити себе і свою сім'ю, вийти переможцем у двобої з репресивними органами. В.О.Дорошенку вдалося довести свою невинність, абсурдність усіх вигаданих «доказів», розвалити штучно надуману «справу». Після року тюремного ув'язнення, тортур, нічних допитів із позбавленням сну, загрози фізичної розправи з рідними, В.О.Дорошенко вирвався із смертельних «обіймів» НКВС.

Але державна репресивна машина ніколи не випускала людину з своїх пазурів та не прощала переможцям. З притаманним їм фанатизмом та ненавистю до всіх, хто мав власну думку, гідність, репресивні органи добилися у 1941 року повторного ув'язнення професора, якому вже не судилося вижити. 31 грудня 1944 року його та ще чотирьох викладачів було знищено.

Відверто та проникливо веде розповідь О.Мак про трагедію своєї сім'ї, горе та розпач інших людей у страшні 30-ті роки, не залишаючи байдужим жодного читача, який візьме до рук її спогади. Книга не дає нам втратити історичну пам'ять, забути злочини сталінського режиму, є літописом трагічних доль українських інтелігентів.

Ольга Мак не сприймала тиранічної більшовицької влади, насаджувана комуністична ідеологія не змогла поневолити її розум. Несхитність духу, твердість характеру дозволили Ользі Мак виконати заповіт чоловіка – згідно виховати доньок та забезпечити їм пристойне життя. Письменниця розуміла, що це неможливо у тоталітарній державі, де на них чекала тяжка доля дітей «ворога народу». У 1943 році вона назавжди залишає Україну, емігрувавши до Бразилії, де, в основному, написані майже всі її твори. У 1970 році письменниця переїздить до Канади, куди ще раніше перебралися її доньки. Тут у 1998 року вона знайшла останній спочинок.

У 1993 році Ольга Мак відвідала Україну, побувала вона й у Ніжині – місті своєї молодості. З хвилюванням упізнавала вона кімнати своєї квартири, де народилася її друга донька Мирослава, ходила місцями, незабутніми для неї, зустрілася із студентами університету. Ніжинський університет пишається своєю талановитою випускницею.

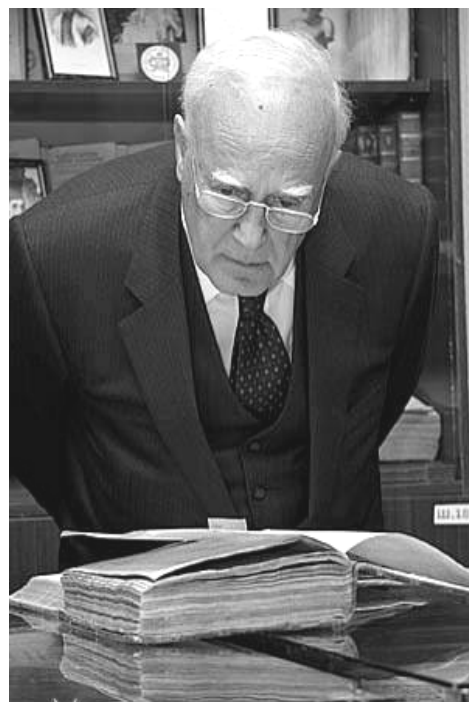
Ніжинські науковці одними з перших розпочали дослідження творчості письменниці. До поля їх зору потрапила повість голодоморської тематики «Каміння під косою», перевидана в Україні у 1994 році. Невелику розвідку про один з найкращих творів на тему голодомору 1932–1933 рр. написав відомий літературознавець, колишній доцент університету П.О.Сердюк. До низки літературознавчих досліджень цієї повісті долучаються і ґрунтовні статті доцента О.В.Забарного.

На жаль, видатна українська письменниця й досі незнана в Україні. З її творчого доробку тільки повість «Каміння під косою» побачила світ на Батьківщині та окремі оповідання друкувалися в українських часописах. Ользі Мак довелося блукати світами, та душею і серцем вона завжди була з Україною.

Детальніше ознайомитися з виданнями творів О.Мак та літературою про її життєвий і творчий шлях можна переглянувши віртуальну книжкову виставку «З Україною в серці», яка розміщена на сайті бібліотеки у складі сайту університету: www.in.ndu.edu.ua

ПРЕЗИДЕНТ ГРЕЦІЇ ВІДВІДАВ БІБЛІОТЕКУ НДУ ІМЕНІ М. ГОГОЛЯ

Президент Греції п. Каролос Папуліас відвідує бібліотеку та Музей рідкісної книги НДУ імені Миколи Гоголя

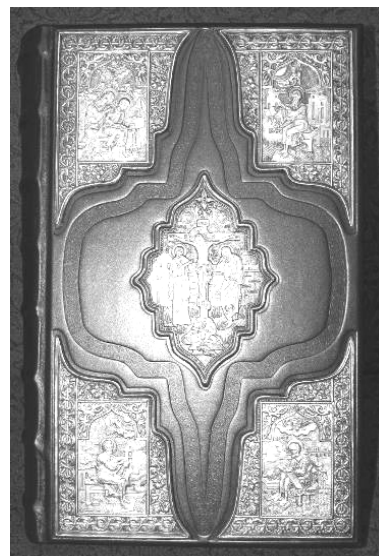
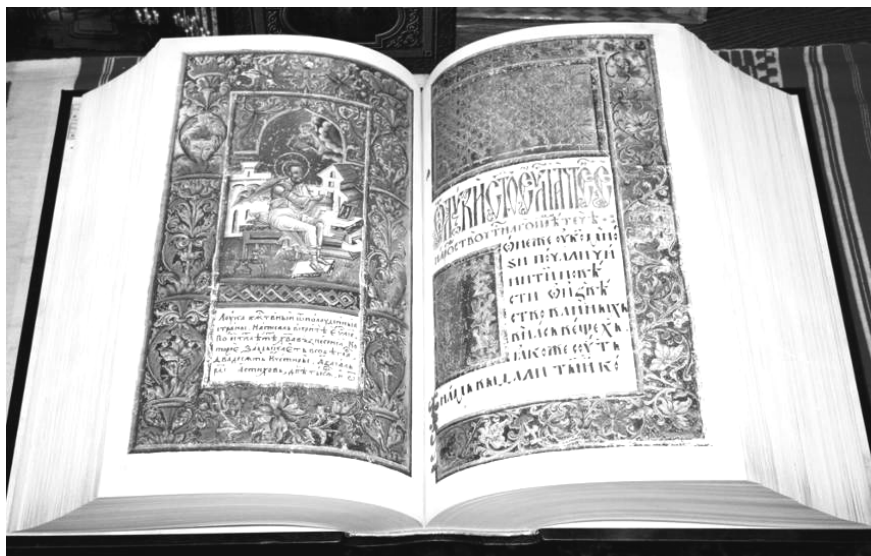
Президент Грецької Республіки пан **Каролос Папуліас** здійснив триденний візит в Україну **15–17 квітня 2008 року**. У Києві пан Президент мав зустріч у Будинку Городецького з Президентом України паном Віктором Ющенком. Два Президенти обговорили в надзвичайно теплій атмосфері питання подальшого поглиблення й нині гарних відносин між двома країнами, регіональні міжнародні питання й відносини з Європейським Союзом.

Пан Президент відвідав історичне місто Ніжин, яке має особливе значення для Еллінізму, оскільки було важливим торговельним центром XVII і XVIII ст. завдяки діяльності грецьких комерсантів, таких як брати Зосими, Різарії, Зой Капланіс та інші видатні греки, просвітителі й меценати, що зробили визначний внесок у розквіт міста й водночас були великими благодійниками Греції. В Ніжині Президента Грецької Республіки зустрів міський голова пан М.В.Приходько, далі пан Президент відвідав грецьке кладовище, де поклав вінок на сімейну могилу братів Зосимів і був присутній на літії, яку служив архієпископ Білоцерківський і Богуславський Митрофан, після цього відбулися екскурсія по історичних місцях, пов'язаних з ніжинськими греками, відвідання Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя й зустріч у мерії з грецькою громадою Ніжина та Миською радою.

В Музеї рідкісної книги пана Президента зацікавили унікальні видання грецьких античних авторів, що колись належали бібліотеці Ніжинського грецького Олександрівського училища. Пан Каролос Папуліас познайомився також з виставкою, що розповідає про життя та просвітницьку діяльність грецьких патріотів братів Зосимів. Університетській бібліотеці пан Президент передав дарунок – розкішно оздоблені альбоми з історії грецького мистецтва.

За матеріалами Інтернету

Презентація факсимільного видання «Пересопницького Євангелія»

14 травня 2009 з благословення Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира єпископ Ніжинський і Прилуцький Іриней передав у дар Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя примірник факсимільного видання «Пересопницького Євангелія». Владика виступив перед учасниками **X Міжнародної конференції «Творча спадщина Миколи Гоголя і сучасний світ»** і розповів про історію цієї визначної пам'ятки української писемності. Ректор університету професор О.Д.Бойко подякував єпископу Іриней за щедрий дар ніжинському храму науки.

Пересопницьке Євангеліє – національна святиня нашого народу й видатна пам'ятка української книжної культури. Це перший відомий переклад канонічного євангельського тексту, виконаний українською мовою. Роботу над рукописом розпочали 15 серпня 1556 року у Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Святої Трійці. Далі ченці на деякий час припинили свою роботу. Відновили її лише 1561 року в Пересопницькому монастирі (тепер селище Пересопниця Рівненської області). Працювати над книгою вони закінчили 29 серпня 1561 року. Рукопис прикрашений багатим орнаментом і високохудожніми кольоровими заставками і мініатюрами, в яких, на думку мистецтвознавців, відчувається вплив європейських майстрів доби Ренесансу. Своєрідним є розміщення перед кожним розділом Євангелія так званих суммаріїв – його короткого змісту.

У 1630 році православний Пересопницький монастир став єзуїтським колегіумом, і книга була таємно вивезена ченцями. Її доля тривалий час була невідома. Потім Євангеліє потрапило до рук гетьмана Івана Мазепи, який у 1701 році подарував святиню Вознесенському монастирю в Переяславі. Звідти книгу перевезли в Переяславську духовну семінарію. Тут вона зберігалася до того часу, поки в 1837 році її не знайшов український учений, професор Московського університету Йосип Максимович Бодяньський, друг Миколи Гоголя та Тараса Шевченка. Він уперше дав книзі належну оцінку, і учений світ дізнався про унікальне рукописне творіння.

1862 року, під час переведення духовної семінарії з Переяслава до Полтави, змінило адресу свого перебування і Пересопницьке Євангеліє. На початку ХХ ст. рукопис був переданий до Полтавського древлєсховища. Тут його вивчали відомий літературознавець В.М.Перетц, а також видатні філологи і палеографи професори Ніжинського Історико-філологічного інституту князя Безбородька О.С.Грузинський та академік Ю.Ф.Карський. Під час Другої світової війни 1941–1945 рр. Пересопницьке Євангеліє було евакуйоване, а з 1947 року книга зберігається у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського.

Життя цієї книги не обмежилось функцією прикраси музейної полиці. Пересопницьке Євангеліє є національною святинєю і яскравим прикладом нерозривного зв'язку багатогранної історії української культури з історією православ'я. Сьогодні Пересопницьке Євангеліє є одним з духовних символів нашої Батьківщини, адже на ньому присягають на вірність Україні та її народу президенти нашої держави. Надзвичайно важливе значення має ця пам'ятка писемності й для мовознавців, оскільки є унікальним зразком літературної української мови XVI століття.

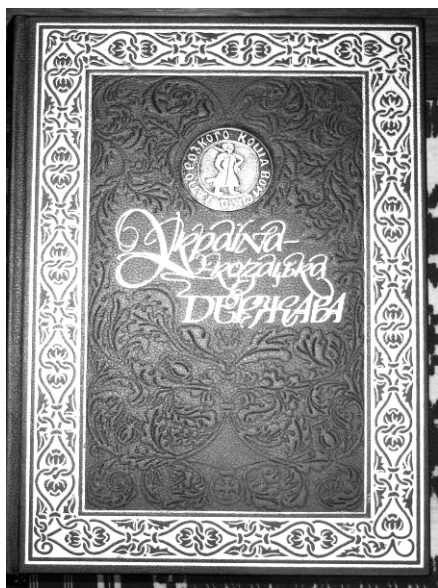
З благословення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира (Сабодана) більше року Українська Православна Церква спільно з Національною Академією Наук України, Національною бібліотекою України імені В.Вернадського та численними меценатами працювала над тим, щоб зберегти стародавню пам'ятку українського письменства. Формат факсимільного видання майже ідентичний оригіналу. Зокрема, вага книги становить 8 кг 300 гр, що додало видавцям певного клопоту під час друку, оскільки жодна з існуючих промислових друкарських машин із такою вагою не працюють. Тому для виготовлення фоліанта були застосовані стародавні технології, якими в XVI-XVII ст. користувалися Іван Федоров та інші друкарі. Щоб зберегти раритетність 450-річного Євангелія, книгу вирішено було видати обмеженим тиражем – лише 1000 екземплярів. Частина тиражу реалізується по благодійній передплаті, вартість одного примірника – 50 тис. гривень.

Презентація факсимільного видання Пересопницького Євангелія вже відбулася у Києві, Вашингтоні, у Бібліотеці Конгресу США, у Штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку, в Бібліотеці Парламенту Канади в Оттаві, у Британській бібліотеці (одній із найбільших і найвідоміших бібліотек світу), в Оксфорді, Кембриджі, Парижі, Єрусалимі та інших містах світу. Тепер унікальний фоліант є і в Музеї рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

*За матеріалами прес-служби Ніжинської єпархії
Української Православної Церкви Московського Патріархату*

Енциклопедичне видання: «УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА»

Упорядник: Володимир Недяк

Видавництво: ПП «Емма»

Жанр: Енциклопедія

Рік випуску: 2007

Кількість сторінок: 1216

Обкладинка: тверда

Формат: 40 x 29 x 8 см

Вага: 10 кг

15 лютого 2009 року Музей рідкісної книги та бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя отримала від Видавництва ПП «ЕММА» унікальний подарунок – книгу «Україна – козацька держава», видання, яке буквально відразу після виходу в світ стало раритетним і тільки за півроку отримало 5 гран-прі та чимало відзнак на книжкових виставках у Києві, Одесі, Львові, Москві, Франкфурті-на-Майні, Бухаресті.

Підготовка цього дивовижного видання тривала майже 6 років. Упорядник-укладач, нащадок козацького роду, знаний мистецтвознавець та історик, ентузіаст-шанувальник української старовини і патріот Володимир Володимирович Недяк згуртував довкола цього проекту понад 60 учених, зібрав величезний ілюстративний матеріал з різних музеїв, сховищ, приватних колекцій. Досліджено тисячі предметів матеріальної культури козацької доби, проведено фотозйомку у музеях України, Польщі, Росії, Швеції, приватних збірках тощо.

Володимир Недяк – лауреат Національної премії України імені Т.Г.Шевченка, художник, професійний фотограф, історик-дослідник, збирач українських старожитностей, засновник і генеральний директор приватного історико-етнографічного музею «Козацькі землі України» та видавництва.

Дане видання можна розглядати як унікальну енциклопедію українського козацтва, де з правдивих сучасних наукових позицій розкривається багатогранна історія українського національного життя у XVI–XVIII ст. Книга містить 78 наукових нарисів, що розкривають різні аспекти історії українського козацтва від становлення і до наших днів, його роль у боротьбі за волю і створення української державності. У вступному слові доктори історичних наук, академіки НАН України В.Литвин та В.Смолій відзначають, що книжка широко і переконливо розкриває історію козацтва, «яке, по суті, перехопило

естафету національної державної традиції, збагатило вітчизняну та Європейську політичну практику самобутніми формами соціально-політичної організації, соціальної системи й господарської моделі, адміністративно-територіального устрою».

Видання за обсягом і повнотою досліджень предметів матеріальної культури є унікальним і неповторним. Наукові розділи, присвячені архітектурі, малярству, золотарству, декоративно-ужитковому мистецтву всебічно розкривають духовний розквіт українського народу в часи козацької України та засвідчують, що вона була країною європейської культури із самобутньою духовно-мистецькою сутністю. Чимало унікальних пам'яток минувшини вводиться в науковий обіг уперше, і таким чином стає доступним широкому загалові. Найважливішим для книги є ілюстративний ряд (5175 фотосвітлин), що формує емоційно-естетичне сприйняття даного явища і візуалізує у зорових образах прояви козацької доби. Він вдало підібраний до кожного розділу і яскраво відбиває суть нарису.

Є у книзі сторінки, присвячені історії Чернігівщини, Ніжина, Ніжинщини, Ніжинського козацького полку XVII–XVIII ст. та пам'яткам козацької слави нашого рідного краю. Безумовне зацікавлення у 200-літній ювілей славетного письменника і вихованця ніжинської «alma mater» викличе у гоголезнавців розділ, присвячений відомому предку Миколи Васильовича Гоголя – козацькому ватажкові Євстафію Гоголю.

За словами упорядника, «частиною концептуального завдання проекту стало прагнення створити наукове видання як твір книжкового мистецтва». З цим завданням колектив видавництва впорався достойно. Ошатне оздоблення, стилізований під бароко дизайн обкладинки з вмонтованою бронзовою печаткою Війська Запорізького, додають естетичної ваги унікальному фоліанту вагою близько 10 кілограмів, який справді є досягненням сучасної друкованої книги в Україні. Унікальне видання стало важливим внеском у духовну скарбницю українського народу, для якого пам'ять про славетну козацьку державу є коштовним діамантом у розвитку української історії та культури.

Раритетне подарункове видання розраховане як на політичну, наукову і мистецьку еліту, так і на широке коло читачів, які не байдужі до минувшини та старожитностей України. Воно є ґрунтовним енциклопедичним посібником для істориків, мистецтвознавців, філологів, етнографів, теологів, істориків архітектури, українознавців, правників, краєзнавців, пам'яткознавців, музейних працівників, студентів та учнівської молоді.

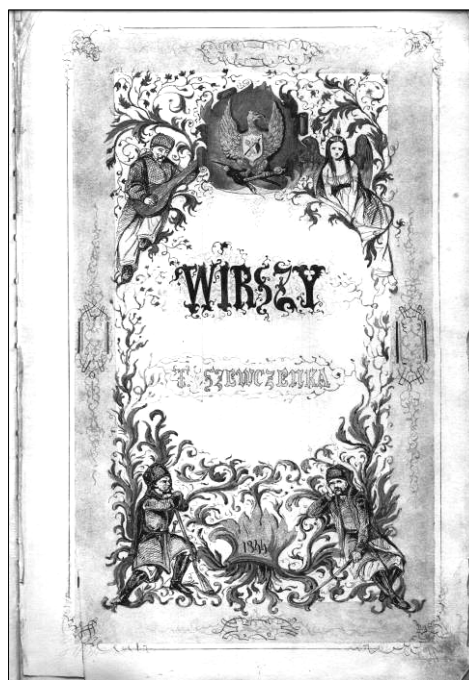
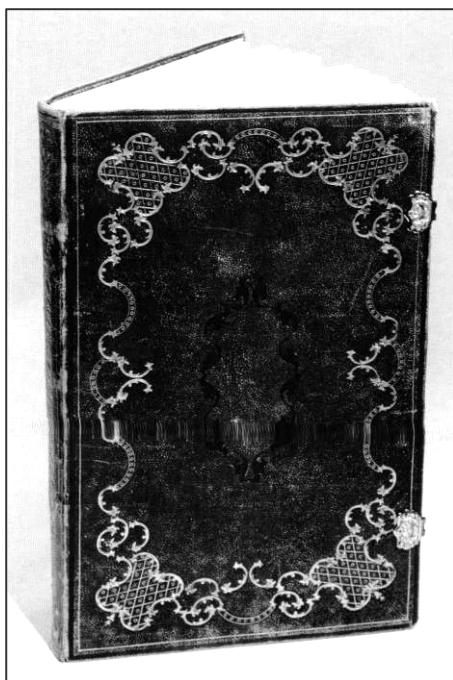
Працівники Бібліотеки та Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя висловлюють щире подяку співробітникам Видавництва ПП «ЕММА», а особливо авторіві-упоряднику п. Володимиру Недяку та генеральному директорові п. Людмилі Клочан за щедрий меценатський подарунок.

З книгою «Україна – козацька держава» можна ознайомитися і працювати в Музеї рідкісної книги Бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

За матеріалами Інтернету

Факсимільне видання рукописного «Кобзаря» Т.Г.Шевченка

Президентський фонд Леоніда Кучми «Україна» презентував Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя унікальне видання рукописного **«Кобзаря» Т.Г.Шевченка**.

Тривалий час у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України зберігалася збірка «Wirszy T.Szewczenka», переписана польською транслітерацією з першого видання «Кобзаря» 1840 року і творів, написаних поетом до 1844 року. Унікальність цієї рукописної збірки полягає також у тому, що її проілюстровано Яковом де Бальменом спільно з Михайлом Башиловим. Обидва художники виконали по 39 ілюстрацій. Даний раритет залишався досі маловідомим навіть для вузького кола дослідників, оскільки існував лише в одному примірнику.

Для бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя цей дарунок має особливе значення, оскільки один з ілюстраторів збірника, приятель Т.Г.Шевченка, талановитий художник та письменник-початківець Яків де Бальмен був вихованцем Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька. Саме про де Бальмена в поемі «Кавказ» поет писав: «І тебе загнали, мій друже єдиний, мій Якове добрий!». Будучи ад'ютантом генерала Лідерса і спостерігаючи безглуздя російсько-кавказької війни, де Бальмен намалював жорстку карикатуру «Соте і останнє завоювання Кавказу». Він загинув 1845 року саме через ці даремні, необдумані військові дії під час наступу на місто Гагро. Корпус генерала Лідерса був відрізаний від основних частин армії генерала Воронцова, і з проханням про підкріплення був відправлений Яків де Бальмен. Це прохання і не судилося довести молодому графу – снаряд розірвався біля його ніг...

Факсимільне видання цієї збірки, видане накладом у 700 примірників у супроводі ґрунтовного коментаря та археографічного опису, здійснених науковцями С.Гальченком, А.Ряппо, Г.Іващенко та К.Ткаченком під науковою редакцією академіка НАН М.Жулинського, вперше дало можливість оприлюднити українські тексти творів Шевченка, написані польською транслітерацією і репродувати невідомі ілюстрації до них. Тож не випадково, що на презентацію унікального видання, що відбулася у Києві 20 травня 2009 року, прийшли видатні представники української інтелігенції. Серед них – академік, директор інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України Микола Жулинський, Герої України – Дмитро Павличко, Іван Драч, Борис Олійник, Іван Дзюба, Ігор Юхновський... Цей перелік зіркових імен України можна продовжувати. Серед учасників були також Митрополит Київський та всієї України Володимир, інші церковнослужителі. Учасники відзначили величезну благодійну роботу, яку здійснює фонд «Україна», видаючи книжки, допомагаючи розкриватися юним талантам, поповнюючи бібліотеки усіх регіонів держави різноманітною українською літературою. Особисто дякували Леонідові Кучмі за великі зусилля щодо розвитку вітчизняної культури.

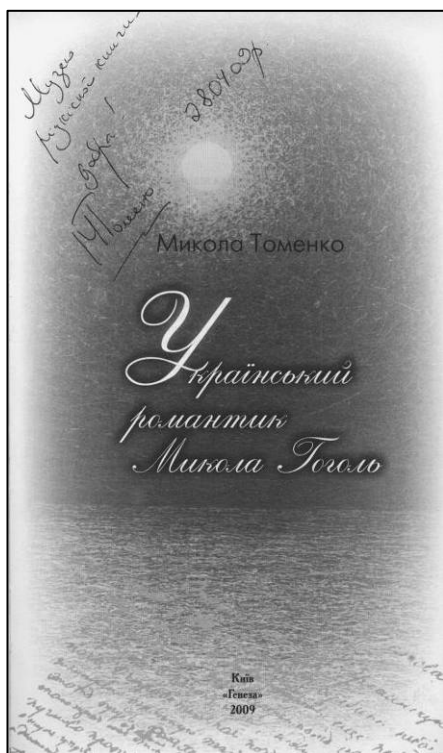
Леонід Кучма запевнив, що й надалі фонд «Україна» активно продовжуватиме благодійну діяльність, спрямовану на розвиток української культури. Проте, звичайно, це аж ніяк не може замінити конче необхідної щоденної турботи з боку державних органів влади. Від імені Української православної церкви за великий внесок у гуманітарний розвиток народу, духовності митрополит Володимир нагородив Леоніда Кучму орденом «На честь 1020-річчя Хрещення Русі».

Унікальне факсимільне видання «Кобзаря» Т.Г.Шевченка з малюнками Я. де Бальмена можна оглянути в Музеї рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

За матеріалами Інтернету

Микола Томенко: «Український романтик Микола Гоголь»

25 лютого 2009 року Чернігівську область відвідав Заступник Голови Верховної Ради України Микола Томенко. У ході свого перебування на Чернігівщині Микола Томенко ознайомився з експозицією Музею рідкісної книги бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В.Гоголя. Він передав фінансову допомогу музею для проведення реставраційних робіт унікальних вітчизняних та європейських видань XVI–XVIII століть, що знаходяться там на зберіганні. Серед рідкісних книг, зокрема, є видання Києво-Печерської лаври, що датуються XVII-XVIII століттям, та інші.

Перебуваючи в Ніжині, Микола Томенко, зокрема, заявив, що у березні 2009 року в Україні за ініціативи очолюваного благодійного фонду «Справедлива країна» буде розміщено соціальну рекламу «Гоголь про Україну». Українська держава, як наголосив народний депутат, на превеликий жаль, не реалізувала всі бюджетні програми, що були заплановані до святкування 200-річчя з Дня народження Миколи Гоголя. Це, за словами Миколи Томенка, сталося в тому числі і через фінансову кризу. Натомість, як підкреслив заступник Голови Верховної Ради України, громадськість та вчені повинні активно долучитися до святкування цього ювілею.

З нагоди 200-річчя від дня народження Миколи Гоголя у березні 2009 року в Україні розпочалася інформаційно-просвітницька акція «Гоголь та Україна». Ініціатор акції заступник Голови Верховної Ради України Микола Томенко.

Метою акції було познайомити українське суспільство з доробком Миколи Гоголя в сфері української історії та культури. «Микола Гоголь – українець за походженням та характером більшості своїх творів, що писав російською. Письменник, що прославився як український романтик і російський реаліст або точніше сатирик», – наголошує ініціатор акції Микола Томенко.

У ході заходів, Микола Томенко також презентував свою нову книгу «Український романтик Микола Гоголь». Це науково-популярне видання, мета якого, зі слів автора, «відкрити для себе і для українського читача того Миколу Гоголя, якого менше знали, ту творчість на яку звертали менше уваги». Микола Томенко зазначив, що «дану книжку варто розглядати як авторську, популярну спробу осягнути внесок Миколи Гоголя в українську історію та культуру, зрозуміти співвідношення понять: Гоголь та Україна».

«Власне, це авторська спроба прочитання з погляду оцінки XXI століттям місця і ролі Гоголя для України та пояснення вибору нашого земляка створити своєрідний романтичний міф про українців у Петербурзі та російською мовою», – розповідає автор.

У своїй творчості Микола Гоголь протягом усього життя повертався до теми про Україну. А коли було важко він сам приїздив на свою малу батьківщину. Недаремно, прагнучи стати завкафедрою Київського університету, своєму другу Михайлу Максимовичу він писав: «Туда, туда! в Киев! в древний, в прекрасний Киев! Он наш, он не их, неправда? Там, или вокруг него, деялися дела старины нашей...» А найбільше зацікавлення у нього викликав феномен козацтва, в його творах прослідковується спроба пояснити природу та специфіку козацької України. Він пише про козаків, як

про « ... народ воинственный, сильный своим соединением, народ отчаянный, которого вся жизнь была бы повита и взлелеяна войною...».

Примірник книги «Український романтик Микола Гоголь» з дарчим написом автор презентував Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

За матеріалами Інтернету

Тетяна Лебединська: «Український некрополь Санкт-Петербурга»

Фотоальбом «Український некрополь Санкт-Петербурга» (Київ, видавництво «Стилос», 2007 р.) подарувала наприкінці 2007 року Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, автор та упорядник Тетяна Лебединська.

Кандидат філософських наук, доцент, член Спілки письменників України, автор близько 150 наукових публікацій у державах Західної Європи, США, арабських країнах – з 2000 року організовує міжнародні семінари «Санкт-Петербург – Україна». Її дослідження українського некрополя повертає нас до історичної пам'яті. Під далеким небом Петербурга знайшли вічний спочинок тисячі українців і серед них видатні ніжинці: меценати Ніжинської вищої школи Ілля та Олександр Безбородьки, мореплавець Юрій Лисянський, літератор Олександр Афанасьєв-Чужбинський. Дослідниця описує родоводи померлих, з яких ми дізнаємося про українське походження творців російської історії та культури. Видання гарно ілюстроване художником, фотомайстром Петром Тарасенком.

Тетяна Миколаївна з науковим інтересом оглянула Ніжин, бібліотеку, Музеї Миколи Гоголя та рідкісної книги, картинну галерею університету і запропонувала провести у Гоголевому виші наукову конференцію «Санкт-Петербург – Ніжин».

За матеріалами Інтернету

КНИЖКОВІ ПАМ'ЯТКИ «POLONICA» В НІЖИНІ

Каталог «Стародруки XVI—першої половини XVIII ст. із колекції «POLONICA» бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя», заснує серію «Книжкові пам'ятки у фондовому зібранні бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя».

Початок формування колекції «POLONICA» університетської бібліотеки припадає на 1875 рік, коли на прохання керівництва щойно створеного Ніжинського історико-філологічного інституту князя О.Безбородька з бібліотеки Варшавського університету було передано дублетні видання XVI–XIX століть – 564 назви у 639 томах. Частина польських стародруків перейшла від книгозбірні Ніжинського ліцею князя Безбородька. Кілька цінних видань надійшли 1877 року разом з бібліотекою професора Боннського, Лейпцизького та Бреславського університетів Фрідріха Річля. Надалі польська література систематично надходила в фонди Ніжинської бібліотеки аж до 30-х років XX століття.

Найбільший за кількістю тематичний блок стародруків становлять праці релігійного характеру. Історики, філологи, культурологи, фахівців-книгознавців приваблять історичні та історико-церковні книги, актово-юридичні та регулятивні документи, життєписи й генеалогії, художні твори та публіцистика.

Історико-книгознавча інформація про стародруки ніжинської університетської бібліотеки, складена за географічно-хронологічним принципом, вводиться в науковий обіг уперше. Текстовий опис колекції супроводжується детальною передмовою, альбомом ілюстрацій та науково-бібліографічним апаратом. Каталог видано в Ніжинському ТОВ «Гідромакс» накладом 1000 примірників.

У понеділок, 12 квітня 2010 року у приміщенні фундаментальної бібліотеки НДУ ім. Миколи Гоголя відбулася презентація каталогу стародруків «POLONICA» XVI–XVIII ст. (перша частина). Захід проходив за ініціативи президента культурно-просвітницької спілки українських громадян польського походження «Астер» Фелли Белінської.

У цей день до Ніжина завітали гості із Польщі: консул Республіки Польща у Києві Магдалена Окай, керівник відділу стародруків суспільної бібліотеки (м.Варшава) Марія Бринда, спеціаліст зі стародруків Ірена Афанас'єв. Гості зустрілися з ректором НДУ ім. Миколи Гоголя Олександром Бойком, а потім завітали до фундаментальної бібліотеки.

На презентації були присутні секретар міської ради Олег Баранков, заступник міського голови Валерій Салогуб, ректор НДУ ім. Миколи Гоголя Олександр Бойко, проректор з наукової роботи Олександр Мельничук, завідуючий Музею рідкісної книги НДУ ім. Миколи Гоголя Олександр Морозов, доцент кафедри історії Ольга Ростовська, аспірант НДУ ім. Миколи Гоголя Максим Потапенко, студенти вишу.

Зустріч розпочалася з висловлювання щирого співчуття в зв'язку з трагічною загибеллю Президента Польщі, його дружини та польських високо посадовців під Смоленськом.

Президент культурно-просвітницької спілки українських громадян польського походження «Астер» Фелла Белінська представила поважних гостей з Польщі та подякувала всім, хто допоміг створити каталог стародруків «POLONICA» XVI–XVIII ст., передусім, завідуючому Музею рідкісної книги НДУ ім. Миколи Гоголя Олександр Морозову. Чотири роки знадобилося ніжинським науковцям аби впорядкувати всі художні твори, наукові праці польською мовою, що знаходилися у фонді бібліотеки НДУ. Потім Фелла Белінська вручила подяки і грамоти всім, хто брав активну участь у створенні стародруків.

У своєму виступі завідуючий Музею рідкісної книги НДУ ім. Миколи Гоголя Олександр Морозов повідомив, що фонд бібліотеки НДУ складає 1 млн. 24 тис. примірників книжок, з них 150 тис. видань до 1917 року, 20 тис. видань – які підлягають під категорію «книжкова пам'ятка». Колекція «Полоніка» – це не тільки твори польською мовою, а й латиною, але про Польщу. Ядром колекції є фонд Варшавського університету, що був переданий до Ніжина історико-філологічним інститутом ще у 1875 році.

Секретар міської ради Олег Баранков висловив впевненість в тому, що Ніжин має таку колосальну колекцію польських стародруків завдяки давнім і міцним зв'язкам Ніжина з Польщею. Проректор з наукової роботи Олександр Мельничук повідомив, що нині ректорат зацікавлений у створенні належних умов для зберігання стародруків та розповсюдження їх у Європі в електронному вигляді. Підвела підсумки зустрічі консул Республіки Польща в Києві Магдалена Окай. Вона подякувала всім присутнім за запрошення до Ніжина, а також усім, хто працював над створенням каталогу. Також вона висловила подяку ніжинцям за підтримку Польщі у горі, що спіткало всю країну.

За матеріалами Інтернету

ВІДРОДЖЕНИЙ ФОЛІАНТ

Голова доброчинного фонду «Справедлива Україна» Микола Томенко зробив перший внесок у реставрацію стародруків бібліотеки Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя.

Ознайомившись з експозицією Музею рідкісної книги, Микола Томенко занепокоївся станом раритетів і профінансував реставрацію унікального німецького видання 1733 року. На 1000 сторінках ідеться про дива, описані в Біблії, з коментарями тогочасних учених. Книга ілюстрована гравюрами європейських художників.

Фоліант розміром 30x40 сантиметрів і вагою 10 кілограмів після реставрації зайняв місце в експозиції. Такого оновлення потребують близько 400 раритетних видань. Дирекція бібліотеки дякує доброчинному фонду і сподівається на підтримку інших меценатів, яким небайдужі духовні скарби нашого народу.

За матеріалами Інтернету

Ольга Богомолець: ГОГОЛЬ З НЕВІДОМИМ

Так називається книга-альбом, яку подарувала Музеєві рідкісної книги Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя її автор і видавець Ольга Богомолець.

Нащадок давнього роду ніжинських дворян Богомольців, заслужений лікар України, професор, директор Інституту дерматології та косметології, відома співачка й авторка романсів, меценат і колекціонер у пошуках сімейного коріння потрапила на хутір Климово на Полтавщині, де в маєтку Прісецьких провів свої перші роки її прадід, майбутній президент Академії наук України Олександр Олександрович Богомолець. У сільському клубі побачила малюнки місцевого народного живописця Михайла Онацька, які перегукуються з творчістю Миколи Гоголя. Так народилася ідея книжки, що об'єднала двох полтавських майстрів з різних століть.

Вдумливий читач насолодиться цитатами видатного українця з листування з друзями. Філософська глибинність цих листів, їхня сучасність, актуальність, на думку Ольги Богомолець, відкривають нам нового Гоголя. Він хотів змусити нас думати й розгадувати його загадки — заради нас самих та нашого майбутнього.

Ніжинське міське товариство греків ім. братів Зосимів відзначило 10-ліття з дня свого заснування. Точніше буде сказати, що з дня свого відродження, адже грецька колонія з'явилася у місті ще в середині XVII ст.

З нагоди ювілею товариством випущено книгу «Сердца, отданные Элладе». Голові наглядової ради БФ «Ніжен» Шкурку Миколі Пантелійовичу її вручила голова товариства греків пані Лариса Іванівна Приплавко-Мілосова.

Цього ж дня благодійному фонду передано ще одне унікальне видання – каталог «Стародруки XVI – першої половини XVIII ст. з колекції «Polonica» бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя». Книга вийшла під егідою Ніжинської культурно-просвітницької спілки громадян польського походження «Астер».

Упорядником обох унікальних видань є Олександр Сергійович Морозов, завідувач Музею рідкісної книги, голова Ніжинського осередку Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.

За матеріалами Інтернету

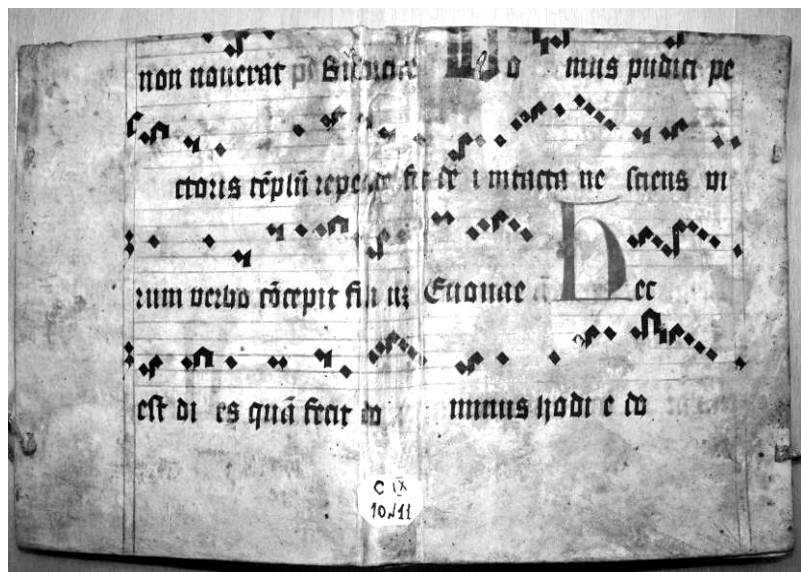
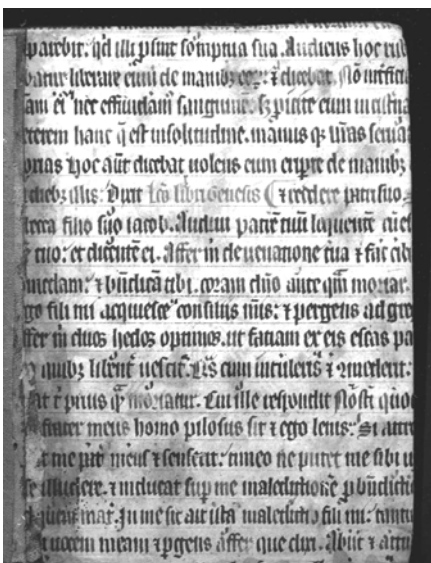

Алла КАЙДАШ,
кандидат філологічних наук,
викладач Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Особливості декоративного оформлення європейських рукописів

*Гарні книги ніколи не старіють,
вони наділені вічною молодістю
та оновленням у часі, вони – живий
організм, повітря, без якого не може
жити й розвиватися людина.*

В.Г.Лідін

*Зразки готичного рукописного шрифту XV-XVI ст. з Музею рідкісної книги
НДУ імені М.Гоголя*

Блискучі сторінки давньої культури людства нерозривно пов'язані з книгописанням. Книга здавна була безцінним даром, який берегли, плекали, яким захоплюються й нині. Цінність рукописної книги в її неповторності, унікальності. Кожен манускрипт ніби вбирав настрої і дух свого творця, оживав під умілими руками майстра. Переписувач книг завжди починав із молитви, а завершував роботу подякою Богу. «Книги – це вікна, через які душа дивиться на світ», – стверджував Вільсон. Дійсно, пізнання світу неможливе без книги. Це усвідомили люди здавна, тому книзі надавали надзвичайно великого значення в культурному поступі й духовному зростанні особистості. М.О.Морозов писав, що «книга – це чарівниця. Книга змінила світ. У ній пам'ять людського роду, вона рупор людської думки. Світ без книги – світ дикунів».

Художнє оформлення давніх рукописних книг складалося з кількох елементів, до яких належали заставки, кінцівки, ініціали, бордюри, мініатюри тощо. Заставки – це графічні декоративні або сюжетно-декоративні зображення прямокутної форми на початку розділів чи підрозділів перед текстом. Під кінцівками розуміються орнаментальні прикраси в кінці розділу або книги, що за обсягом були меншими за заставки. Великі літери, розфарбовані та декоровані, що починають текст книги, розділу чи абзацу, називаються ініціалами. Мініатюри, або ілюстрації, виконувалися найчастіше фарбами, були великими за розміром, розташовувалися на окремих сторінках чи в тексті.

У монастирях переписувач рукописів був одночасно й художником. Спочатку він переписував текст чорними чорнилами, а потім уписував заголовки книг та окремих розділів і малював найпростіші ініціали. Згодом таку роботу почала виконувати спеціально навчена людина – рубрикатор, а художник малював мініатюри. Якщо ж у монастирі не було власного мініатюриста, то його запрошували з іншого монастиря. Іноді книги переписували в одній майстерні, а для оформлення рукопису його передавали

іншій. У такому випадку, коли переписували книгу, то в ній залишали порожні місця для ініціалів, рубрик і мініатюр. Переписана в монастирі книга передавалася до ремісничої майстерні, де художники зазначали ініціали, а орнаментаристи робили декоративні рамки. Мініатюри створювали або в рукописі, або на окремому аркуші. Їх виконував сам голова майстерні, інколи він записував пояснення художникам, що саме необхідно зобразити. Художник створював малюнок, а ілюстратор розфарбовував його. Далі на залишені в ініціалі чи мініатюрі місця позолотник накладав ґрунт, а потім приклеював тонкий лист золота чи покривав ґрунт розчином золота. Після цього рукопис потрапляв до майстра, який обводив малюнок мініатюри чорнилом та усував недоліки. Найпоширенішим кольором у середньовічних західноєвропейських рукописах був червоний, яким виділялися розділи та який використовувався в мініатюрах.

Для ірландських рукописів характерним є використання, окрім червоного, коричневих, жовтих і зелених кольорів. Французькі раритети XIII–XIV ст. відзначаються синім кольором. Значне місце в оформленні давніх рукописів посідає золото. Накладений на ґрунт розчин золота почали широко застосовувати з XIV ст., але не в усіх європейських країнах. Найбільшого розповсюдження позолочення набуло в Італії. Згодом висока ціна на золото змусила майстрів шукати йому заміну, тому для оздоблення почали використовувати змішане зі смолою та лаком олово.

Оздоблення рукописної книги зазнавало значних змін протягом багатьох століть та еволюціонувало від найпростіших елементів оформлення раритетів до складних оздоблювальних компонентів. Рівень складності оздоблення рукописного тексту залежав від його змісту. Так, найпростіше оформлювалися наукові трактати: одна велика ініціальна літера червоного кольору, червоні рубрики та подекуди червоні або червоні із синім малі ініціали. Рукописи релігійної тематики відзначалися красиво прикрашеними ініціалами та мініатюрами. Книга здавна була пронизана ореолом святості, до неї ставилися з великою шанобою та поклонінням. З особливим благоговінням брали до рук богослужбову книгу. Із V до VII ст. рукописи прикрашалися незначною кількістю оздоблень. Спочатку виділяли лише ініціали червоною фарбою.

У VI ст. ініціали стали більші за розміром і прикрашені рослинним орнаментом. На кінець століття ініціали орнаментувалися зображенням птахів і тварин. В ірландських рукописах цього часу для ініціалів, крім червоної, використовували зелену й жовту фарбу. У VII ст. орнамент ускладнюється та виходить на береги рукопису. Заголовкові літери ірландських раритетів писалися чорними чорнилами, а розфарбовувалися жовтими та зеленими кольорами, що створювало враження розкиданих на сторінці дорогоцінних каменів.

Декорувалися майстрами й рубрики. Написані яскравою червоною фарбою, вони виділялися з-поміж загального тексту чорного й коричневого кольору.

Із X ст. сині та червоні рубрики бралися в дужки, аби відділити одну думку від іншої.

Із кінця VII ст. починає оформлюватися орнаментальний стиль, оскільки ініціали, оздоблені орнаментом, несли в собі основне декоративне навантаження рукопису. Раритети країн Середземномор'я відзначаються плетінням та оздобленням основного контуру ініціала білими крапками, ніби перлами. Французькі та італійські рукописи характеризувалися геометричним орнаментом, а манускрипти скандинавського походження вражали майстерно виконаними зображеннями тварин. Саме тваринний орнамент був запозичений англійцями та вдосконалений ірландськими художниками. Ірландський книжковий орнамент поєднав середземноморські мотиви із сірійськими та кельтськими, а також органічно вплив елементи ювелірного мистецтва, мозаїки та ткацтва.

Із XII ст. установлюється традиція в написанні ініціалів. Кожна книга починалася з великого ініціала, який іноді міг займати цілу сторінку. Із середніх за розміром ініціалів починалися розділи або великі фрагменти тексту. На початку кожного речення використовувалися малі ініціали червоного або синього кольору. У XIII ст. середні ініціали застосовувалися в західноєвропейських рукописах у двох варіантах. Ініціали червоного із синім кольору характерні для німецьких, французьких та чеських раритетів, поєднання червоної барви з блідо-рожевою відзначає італійські манускрипти. Другий варіант уживання ініціалів позначений різноманітним кольоровою гами, що нагадував великий ініціал.

Велика ініціальна літера пов'язана з розвитком середньовічного живопису та орнаментики. Спочатку великий ініціал розміщався на кількох рядках, із кінця XII ст. його вписували в прямокутник, а порожні місця замальовували фарбою. Пізніше орнаменти набувають національних рис. Скажімо, французькі рукописи відзначалися зображенням виноградної лози із золотим листям, а тваринний орнамент німецьких манускриптів у IX–X ст. змінюється на рослинний із дрібними квіточками, чеський килимовий орнамент характеризувався використанням широкого листа світлого кольору на темному фоні, італійські ініціали містили фігурки людей разом із зображеннями риб і тварин. Саме італійські майстри першими ввели в ініціал мініатюру. Спочатку ці сюжети не були складними та містили зображення авторів рукопису. Широке й різноманітне оздоблення ініціальних літер сприяло виникненню бордюрів і рамок на сторінках манускриптів. Найбільш розповсюдженим бордюром був у

Франції. У XIII ст. ініціал почав виходити на береги сторінки, а його продовженням стала рамка, що формувалася на прямокутній схемі, кути ж оздоблювалися рослинним орнаментом. У наступні століття такий простий бордюр почав доповнюватися листям і гіллям плюща або винограду та заповнювати вільні місця на берегах навколо тексту. У XV ст. рамка стає більш виразною та замальованою квітами й плодами, а інколи павичами й метеликами. Менш розфарбованими, ніж французькі, були фламандські бордюри, а от надзвичайною різноманітністю вражали італійські рукописи, на сторінках яких було вдало переплетено різнобарвне листя та золоті кружечки з чорними промінчиками від них. В італійських бордюрах XII ст. з'являються медальйони із зображенням лебедів, павичів, а згодом і людей. Флорентійські бордюри XIV ст. вражають поєднанням рослинного орнаменту з фігурками птахів і метеликів. Поступово рукописний бордюр перетворюється на рамку, яка набуває архітектурних деталей. XV ст. позначене появою паперових рукописів, що, звичайно, уплинуло на графіку раритетів. Гладкий та цупкий пергамент, на якому малюнок був гладеньким і блискучим, поступився паперу, що позначилося на декоративному оздобленні. У паперових рукописах XV ст. з'являється велика кількість червоних заголовків, ініціалів і цілих рядків.

Таким чином, європейські майстри старанно працювали над створенням кожного рукопису, дбаючи про його ошатне оформлення та надаючи йому надзвичайної краси та неповторності.

Література

1. Баренбаум И. Е. История книги. – М., 1984.
2. Каждан А. Книга и писатель в Византии. – М., 1973.
3. Киселева Л. И. О чем рассказывают средневековые рукописи. – Ленинград, 1978.
4. Рукописная и печатная книга. – М., 1975.
5. Тимошик М. С. Історія видавничої справи. – К., 2007.

*Михайло ЯКУБІВ,
студент НДУ імені Миколи Гоголя*

До питання про історію розвитку слов'янських шрифтів (за матеріалами Музею рідкісної книги НДУ імені Миколи Гоголя)

Писемність – один із найважливіших етапів в історії культури, результат тисячолітніх творчих устремлень людського суспільства. Виникнення її сягає глибокої давнини. Уже наші далекі предки, що жили в первісній громаді, користувалися графічним способом передавання образів і думок. У цих малюнках давня людина втілювала весь комплекс своїх поглядів, вони служили їй одночасно і письмом. Минуле є невичерпною скарбницею, звідки ми черпаємо все найкраще, розвиваючи його далі у своїй творчій роботі. Не знаючи історії шрифту, неможливо вникнути в сутність його мистецтва й відповісти на багато практичних запитань. Саме тому в процесі вивчення шрифту потрібно ознайомитися з його історією.

Історія розвитку слов'янського письма, а відтак і шрифтів, відрізняється від шляхів розвитку латинського та інших письмен. Про час, умови виникнення та становлення слов'янського письма ми маємо дуже мало відомостей. Саме тому думки учених із цього питання завжди були різноманітними, а інколи навіть суперечили одна одній. Дуже багато положень і до цього дня не вирішені повною мірою.

Азбуки, що стали основою слов'янського письма, називаються глаголиця та кирилиця. Історія їх виникнення складна й до кінця не з'ясована. На питання про те, який алфавіт виник раніше – кириличний чи глаголичний, – у науці досі немає однозначної відповіді. Деякі вчені вважають, що Кирило створив не кирилицю, а глаголицю, кирилиця ж виникла на зміну складній глаголиці аж у кінці IX ст. і автором її був Климентій, учень Кирила. Інші мовознавці, визначаючи глаголицю як індивідуальний витвір Кирила, висловлюють припущення, що кирилиця виникла природно, шляхом слов'янізації грецького письма.

Про давню форму глаголиці ми можемо лише здогадуватися, тому що найстаріші пам'ятки глаголиці, що збереглися, сягають кінця X ст. Із них найважливішими вважаються «Київські листки», деякі Євангелія (Зографське, Маріїнське і Ассиманієве), Синайський Псалтир та інші. Придивляючись до глаголиці, можна помітити, що форми її букв дуже закручені. Знаки часто складаються з двох деталей, що ніби накладаються одна на одну. Це явище повторюється й у більш декоративному

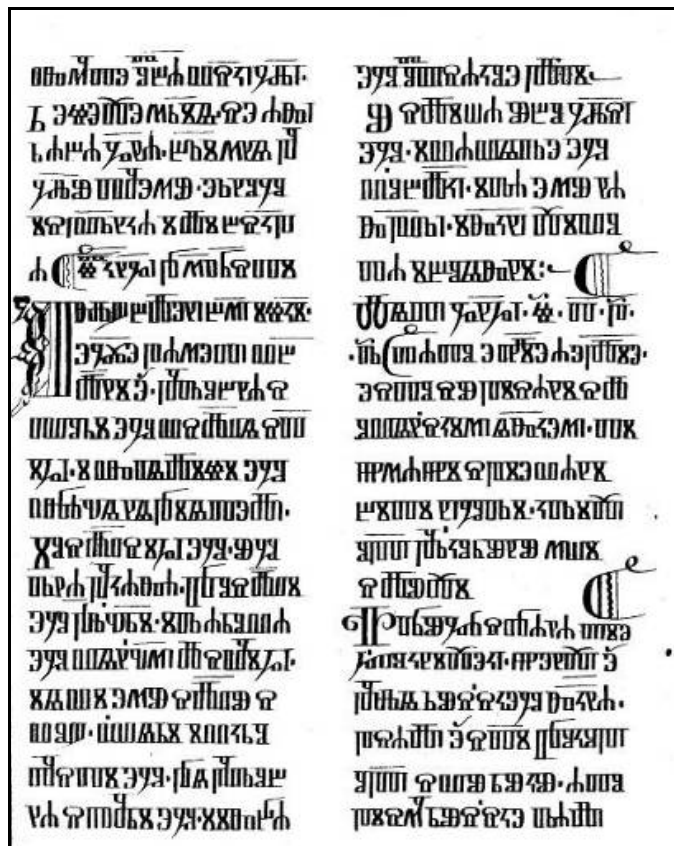
оформленні кирилиці. Простих круглих форм майже немає. Вони всі зв'язані прямими лініями. Сучасній формі відповідають лише одиничні літери, зокрема **ш, у, м**.

За формою букв можна визначити два види глаголиці: у першому з них, так званій болгарській глаголиці, букви округлі, а в хорватській, що також називають іллірійською або далмаційською глаголицею, лінії букв менш округлі. Глаголиця західних слов'ян (чехів, поляків) протрималася порівняно недовго й була витіснена латинським письмом, а інші слов'яни перейшли пізніше на кирилицю. Але глаголиця не зникла й до сьогоднішнього дня. Так, наприклад, вона використовується (чи принаймні використовувалася) до початку Другої світової війни в кرواتських поселеннях Італії. Цим шрифтом навіть друкувалися газети. Прикладом глаголичного письма є Реймське Євангеліє.

Походження кирилиці також до кінця не досліджено. Відомо, що назва виникла пізніше, ніж сам алфавіт. Існує кілька теорій про походження кирилиці.

Під час своєї поїздки до слов'янських держав у середині IX ст. Кирило, безсумнівно, склав якийсь новий слов'янський алфавіт. Чи була це глаголиця – невідомо. Необхідно було перекласти релігійну літературу слов'янською мовою, а для цього потрібно було спростити витіюваті й важкі для написання літери глаголиці та ввести в алфавіт букви для звуків слов'янської мови, яких йому не вистачало.

Найдавнішою пам'яткою кирилиці вважається напис 893 року на руїнах храму в Преславі (у Болгарії). Знайдений під час будівництва Дунайсько-Чорноморського каналу епіграфічний напис датується 943 роком, а напис з надгробної плити болгарського царя Самуїла – 993 роком.

Реймське Євангеліє (факсимільна копія з Музею рідкісної книги НДУ імені М. Гоголя)

В алфавіті кирилиці нараховується 43 букви. Із них 24 запозичено з візантійського письма, а інші 19 винайдені заново, та в графічному оформленні уподібнені першим. Не всі запозичені букви зберегли значення того ж звука, що й у грецькій мові. Деякі отримали нове значення відповідно до особливостей слов'янської фонетики.

У давню кирилицю ввійшли 24 літери грецького алфавіту (**а, в, г, д, є, з, н, і, к, л, м, Ѡ, о, п, р, с, т, ф, х, ѡ, ѱ, ѳ, ѱ, ѿ, ѿ, ѿ**) та 12 спеціальних знаків для позначення звуків слов'янської фонетичної системи, а саме: **б, ж, с** (первісно вимовлялась як **дз**), **ч, ҃, ш, ѣ, ѣ, ѣ, ѣ**, юс малий (носовий **е**), юс великий (носовий **о**), а також лігатура **ѡ** для передавання сполуки приголосних **ш і т**. Букву **ш** запозичено з глаголиці.

А·Ѧ. Б·Ѣ. В·Ѵ. Г·Ѧ. Д·Ѧ. Е·Ѧ. Ж·Ѧ. З·Ѧ. И·Ѧ. І·Ѧ. К·Ѧ.
 Л·Ѧ. М·Ѧ. Н·Ѧ. О·Ѧ. П·Ѧ. Р·Ѧ. С·Ѧ. Т·Ѧ. У·Ѧ. Ф·Ѧ. Х·Ѧ.
 Ц·Ѧ. Ч·Ѧ. Ш·Ѧ. Щ·Ѧ. Ъ·Ѧ. Ы·Ѧ. Ь·Ѧ. Ъ·Ѧ. Ю·Ѧ. Я·Ѧ.

Ключ до глаголиці.

Давню форму кирилиці називають уставом. Особливістю уставу є виразність і прямолінійність накреслення. Більша частина літер кутааста. Виняток становлять вузькі округлі, мигдалевидні букви (о, с, є, р), серед інших літер вони здаються ніби стисненими. Для цього письма характерні тонкі нижні видовження деяких букв (р, у, з). Ці видовження ми бачимо і в інших різновидах кирилиці. Вони виглядають у загальній картині письма легкими декоративними елементами. Діакритичні знаки (нарядкові знаки у вигляді хвилястої або зигзагоподібної лінії, що вказує на скорочення написаних під ним слів або числове значення букв) ще не відомі. Букви уставу великого розміру й стоять окремо одна від одної. Старий устав не знає проміжків між словами.

Майже всі давньоруські переписувачі залишилися невідомими. Першим майстром, відомим нам на ім'я, був дякон Григорій. У 1056–1057 рр. він писав книгу священного змісту, яка відома нам як «Остромирове Євангеліє». Потрібно зазначити, що текст Євангелія виконали два переписувачі. Ім'я переписувача, що написав перші 25 сторінок, невідомо, хоча саме він дав зразок письма дякону Григорію. Заголовки золотом робив третій майстер. Букви уставу, художньо виконані в цій книзі, є класичним зразком давньослов'янської кирилиці.

За оформленням – багатющою орнаментикою й прекрасними мініатюрами – «Остромирове Євангеліє» становить неперевершений зразок давньослов'янського мистецтва книги.

Остромирове Євангеліє XI ст. (факсимільна копія з Музею рідкісної книги НДУ імені М. Гоголя)

До того ж часу відноситься «Ізборник» великого князя Святослава Ярославовича, написаний у Києві в 1073 році. Цей же твір із доповненнями повторений у 1076 році.

Ізборник князя Святослава 1073 р. (факсимільна копія з Музею рідкісної книги НДУ імені М. Гоголя)

Починаючи із середини XIV століття, розвивається інший вид письма – напівустав, який згодом витісняє устав. Цей вид письма округліший, ніж устав, букви дрібніші, дуже багато нарядкових знаків, розроблена ціла система розділових знаків. Літери рухливіші, ніж в уставному письмі, із багатьма нижніми і верхніми подовженнями. Техніка зображення ширококонечним пером, що надто виявлялася при письмі уставом, відчутна менше. Напівустав використовувався в XIV–XVIII століттях разом з іншими видами письма, головним чином із скорописом і в'яззю.

Писати напівуставом було значно простіше. Феодальна роздробленість країни викликала у віддалених областях розвиток своєї мови та свого стилю напівуставу. Найбільше напівуставом написано літописів і військових повістей. Яскравим зразком на півуставного письма є список «Руської правди» (XIV ст.):

«Руська правда» (факсимільна копія з Музею рідкісної книги НДУ)

У XV столітті поряд із потребами повсякденного життя виникла необхідність у новому, спрощеному, зручнішому стилі письма. Тому виникає скоропис.

Цей шрифт приблизно відповідає поняттю латинського курсиву. У давніх греків скоропис широко вживався на ранній стадії розвитку письма, частково був він і у південно-західних слов'ян. В Україні скоропис як самостійний вид письма виник у XV столітті. Букви скоропису, частково зв'язані між собою, відрізняються від літер інших видів письма своїми тонкими лініями. Але оскільки букви мали безліч різноманітних значків, то читати написане було досить важко. Хоча в скорописі XV століття загалом ще відбивається характер напівуставу та єднальних штрихів мало, але порівняно з напівуставом це письмо більш швидке. Букви скоропису значною мірою виконувалися з подовженнями. На початку знаки були складені головним чином із прямих ліній, як це характерно для уставу й напівуставу. У другій половині XVI століття, а особливо на початку XVII століття, основними лініями письма стають напівкруглі штрихи, а в загальній картині письма видимі деякі елементи грецького курсиву. У другій половині XVII століття, коли поширилися багато різних варіантів письма, і в скорописі спостерігаються характерні для цього часу межі – менше в'язі та більше округлостей. У кінці століття круглі контури букв стали ще плавнішими й декоративними. Скоропис того часу поступово звільняється від елементів грецького курсиву й віддаляється від форм напівуставу. У пізнішому періоді прямі і криві лінії набувають рівноваги, а букви стають більш симетричними й округлими. У той час, коли напівустав перетвориться в цивільний шрифт, відповідно еволюціонували і скоропис, унаслідок чого його можна надалі називати цивільним скорописом.

Разом із скорописом широко поширилася в'язь – почерк, що характеризується витіюватим, монограмним з'єднанням букв. Спочатку в'язь уживалася в заголовках у вигляді з'єднання двох-трьох букв, що переплітаються.

Зразок в'язі XVII ст. (Музей рідкісної книги НДУ імені М. Гоголя)

Пізніше в'язю писалися цілі рядки. Цей шрифт важко читався, уживався він головним чином для орнаменталізації заголовків і виділення із загального тексту одиничних, більш значущих слів. За стилем можна розрізнити круглу та кутасту в'язь. Вона застосовувалася й у ранніх друкарських виданнях, і лише з поширенням цивільного письма вийшла з ужитку.

Важливим прийомом під час написання в'язю є лігатура – з'єднання двох або трьох літер, що мають загальну частину (зливаються). Іншими прийомами в'язі є: зменшення окремих букв і розподіл їх у проміжках між більшими літерами; написання малої літери під якою-небудь частиною або між штрихами великої, а також двох або декількох зменшених, одної під іншою. Прийоми ці були відомі у Візантії та в південних слов'ян, але особливо широке застосування вони знайшли в давньоруській писемності. В'язю користувалися з метою скорочення письма при нестачі місця, нею писалися зрідка навіть цілі рукописи.

Отже, головна мета будь-якого напису полягає в тому, щоб повідомити людям прихований в його словах сенс, але поряд із цим на нас має вплив і фігурний вигляд письма. У цьому легко переконатися, уважно вдивляючись в обкладинки та титульні сторінки книг. Написи, які ми в них знаходимо, являють собою своєрідні орнаментальні побудови, у яких у певній послідовності чергуються геометричні мотиви – значки шрифтів. Тому кожен шрифт, його малюнок мають свій емоційний характер, національний колорит, що ми бачимо, розглянувши питання про історію виникнення та функціонування слов'янських шрифтів.

Література

1. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Кальварія, 2002. – 289 с.
2. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – М.: Академия наук СССР, 1963. – 180 с.
3. Истрин В. А. Развитие письма. – М.: Академия наук СССР, 1961. – С. 258–319.
4. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. – Львів: Кальварія, 2003. – 331 с.

*Інна ЄКИМЕНКО,
студентка Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя*

Чернігівська друкарня: діяльність, репертуар видань, найвизначніші друки (за матеріалами Музею рідкісної книги НДУ імені Миколи Гоголя)

Церковні книги для Чернігівської єпархії певний час привозили з друкарень інших міст. Зокрема, багато творів Л.Барановича, І.Галятівського, Д.Туптала було видано в друкарні при Києво-Печерській лаврі. У кінці 60-х рр. архієпископ чернігівський і новгород-сіверський Лазар Баранович вирішив відкрити власну друкарню. У 1671 році він дав доручення своєму писарю Семену Ялинському облаштувати друкарню. І тому 1671 рік дослідники вважають датою заснування Новгород-Сіверської друкарні. Її було закладено при кафедральнім Спаським монастирі в Новгородку. Першим управителем було призначено С.Ялинського. Спочатку видавали проповіді Лазаря Барановича «Слово на Благовіщення», «Слово на святу Трійцю». Потім видаються проповіді Д.Туптала «Слово на воскресіння» та «Чуда Пресвятої Діви Марії» (1677 р.). У друкарні були опубліковані книги для церковних служб та для шкіл – «Псалтир», «О хіротонії», «Анфологон», «Часослов» тощо.

Після пожежі 1679 року архієпископ Лазар перевів друкарню до Чернігова. Була ще одна причина переведення друкарні. Л.Баранович висловлював незадоволення управлінською діяльністю С.Ялинського. До того ж управитель разом з архимандритом Михайлом Лежайським надрукували навчальні книги без відома Л.Барановича, чим, звичайно, дуже його засмутили. Л.Баранович скаржився в листі до архимандрита новгород-сіверського М.Лежайського на С.Ялинського. Він писав: «Семен тільки впертість робить, за що заслуговує й шибениці, що всі нагадування його лише горох об стіну. Ось так прислужився мені Семен, він нещасною друкарнею своєю неперемінно вжене мене в домовину» [цит. за 4, С. 431].

До Чернігова були перевезені шрифти, дошки гравюр на дереві та міді, орнаментальні зразки. Спочатку друкарня розмістилася в резиденції Лазаря Барановича, але потім її перевели до Троїцько-Іллінського монастиря. Її керівником залишився Семен Ялинський, який дав слово, що буде сумлінно працювати й пильнувати друкарську справу. Ще однією причиною було те, що замінити С.Ялинського було ніким. Тому 7 вересня 1679 року Л.Баранович уклав із ним договір, який мав назву «Пункти на спорядження друкарні», у якому було визначено всі умови подальшої співпраці. Згодом Л.Баранович видає ще й «Універсал» – привілей на управління друкарнею. Цим «Універсалом» С.Ялинський отримує права не тільки собі, але й своїм нащадкам, Л.Баранович додає до «Універсалу» те, що коли С.Ялинський не буде дотримуватись умов, які висунув архієпископ, то автоматично позбавиться всіх привілеїв.

Із 1680 року друкарня починає активно працювати. Видаються «Псалтир» та дві книги Л.Барановича, які написані польською мовою. Професор Г.В.Самойленко дослідив: «З 1680 по 1693 рр. у чернігівській друкарні було видано не менше тридцять трьох видань, з яких дев'ятнадцять – твори тогочасних українських письменників (п'ять самого Л.Барановича, вісім – І.Галятівського, три – Д.Туптала, по одному – Л.Крцановича, С.Яворського, І.Величковського, І.Богдановського, І.Орновського). Це були твори різні: панегірики, проповіді, вірші, прозові твори, написані українською, церковнослов'янською, польською мовами» [5; С. 180]. Слід зазначити, що видавалася і релігійна література, а також малоформатні книги, які призначалися для читання в школі та вдома.

Після смерті Лазаря Барановича 1693 року друкарнею починають керувати архієпископи Феодосій Углицький та Іоанн Максимович. Під час їхнього керівництва друкарська справа розширюється. Дослідник Д.Андрійчук зазначає, що «наприкінці XVII–XVIII ст. друкували літературні твори Івана Орновського, Петра Терлецького, Петра Армашенка й особливо багато І.Максимовича («Алфавіт рифмами зложений», 1705 р.; «Богородице Діво...», 1704 р. та ін.» [1; С. 14].

Видавали в чернігівській друкарні переклади творів західноєвропейських авторів, релігійну й навчальну літературу – «Псалтир» та «Буквар», календарі та листівки народногосподарського й загальноісторичного характеру.

Активізується діяльність друкарні після відкриття 1700 року Чернігівського колегіуму, викладачі якого потребували навчальної літератури для викладання своїх дисциплін.

Чернігівська друкарня була найбільшою в Україні після київської та львівської. Вона мала свою папірню в селі Білиця Ямпільської сотні Ніжинського полку (1689–1781 рр.).

Сприятливі дні чернігівської друкарні тривали недовго. 1712 року Іоанн Максимович переводиться митрополитом у Тобольськ, де працює недовго, оскільки в 1716 році помирає. Після нього в друкарні вже значно менше видавалися твори українських письменників. Чернігівська друкарня почала

відчувати також тиск із боку російської церковної адміністрації. Російські урядовці й церковна влада все робили для того, щоб припинити видання української літератури. Як відомо, Петро I видає указ заборонити друкувати українські книжки.

Після створення 1721 року Священного синоду друкарня в Чернігові, як і лаврська, починає йому підпорядковуватися. Синод жорстоко контролював усі видання, але чернігівська друкарня проігнорувала ці заборони. Вона протягом 1722–1724 рр. видавала книги, указуючи на обкладинці 1719 рік. Через це Синод у 1724 році прийняв постанову: «... все к печатанню книг всякого звання, материалы и инструменты и печатие книги, все, что ни есть оставление... забрать в Москву и привезть на кошты той Черниговской типографии, за оное преслушание, за которое надлежало было ему ко истязанию быть выслану, взять святейший Синод из килейных ево денег и вещей штрафа тысячу рублей" [цит. за 5; С. 217]. У 1730 році архієпископ Іларіон отримує дозвіл у Синоді друкувати книги, але за однієї умови: якщо їх перевірятимуть у Москві. Але в Троїцько-Іллінському монастирі трапилася пожежа, до 1743 року друкарня припиняє роботу. Цим роком завершується перший період діяльності чернігівської друкарні, який мав як негативні, так і позитивні результати. Позитивним було те, що друкарня, незважаючи на утиски, змогла користуватися самостійністю та свободою у виданні книжок. Л.Баранович та його послідовники були одночасно авторами, редакторами, видавцями, цензорами книжок. За перший період діяльності було надруковано багато гарних художніх книг, текстів тогочасних українських письменників. Уперше чернігівська друкарня застосувала до своїх книжок ілюстрації зі спеціальними графічними роботами.

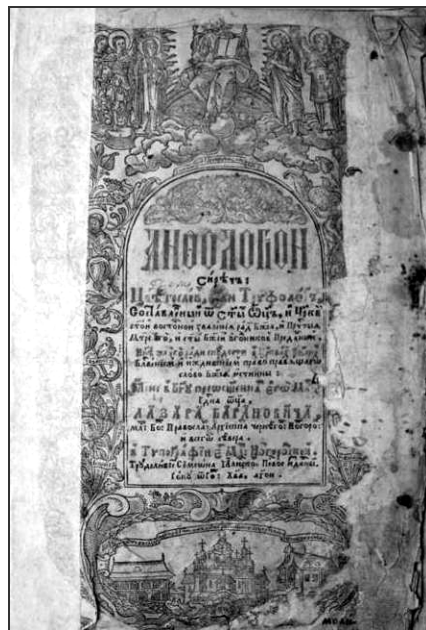
1743 рік – це рік відновлення роботи чернігівської друкарні. Вона відновила свою роботу завдяки клопотанням архієпископа Никодима Сребницького. У цей час були видані «Буквар» та «Первое учение отрокам» Феофана Прокоповича, а також декілька указів. Але Російський Синод бере під суворий контроль роботу друкарні. Вона втрачає самобутність, погіршується якість видання книг, на яких ставили дату 1720 рік.

У другий період діяльності друкарня займалася передруками деяких київських видань «Апостола», «Октоїха», «Анфологіона», «Ірмологіона», а також творів українських духовних письменників І.Копинського та Й.Кроковського тощо.

Позитивним моментом на той час для чернігівської друкарні дослідники визначають те, що вона була добре оснащена. Використовувалися кириличні шрифти, які мали такі самі назви, як і в інших українських друкарнях: псалтирні літери, тестаментові, латинські та ін. Але, незважаючи на гарну матеріальну базу, до друкарні не повернувся її попередній потенціал і слава.

Слід зазначити, що другий період діяльності чернігівської друкарні був слабшим від першого. Про це свідчить те, що з 1743 до 1787 року було видано лише вісім чернігівських книгодруків та сто сімдесят два передруки указів. Утрачається самостійність у виданні продукції.

Чернігівська друкарня працювала до 1785 р. У 1786 р. її переводять із Троїцько-Іллінського монастиря до Чернігівського архієрейського будинку. Причиною цього стало планування на території монастиря університету. План цей так і не був реалізований. Тому роботу друкарні відновили лише в 1801 році.

Симеон Ялинський. Анфологіон. Новгород-Сіверський, 1678

Отже, доля чернігівської друкарні була, можна стверджувати, складною. Працювала спокійно вона лише за часів Л.Барановича. Її робота була спрямована на розвиток української культури. Вона дбала про забезпечення шкіл навчальними посібниками, сприяла розвитку творчості українських письменників. Завдяки друкарні побачили світ твори Л.Барановича, Д.Туптала, І.Максимовича, І.Галятовського та інших. Незважаючи на всі утиски, друкарня продовжувала функціонувати. Саме вона відіграла велику роль у формуванні чернігівської літературної школи, яка без друкованої бази не змогла б сформуватися.

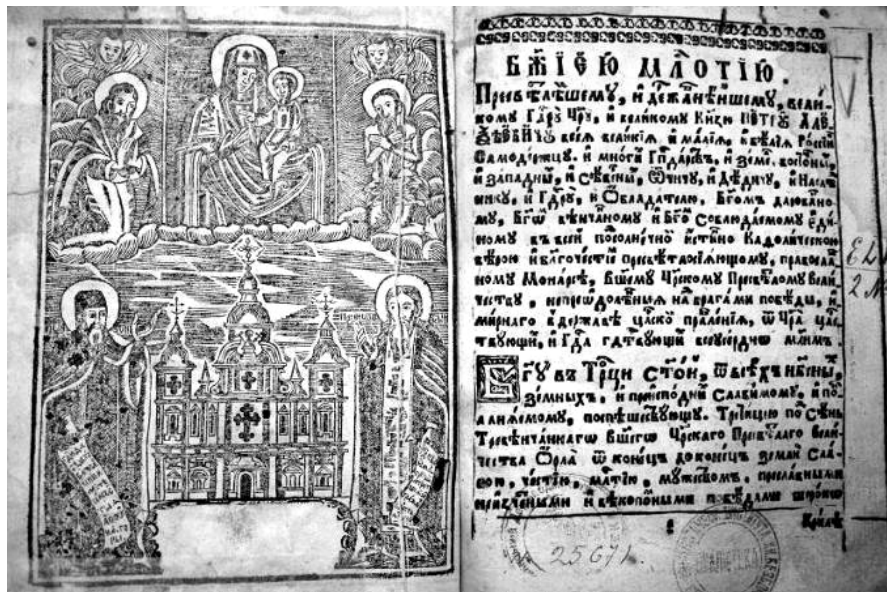
Музей рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя має досить цікаву колекцію кириличних стародруків, серед якої важливе місце посідають видання чернігівської друкарні XVII–XVIII ст.

Так, чернігівському видавцеві Семіону Ялинському належить «Анфологіон, сирич Цвітослов», який був виданий у новгород-сіверській друкарні в 1678 році. «Анфологіон...» – єдина книжка друкарні, видана великим форматом (in folio, тобто 2°). Книгу прикрашає форта, на якій ми бачимо зображення Христа та святих, а також Спаський собор у Новгороді-Сіверському, а також два будинки, очевидно, бурсу та друкарню. Малюнки виконав гравер В.Л., монограму якого вміщено на гравюрі.

«Анфологіон» є літургійною книгою. До нас «Анфологіон» дійшов у декількох примірниках, можливо, передруків цієї книги було більше, але, на жаль, не всі вони збереглися.

Після смерті Л.Барановича на чолі літературної школи стояв Іоанн Максимович. Відомо, що він народився в Ніжині в сім'ї підданого Києво-Печерської лаври Максима Васильківського. Навчався в Києво-Могилянській колегії, а потім став її професором.

У 1697 році І.Максимовича призначено чернігівським архієпископом. Він став послідовником Л.Барановича, очолив друкарню та здійснив мрію Л.Барановича, перетворивши чернігівську слов'яно-латинську школу в колегію. Перу І.Максимовича належить книга «Феатрон нравоучительный» (1708 р.).

Іоанн Максимович. Феатрон нравоучительный. Чернігів, 1708

Книга має чотириста тридцять п'ять аркушів, частина з яких нумерована. «Феатрон...» посідає важливе місце в спадщині І.Максимовича. У ній ми знаходимо посилання на Святе Письмо, яке тісно переплітається з висловлюваннями класиків античної літератури та філософії – Демосфена, Цицерона, Плутарха й Сенеки, із віршами Гомера, Вергілія та Горация. Рядки цієї книги повчальні й гострі за своїм змістом. Книга оздоблена образом Іллінської Богоматері, на її обкладинці розміщені вишивні прикраси.

Важливе місце в спадщині Іоанна Максимовича посідає поема «Богородице Діво», надрукована 1707 року. Книга складається з дев'яти частин, кожна з яких має заголовки («Богородице», «Діво», «Радуйся» і так далі). Заголовки функціонально місткі та слугують так званим кодом до прочитання всього розділу, а також ядром, навколо якого обертаються символи. Усі події в поемі відбуваються навколо іконічного образу Богородиці, який несе основне змістове навантаження. І.Максимович своїм твором підкреслює взаємний зв'язок між земним і потойбічним світом. Ще наголошує на

необмеженості впливу Божої Матері на людей. Богородиця – це духовне і тілесне здоров'я, життя і смерть, захист від природних і політичних негараздів, заснування монастирів, відновлення зруйнованих святинь. У поемі наявний топографічний опис Чернігівщини та визначних місць Чернігова. Текст поеми написаний силабічними віршами.

В останні роки життя архієпископ був призначений сибірським і тобольським митрополитом. Помер Іоанн Максимович у 1715 році в Тобольську.

Іоанн Максимович. Богородице Діво. Чернігів, 1707

Крім зазначених, у чернігівській друкарні були видані такі богослужбні книги, як «Требник» (1754 р.), «Службник» (1754 р.) та «Псалтир» (1771 р.), примірники яких знаходимо в Музеї рідкісної книги.

«Требник» виданий у 1754 році в чернігівській друкарні. Його ще називали «Потребник» – богослужбова книга, у якій містилися обряди, таїнства, що виконувалися церквою. Книга отримала свою назву від слова «треба», що означало «жертва», «жертвоприношення», «молитва», «виконання священного обряду».

Уперше слов'янською мовою «Требник» переклали святі Кирило й Мефодій. Він використовувався за часів князя Іоанна Даниловича Калити. У 1328 році «Требник» перекладають слов'янською мовою, і таким чином він потрапляє до слов'янських церков. Із появою книгодрукування «Требник» інтенсивно почали передруковувати. Він доповнювався, додавалися гравюри тощо.

Існує декілька різновидів «Требників» – «Требник малий», «Требник великий», «Требник у двох частинах» (малий), «Требник митрополита Київського Петра Могилы» та «Требник у трьох частинах».

Нам відомо, що «Великий требник» складається з двох частин. Перша з них містить Таїнства (Хрещення, Миропомазання, Вінчання, Покаяння) та інші божественні служби: поховання, освячення води тощо. Молитви викладені в тій послідовності, яка була зручною Православній Церкві. Друга частина містить молитви різних релігійних обрядів та Божих служб. Це молитви на освячення речей, будинків, продуктів, молитви над сіллю, на благословення праці, молитви, щоб відігнати злих духів, захистити від наклепів та багато інших.

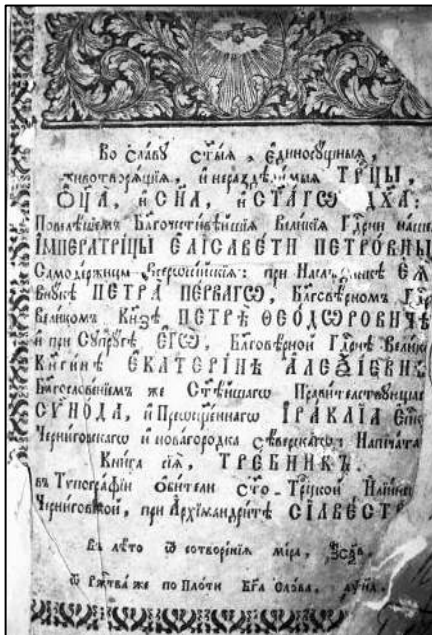
Крім того, «Требник» має ще два додаткових розділи, вони складають умовно третю частину. У цих розділах містяться місяцеслів та покажчик імен святих, які розташовані за алфавітом.

«Требник малий» – скорочений варіант «Великого Требника». У ньому знаходяться молитви, які має виконувати звичайний священик. «Требник малий у двох частинах» містить усе те, що знаходиться в «Требнику малому», а також деякі молитви з «Требника Великого».

«Требник митрополита Київського Петра Могили» був створений і виданий у 1646 році із метою проводити Божу службу, він був очищений від тих молитов, які були запозичені в католицької церкви. У цьому «Требнику» розміщені статті обрядові, пастирські та казуїстичні. У цих статтях розкривається суть обрядів та їхня ідея, настанови священику в різних непередбачуваних випадках, вимоги до пастиря під час Таїнств і обрядів. «Требник Петра Могили» має три частини. Перша містить Таїнства та найважливіші молитви. У другій частині розміщені молитви на освячення будинків, речей, храмів. У третій – ми знаходимо інформацію про життя окремих святих та життя християн, а також про події, які стосуються всесвітніх нещастя та бід. (Дивись факсимільне видання «Требника Петра Могили» в Музеї рідкісної книги).

«Службник» – церковна книга, яка містить три літургії: святого Василя Великого, Івана Золотоустого й Напередосвячених Дарів та священні й дияконські молитви. До «Службника» додається ще церковний календар, змінні літургійні пісні, вірші тощо.

Серед найдавніших східнослов'янських службників відомі такі: «Службник Антонія Римлянина» (1147 р.) і «Службник Варлаама Хутинського» (1192 р.). Для Української православної церкви найважливішим є «Службник Петра Могили», який з'явився в Києві в 1639 році. У 1754 році цей «Службник» був виданий чернігівською друкарнею.

«Требник» та «Службник», Чернігів, пер. пол. XVIII ст.

До «Службника» було додано літургійні читання з Апостола та Євангелія за зразком грецького службника. У такому вигляді він друкувався впродовж XVIII–XX століть, поки в новому римському виданні не набув первісного вигляду.

До «Службника» входили обряди й молитви, які виконувалися під час вінчання, хрещення, заручин, а також ті, що читаються на Пасху, Різдво Христове та інші великі свята. Обов'язковим елементом «Службника» є «Устав, як потрібно священику з дияконом служити». До нього також увійшли канонічні документи, устави архієпископа Геннадія, молитви Літургії та інше.

«Псалтир» – одна з книг Біблії. Він складається зі ста п'ятдесяти ліричних пісень – псалмів-молитов до єдиного Бога. Основою «Псалтиря» є псалми. Тематично вони поділяються на декілька груп: гімни, індивідуальні та спільні елементи, пісні довіри, псалми літургійні, індивідуальні псалми та псалми подяки тощо. Існує й інший поділ псалмів. Визначають таку їх класифікацію: пісні Сіона, історичні літанії, паломницькі літургії, літургії входу, правосуддя та змішані типи псалмів. Відомо, що

псалми широко вживалися в богослужінні іудаїзму. Також їх використовували найперші християнські спільноти ще до формування Нового Заповіту.

«Псалтир» поділений на відповідні розділи – 20 кафизмів. Він друкувався для зручності окремою книгою та використовувався під час Божих служб. Уперше слов'янською мовою його переклали святі Кирило та Мефодій. Після прийняття християнства «Псалтир» поширюється серед слов'янських народів. У зв'язку з функціонуванням чернігівської друкарні на Чернігівщині теж поширюється «Псалтир». У 1771 році він виходить друком. Ним користувалися чернігівські церкви для проведення служб.

Псалтир царя Давида. Чернігів, 1771

Отже, із відкриттям наприкінці XVII ст. друкарні Чернігів стає центром духовної культури. Завдяки діяльності архієпископа Лазаря Барановича та його наступників світ побачило багато шедеврів української літератури. Тут було надруковано «Меч духовний» Л.Барановича, «Анфологон...» С.Ялинського, «Богородице Діво» та «Феатрон» І.Максимовича та багато інших творів. У цей період Чернігівщина побачила «Требник», «Псалтир» і «Служебник» – книги, які призначалися для Божих служб.

Література

1. Андрійчук Д. Друкарство на Чернігівщині: з історії книги // Книжковий кур'єр. – 1997. – № 8. – С. 14.
2. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Кальварія, 2002. – 289 с.
3. Коваленко О. Чернігівські передруки // Комсомольський гарт. – 1976, 21 жовтня. – С. 15-17.
4. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – 446 с.
5. Самойленко Г.В. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII – XVIII ст. – Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 2007. – С. 177-220.
6. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник // А.В.Кудрицький. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1990. – 1006 с.

**Інформаційно-науковий вісник
бібліотеки Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя**

190-РІЧЧЮ БІБЛІОТЕКИ НДУ ім. М. ГОГОЛЯ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

ЗМІСТ

Ленченко Н. Серце славетного навчального закладу	4
Литвиненко Л. 190 років служіння освіті та науці	14
Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: історія, традиції, розвиток	18
Міщук С. Бібліотека Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині та її рукописна колекція (др. пол. XIX – 10-ті рр. XX ст.)	21
Михед П. Про Степана Шевирьова та його книжкове зібрання	25
Васильківський Г. Довічна наша вдячність	32
Литвиненко Л., Супруненко І. Учені-філологи Ніжинського університету до 200-річчя ювілею М.В.Гоголя	37
Кільдіватова О. Найдавніші періодичні видання в фондах бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя	42
Понтяр В. Зробити доступним спадок минулого	45
Ворона В. Міжнародна конференція «Крим-2009: трансформація бібліотечно-інформаційних технологій та відкритий доступ до інформації в правовому полі»	46
Боренко Л. Електронний каталог бібліотеки та його роль в обслуговуванні читачів	47
Фесюн О. Бібліографія – на допомогу університету	49
Потапенко М. Польськомовні стародруки XVI – XVII ст. з колекції «Polonica»: забута перлина ніжинської бібліотеки	51
Чернухін Є. Книжкові зібрання ніжинських греків	58
Морозов О. «Альдини» в бібліотечному зібранні Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя	73
Осіпова Г. Сын брацкай Беларусі – выпускнік Нежынскага Ліцэя	84
Щербина А. Подвижник апостольської праці	88
Реп'ях С. У Шняківці	98

Ринсевич В. Гетьман Іван Брюховецький. Історичний нарис	98
Морозов О. «Праці відданої плід...»: митрополит Стефан Яворський і Ніжин	134
Церковні старожитності в експозиції Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені М. Гоголя	141
Зозуля С. Книга про першого в Україні доктора європейської історії	145
Онищенко Н. Горобець і горлиця	147
Литвиненко Л. Книжкові виставки	151
Президент Греції відвідав Музей рідкісної книги НДУ імені М. Гоголя	155
Презентація факсимільного видання Пересопницького Євангелія	156
Енциклопедичне видання «Україна – козацька держава»	157
Факсимільне видання рукописного «Кобзаря» Т.Г.Шевченка	159
Микола Томенко: «Український романтик Микола Гоголь»	160
Тетяна Лебединська: «Український некрополь Санкт-Петербурга»	161
Книжкові пам'ятки «Polonica» в Ніжині	161
Відроджений фоліант	163
Ольга Богомолець: «Гоголь з невідомим»	163
Кайдаш А. Особливості декоративного оформлення європейських рукописів	165
Якубів М. До питання про історію розвитку слов'янських шрифтів	167
Єкименко І. Чернігівська друкарня: діяльність, репертуар видань, найвизначніші друки	172

ДЛЯ НОТАТОК

Науково-бібліографічне видання

**Інформаційно-науковий вісник
бібліотеки Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя**

Випуск I

Відповідальний редактор

Ленченко Н. О.

Упорядкування, верстка та макетування

Морозов О. С.

Літературний редактор

Приходько Н. О., Конівненко А. М.

Коректор

Конівненко А. М.